ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна праця на
правах рукопису

НІКОЛАЄНКО ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477)"1860/1914"–055.2(475)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛЬСЬКІ ЖІНКИ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ГРОМАДСЬКЕ І ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ

07. 00. 01 - історія України
03 Гуманітарні науки
Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____.

Науковий консультант: В. В. Калініченко доктор історичних наук, професор

Харків 2017

АНОТАЦІЯ

Ніколаєнко О. О. «Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2017.

Дослідження громадського й приватного життя польських жінок Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. є актуальною темою у вітчизняній історіографії, що дозволяє дослідити гендерні аспекти розвитку етнічної групи, що проживала на території України.

Соціально-демографічний аналіз польських жінок як окремої соціальної групи довів, що польки мешкали на всій території Наддніпрянської України. Найбільша їх кількість проживала на Правобережжі в селах, найменша – мешкала у лівобережних губерніях, але переважно в містах. Соціальний склад цієї групи був представлений різними станами, серед яких найбільшу складало селянство. Дворянство, хоч і було нечисельним, мало значний вплив на суспільно-політичне і економічне життя спільноти.

Аналіз освіти польок засвідчив, що її рівень був низьким, а характерною особливістю – «двомовність». Переважна більшість жінок отримували освіту російською мовою. Одночасно високі показники освіти «іншою», ймовірніше, рідною польською мовою у Волинській, Подільській, Таврійській губерніях свідчать, що дівчата отримували домашню початкову освіту або навчались в таємних навчальних закладах. Середню освіту дівчата отримували в гімназіях, або ж таємних пансіонах, де вони навчались рідною мовою.

Парадоксальними наслідками розгрому Січневого повстання й заслання багатьох чоловіків став вимушений процес жіночої емансипації у сфері суспільного виробництва, хоча незначна частина польок були задіяні у

ньому. Головними видами професійної зайнятості польських жінок були служба в приватних домогосподарствах, праця у швацьких майстернях, педагогічна діяльність. Особливостями жіночої праці в багатьох сферах були відсутність юридичного захисту, свавілля працедавців. Незахищеність робітниць у капіталістичному світі і реаліях міського життя спричинили їх згуртування і сприяли утворенню жіночих товариств взаємодопомоги.

На підставі аналізу різноманітних джерел розкрито місце жінки в громадсько-політичній думці, праві, побутовій свідомості та мистецтві. В процесі модернізації суспільства питання щодо зміни статусу жінок було складовою програм суспільного розвитку. Однак провідним питанням польської громадської думки залишалось відродження державності, що спричиняло другорядність питань соціального розвитку. Жінці в концепціях національного розвитку відводилось місце транслятора національних традицій, вихователя майбутніх поколінь захисників вітчизни.

Асиміляційна політика царату, суспільні трансформації капіталістичної доби, пов’язані з класовим розшаруванням і наростанням соціальних суперечностей, зародження українського національно-демократичногого руху ставили під загрозу збереження національної свідомості широких кіл польського суспільства. Цими факторами обумовлена популярність програм національно-культурного розвитку поляків Наддніпрянщини, які підтримувались жіноцтвом.

Виявлено, що в побутовій свідомості й візуальних репрезентаціях жіночі ролі й функції відповідали типовим уявленням патріархального суспільства, а гендерні стереотипи міцно вкорінювались і відтворювались у свідомості , в той час, коли передова громадська думка й окремі галузі права наголошували на зміні статусу й ролі жінок.

Встановлено, що громадська діяльність польських жінок Наддніпрянщини розвивалась у взаємозв’язку з жіночим рухом в Російській імперії, зокрема з польським жіночим рухом. Однак національна політика царату спричинила особливості польського жіночого руху в імперії. Польські

жінки, відстоюючи інтереси співвітчизників, створювали товариства й організації, що протиставляли себе державі. У цих умовах католицька церква була з народом і, незважаючи на консервативну риторику, стояла у витоків створення товариств взаємодопомоги та просвітницьких організацій.

Виділено декілька етапів в розповсюдженні польського жіночого руху в Наддніпрянщині. Перший включає кінець 1860-х – початок 1880-х рр., коли поширення соціалістичних ідей і прагнення змінити існуючий лад, спричинило участь польських жінок Наддніпрянщини у революційних гуртках.

Наприкінці 1880-х рр. відбулась активізація національно-патріотичної діяльності за активної підтримки католицької церкви. До початку ХХ ст. в Наддніпрянщині розгорнулась мережа таємних початкових польських шкіл, релігійних громад та благодійницьких організацій, організованих, в тому числі, за участі жінок і за підтримки місцевого населення.

Легалізація національно-культурних установ у 1905 р. сприяла піднесенню польського громадського руху в Наддніпрянщині. Саме в цей період в багатьох містах Наддніпрянщини виникли культурно-просвітницькі організації, сприяючи збереженню національної культури. Одночасно активізувалася й діяльність революційних угруповань.

Встановлено, що польські жінки Наддніпрянщини були учасницями багатьох загальноросійських організацій, а також витворили власні, що мали за взірець аналогічні польські чи російські товариства. Ліворадикальні організації, що виникли у 1860–1880-х рр. в українських губерніях Російської імперії, залучали й польок, які прагнули боротися за соціальну справедливість. На початку ХХ ст., з активізацією діяльності революційних організацій в Наддніпрянщині, жінки, як і раніше, брали участь в організації таємних зібрань, розповсюдженні нелегальної літератури тощо.

Одним із напрямків розвитку жіночого руху наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. став рух взаємодопомоги. В містах правобережних і південних губерній Наддніпрянщини за сприянням католицької церкви функціонували

товариства взаємодопомоги, що об'єднували працівниць, допомагаючи у пошуку роботи, житла, захисті інтересів та ін. Разом з тим виникали товариства взаємодопомоги й під патронатом заможних жінок, й з ініціативи самих працівниць.

Зазначено, що католицька церква відігравала важливу роль в інтеграції польських жінок, оскільки під її егідою наприкінці XIX – початку XX ст. на Правобережжі та Півдні розгорнулась мережа жіночих релігійних громад. Крім загального покровительства місцевих священиків, жіночі монастирі, влаштовані часто як майстерні, завдячували своїм відкриттям ще й активісткам релігійного руху.

Провідною течією громадського руху поляків була культурно-просвітницька, що розгорнулась після дозволу відкриття національно-культурних організацій. Жінки брали участь у влаштуванні початкових шкіл, а також в організації різноманітних акцій товариств Oswiata, Ogniwo, Dom Polski.

Висвітлено участь жінок у благодійницькій діяльності, що виражалось і у спільних з церквою ініціативах, і в індивідуальній філантропічній діяльності. Жінки допомагали у благодійних акціях римо-католицьких товариств доброчинності. Заможні польки підтримували фінансово і організаційно таємні початкові польські школи, рукодільні майстерні, чернечі громади. Традиційні форми діяльності доповнились на початку XX ст. ще й появою світських товариств, що здійснювали організацію літнього відпочинку для дітей із незаможних родин співвітчизників.

Визначені передумови виникнення жіночого феміністичного руху в Наддніпрянщині, серед яких розвиток міжнародного жіночого руху, високий рівень інтеграції та зростання свідомості польського населення суспільно-політичні умови, створення польських феміністичних товариств та їх підтримка, що впливали на оформлення програм розвитку й форм діяльності аналогічних організацій у Наддніпрянщині.

З'ясовано, що створені в Києві 1907 р. Товариство польських жінок та в Одесі 1913 р. Товариство рівноправ'я польських жінок прагнули поліпшувати соціальне становище жіноцтва, намагаючись сприяти підвищенню рівня освіти, працевлаштуванню, поліпшенню побутових умов і медичного обслуговування, юридичного захисту. Діяльність організацій, попри всі заборони й утиски влади, сприяла становленню самосвідомості жінок, давала досвід спільної діяльності й відстоювання своїх прав.

Висвітлено значення польського фемінистичного руху в Наддніпрянщині. В українських містах польські жінки здійснювали ініціативи, що відповідали вимогам феміністок, але й враховували умови розвитку й потреби місцевих жительок. Прагнення товариств виступити з вимогами польських жінок свідчить про становлення їх активної громадської позиції, зростання свідомості. Діяльність названих організацій доводить не тільки поширення фемінистичних ідей серед польських жінок Наддніпрянщини початку XX ст., але й їх готовність відстоювати ці ідеї, трансформувати їх відповідно до існуючих умов.

На підставі аналізу жіночої громадської активності здійснена оцінка її ролі в суспільно-політичному житті польської спільноти й регіону. Поява товариств взаємодопомоги й організацій фемінистичного спрямування засвідчила усвідомлення польками необхідності самоорганізації. Діяльність польських жіночих товариств надавала жінкам соціальний захист, якого вони були позбавлені від держави й суспільства, ставши прототипом професійних спілок. Розгортання польського жіночого руху засвідчило високий рівень самоорганізації жінок, здатність пристосовуватись до мінливих реалій та досягати своєї мети. Діяльність польок у різноманітних культурно-просвітницьких та благодійних товариствах сприяла згуртуванню польського населення, дозволяла зберігати національну свідомість, поширювати національну культуру, залучати до неї широкі кола польського населення.

Виявлено, що провідною сферою життєдіяльності польських жінок залишався приватний простір – світ родини й домівки. Головним призначен-

ням, навіть, покликанням польської жінки вважалось материнство, яке розумілось не тільки як біологічна функція, а й символічна і культурна. На матері лежала відповідальність за формування національно свідомих наступних поколінь. Відсутність національних освітніх чи громадських установ спричинила неможливість вияву національних почуттів у суспільній сфері, що повністю перекочувало до сфери родинного життя. Більше ніж столітня бездержавність Польщі та її відродження у 1918 р. довели, що за весь цей час польське населення не позбулось, а плекало й вибудовувало національну свідомість.

Встановлено, що значення польської родини в зазначений період зміцнилось, що пояснюється утисками поляків в громадсько-політичній сфері, обмеженням діяльності поляків в установах, заборонами у сфері освіти й культури. Саме родина залишалась первинним осередком соціалізації позбавленого державності суспільства, тому її роль у вихованні майбутніх поколінь, здатних відродити Польщу, була провідною. Саме на родину покладалось завдання збереження національної ідентичності – мови, звичаїв, релігійності, пам'яті. Родина відігравала головну роль і у передачі побутової свідомості, соціальних уявлень і стереотипів, що закріплювало її традиційність та замкненість, перетворювало її у консервативний інститут, що відтворював патріархальні відносини. Відповідальність за збереження «польськості» в родині була покладена, перш за все, на жінок, які повинні були дбати про духовну атмосферу сім'ї, на противагу чоловікам, що вели громадське життя. Участь жінок в трансляції та передачі соціокультурного досвіду, їх панівний вплив на соціалізацію дітей разом з посиленням значення приватної сфери у польському суспільстві дозволяє визначити їх провідну роль у збереженні національної ідентичності поляків Наддніпрянщини.

Ключові слова: польське населення, польські жінки, приватне життя, польський жіночий рух, Наддніпрянщина, друга половина XIX – початок XX ст., фемінізм, рух взаємодопомоги, католицька церква, благодійність.

ABSTRACT

Nikolaienko O.O. "Polish women of Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: public and private life". – Qualifying scientific work as manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kharkiv National University named after V.N. Karazin. – Kharkiv, 2017.

Studies of public and private life of Polish women of Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth century is an actual topic in Ukrainian historiography, which allows studying the gender aspects of the development of the ethnic group which lived on the territory of Ukraine.

The social and demographic analysis of Polish women as a separate social group has proved that the Poles lived on the entire territory of the Dnieper Ukraine. The largest part of them lived on the Right Bank (Pravoberizhia) in the villages; the smallest part lived in the Left Bank provinces, but mainly in the cities. The social composition of this group was represented by different social strata, the largest of which was peasantry. The nobility, albeit small, had little influence on the social, political and economic life of the community.

The analysis of polish women education has showed that its level was low, and its characteristic feature was "bilingualism". The vast majority of women received education in Russian. At the same time, high rates of education were in the "other", more likely native Polish language in Volyn, Podillya, and Tavria provinces, indicated that girls received primary education at home or studied at secret educational institutions. Girls received secondary education in gymnasiums, or secret boarding schools, where they studied in their native language.

Paradoxical consequences of the January uprising defeat and the exile of many men became a forced process of female emancipation in the field of social production, although a small part of the Polish women was involved in it. The main types of professional employment of Polish women were the service in private households, work in sewing workshops, pedagogical activities. The

peculiarities of feminine labor in many spheres were the lack of legal protection, arbitrariness of employers. The inviolability of women workers in the capitalist world and the realities of urban life led to their unification and contributed to the formation of women's mutual assistance communities.

Pursuant to the analysis of various sources, women's place in public-political thought, law, everyday consciousness and art has been revealed. In the process of society modernization, the issue of changing the status of women was an integral part of social development programs. However, the leading issue of Polish public opinion has remained the revival of statehood, which placed social development to secondary issues. The woman in the concepts of national development was given the place of the translator of national traditions, the educator of future generations of defenders of the fatherland.

The assimilation policy of the tsarist regime, social transformations of the capitalist age, associated with class stratification and growth of national contradictions, the genesis of the Ukrainian national and democratic movement threatened the preservation of national consciousness of the broad circles of Polish society. These factors determined the popularity of programs of national and cultural development of the Poles of Dnieper Ukraine , supported by women.

It has been found that in everyday consciousness and visual representations, female roles and functions complied with the typical views of the patriarchal society, and gender stereotypes were firmly rooted and reproduced in consciousness, at the time when advanced public opinion and certain branches of law emphasized changing women’s status and role.

It has been established that the public activity of Polish women of Dnieper part of Ukraine was developed in conjunction with the women's movement in the Russian Empire, in particular with the Polish women's movement. However, the national policy of the tsarist regime determined the features of the Polish women's movement in the empire.

Polish women, defending the interests of compatriots, created communities and organizations that opposed themselves to the state. In these circumstances, the

Catholic Church was together with the people and, despite the conservative rhetoric, it stood at the origin of the creation of mutual assistance communities and educational organizations.

Several stages in the outspread of the Polish women's movement in Dnieper Ukraine have been identified. The first one involves the end of the 1860's - the beginning of the 1880's, when the spread of socialist ideas and the pursuit to change the existing system, led to the participation of Polish women of Dnieper Ukraine in revolutionary circles.

At the end of the 1880's the activation of national patriotic activity took place with the active support of the Catholic Church. Before the beginning of the twentieth century in Dnieper Ukraine, a network of secret primary Polish schools, religious communities and charitable organizations were organized, including the the participation of women and the support of the local population.

The legalization of national and cultural institutions in 1905 contributed to the rise of the Polish public movement in Dnieper Ukraine . It was during this period that cultural and educational organizations in many cities of Dnieper Ukraine emerged, contributing to the preservation of national culture. At the same time, the activities of revolutionary groups intensified too.

It has been established that the Polish women of Dnieper Ukraine were participants in many all-Russian organizations, and also created their own organizations by the example of the similar Polish or Russian communities. The radical left-wing organizations that emerged in the 1860-1880's in the Ukrainian provinces of the Russian Empire also encouraged Polish women to fight for social justice. At the beginning of the 20th century, with the intensification of revolutionary organizations activities in Dnieper Ukraine, women continued to take part in the organization of secret gatherings, dissemination of illegal literature, and many more

One of the directions of the development of the feminist movement in the late nineteenth and early twentieth century became a movement of mutual assistance. In the cities of the Right-Bank and Southern provinces of Dnieper

Ukraine with the assistance of the Catholic Church mutual aid communities functioned, uniting workers, helping them to find work, housing, protecting their interests, etc. At the same time, there were communities of mutual assistance under the patronage of wealthy women, and on the initiative of the workers themselves as well.

It is pointed out that the Catholic Church played an important role in the integration of Polish women, since under its aegis a network of women's religious communities were launched in the late nineteenth and early twentieth century on the Right Dnieper Bank and in the South,. In addition to the general patronage of local priests, women's monasteries, often arranged as workshops, emerged also due to the activists of the religious movement.

The mainstream of the public movement of the Poles was the cultural and educational movement, which unfolded after the permission of the opening of national and cultural organizations. Women participated in the organization of elementary schools, as well as in the organization of various actions of the communities Oswiat, Ogniwo, Dom Polskie.

This study highlights the participation of women in philanthropic activities, expressed in joint initiatives with the church, and in individual philanthropic activity. Women helped in charity campaigns of Roman Catholic charity communities. The wealthy polish women supported financially and organizationally secretive Polish primary schools, handicraft workshops, and monastic communities. Traditional forms of activity were supplemented at the beginning of the twentieth century with the emergence of secular communities that provided summer recreation for children from poor families of compatriots.

The abovementioned preconditions for the emergence of the feminist movement in Dnieper Ukraine, including the development of the international feminist movement, the high level of integration and growth of the consciousness of the Polish population, social and political conditions, the creation of Polish feminist communities and their support, that influenced the development programs and forms of activity of similar organizations in Dnieper Ukraine, were defined.

It was found out that the Polish Women's Communities created in Kyiv in 1907 and the Polish Women's Equality Community created in Odessa in 1913 strove to improve the social status of women attempting to promote the development of higher education, employment, improvement of living conditions and medical care, legal protection Activities of such organizations, despite all the prohibition and oppression of the government, contributed to the formation of women's self-awareness, provided experience of joint activities and defending own rights.

The significance of the Polish feminist movement in the Dnieper Ukraine was highlighted. In Ukrainian cities, Polish women carried out initiatives that met the requirements of feminists, but also took into account the conditions of development and the needs of local female inhabitants. The desire of the communities to come out with demands of Polish women confirm the formation of their active social position and the growth of consciousness. The activities of these organizations prove not only the expansion of feminist ideas among the Polish women of Dnieper Ukraine in the early twentieth century, but also their readiness to defend these ideas, transform them in accordance with existing conditions.

On the basis of the analysis of women's social activity, an assessment was made of its role in the socio-political life of the Polish community and region. The occurrence of mutual assistance communities and organizations of feminist orientation showed the Polish women's awareness of the need for self-organization. The activities of Polish women's communities provided women with social protection, which they were deprived of the state and society, becoming a prototype of labor organizations. The development of the Polish feminist movement showed a high level of self-organization of women, the ability to adapt to changing realities and to achieve their goal. Polish women's activities in various cultural-educational and charitable communities contributed to the unification of the Polish population, allowed to preserve national consciousness, to expand national culture and to involve wide circles of the Polish population.

It was found that the main sphere of life activity of Polish women remained the private space, namely the world of their families and homes. The main purpose, even the vocation of a Polish woman, was motherhood, which was understood not only as a biological function, but also symbolic and cultural one. The mother born responsibility for the formation of nationally conscious next generations. The absence of national educational or public institutions caused the impossibility of manifestation of national feelings in the public sphere, which was completely transferred into the sphere of family life. More than a century-old absence of the statehood in Poland and its revival in 1918 proved that during this whole time the Polish population did not forget, but preserved and built up a national consciousness.

It was established that the significance of the Polish family in this period was strengthened, which was explained by the harassment of the Poles in the public-political sphere, the restriction of the activities of Poles in institutions, prohibitions in the field of education and culture. It was the family that was the primary focus of socialization of the society deprived of the statehood, and therefore its role in educating future generations capable to revive Poland was the leading one. The task of preserving national identity -- language, customs, religiosity, memory - was imposed precisely on the family. The family played a major role in the transfer of everyday consciousness, social representations and stereotypes, which strengthened its traditional and secular nature, transformed it into a conservative institution that reproduced patriarchal relations. Responsibility for the preservation of "polishness" in the family was, first of all, imposed on women who had to take care of the spiritual atmosphere of the family, as opposed to men who were living in public life. Participation of women in the transmission and transfer of socio-cultural experience, their dominant influence on the socialization of children, together with the increasing importance of the private sphere in Polish society, provide us with possibility to determine their leading role in preserving the national identity of the Poles of Dnieper Ukraine.

Key words: Polish population, Polish women, private life, Polish feminists movement, Dnieper Ukraine, second half of the XIX - early XX centuries, feminism, mutual assistance movement, Catholic church, charity.

STRESZCZENIE

Nikolaienko O. O. „Polskie kobiety na Ukrainie Naddnieprzańskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.: życie społeczne i życie prywatne". – Praca kwalifikacyjna na prawach rękopisu.

Dysertacja w celu zdobycia stopnia naukowego doktora habilitowanego nauk historycznych w specjalności 07.00.01 –Historia Ukrainy– Charkowski Uniwersytet Narodowy imienia W.N. Karazina. – Charków, 2017.

Badanie życia społecznego i prywatnego polskich kobiet na Ukrainie Naddnieprzańskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. jest aktualnym tematem w krajowej historiografii, pozwalającym na zbadanie aspektów płciowych rozwoju grupy etnicznej, zamieszkującej na terytorium Ukrainy.

Analiza społeczno-demograficzna polskich kobiet jako odrębnej grupy społecznej pokazała, że Polki mieszkały na całym terytorium Ukrainy Naddnieprzańskiej. Najwięcej ich mieszkało na Ukrainie Prawobrzeżnej na wsiach, a najmniej w lewobrzeżnych guberniach, ale przeważnie w miastach. Skład socjalny tej grupy reprezentowany był przez różne stany, spośród których największą grupę stanowili chłopi. Szlachta, choć była nieliczna, miała znaczny wpływ na życie społeczno-polityczne i ekonomiczne wspólnoty.

Analiza wykształcenia Polek pokazała, że jego poziom był niski, a cechą charakterystyczną była „dwujęzyczność". Większość kobiet zdobywała wykształcenie w języku rosyjskich. Jednocześnie wysokie wskaźniki wykształcenia w „innym", prawdopodobnie ojczystym języku polskim, w Gubernii Wołyńskiej, Podolskiej i Tauryjskiej świadczą o tym, że dziewczęta zdobywały podstawowe wykształcenie domowe lub uczyły się w tajnych placówkach edukacyjnych. Wykształcenie średnie dziewczęta zdobywały w gimnazjach lub tajnych pensjonatach, w których uczyły się w języku ojczystym.

Paradoksalnym skutkiem upadku Powstania Styczniowego oraz zesłania wielku mężczyzn stał się wymuszony proces kobiecej emacypacji w sferze działalności społecznej, chociaż jedynie nieznaczna część Polek była w nią zaangażowana. Do podstawowych rodzajów działalności zawodowej polskich kobiet należała służba w prywatnych gospodarstwach domowych, praca w warsztatach krawieckich, działalność pedagogiczna. Specyfika kobiecej pracy w wielu sferach polegała na braku ochrony prawnej i samowoli pracodawców. Brak ochrony robotnic w świecie kapitalistycznym oraz realiach miejskiego życia powodował ich samoorganizację i sprzyjał zakładaniu kobiecych towarzystw wzajemnej pomocy.

Na podstawie analizy różnorodnych źródeł zbadano miejsce kobiety w myśli społeczno-politycznej, prawie, codziennej świadomości i sztuce. W procesie modernizacji społeczeństwa kwestia zmiany statutu kobiet stanowiła składnik programów rozwoju społecznego. Jednak wiodącą kwestią polskiej myśli społecznego pozostawało odrodzenie państwowości, przez co kwestie rozwoju społecznego stały się drugorzędne. Kobiecie w koncepcjach rozwoju narodowego nadawano rolę przekaźnika tradycji narodowych, wychowawczyni przyszłych pokoleń obrońców ojczyzny.

Polityka asymilacyjna caratu, transformacje społeczne epoki kapitalistycznej, związane z rozwarstwieniem klasowym oraz narasaniem konfliktów społecznych, zarodzenie sę ukraińskiego ruchu narodowo-demokratycznego stwarzały zagrożenie dla zachowania świadomości anrodowej szerokiego grona polskiego społeczeństwo. Czynniki te uwarunkowały popularność programów rozwoju narodowo-kulturlnego Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskiej, które były popierane przez kobiety.

Ustalono, że w codziennej świadomości oraz reprezntacjach wizualnych kobiece role i funkcje odpowiadały typowym wyobrażeniom społeczeństwa patriarchalnego, a stereotypy płciowe były mocno zakorzeniane i odtwarzane w świadomości, podczas gdy postępowa myśl społeczna i niektóre dziedziny prawa głosiły konieczność zmiany statusu i roli kobiet.

Ustalono, że działalność społeczna polskich kobiet na Ukrainie Naddnieprzańskiej rozwijała się we wzajemnym związku z ruchem kobiecym w Imperium Rosyjskim, w szczególności z polskim ruchem kobiecym. Jednakże polityka narodowa caratu uwarunkowała specyfikę polskiego ruchu kobiecego w imperium. Polskie kobiety, walcząc o interesy rodaków, zakładały towarzystwa i organizacje, które stały w opozycji do państwa. W takich warunkach Kościół Katolicki był z narodem i, bez względu na konserwatywną retorykę, stał u źródeł zakładania towarzystw wzajemnej pomocy i organizacji edukacyjnych.

Wyodrębniono kilka etapów w rozpowszechnianiu się polskiego ruchu kobiecego na Ukrainie Naddnieprzańskiej. Pierwszy z nich obejmuje okres od końca lat 1860-tych do początku lat 1880-tych, kiedy popularyzacja idei socjalistycznych oraz pragnienie zmiany istniejącego porządku spowodowały udział polskich kobiet z Ukrainy Naddnieprzańskich w grupach rewolucyjnych.

Pod koniec lat 1880-tych miała miejsce aktywizacja działalności narodowo-patriotycznej przy aktywnym wsparciu Kościoła Katolickiego. Przed początkiem XX w. na Ukrainie Naddnieprzańskiej powstała sieć tajnych polskich szkół podstawowych, wspólnot religijnych i organizacji charytatywnych, zorganizowanych między innymi przy udziale kobiet i przy wsparciu miejscowej ludności.

Legalizacja instytucji narodowo-kulturalnych w 1905 r. sprzyjała rozwojowi polskiego ruchu społecznego na Ukrainie Naddnieprzańskiej. Właśnie w tym okresie w wielu miastach Ukrainy Naddnieprzańskiej powstały organizacje kulturalno-edukacyjne, sprzyjające zachowaniu kultury narodowej. Jednocześnie zintensyfikowała się również działność ugrupowań rewolucyjnych.

Ustalono, że polskie kobiety z Ukrainy Naddnieprzańskiej były uczestniczkami wielu organizacji ogólnorosyjskich, a także tworzyły własne, które wzorowały się na analogicznych towarzystwach polskich lub rosyjskich. Organizacje lewicowo-radyklne, które powstały w latach 1860-1880 w ukraińskich guberniach Imperium Rosyjskiego, angażowały również Polki, które pragnęły walczyć o sprawiedliwość społeczną. Na początku XX w., wraz z aktywizacją

działalności organizacji rewolucyjnych na Ukrainie Naddnieprzańskiej, kobiety, jak wcześniej, uczestniczyły w organizacji tajnych zebrań, rozpowszechnianiu nielegalnej literatury itd.

Jednym z kierunków rozwoju ruchu kobiecego pod koniec XIX i na początku XX wieku stał się ruch wzajemnej pomocy. W miastach gubernii prawobrzeżnych i południowych Ukrainy Naddnieprzańskiej, przy wsparciu Kościoła Katolickiego, funkcjonowały towarzystwa wzajemnej pomocy, zrzeszające pracownice, pomagające w poszukiwaniu pracy, mieszkania, ochronie interesów itd. Jednocześnie powstawały również towarzystwa wzajemnej pomocy pod patronatem zamożnych kobiet oraz z inicjatywy samych pracownic.

Wspomniano, że Kościół Katolicki odgrywał ważną rolę w integracji polskich kobiet, ponieważ pod jego przewodnictwem pod koniec XIX i na początku XX w. na Prawobrzeżu i Południu powstała sieć kobiecych wspólnot religijnych. Oprócz ogólnego patronatu miejscowych księży, klasztory żeńskie, często urządzone jak warsztaty, zawdzięczały swoje otwarcie równiez aktywistkom ruchu religijnego.

Wiodącym nurtem ruchu społecznego Polaków był nurt kulturalno-edukacyjny, który rozwinął się po zezwoleniu na otwieranie organizacji narodowo-kulturalnych. Kobiety uczestniczyły w zakładaniu szkół podstawowych, a także w organizacji różnych akcji towarszystw Oświata, Ogniowo, Dom Polski.

Zbadano udział kobiet w działalności charytatywnej, która przejawiała się we wspólnych inicjatywach z Kościołem oraz w indywidualnej działalności filantropicznej. Kobiety pomagały w akcjach charytatywnych rzymskokatolickich towarzystw dobroczynności. Zamożne Polski wspierały finansowo i organizacyjne tajne polskie szkoły podstawowe, warsztaty rękodzieła, wspólnoty zakonne. Tradycyjne formy działalności na początku XX w. uzupełnione zostały jeszcze o pojawienie się towarzystw świeckich, zajmujących się organizacją wypoczynku letniego dla dzieci z niezamożnych rodzin rodaków.

Określono przesłanki powstania kobiecego ruchu feministycznego na Ukrainie Naddnieprzańskiej, do których należy rozwój międzynarodowego ruchu

kobiecego, wysoki poziom integracji oraz wzrost świadomości ludności polskiegj, warunki społeczno-polityczne, zakładanie polskich towarzystw feministyczne oraz ich wsparcie, które wpływały na tworzenie się programów rozwoju oraz form działalności analogicznych organizacji na Ukrainie Naddnieprzańskiej.

Ustalono, że założone w Kijowie w 1907 r. Towarzystwo Polskich Kobiet oraz w Odessie w 1913 r. Towarzystwo Równości Polskich Kobiet pragnęły poprawy statusu społecznego kobiet, starając się sprzyjać podniesieniu poziomu wykształcenia, zatrudnieniu, poprawie warunków życiowych oraz obsługi medycznej, ochronie prawnej. Działalność organizacji, bez względu na wszelkie zakazy i uciski władzy, sprzyjała kształtowaniu się samoświadomości kobiet, dwała doświadczenie wspólnej działalności i obrony własnych praw.

Zbadano znaczenie polskiego ruchu feministycznego na Ukrainie Nadnieprzańskiej. W ukraińskich miastach polskie kobiety przeprowadzały inicjatatywy, odpowiadające wymogom feministek, ale uwzględniały także warunki rozwoju i potrzeby miejscowych mieszkanek. Pragnienie towarzystw wystąpienia z wymogami polskich kobiet świadczy o kształtowaniu się ich aktywnego stanowiska społecznego, wzroście świadomości. Działalność wymienionych organizacji świadczy nie tylko o powszechności idei feministycznych wśród polskich kobiet na Ukraini Naddnieprzańskiej na początku XX w., lecz także o ich gotowości do walczenia o te idee oraz transformowania ich według istniejących warunków.

Na podstawie analizy kobiecej aktywności społecznej dokonano oceny jest roli w życiu społeczno-politycznym wspólnoty polskiej i regionu. Powstanie towarzystw wzajemnej pomocy oraz organizacji o ukierunkowaniu feministycznym świadczyło o tym, że Polski zdały sobie sprawę z konieczności samoorganizacji. Działalność polskich towarzystw kobiecych dawała kobietom ochronę socjalną, której były one pozbawione ze strony państwa i społeczeństwa, stając się prototypem związków zawodowych. Rozwój polskiego ruchu kobiecego świadczył o wysokim poziomie samoorganizacji kobiet, zdolności do dostosowywania się do miejscowych realiów i osiągania swoich celów.

Działalność Polek w różnorodnych towarzystwach kulturalno-edukacyjnych oraz charytatywnych sprzyjała zjednoczeniu luności polskiej, pozwalała na zachowanie świadomości narodowej, rozpowszechnianie kultury narodowej, angażowanie do niej szerokiego grona ludności polskiej.

Ustalono, że główną sferą działalności polskich kobiet pozostawała przestrzeń domowa – świat rodziny i domem. Jako główne przeznaczenie, a nawet powołanie polskiej kobiety postrzegano macierzyństwo, które rozumiano nie tylko jako funkcję biologiczną, ale także symboliczną i kulturową. Na matce spoczywała odpowiedzialność za kształtowanie świadomych narodowo kolejnych pokoleń. Brak narodowych instytucji edukacyjnych i społecznych spowodowała brak możliwości przejawu uczuć narodowych w sferze społecznej, więc całkowicie przeniesione zostały one do sfery żyycia rodzinnego. Ponadstuletni brak polskiej państwowości oraz jej odrodzenie w 1918 r. udowodniły, że przez cały ten czas ludność polska nie utraciła, lecz pielęgnowała i budowała świadomość narodową.

Ustalono, że znaczenie polskiej rodziny w wymienionym okresie wzmocniło się, co spowodowane było prześladowaniami Polaków w sferze społeczno-politycznej, ograniczeniami działalności Polaków w instytucjach, zakazami w sferze oświaty i kultury. Właśnie rodzina pozostała pierwotnym ośrodkiem socjalizacji społeczeństwa pozbawionego państwowości, dlatego jej rola w wychowaniu przyszłych pokoleń, zdolnych do odrodzenia Polski, była wiodąca. Właśnie rodzinie powierzano zadanie zachowania tożsamości narodowej – języka, zwyczajów, religijności, pamięci. Rodzina odgrywała główną rolę także w przekazywaniu codziennej świadomości, wyobrażeń i stereotypów społecznych, co wzmacniało jej tradycyjność i zamknięcie, czyniło ją konserwatywną instytucją, odtwarzającą relacje patriarchalne. Odpowiedzialność za zachowanie „polskości" w rodzinie leżała przede wszystkim na kobietach, które powinny były dbać o atmosferę duchową w rodzinie, w przeciwieństwie do mężczyzn, którzy prowadzili życie społeczne. Uczestnictwo kobiet w translacji i przekazywaniu doświadczenia socjokulturowego, ich przeważający wpływ na socjalizację dzieci wraz ze wzrostem znaczenia sfery prywatnej w polskim społeczeństwie pozwala na

określenie ich wiodącej roli w zachowaniu tożsamości narodowej Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskiej.

Słowa kluczowe: ludność polska, polskie kobiety, życie prywatne, polski ruch kobiecy, Ukraina Naddnieprzańska, druga połowa XIX – początek XX w., feminizm, ruch wzajemnej pomocy, Kościół Katolicki, dobroczynność.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Монографія/ О. О. Ніколаєнко. – Харків: Вид-во НТМТ, 2015. – 360
2. Ніколаєнко О. Жіночий рух в Королівстві Польському в 60-90-ті рр. XIX ст. / О. Ніколаєнко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія».– 2007. – Вип. 28. – С. 257-263.
3. Ніколаєнко О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-західних губерній Російської імперії в 60-х рр. XIX – початку XX ст.» / О. Ніколаєнко // Історичний архів. – 2008. – В. 2. – С. 138-146.
4. Николаенко О. Занятость польских женщин юго-западных губерний Российской империи в общественном производстве в конце XIX - начале XX вв. /О. Николаенко // Женщины в российском обществе. – Иваново, 2010. – № 4. – С. 41-50.
5. Ніколаєнко О.О. Громадська діяльність польських жінок північного Причорномор'я наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 200. – С. 91-93.
6. Ніколаєнко О. О. Гендерні аспекти організації простору у польських маєтках південно-західних губерній Російської імперії / О. Ніколаєнко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний інститут імені Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 43. – С. 64-70.
7. Николаенко О. А. Гендерные аспекты формирования памяти (на примере поляков Юго-западных губерний Российской империи в конце XIX-начале XX вв.) О. Николаенко // Женщины в российском обществе. – Иваново, 2012. – № 2. – С.16-24.

8. Николаенко О. Сравнительный анализ русского и польского женского движения во второй половине XIX – начале XX вв.: историографический обзор /О. Николаенко // Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego. – Wrocław, 2012. – № 2 (3). – S. 50-75.
9. Ніколаєнко О. Громадська діяльність польських жінок Одеси на початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Чорноморський літопис –2012. – № 6. – С. 82-89.
10. Ніколаєнко О. Польський жіночий рух взаємодопомоги в Наддніпрянщині на початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 38-43.
11. Ніколаєнко О. Організації польського жіноцтва на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст./ О. Ніколаєнко // Волинські історичні записки. Зб. наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013 – Т. 9. – С. 119-123.
12. Ніколаєнко О. Вирішення жіночого питання в жіночій пресі другої половини XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць.– Рівне, 2013. – Вип. 15 – С. 32-36.
13. Николаенко О. А. Твердыня польскости: стратеги сохранения национальной идентичности в польском обществе украинских губерний в конце XIX – начале XX вв./ О. А. Николаенко// Yearbook of Eastern European studies. – Wroclaw, 2013. – № 2. – P. 87-98.
14. Ніколаєнко О. Правовий статус польських жінок у Наддніпрянщині у другій половині XIX–початку XX ст./ О. Ніколаєнко//Мандрівець. – 2013. – № 6. – С. 24-27.
15. Ніколаєнко О. Жіночий рух в Польщі на початку XX ст./О. Ніколаєнко// Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини/ Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 11. – С. 143-150.

16. Nikolayenko O. Charakterystyka porównawcza działalności polskich kobiecych organizacji na Ukrainie Naddneprzańskiej na początku XX wieku / O. Nikolayenko // Przegląd Nauk Historycznych. – 2013. – R. XII, Nr. 2. – S. 253-261.
17. Ніколаєнко О. О. Революційна діяльність польських жінок в Наддніпрянщині в 1870-1914 рр. / О. Ніколаєнко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 81. – 372 С. – С. 22-26.
18. Ніколаєнко О. Польський жіночий рух в Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст. за матеріалами вітчизняних архівів/ О. Ніколаєнко// Пам'ятки: археографічний щорічник. – К, 2013. – Т. 14. – С. 22-30.
19. Ніколаєнко О. Участь польських жінок у релігійному русі в Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст./ О. Ніколаєнко// Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 32-38.
20. Ніколаєнко О. Благодійницька діяльність польських жінок Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст./О. Ніколаєнко// Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини/ Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 14. – С. 100-105.
21. Ніколаєнко О. Польські жіночі релігійні громади на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Studia z historii społeczno-gopspodarczej XIX-XX wieku.– Łodz, 2014. – Studia XIII. – S. 71-80.
22. Николаенко О. Сравнительный анализ украинского и польского движения в Надднепрянской Украине во второй половине XIX –начале XX вв./ О. Николаенко // Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego. – Wrocław, 2015. – № 1 (8). – S. 22-33.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

1. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Історичний архів. – Миколаїв, 2010. – В. 5. – С. 28-32.
2. Николаенко О. Женский вопрос в польской общественно-политической мысли второй половины XIX-начала XX вв. О. Николаенко // История идей и история общества. Материалы IX Всероссийской научной конференции (г. Нижневартовск, 14-15 апреля 2011 г.) – Нижневартовск, 2011. – С. 131-133.
3. Ніколаєнко О. Особливості зародження польського жіночого руху в південно-західних губерніях Російської імперії наприкінці XIX-початку XX ст. / О. Ніколаєнко // VI Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Зб. наук. праць. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – С.312-315.
4. Ніколаєнко О. О. Жіночий рух у Королівстві Польському на початку XX ст./ О. О. Ніколаєнко// Гілея. Збірник наукових праць. – Київ, 2013. – Вип. 70. – С. 122-127.
5. Николаенко О. А. Труд учителей полек в украинских губерниях Российской империи в конце XIX–начале XX вв./ О. А. Николаенко// Гендер и проблемы коммуникативного поведения: сб. материалов пятой междунар. науч. конф. – Новополоцк, 2013. – 284 С. – С.85-87.
6. Ніколаєнко О. Вплив Січневого повстання на становище польських жінок Правобережної України/ О. Ніколаєнко// Січневе повстання 1863-1864: історія, люди, мистецтво: матеріали Міжнар. наук. симпозіуму: Харків, 2013. – Харків: Майдан, 2014. – С. 93-101.
7. Ніколаєнко О. Турбота про дітей у діяльності польських товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Ніколаєнко// Україна-Польща: історична спадщина, суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут

українознавства імені І. Крип'якевича. – Львів, 2016. – Вип. 9. – С. 17-25.

8. Ніколаєнко О. Співпраця польських та українських жінок Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст./ О. Ніколаєнко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. Редакцією проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 120-123.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Ніколаєнко О. Меценатство поляків в українських губерніях Російської імперії у гендерному вимірі / О. Ніколаєнко // Меценатство та його роль в суспільно-економічному і культурному житті України. Матеріали наукової конференції. Качанівка, 29-30 липня 2010 р. – Чернігів, 2010. – С. 118-125.
2. Николаенко О. Польская семья перед вызовами современности О. Николаенко // Женская история и современные гендерные роли: переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем. – Череповец, 2010. - Т.1. – С. 136-142.
3. Николаенко О. Материнство в среде поляков украинских губерний Российской империи в конце XIX-начале XX вв. О. Николаенко // Гендер и проблемы коммуникативного поведения. Сборник материалов четвертой международной научной конференции. – Новополоцк, 2010. – С. 89-93.
4. Ніколаєнко О. О. Участь польських жінок українських губерній в загальноросійському революційному русі наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2011. – С. 353-359.

5. Николаенко О. Частная жизнь польських женщин в конце XIX –начале XX вв.: границы и пограничья. / О. Николаенко // Частное и общественное: гендерный аспект. Материалы Четвертой международной конференции. – М, ИЭА РАН, 2011. – Т.1. – 555 С. – С. 67-70.
6. Ніколаєнко О. Просвітницька діяльність польських жінок в Правобережній Україні наприкінці XIX – початку XX ст./ О. Ніколаєнко// Жінки в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали п'ятої міжнародної конференції. – Київ, Університетське видавництво Пульсари, 2011. – с. 336-342.
7. Ніколаєнко О. Святі і грішниці – гендерне прочитання жіночих образів у польському малярстві кінця XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Гендерна проблематика та антропологічні горизонти. Матеріалі I Всеукраїнської наукової конференції 16-17 березня 2012 р. – Острог: видавництво національного університету «Острозька академія». – 2012. – С. 97-106.
8. Николаенко О.А. Нарративы поляков украинских губерний Российской империи: гендерные особенности / О. Николаенко // IMAGINES MUNDI. Альманах исследований всеобщей истории XVI-XX вв. ИСТОРИК, ТЕКСТ, ЭПОХА. Тезисы IV Международной научно-практической конференции Уральского отделения Российского общества интеллектуальной истории. - Екатеринбург, 2012. - С. 140-143.
9. Ніколаєнко О. О. Польська громада Києва наприкінці XIX – початку XX століття: гендерний аспект / О. Ніколаєнко //Київ і кияни у соціокультурному просторі століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 12 квітня 2012 р.- К.:Київський університет ім. Б. Грінченка. – 2012. – С. 86-89.

10. Николаенко О. Польское женское движение в юго-западных губерниях Российской империи в начале XX в. / О. Николаенко // Перекрестки. – 2012. – № 1-2. – С. 267-280.
11. Ніколаєнко О. О. Особливості формування ідентичності поляків східноукраїнського регіону наприкінці XIX- початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2012р. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2012. – С. 89-91.
12. Ніколаєнко О. Громадська діяльність польських жінок Поділля наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Хмельниччина в контексті історії України. Матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 77-80.
13. Николаенко О. А. Трансформация польского женского движения в Украине в конце XIX - начале XX в. / О.А.Николаенко // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен : материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая РАН, 4 - 7 октября 2012, Тверь : В 2 т. - М. : ИЭА РАН, 2012. - Т. 2. - С. 246 - 249.
14. Ніколаєнко О. Участь польських жінок у громадському житті Харківської полонії наприкінці XIX – початку XX ст./ О. Ніколаєнко// Видатні поляки Харкова. Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму. Харків, 7 грудня 2011 р. – Харків: «Майдан», 2012. – С. 143-152.
15. Ніколаєнко О. О. Польські городянки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. Ескіз до колективного портрету./ О. Ніколаєнко// Гендерна політика міст: історія і сучасність. Вип.4. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції 23-25 жовтня 2013 р. – Х.:ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – С. 157-159.

16. Ніколаєнко О. О. Польська жіноча пансіонна освіта на правобережжі наприкінці XIX ст./О. Ніколаєнко// Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». – Харків, 2013. – С. 80-83.
17. Ніколаєнко О. Діяльність Київського польського товариства літніх колоній у 1906-1914 рр./ О. Ніколаєнко// Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського (Київ, 27 березня 2014). – К.:ПП «Фоліант», 2014. – С. 204-208.
18. Ніколаєнко О. О. Благодійницька діяльність польських жінок в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст./ О. О. Ніколаєнко// Південь України у вітчизняній та європейській історії. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25-26 вересня 2014 р.). Зб. Наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 141-144.
19. Ніколаєнко О. Діяльність польських жінок Наддніпрянщини у галузі просвіти наприкінці XIX – на початку XX ст./О. Ніколаєнко// Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 квітня 2015 року. – Харків, 2015. – С. 118-121.
20. Ніколаєнко О. Ideal kobiety polskiej: гендерні стереотипи у польському суспільстві наприкінці XIX ст./ О. Ніколаєнко// Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження»/ укл. М. С. Петрушкевич. – Острог, 2015. – Вип. 1. – С. 150-157.
21. Николаенко О. Украинские и польские женские организации в Надднепрянской Украине в конце XIX – начале XX вв./ О. Николаенко // Пол. Политика. Поликультурность. Гендерные отношения и гендерные системы в прошлом и настоящем. Материалы Седьмой

Международной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, 9-12 октября, Рязань. – М., 2014. – Т. 1. – С. 514-518.

22. Николаенко О. А. Просветительское движение женщин в Царстве Польском во второй половине XIX – начале XX вв./ О. Николаенко// Европа: актуальные проблемы этнокультуры. Мат-лы VIII междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 22 декабря 2014 г. – Минск, 2015. – С. 36-38.
23. Ніколаєнко О. Участь польських жінок в культурному житті міст Наддніпрянщини на поч. XX ст./ О. Ніколаєнко// Гендерна політика міст: історія і сучасність: матеріали IVміжнар. наук.-практ. конф., Харків, 6-7 жовтня 2015 р./ [редкол. Н. Бібік, Г. Фесенко, О. Першай]. – Х: ХНУМГ ім. О. Бекетова, 2015. – Вип. 5. – С. 193-196.
24. Ніколаєнко О. Історія польського населення Наддніпрянщини XIX–початку XX ст. в сучасній українській історіографії/ О. Ніколаєнко// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Незалежність України: витоки, утвердження, проспекція» (1-2 грудня 2016 року, м. Харків). – Харків: Видавництво ХНАДУ, 2016. – С. 66-68.

ЗМІСТ

ВСТУП 32

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія проблеми 41

1.2. Джерела дослідження 59

1.3. Методологія і методи дослідження 79

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК, ЇХ УЧАСТЬ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ

2.1. Соціально-демографічна характеристика польських жінок 100

2.2. Жіноча освіта 119

2.3. Зайнятість у суспільному виробництві 137

РОЗДІЛ 3. ПОЛЬСЬКІ ЖІНКИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

3.1. Жіноче питання в громадсько-політичній думці 157

3.2. Правове становище польських жінок 176

3.3. Образ жінки в побутовій суспільній свідомості 186

3.4. Образи жінки у польському мистецтві (візуальні репрезентації жінок у польському малярстві) 197

РОЗДІЛ 4. ПОЛЬСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ

4.1. Головні тенденції розвитку російського та польського жіночого руху в другій половині XIX – на початку XX ст. 210

4.2. Участь польок у загальноросійському революційному русі 228

4.3. Феміністичний напрямок польського жіночого руху в Наддніпрянщині 242

4.4. Рух взаємодопомоги **255**

4.5. Участь жінок у релігійних організаціях **265**

4.6. Культурно-просвітницька діяльність польських жінок **275**

4.7. Благодійницька діяльність **290**

РОЗДІЛ 5. ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК

5.1. Твердиня польськості: польська родина та місце в ній жінки. **306**

5.2. Материнство: особливості в польському середовищі Наддніпрянщини. **323**

5.3. Гендерні аспекти формування пам'яті **331**

5.4. Гендерні аспекти організації простору у помешканнях польського населення **339**

ВИСНОВКИ **354**

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА **369**

ДОДАТКИ **446**

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю дослідити гендерні аспекти розвитку етнічних груп, що проживали на території України.

Побудова сучасної демократичної держави, де забезпечені права етнічних меншин, неможлива без усвідомлення й врахування їх історичного досвіду. Особливо це стосується такої соціальної групи, як жіноцтво. Усвідомлення нерівноправності вивчення історії жінок визначає необхідність приділити увагу дослідженню цієї тематики. Історія українських жінок, їх приватного життя, участь в економіці, політиці, соціальних рухах вивчається істориками. Натомість історія інших етнічних груп, які мешкали на території України, залишається малодослідженою. Увага до вивчення історії польських жінок Наддніпрянщини викликана їх взаємозв'язками з іншими соціальними групами, з якими вони співпрацювали, творили єдиний суспільний простір, брали участь у виробничій чи громадській діяльності, чинили взаємовплив, переживали великі зрушення й трагічні події, тобто брали участь у вітчизняній історії.

Втративши державність і важко переживаючи наслідки розгрому національно-визвольних повстань, поляки, які мешкали на території українських губерній Російської імперії, не втратили своєї національної ідентичності, зберігши свою мову, релігію, культуру. Утиски в соціально-економічній і політичній сферах привели до посилення ваги родинного життя, де жінки традиційно посідали важливе місце. Замкненість приватного життя дозволила полякам зберегти національну свідомість, пізніше брати участь у відродженні держави. Разом зі зростанням національної чи класової свідомості, зароджувались думки і про рівність статей, що слугувало відправною точкою для зародження польського феміністичного руху.

В сучасній Україні, де формально задекларовані рівність прав та обов'язків чоловіків і жінок, гендерні проблеми розвитку суспільства є

одними з контроверсійних. Для того, щоб зрозуміти особливості становища жінки в суспільстві, функцій, які вона має у родині, суспільному виробництві, громадському житті, необхідно проаналізувати історичний досвід жіноцтва.

Історія польських жінок демонструє приклад того, як вони змогли у суспільстві, роз'єднаному й виснаженому бездержавністю і національними утисками, зберегти національну свідомість, боротися за соціальну справедливість, за права жіноцтва. Сучасному українському суспільству потрібно вивчати досвід минулих поколінь та тих етнічних груп, які у несприятливих історичних обставинах плекали свою національну ідентичність, твердо боронили свою мову й віру, виступали охоронцями традицій та історичної пам'яті.

Вивчення стереотипів сприйняття жінок у суспільній свідомості дозволить виділити провідні ідеї, що вимагають суспільного реагування. Аналіз громадської думки, правових та релігійних уявлень, мистецтва та буденної свідомості визначає ставлення до місця й ролі жінок у суспільстві. Проведений аналіз може стати дороговказом до аналізу сучасної суспільної свідомості, допоможе виправити й скорегувати типові патріархальні стереотипи, що призводять до гендерної дискримінації навіть у наш час.

Польські жінки приймали виклики сучасності, пристосовуючись до нових умов соціально-економічного та політичного життя. Їх соціальні практики можуть слугувати прикладом того, як формувались цілі громадсько-політичного руху, створювались суспільні організації та об'єднання. Аналіз програмових засад польського жіночого руху дозволить формувати основи сучасної державної політики стосовно жінок та етнічних груп.

Необхідно вивчити досвід соціальних практик польських жінок, які впливали на еволюцію їх соціального статусу як в приватному, так і в громадському житті. Це допоможе намітити подальші кроки у вирішенні гендерних проблем суспільства.

Зв'язок з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження підготовлене на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і є частиною науково-дослідної теми кафедри «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVIII – XX ст.). Історія Слобожанщини.». Реєстраційний номер 01112U004753. Шифр IST_6.

Об’єктом дослідження є польські жінки українських губерній Російської імперії як референтна гетерогенна соціальна група, задіяна в громадській та приватній сферах. **Предмет дослідження** – соціальні функції, ролі і практики польських жінок у сферах приватного і громадського життя.

Мета дослідження – створення цілісної картини становища польських жінок, які мешкали на території українських губерній Російської імперії, їх соціальних функцій, ролей, практик у приватній і громадській сферах в другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідження поставленої мети передбачає розв’язання таких **дослідницьких завдань:**

- охарактеризувати польських жінок як демографічну групу;
- з’ясувати особливості і рівень їх освіти, а також висвітити роль польок у матеріальному виробництві і економічних відносинах;
- з’ясувати місце й роль польських жінок у різних сферах суспільної свідомості, а саме в громадській думці, праві, буденній свідомості, мистецтві;
- визначити особливості зародження і етапи розгортання польського жіночого руху;
- проаналізувати форми і напрямки громадської діяльності польських жінок, з’ясувати їх характерні риси і результати;
- знайти причини і передумови становлення польського феміністичного руху, виявити його програмові положення;

- оцінити роль і значення польського жіночого руху в суспільно-політичному житті польської спільноти і регіону;

- виявити особливості становища жінки в системі родинних відносин;

- проаналізувати приватне життя польських жінок, як вагомого елементу соціальної дійсності та визначити їх роль у формуванні цієї сфери.

Територіальні рамки дослідження: Наддніпрянська Україна, тобто українські губернії Російської імперії, а саме Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Волинська, Подільська, Таврійська, Херсонська, Катеринославська губернії. Назва «українські» підкреслює домінування українського етносу в регіоні, що знаходився у складі Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження – 1864 – 1914 рр. Нижня межа – від дати розгрому польського повстання, що призвело до планомірних утисків поляків у різноманітних галузях суспільного життя. Верхня – початок Першої світової війни, яка призвела до кардинальних змін у соціальній стратифікації польського суспільства, впливаючи на соціальні статус і практики суспільних груп.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше у вітчизняній історіографії здійснене комплексне дослідження соціокультурних, економічних та політичних аспектів гендерної ситуації в окремій етнічній групі. В роботі вперше застосований гендерний підхід до створення цілісної картини становища польських жінок, які мешкали на території українських губерній Російської імперії, їх соціальних функцій, ролей, практик у приватній і громадській сферах в другій половині XIX – на початку XX ст., що дозволило вперше:

- репрезентувати польських жінок як окрему соціальну групу, що була залучена до громадського життя і тісно взаємодіяла як із співвітчизниками, так і з місцевою громадськістю, брала

активну участь у соціально-політичному житті регіону, виступаючи частиною соціально-культурного простору;

- встановити особливості сприйняття жінок у суспільній свідомості, що включає аналіз стереотипів й уявлень на її різних рівнях, а саме, у мистецтві, громадській думці, праві, буденному світогляді;

- визначити чинники, що впливали на еволюцію свідомості польського жіноцтва та їх роль у становленні жіночого руху;

- охарактеризувати громадську активність польських жінок як польський жіночий рух, що мав свої цілі й завдання, соціальну базу, організаційні форми, напрямки діяльності;

- виділити течії у польському жіночому русі Наддніпрянщини, визначити їх програмові положення й шляхи реалізації, встановити чинники, що впливали на їх еволюцію;

- проаналізувати громадську діяльність польських жінок, оцінити її вплив на подальший розвиток польського й українського суспільства;

- здійснити багатосторонній аналіз приватного життя польських жінок, визначити їх соціальні функції та ролі, що впливали на життєві стратегії та практики у громадському житті;

- встановити як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники, що впливали на соціальний статус жінок;

- дослідити соціальні практики жіноцтва у приватній та громадській сферах, їх взаємну кореляцію, вплив на еволюцію соціальних функцій та статусу жінок, що дозволило створити цілісну характеристику становища польського жіноцтва.

Практичне значення основних положень та отриманих результатів полягає в їх використанні в наукових та навчальних цілях. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження можуть стати теоретичним та фактологічним фундаментом для написання узагальнюючих

праць з історії польського населення України, а також проблематики польського суспільного руху, жіночого руху, для подальшої розробки теми приватного життя в XIX ст. Окремі аспекти, вибрані положення можуть бути використані при розробці програм лекційних та спеціальних курсів з історії національних рухів країн Європи, історії України.

Результати дисертації можуть бути використані для розробки внутрішньополітичного курсу держави, спрямованого на підтримку політичної й громадської активності жіноцтва, ініціатив, пов'язаних з участю жінок в економічній сфері, зі зміною їх статусу в приватному житті.

Особистий унесок здобувача полягає в тому, що на підставі використання комплексу джерел та із застосуванням нових теоретико-методологічних концепцій, самостійно здійснено комплексне дослідження соціальних функцій, ролей і практик польських жінок Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. у сферах приватного і громадського життя.

Апробація результатів дослідження подавалась у формах доповідей на регіональних та міжнародних конференціях.: «Україна та Польща на міжнародній арені (кінець XX – початок XXI століття), Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили (18-19 вересня 2008 р.) , «Россия и Польша: право памяти и долг забытья» (24-25 октября 2009 г.), «Меценатство та його роль у суспільно-політичному та економічному житті України XIX ст.», Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (29-31липня 2010), міжнародна наукова конференція «Українська спільнота: культурно-світоглядні перетворення в історичному досвіді та сьогоденні» (28 жовтня 2010), Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка; міжнародна наукова конференція «Гендер і проблеми комунікативної поведінки» (28-29 жовтня 2010), Полоцький державний університет, Білорусь; Міжнародна наукова конференція Російської асоціації дослідників жіночої історії «Женская история и современные гендерные

роли: переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем» (1-3 листопада 2010 р.) , Череповець, Росія; міжнародна конференція «Богданівські читання» (10-12 грудня 2010 р.). Черкаський національний університет, м. Черкаси,– «Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії» (27-29 квітня 2011 р.), Тернопіль, «Культура народов Причерноморья с древнейших времен до наших дней», Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського (27-29 квітня 2011 р.), Сімферополь; «Слов'янознавство XXI століття: тенденції інтеграції та диференціації» (24-26 травня 2011 р.), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ; IV Міжнародна наукова конференція Російської асоціації дослідників жіночої історії «Частное и общественное: гендерный аспект» (28-30 жовтня 2011 р., Архангельськ); Міжнародний науковий симпозіум «Видатні поляки Харкова» (7 грудня 2011 р., Харків); Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі століть: національний та європейський контекст» (12 квітня 2012 р, Київ); Міжнародна наукова конференція «Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання» (25-26 квітня 2012 р., Луганськ); всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Хмельниччина в контексті історії України» (21-22 вересня 2012 р.), Хмельницький обласний краєзнавчий музей., Хмельницький, V-я Международная научная конференция РАИЖИ, Тверь «Женщины и мужчины в контексте исторических перемен» (4-7 жовтня 2012 г.), «Поляки в России» (24 листопада 2012 г.), Кубанский государственный университет, Краснодар; «Obraz ziemiaństwa w nauce, literaturze i publicystyce» (21-22 березня 2013 р.), Instytut Pamieci Narodowej, Warszawa; Міжнародний науковий симпозіум «Січневе повстання 1863-1864 рр.: історія, люди, мистецтво» (13 квітня 2013 р., Харків); Славістичний колоквіум (16-17 травня 2013 р.), Львівський національний університет імені І. Я. Франка., м. Львів, III міжнародна науково-практична конференція «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (23-25 жовтня 2013 р.), Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,, м. Харків;

международная конференция «Гендер и проблемы коммуникативного поведения» (31 жовтня 2013 р.), Полоцкий государственный университет., Полоцк, Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максими Берлинського, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, кафедра етнології, Херсонщина у контексті соціокультурної історії України (до 70-річчя Херсонської області) (25-26 вересня 2014 р.), Херсонський державний університет, 25-26 вересня 2014 р. – «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (25-26 вересня 2014 р.), Одеська державна академія будівництва та архітектури; VI Міжнародна наукова конференція Російської асоціації дослідників жіночої історії «Пол. Политика. Поликультурность: гендерные отношения и гендерные системы в прошлом и настоящем» (9-12 жовтня 2014 р.), Рязань; Международная научно-теоретическая конференция «Европа: актуальные проблемы этнокультуры» (28 листопада 2014 р.), Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Минск; Міжнародна науково-практична конференція «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» (17-18 квітня 2015 р., Харків); Міжнародна наукова конференція «Балто-Чорноморський регіон та Україна у сусідніх просторах та пограничних епохах» (24-25 квітня 2015 р.), Житомирський державний університет імені І. Франка, Житомир, Україна, всеукраїнська науково-практична конференція «Гендерна проблематика та антропологічні горизонти» (24-25 квітня 2015 р.), національний університет «Острозька академія», Острог, Україна, «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – початок XXI ст.)» (27 травня 2015 р.), Інститут українознавства імені І. Крипякевича, Львів; всеукраїнська науково-практична конференція «Незалежність України: витоки, утвердження, проспекція» (1-2 грудня 2016 р., Харків);

Міжнародна наукова конференція «Україна – Польща: історичне сусідство» (19-20 травня 2017 р., Вінниця).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені в монографії: Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Монографія/ О. О. Ніколаєнко. – Харків: Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с. (22, 5 обл.-вид. арк.); (Рецензія: Міронова І. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя.– Харків, 2015. – 360 с. // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2016 – Вип. 11. – С. 167; Черчович І. І. [Рецензія] Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Монографія / О. О. Ніколаєнко. – Харків: Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с. / І. І. Черчович // Український історичний журнал. – 2016. – № 4. – С. 198-201.), 53 публікаціях, з яких 18 статтей у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 7 – у періодичних зарубіжних виданнях.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і складається зі вступу, п’ятьох розділів (двадцяти одного підрозділу), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

1.ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Тема громадського та приватного життя польських жінок Наддніпрянщини, хоча й піднімалась на сторінках окремих наукових розвідок, не отримала повного аналізу в історіографії. Відсутність ґрунтовних праць з названої проблематики обумовлює потребу в комплексному дослідженні із залученням наукових матеріалів, які допомогли охарактеризувати громадську діяльність польських жінок в Наддніпрянщині, визначити особливості їх приватного життя. Для цього історіографічний аналіз здійснено в хронологічному порядку, де у кожному етапі буде виокремлена низка праць і наукових досліджень, які в тій чи іншій мірі були використані у дослідженні.

Комплексний підхід до історії польських жінок в Наддніпрянщині вимагав залучення історичних досліджень з різноманітної тематики – історії права, родини, демографії, освіти та ін. Серед таких тематичних розділів слід виокремити провідні, а саме – історію польського населення українських губерній, історію жінок регіону, а також жіночого руху в Російській імперії та Польщі, історію приватного життя, жіночої освіти тощо.

Вітчизняна історіографія питання сягає ще дорадянських часів, коли побачили вихід у світ праці М. Драгоманова та П. Чубинського. Національне питання, як важлива складова розвитку громадського життя Наддніпрянщини, стало центральним у праці М. Драгоманова[485]. Сьомий том «Труди етнографической комиссии…» авторства П. Чубинського, присвячений польській та єврейським спільнотам Правобережжя. Автор представив не тільки ґрунтовну характеристику польського населення але й прокоментував та обґрунтував статистичні дані та розрахунки. Звичайно, що громадянська позиція автора відбилась у праці, особливо під час опису ним

польської заможно-землевласницької верхівки, що отримала у книзі доволі сумнівну характеристику [693].

В російській історичній науці польське населення регіону було об'єктом дослідження багатьох істориків та етнографів. У своїх працях, присвячених Волині, Поділлю, окремим містам Правобережжя науковці звертали увагу на окремий, т.зв. «польський» період історії цих місцевостей, на значну кількість тут польського населення [416; 417; 664; 666]. В цілому, автори відображали імперську позицію щодо місцевого населення, наголошуючи на викорененні всього «польського» у соціокультурному середовищі, на перевагах самодержавної політики щодо місцевого населення.

Окрему групу в історіографічному доробку становлять праці, присвячені історії жінок. Слід сказати, що сама постановка теми дисертації вимагає залучення літератури по історії жінок цього періоду безпосередньо в Україні, в цілому в Російській імперії та Польщі.

Українська історіографія громадського життя співвітчизниць зазначеного періоду не рясніє науковими працями. Основними рисами фемінологічних студій став їх етнографічний характер та особливість вивчення історії співвітчизниць у зіставленні з європейськими та російськими жінками [441].

Натомість у російській історіографії зазначеного періоду з'явилась низка праць, присвячених окремим аспектам становища сучасниць, зокрема їх участі в громадському житті країни, питанням зародження та ідеології жіночого руху [515; 713]. Ще на межі XIX-початку XX ст. багато провідних громадських діячів – юристів та істориків писали про нерівноправність юридичного становища жінок, одночасно відмічаючи певні відмінності у жительок українських губерній [148; 464; 600].

Однією з тем, яка отримала розповсюдження в російській історіографії, став розвиток жіночої освіти в імперії. В окремих працях зверталась увага на низький рівень жіночої освіти в правобережних губерніях через відсутність земств, що опікувались розповсюдженням початкової освіти для дівчат [545].

На початку ХХ ст. російськими дослідниками були зібрані і проаналізовані статистичні матеріали стосовно демографічної ситуації в країні [593], трудової зайнятості населення [611]. Польські жінки українських губерній як окрема соціальна група як не була предметом окремого аналізу, але дані статистики смертності немовлят чи шлюбного віку жінок католичок в Російській імперії є важливими для нашого дослідження. Статистичні дані розвитку промисловості зосереджувались більше на обсягах виробництва чи кількості механізмів на них, лише побіжно зауважуючи кількість робочих на підприємствах.

Польські дослідники XIX ст., такі як О. Кольберг, включали Правобережжя до своїх етнографічних розвідок [299; 300]. У своїй знаменитій праці О. Кольберг присвятив окремі два томи Волині і Поділлю, описавши побут, звичаї, фольклор місцевого населення.

Не менш важливим, ніж історія російського жіночого руху, є дослідження громадського руху польських жінок, бо саме на них, на співвітчизниць, орієнтувались польки Наддніпрянської України. Ще на початку ХХ ст. історія польського жіночого руху була проаналізована у книзі Ц. Валевської, громадської діячки та феміністки [382]. В її праці було охарактеризовано досягнення багатьох польських жінок у різноманітних галузях культури чи громадського життя. Ця праця є типовим прикладом феміністичного трактування історії жінок визначеного етапу. На початку ХХ ст. завданням істориків феміністок розумілось віднайдення вагомих жіночих досягнень й популяризація жіночих імен в історії.

Отже, наприкінці XIX ст. польське жіноцтво Наддніпрянщини не було об’єктом аналізу. Важливими для дослідження є статистичні дані, етнографічні праці, аналіз правового становища жінок та жіночої освіти, з яких можна багато дізнатись про життя польських жінок. Історичні праці російських дослідників відрізняються імперським поглядом на підкорене польське населення, що обґрунтовує переваги російського панування.

В радянській історіографії питання можна виділити декілька етапів. В міжвоєнний період, коли відносини з Польщею були доволі прохолодними, польська тематика практично не була в центрі історичних досліджень. Лише деякі праці з історичної полоністики вийшли в світ, а саме – у праці К. Воблого увага зосереджувалась на внеску поляків у економічне життя регіону, засвідчено роль польських цукрових магнатів [452]. Революційна діяльність поляків стала провідною темою історичних праць. І хоча окремих наукових робіт, що б розкривали участь поляків у перемозі більшовиків не було, важливим кроком було видання довідника біографій діячів революційного руху в Російській імперії [230; 231; 232; 233]. Серед виданих томів, присвячених окремим періодам піднесення революційної боротьби, для нашого дослідження виявився корисним другий том, присвячений діячам 1870-1880-х рр., що брали участь у народницькому та народовольському русі.

На початку 1960-х рр. намітились позитивні зрушення у дослідженні історії поляків українських земель. Так до сторіччя Січневого повстання було видано збірки архівних матеріалів [150; 149].

Вагомий внесок у дослідження національно-визвольної та революційної діяльності поляків зробили історики Г. І. Марахов, Т. Г. Снитко та Л. В. Баженов [560; 672; 410]. Тема українсько-польських революційних стосунків та участі поляків у боротьбі з царатом були найбільш популярні в українській радянській історичній науці [448; 696]. Г. І. Марахов був одним із провідних дослідників польського громадського руху в Україні у XIX ст.[561]. В монографії Т. Г. Снитко було проаналізовано участь поляків у народницькому та народовольському русі. Автор дослідив зв’язки між революційними гуртками, нелегальними організаціями, окремими лідерами. Для нашої теми стали важливими встановлені науковцем напрямки підпільної роботи жінок, їх внесок у загальну справу.

Л. В. Баженов не тільки захистив дисертацію, присвячену Польському повстанню 1831 р. в українських землях, але й став справжнім фундатором

окремого вивчення історії поляків в Україні, досі плідно працюючи над цією тематикою [411].

Особливу увагу в радянській історіографії приділяли економічній історії, що призвело до появи досліджень трудової зайнятості населення Російської імперії [717]. Однак поза межами досліджень залишився аналіз позаробочого навантаження жінок-робітниць, що саме й є сьогодні об'єктом критики феміністок [630, с. 125-142].

В радянський період головним напрямком у вивченні історії жінок було питання їх участі у революційній боротьбі [529; 483]. Лише у наприкінці 1970-на початку 1980-х рр. почали з'являтись дослідження, що розкривали багатоманітність й складність участі жінок у громадському русі Російської імперії. Дисертації та монографії аналізували не тільки революційну боротьбу, але й благодійницьку діяльність, біографії окремих жінок, зародження феміністичного руху тощо [474; 686; 603].

Історія приватного життя, родини не була провідною темою радянської історіографії, але поставала в центрі уваги дослідників інших фахів – соціологів, психологів, юристів. Родина в світлі вивчення цих наук вивчалась як багатогранна інституція, і для її дослідження використовувались різні методи, підходи, теорії. Для істориків предметом досліджень виступала родина як соціальний інститут, вивчались також моделі шлюбно-сімейних відносин, сімейні ролі та функції [599]. В середині XX ст. історією родини цікавились лише демографи та дослідники економічної історії, бо функціонування домогосподарства являло собою мікроекономічну модель [567].

Для нашого дослідження виявились корисними статті, надруковані у двох збірниках «Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР» і «Брачность, рождаемость, семья за три века», а також монографія дослідниці О. А. Ганцької, «Польская семья: Опыт этнографического изучения», в якій зроблено широкий екскурс в минуле і показані витоки сімейних традицій і

розподілу обов'язків в родині, значення внутріродинних міжпоколінських відносин, вплив церкви на життя польської родини [459].

У 1970-х рр. розгорнулося співробітництво польських та радянських істориків, яке привело до зацікавлення історією поляків різних регіонів колишньої імперії, появи спільних монографій, збірників статей. Монографія В. Найдус «Polacy w rewolucji 1917 roku» визначила провідний напрямок польсько-радянських досліджень [327]. У 1978 р. вийшла робота історика Вроцлавського університету З. Лукавського, який охарактеризував польську меншину Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Важливе місце в ній посідало питання революційного руху поляків в Російській імперії та впливу на нього російських соціал-демократів [315]. Автор охарактеризував польську меншину всієї країни, розділивши її на декілька регіонів відповідно до чисельності й особливостей заселення поляками. На жаль, у монографії лише побіжно розкриті відмінності історії польського населення українських земель, але заслуга автора полягала в тому, що він вперше в польській історіографії звернувся до цієї проблематики і накреслив напрямки малодосліджених проблем. З. Лукавський охарактеризував різноманітні польські організації у великих містах імперії, зазначивши їх програмові цілі, напрямки діяльності, регіональні особливості.

У 1980 р. в збірнику праць російських та польських істориків «Польсько-російські суспільно-культурні зв'язки на межі XIX і XX ст.» була надрукована стаття Ж. Жеберека про польські організації Києва, в якій автор охарактеризував, в основному, діяльність революційних гуртків польського студентства [394]. Отже, в польській історіографії зазначеного періоду переважали теми польсько-російських революційних зв'язків, що мало наслідком брак узагальнених робіт про польський громадський рух в імперії.

В радянській історіографії провідним питанням була революційна «боротьба мас», тому історія окремих соціальних груп – чи-то поляків, чи-то жінок досліджувалась з марксистських позицій боротьби поневолених проти поневолювачів. Напружені відносини Радянського Союзу з Польщею у

міжвоєнний період спричинили брак досліджень з історії поляків у цей час. Лише у 1960-1970-х рр. почались зрушення, що привели до появи багатьох досліджень з історії польських національно-визвольних повстань, участі поляків у радикальних рухах. Історія жінок не отримала достатньої уваги в цей період, але побіжно була розглянута в працях історичних демографів.

З отриманням незалежності та прийняттям Конституції України, де гарантовані права всіх національностей, що мешкають на території країни, інтерес до польської громади та її історії тільки посилився. Початок такому зацікавленню у вітчизняній історіографії поклали праці І. Т. Лісевича, присвячені історії поляків Наддніпрянщини [548; 547]. Наукові розвідки автора стали передумовами та дороговказом для більш ґрунтовних досліджень щодо окремих питань з історії польської спільноти.

Історія поляків, мешканців України викликала науковий інтерес і зацікавлення, що виразилось у виході низки збірників, присвячених названій проблемі [582, 617, 623]. В центрі уваги сучасних українських істориків – національна політика царату щодо польського населення України [724], економічні позиції та стратегії польських землевласників та буржуазії [535; 602; 715], розгортання польського громадського руху в країні [589; 721], культурно-освітня діяльність полонії [437; 661]. Історію польських жінок не було виокремлено в названих працях, але їх заслуга полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії було вказано на існування польських жіночих товариств та об’єднань, названі їх засновниці, процитовані програми діяльності [428].

Польська громада України всіляко підтримує полоністичні дослідження, що унаочнюється прикладом зростання регіональних конференцій, друкованих праць, збірників, присвячених історії польської спільноти країни [617]. Такі важливі заходи й праці спостерігаються не тільки на Волині чи Поділлі, де кількість польського населення перевищує середні показники по Україні, але й у Одесі, Харкові тощо [539; 624].

Безсумнівно, що саме на місцевому рівні історики, які ретельно опрацьовують матеріали місцевих архівів, мають доступ до краєзнавчої літератури, підтримують зв'язки з польською громадою роблять важливу справу у нагромадженні фактичного матеріалу з історії польського населення України, розвивають мікроісторичні дослідження [623; 524]. Така праця дозволяє побачити людський вимір історії, зрозуміти внесок і вагу окремих особистостей або громадських ініціатив у загальноісторичний процес та його трансформацію.

Натомість більшість наукових розвідок присвячено саме громадському життю поляків, що було сферою діяльності, в більшій мірі, чоловіків, ніж жінок [412; 661; 571]. Тому питання історії жіноцтва, по суті, так і залишається маргінальним в сучасній історичній полоністиці.

Окремі сторінки з історії польського населення українських земель містять праці, що аналізують історичні процеси в окремих регіонах України. Такими важливими для роботи монографіями були дослідження В. В. Малого [557], В. Константінової [531], П. Герлігі [463] та інших [626]. В цих працях лише побіжно охарактеризовано польську спільноту – чи то її відсоток до чисельності населення, особливості розселення, взаємовідносини з пануючим етносом.

Плюралістичність наукових розвідок, тематик і методологій спричинила появу значної кількості досліджень, присвячених історії українських жінок, їх участі в громадському житті країни. Слідом за родоначальницею цього напрямку в історіографії, американською ученою М. Богачевською-Хом'як, була видана монографія Л. Смоляр, одеської дослідниці, в якій авторка на підставі опрацювання багатьох джерел вперше проаналізувала різноманітні течії жіночого руху, їх програмові засади і форми діяльності [671]. Незважаючи на масштабність такої роботи, авторці вдалось знайти місце для біографій окремих жінок, порівняльної характеристики діяльності різноманітних жіночих товариств та об'єднань.

Серед важливих праць, що розкривають різноманітні аспекти життя жінок Наддніпрянщини, слід назвати дисертацію І. О. Волкової [454].

Жіночий рух в західноукраїнських землях, що були у складі Австро-Угорщини, став об'єктом монографії О. Маланчук-Рибак [553]. Дослідниця не тільки охарактеризувала головні етапи розвитку українського жіночого руху, програмові засади, діяльність окремих осіб та організацій, але й зупинилась на питанні складності взаємовідносин національних жіночих товариств, їх взаємодію та протиріччя. Названі праці з історії українського жіночого руху стали підставою для порівняльного аналізу взаємодії різних національних течій в українських землях, визначення їх взаємовпливу.

Подальше ознайомлення з методологією гендерних історичних досліджень розширило список тем, що висвітлюють життя жінок в минулому, а також вплинуло на збільшення кількості дослідників, що працюють в галузі жіночої історії. Серед провідних істориків слід назвати О.Кісь, історика, антрополога й етнографа зі Львова. У науковому доробку дослідниці етнографічні розвідки, історіографічні нариси з гендерних досліджень, монографія, написана на підставі застосування гендерного підходу в історії, історичні праці з впровадженням методології усної історії [516; 517]. Авторка виділяється серед дослідників своєю прогресивністю й активною науковою та громадянською позицією Саме О. Кісь належить ініціатива утворення Української асоціації жіночої історії, що об'єднує академічну спільноту фахівців в даній галузі, президентом якої вона наразі є.

Жіноча освіта є провідною темою жіночої історії XIX ст., бо саме вимоги доступу до освіти були головними у жіночому русі названого періоду. Серед істориків, які працюють в даному напрямку слід назвати Т. В. Сухенко [680], О. В. Аніщенко [407], які проаналізували розвиток середньої та професійної жіночої освіти XIX ст., О. О. Драч [486] та К. Кобченко [521], які дослідили заклади вищої жіночої освіти, визначили їх вплив на становище жінки в суспільстві. В цих працях доведено процес поширення жіночої освіти, виявлені провідні тенденції її розвитку, на підстав аналізу

соціального, національного, релігійного складу жіночих навчальних закладів зроблені висновки про особливості її розповсюдження в різних групах населення.

Вітчизняні дослідники звертаються й до проблематики прав жіноцтва в історичній ретроспективі. На початку 2000-х рр. було видано декілька праць, що аналізували правовий статус жінок у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. [479; 490]. Узагальнюючою працею з цього питання є дисертація О. В. Нестерцової-Собакарь з названої проблематики [584].

Отже, хоча тема історії польського жіноцтва не виокремлена в сучасних вітчизняних дослідженнях, окремі її складові висвітлені в працях з історії польської спільноти країни, розвитку жіночого руху, жіночої освіти тощо.

З 90-х рр. XX ст. починається новий етап у російській історичній науці, який не тільки привніс нові наукові підходи, методологію, тематику досліджень, а й позначився структурними змінами. Так стали утворюватись гендерні центри, при яких були скупчені науковці, що займались гендерними проблемами, в тому числі і в галузі історії. Найбільші з них – Московський, Тверський та ін. Саме останній, а також Іванівський центри більш за інші опікуються жіночою історією, проводять спеціалізовані конференції та друкують збірники [498; 499; 700]. Центром гендерних історичних досліджень є Російська асоціація дослідників жіночої історії, яку очолює одна із найвпливовіших істориків сучасності Н. Пушкарьова. Її наукові дослідження не тільки популяризують і легітимізують гендерну методологію в історичних дослідженнях, але й заохочують дослідни-ць/-ків до пошуку нових граней жіночої історії, альтернатних тем, джерел та способів їх інтерпретації [630; 631; 634]. РАДЖІ проводить щорічні конференції, видає друком збірки науковців, заохочує молодих спеціалістів до співпраці.

Для нашого дослідження були вагомими праці С. Айвазовової [402; 403], І. Юкіної [729; 732], О. Хасбулатової та Н. Гафізової [708], присвячені

особливостям розвитку жіночого руху в імперії. В них були детально висвітлені питання особливостей розвитку жіночого руху та його соціальної бази, визначені етапи й напрямки розповсюдження, зроблені порівняння з жіночим рухом на Заході. Однак названі праці оминають проблеми національного жіночого руху в імперії, наголошуючи на єдності пригнічення жінок та їх праві на боротьбу за зміну свого становища.

Проблема правового статусу жінок в російській імперії стало об'єктом докторської дисертації російської дослідниці С. В. Ворошилової. Ґрунтовний аналіз різноманітних галузей російського законодавства у поєднанні із залученням об'єктивних історичних реалій дозволив С. В. Ворошиловій зробити висновок, що «правове становище жінки визначалось багатьма факторами: становою, національно-релігійною приналежністю, місцем проживання тощо» [456]. Однак дослідження охоплює лише православних жінок європейської частини Росії, тоді як більшість польських жінок Наддніпрянської України належали до католицького віросповідання, що вимагає окремого розгляду питання їх правового статусу в дисертації.

Тема розвитку жіночої освіти в російській історіографії також отримала розповсюдження. Крім досліджень її регіональних особливостей, все більше уваги дослідників привертають питання домашнього виховання, його змісту та призначення [447; 570; 609; 718]. Вивчення тих базових цінностей, які впроваджувались у свідомість молодого покоління, дозволяє дослідникам робити висновок про стійкість консервативної ідеології в російському суспільстві, що підтримувалась державними і громадськими інституціями, але одночасно дозволяє стверджувати про зародження думок щодо зміни становища жінки, утвердження нових ціннісних пріоритетів.

Гендерна історія поставила перед фахівцями нові запитання, а саме – проаналізувати, як в приватному просторі відбувається становлення ієрархій, ролей домінування і підкорення, яке значення мають практики приватного життя у розподілі соціальних ролей і у формуванні соціальної нерівності [646; 647]. Тому сьогодні в російській історичній науці історія приватного

життя та родини є досить актуальною [420]. Одначе, деякі дослідження, як от дисертація В. О. Пержинської, що проаналізувала сімейні відносини польського дворянства південно-західних губерній першої половини XIX ст., є достатньо поверховими [607].

Отже, в російській історичній науці, де активно піднімаються, досліджуються й обговорюються теми з історії жінок у XIX ст., національним групам імперії не приділяється належної уваги, що спричиняє необхідність заповнити цей пробіл. Одначе в російській історіографії співіснують як традиційні дослідження з жіночої історії, так і новаторські праці, в яких застосовується гендерний підхід.

У 1990-х р. після політичних трансформацій, пов'язаних з розпадом Радянського Союзу та становленням демократичних режимів у Польщі та Україні, в польській історичній науці посилився інтерес до історії поляків «кресів». При чому, в польській історіографії така назва не носить негативної конотації, оскільки означає окраїнні території Речі Посполитої, де поляки не становили корінне населення, а мешкали разом з іншими етнічними групами. Практики прикордоння як відносин ворожнечі-примирення, співпраці-протистояння, функціонування поліетнічного суспільства викликають зацікавлення істориків, а дослідження цієї проблематики прагнуть подолати ті наслідки травми в свідомості обох народів, які можуть заважати налагодженню діалогу сьогодні.

Провідними польськими дослідниками історії «східних кресів» у XIX – на початку XX ст. є Л. Заштовт та Т. Епштайн. Названі історики починали свої наукові дослідження з наукових розвідок, присвячених історії польської освіти на Правобережжі [393] чи матримоніальних зацікавлень польського дворянства [262].

Наприкінці 1990-х рр. було видано декілька ґрунтовних праць, що дозволяють накреслити ключові теми польської історіографії «кресів». Видана у 1997 р. монографія Л. Заштовта характеризує розвиток польських освітніх установ на українських землях у 1832-1864 рр., їх занепад під

натиском русифікаційної політики царату, спроби чинити пасивний опір в студентських гуртках [392]. Наступного року вийшла монографія Т. Епштайна, присвячена польській освіті на Правобережжі [261]. Написана на підставі спогадів кресової шляхти, періодики та польських архівів, робота дає можливість побачити освітянську справу очима поляків. Автор проводить широку дослідницьку діяльність, видаючи спогади поляків з Правобережжя, редагуючи довідники з ідентифікації маєтків польських землевласників [264].

Провідною темою досліджень польських істориків є тема внеску польського населення в культурне життя регіону, країни [312; 554]. Така зацікавленість пов'язана з відкриттям українських архівів для дослідників, прагненням повернути забуті на батьківщині імена, глибше пізнати історію предків тощо.

На початку століття вийшла друком грунтовна монографія Т. Епштайна «Z piórem I paletą. Zainteresowania intelektualne I artystyszne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.», що аналізує культурно-інтелектуальне життя польського дворянства в південно-західних губерніях [265]. Автор створює панораму мистецьких зацікавлень, аматорської культури польських маєтків. Праця викликає інтерес ще й тим, що базується на джерелах, що зберігаються в приватних зібраннях і є недоступні широкому загалу дослідників.

Особливостям побутової культури, повсякдення польського дворянства присвячена праця краківського історика М. Устрицького [380]. На підставі залучення значної кількості его-документів, наративів, листування автор аналізує базові ментальні цінності цього прошарку суспільства: ставлення до Вітчизни, землі, родини, «своїх» та «чужих». Це дослідження характеризує складну структуру ідентичності польської еліти, дозволяє глибше зрозуміти трансформації, що відбувались у середовищі польського дворянства.

Однак польські дослідники не сконцентровані виключно лише на історії співвітчизників, які мешкали у південно-західних губерніях. Дослідження, присвячені полякам Харківщини є яскравим тому свідоцтвом.

Праця А. Кійаса, познанського історика, висвітлювала польський «слід» в історії харківського університету [293]. Автор докладно проаналізував списки студентів-поляків, що навчались в університеті у XIX ст., а також відзначив діяльність польських професорів та їх внесок у науку й громадське життя польської спільноти.

Монографія М.Мондзіка, М. Коженьовського, К. Латавєца та Т. Тарасюка, присвячена історії поляків Східної України у XIX ст. [316]. Автори на підставі першого перепису аналізують участь поляків у різних галузях економіки, соціально-політичній структурі регіону, в культурному й громадському житті. Однак, для тих, хто обізнаний з темою дослідження, кидається в очі надто незначні посилання на українських дослідників, хоча аналогічні теми й питання вже були проаналізовані українськими фахівцями.

Важливою проблемою, що червоною ниткою проходить через всі вищеназвані праці польских істориків є складнощі, пов’язані з національною ідентичністю поляків Наддніпрянської України. Це питання стало наріжним у працях Р. Радзіка та Р. Вапінського, які наголошують на врахуванні багатьох чинників, що впливали на формування ідентичності місцевого польського населення, на співвідношенні і переплетенні різних рівнів свідомості, в яких відчуття себе поляком «польськість» поєдналось з прив’язаністю до землі «крайовістю», протиріччям між боротьбою із загарбницькою державою і прагненням використати існуючу ситуацію для кар’єрного росту або збагачення, тобто пристосуванням [350; 383].

Тема організації життя польських маєтків в Україні розглянута в чисельній літературі, присвяченій шляхетській культурі, або довідниках з кресів тощо. Але узагальнюючою працею з названої проблематики може вважатися книга І. Доманської-Кубяк «Закат пам’яті. Втрачений рай…» [257]. В ній авторка намагалась створити «колективний портрет» кресового маєтку, характеризуючи всі його деталі і дрібниці. Ми ж будемо апелювати до цієї праці як однієї з основних при аналізі організації простору польськими родинами.

Особливе місце в польській історичній науці посідає історія жінок, що розвивається завдяки потужній праці Історичного інституту Варшавського університету, де працює Науковий осередок соціальної історії XIX та XX ст. Ще з 1960-х рр. завдяки ініціативі А. Жарновської там проводились дослідження жіночої історії. На початку 1990-х р. під редакцією А. Жарновської та А. Шварца починає виходити серія «Kobieta I…», що є продовжуваним виданням, присвяченим історії жінок [296; 297; 298]. Вихід цих збірок демонструє відкритість польських науковців до застосування нових методологічних підходів gender study, до жіночої історії, плюралізму думок, залучення нових дослідни-ць/ків, уваги до раніше табуйованих тем.

Сьогодні польські дослідниці роблять вагомий внесок у відкриття нових сторінок історії співвітчизниць. Серед них потрібно назвати А.Горницьку-Боратинську, яка на підставі опрацювання значної публіцистичнї спадщини польських громадських діячок визначила чотири емансипаційні проекти у польському жіночому русі кінця XIX – початку XX ст. [273], С. Валчевську, яка відзначила і обґрунтувала особливості розвитку польського жіночого руху [381], Е. Костревську, яка досліджує благодійницькі і клерикальні жіночі товариства, наголошуючи на їх важливому внеску у вирішенні багатьох суспільних проблем [302]. Названі дослідниці є не тільки фахівцями, але й активістками феміністських і жіночих організацій, популяризаторами жіночої історії.

Серед розмаїття польських наукових праць з історії жінок слід особливо виділити І. Сікорську-Кулешу, яка є чи не однією, хто свої наукові зацікавлення зосередив на історії жінок з «кресів» [362; 363]. І хоча в її працях мова йде про польок білоруських земель, аналогії зі співвітчизницями з Наддніпрянської України є очевидними.

Сучасна польська історіографія проблеми рясніє працями, різноманітними як за тематичними напрямками, так і з методологічними постулатами. Традиційними є теми, присвячені участі польок у релігійному житті [279], освіті [321]. Одночасно, молоді дослідни-ці/-ки, відштовхуючись

від феміністської ідеології, що спричиняє критичний аналіз джерел і праць попередників, розширюють дослідницьке поле історії жіноцтва. Серед таких істориків слід назвати К. Сєраковську [357], М. Сікорську-Ковальську [361], І. Ковальчик [303].

Польська родина також вивчалась багатьма дослідниками соціального і гуманітарного профілю [396]. Сьогодні в польської історіографії характерним є підхід, що дозволяє аналізувати й приватне життя родини, при цьому враховуючи її соціальний стан [317].

В сучасній польській історіографії, на жаль, не представлено праць, присвячених громадському чи приватному життю польських жінок Наддніпрянщини. Однак сучасні праці демонструють аналіз широкого кола проблем, дотичних нашої тематики. Це і громадська діяльність співвітчизників в українських губерніях, їх внесок в економічне та культурне життя регіону, напрямки й форми жіночого руху в польських землях, історія освіти та приватного життя, формування ідентичності тощо. До того ж, польські дослідники є достатньо відкритими до застосування сучасних теорій та методологій, які знаходять вияв у появі нових дослідницьких зацікавлень, використанні широкого набору джерел.

Зарубіжна історіографія питання громадського та приватного життя польських жінок Наддніпрянської України представлена дослідженнями з історії поляків, окремих соціальних груп, серед яких жінки, Російської імперії. Тема історії поляків Наддніпрянської України є основною у дослідженнях французького історика Д. Бовуа. Саме його праці, присвячені протистоянню польських землевласників та російського царату в українських землях, які автор вважає провідним фактором суспільно-політичного життя регіону, поклали початок тривалій дискусії серед істориків [429]. Д. Бовуа вважає, що польська історіографія досі не відмовилась від «прикрашеного» образу кресової історії, де польська діаспора відіграє роль цивілізатора українського населення Історик розвіює цей міф, вважаючи, що протистояння самодержавства й польської еліти, вплинуло на соціально-

економічний й суспільно-політичний розвиток країни[236]. Й хоча дослідника критикують у Польщі, в Україні його праці стали чи не першими, що підняли названу проблематику, й правдиво, без ностальгічних зітхань та імперських амбіцій аналізують історію поляків українських земель.

Першопрохідцем дослідження тематики історії українських жінок XIX ст. в пострадянський період слід визнати історика діаспори М. Богачевську-Хом'як, яка в своїй монографії присвятила декілька розділів періоду становлення громадського руху жінок в Наддніпрянщині [431]. Дослідниця не тільки охарактеризувала рух передової жіночої громади, але й вийшла на теоретичний рівень узагальнень, пояснивши відмінність західноєвропейського фемінізму та його українського варіанту. М. Богачевській–Хом'як належить введення в дію терміну «прагматичний фемінізм», що використовується для позначення прогресивного жіночого руху тих країн, що були позбавлені державності. Сьогодні дослідниця працює над питаннями співвідношення таких ідеологій як фемінізм та націоналізм.

Найвідомішими працями, що демонструють сучасний погляд на історію жінок Російської імперії, є книги Б. Пієтров-Енкер та Р. Стайтса. В першій на підставі аналізу наративів жінок, які стояли у основ зародження жіночого руху, авторка шукає його причини, передумови, суб'єктивні та об'єктивні фактори поширення й розповсюдження [608]. Роботу Б. Пієтров-Енкер характеризує нестандартний підхід до предмету дослідження: намагаючись знайти причини зародження феміністської хвилі в Росії, вона звертається до біографій відомих активісток громадського життя. Ретельно аналізуючи їх щоденники, спогади, листи, авторка шукає причини трансформації свідомості жінок, поступово узагальнює конкретні біографії, виходить на рівень створення колективного портрету діячок жіночого руху, на аналіз суспільно-політичних перетворень в країні і участі в них жінок.

Р. Стайтс, характеризуючи основні течії, напрямки, програми жіночого руху, звертається до кореляції приватного і публічного, намагаючись

всебічно осягнути феномен жіночого руху в Росії [674]. Комплексний підхід автора до проблеми дослідження обумовив широке залучення художньої літератури і наративів, що привело до висвітлення практик приватного життя й аналізу інтимних сфер. Позиція Р. Стайтса як дослідника, імпонує читачу, оскільки автора характеризує глибоке гуманістичне ставлення до своїх героїнь, намагання відчути складність і неоднозначність їх життя.

Варто також назвати дослідження зарубіжних істориків, таких як Л. Абрамс, яка видала монографію, де авторка узагальнила особливості історії європейських жінок у XIX ст. [397], а також К. Оффен, одну із провідних дослідниць розвитку фемінізму у XIX ст.[335].

Безсумнівно, що тематика дослідження вимагала застосування праць з теорії гендерних досліджень [434; 640] та націоналізму [404; 462; 468; 709], із суміжних галузей соціології [440, 465, 467], із історії пам'яті [641; 642; 644; 706; 725] та повсякденності [537; 636; 694].

Сучасні дослідження історії польської спільноти українських земель є різнобічними й актуальними. Серед тем, що цікавлять істориків – внесок поляків у життя регіону, особливості їх соціально-економічного становища та суспільно-політичного життя, внесок окремих польських діячів у розвиток спільноти, регіону, країни. Більшість досліджень з названої проблематики носить регіональний характер і не претендує на комплексність.

Однак, поза всяким сумнівом, історія польського жіноцтва так і залишається недослідженою проблемою. Цей факт можна пояснити не тільки відсутністю або ж малою кількістю джерел, але й статусом гендерних досліджень в сучасній українській історіографії. Окремі фахівці, які торують шлях гендерній історії, зацікавлені, перш за все, історією співвітчизниць. Їх праці дозволили розуміти контекст історичної ситуації, проводити паралелі з історією польських жінок.

Російська і польська історіографія жіночого руху XIX ст. зосереджуються на темах громадського й приватного життя жінок, їх участі у суспільному русі, становлення самосвідомості тощо. Однак об'єктом їх

досліджень залишаються лише співвітчизниці. Застосування фахівцями методології гендерних досліджень дозволяє відкрити багато нових, маловідомих сторінок в історії жінок, дослідити їх практики у приватному середовищі, у повсякденному житті.

Отже, незважаючи на те, що окремого дослідження громадського і приватного життя польських жінок Наддніпрянщини не було, історіографія проблеми включає праці суміжної проблематики. В основу дисертації були покладені праці теоретичного характеру з жіночої історії, на підставі яких була розвинута тема. Дослідження історії польської спільноти країни, розвитку жіночого руху, окремих сфер життя і соціальних практик жінок, проведені як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями, стали тим підґрунтям, що дозволило сформулювати загальні висновки по темі дослідження.

1.2. Джерела дослідження

Дослідження громадського та приватного життя польських жінок Наддніпрянщини вимагає застосування великої кількості різноманітних джерел. Всі наявні джерела можна умовно розділити на декілька груп за походженням, а саме: 1) законодавчі джерела: документи вищих органів влади, державних установ, громадських організацій та об’єднань, підприємств та організацій, судово-слідчі, 2) статистичні матеріали, 3) періодичні видання 4) матеріали особового походження.

Законодавчі джерела дозволяють не тільки виявити правове поле, в якому жили і діяли польські жінки Наддніпрянщини, але й їхні можливості, особливості їх правового статусу. Головним джерелом цієї групи є закони Російської імперії, які регламентували права жінок в різних сферах – майновій, спадковій, цивільній, сімейній тощо [165; 166]. Норми закону дають можливість встановити особисті й економічні права жінок у шлюбі, їх суспільні позиції і чергу в отриманні спадку за батьками, чоловіком, дітьми,

їх права у публічній сфері. Більшість норм російського законодавства виокремлювало права жінок різних релігійних груп, тому приналежність до католицької віри спричинила особливості шлюбно-сімейних відносин, що і відобразилось у законодавстві [148]. Особливістю шлюбно-сімейного права можна вважати його підпорядкування з одного боку – цивільному законодавству держави, з іншого – духовній опіці церкви.

Наступною групою законодавчих джерел є ті нормативні акти, що видавались місцевою владою і визначали правові основи громадського життя польського населення. Урядові розпорядження щодо особливостей управління південно-західними губерніями Російської імперії дають уявлення про утиски та переслідування польського населення в регіоні [170].

Провідною архівною установою, в якій зберігається найбільша кількість документів щодо діяльності польських громадських організацій Наддніпрянщини, є Центральний державний історичний архів України в м.Київ (ЦДІАУК). Значна частина управлінської інформації зберігається у фонді Канцелярії Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора (Ф. 442) ЦДІАУК. Серед них: звіти генерал-губернатора, листування з губернаторами, накази й розпорядження.

Особливістю аналізу архівних джерел з даної тематики є взаємозв’язок матеріалів державних органів управління (губернатора, місцевої влади) та силових структур – жандармерії, поліції. Якщо в перших можна отримати загальні відомості про створення польських організацій, їх статут, засновників, то інформацію про форми діяльності товариств, їх активістів подають, як правило, звіти місцевих поліцмейстерів, перевірки й обшуки жандармів, слідчі справи проти заборонених, а національні об’єднання до 1906 р. були саме нелегальними, товариств.

Національно-культурні організації, що утворювались після 1906 р. подавали прохання про дозвіл на відкриття до генерал-губернатора. У матеріалах канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора ЦДІАУК зберігаються документи про створення у 1907 р.

Київського товариства польських жінок. З них вдалося встановити, які напрямки роботи обрала організація, бо про всі публічні заходи її керівництво повинно було повідомляти владу, надсилаючи програму. Тут проходили концерти, читались публічні лекції на суспільно-політичні теми [68, арк. 141-142]. Звіти генерал-губернатора також дозволяють встановити ставлення влади до громадської активності товариства, яке вважалось «злочинним» [54, арк. 2].

Також у матеріалах Канцелярії знаходяться документи про поширення діяльності Київського товариства польських жінок, залучення польок інших українських міст до жіночого руху. У 1908 р. було відкрито Уманський гурток польських жінок, у 1909 – Білоцерківський та Бердичівський [68, арк. 36, 123, 141].

На місцях справи про створення громадських організацій вирішували губернські у справах товариств і зібрань Присутствія, тому документи цих органів у обласних архівах дозволяють встановити перелік польських організацій регіонального масштабу. У Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) у фонді Волинського у справах про товариства й союзи Присутствія (Ф. 329) зберігаються прохання й статутні документи польських організацій. У 1912 р. місцеві польки зініціювали створення «Житомирського польського жіночого гуртка». Жіноцтво хотіло заснувати його за прикладом Київського та Уманського, але місцева влада не дозволила цього зробити на підставі того що в цьому гуртку «своєю метою вважають прагнення виключно польської народності, тому її здійснення веде до поглиблення національної ворожнечі…» [88, арк. 1].

Відкриття польських товариств в Одесі знаходилось під відомством місцевого градоначальника. Саме у фонді Одеського градоначальника (Ф. 2) Державного архіву Одеської області (ДАОО) зберігається архівна справа Одеського товариства рівноправ'я польських жінок, що почало свою роботу у 1912 р. З матеріалів можна дізнатись, за яких умов відбулось відкриття

товариства, хто став його засновницями та якими були програмові цілі організації [107].

Перевірка ініціаторок утворення Товариства, проведена місцевою поліцією, дозволяє встановити їх віковий і соціальний статус. Також у справі зберігається переписка між Товариством та міською владою, що демонструє громадські ініціативи польок, які хотіли відкрити кравецьку школу для дівчат та бюро праці з консультаціями для жінок, а також блюзнірська та цинічна заборона такої діяльності [107, арк. 32-33].

Фонди державних органів управління вітчизняних архівів зберігають значну кількість документів про жіночі організації взаємодопомоги, що утворювались на підставі професійних зацікавлень: швачок, прислуги, кухарок, курсисток та ін. Серед цих товариств виділяються товариства польської прислуги, тобто тієї професійної групи, в якій було задіяне більш за все працюючих жінок. Товариства польської жіночої прислуги утворювались в містах Житомирі, Кам'янець-Подільському, Одесі.

Житомирське товариство св. Зіти, покровительки служниць, матеріали про яке зберігаються в обласному архіві, утворилось під патронатом католицької церкви, зацікавленої в збереженні «моральності» молодих жінок, які вимушені були йти на роботу в приватні домівки [87, арк. 1, 9]. Там же було утворене ще й римо-католицьке товариство трудящих жінок Dzwigna [86, арк.14]. Додатковим джерелом про діяльність вищеназваних товариств стають звіти волинського губернатора а також жандармського управління (Ф.276 – Південно-західне охоронне відділення) про польський рух у краї, що зберігаються в ЦДІАУК [52, арк. 44; 27, арк. 59]. У 1908 р. у Кам'янці-Подільському було засноване Товариство жінок католичок «Праця», що також виконувало завдання взаємодопомоги [53, арк. 57].

Інформація про діяльність культурно-освітніх та благодійних товариств, що були засновані поляками в різних містах Наддніпрянської України, також знаходиться у фондах місцевих органів влади. Поширеною серед поляків різноманітних міст були т.зв. Domy Polskie, що виникали в

різних містах Наддніпрянщини. Матеріали з відомостями про Статут, засновників організацій, проведених заходах дають можливість проаналізувати громадську діяльність цих осередків польськості, їх внесок у підтримку національно-культурного життя спільноти. Такі товариства виникли в Одесі, Харкові, Луцьку та інших містах, про що дізнаємося з матеріалів обласних архівів.

Саме завдяки цим документам можливо встановити, чим відрізнялись вищезазначені товариства. Так соціальний склад, членський внесок та заходи Одеського Domu Polskiego дозволяють зробити висновок про його демократичність та відкритість. Той факт, що до складу організації входило багато польських робітників міста, обумовило популярність лівих програм суспільного розвитку серед його членів [108].

Dom Polskij став справжнім осередком громадського життя харківських поляків. Завдяки документам, що зберігаються у фонді Харківського у справах про товариства та союзи Присутствія (Ф. 29) Державного архіву Харківської області (ДАХО), можна встановити форми й напрямки роботи Харківського польського Дому, порівняти її з діяльністю аналогічного Одеського товариства [123]. Соціальний склад засновників і членів організації дає можливість стверджувати, що Харківський Польський Дім був організацією інтелігенції, буржуазії та студентства. Польські робітники міста, відсоткова частина яких в Одесі була значною, на відміну від Харкова, не стали основною соціальною базою товариства. Однак основні напрямки роботи й форми діяльності цих об’єднань співпадали.

Польські Доми відкривались і в інших містах Наддніпрянщини, про що зберігаються матеріали в місцевих та Центральному архівах (ЦДІАУК, Ф. 1598 – Помічник Начальника Волинського губернського жандармського управління в Луцькому, Ковельському і Володимиро-Волинському повітах) [86, арк. 30; 84, арк. 14-15].

На жаль, архівні джерела не дають змоги встановити роль жінок у названих організаціях. Єдине, що ми можемо встановити – кількість жінок у

складі організації, конкретні завдання, які виконували жінки зі складу керівництва організацій. Так вдалося виявити, що в більшості культурно-освітніх товариств жінки очолювали педагогічні чи бібліотечні відділи. Саме на жінок покладалась справа зберігання бібліотечного фонду, ведення каталогів, фіксація постійно прибуваючої періодики, обслуговування читачів, чергування в бібліотеці на громадських началах.

Документи фонду канцелярії Київського губернатора (Ф. 2), що зберігається у державному архіві Київської області (ДАКО), проливають світло на діяльність місцевих польських легальних товариств. Одним з них стало Київське польське товариство літніх колоній, що було створено для організації літнього відпочинку за межами міста дітей незаможних співвітчизників. В попередні часи доброчинність поляків асоціювалась з філантропічними заходами заможної спільноти чи католицької церкви, але поява цього товариства на початку ХХ ст. означала формування нових видів благодійництва.

В справі товариства зберігається Статут та звіти організації, що характеризують її діяльність [97]. Імена польських жінок зустрічаються як серед вихователь ок дитячих груп, так і серед тих землевласниць, які запрошували дітей до своїх маєтків на відпочинок. Таким чином, можна говорити про залучення жіноцтва у різноманітні благодійні громадські акції.

Матеріали, що зберігаються у фондах органів управління, дають важливі свідчення для розуміння суспільно-політичної ситуації в регіоні. Саме ці документи не тільки засвідчують існування окремих польських організацій, дозволяють простежити участь у них жінок та їх діяльність, але й характеризують політику державної влади у ставленні до них. Прискіпливість та бюрократичні перепони – ті чинники, які вимушені були долати польські активісти. Однак більшість інформації про громадську діяльність польських жінок містять судово-слідчі документи. Це пов’язано не тільки з нелегальною діяльністю в рамках ліво-радикальних організацій, а з особливістю політичної ситуації в Російській імперії, де будь-які громадські

ініціативи польського населення викликали підозрілість й знаходилися у підпорядкуванні поліції, жандармерії, прокурорського нагляду.

Діяльність таємних польських організацій, що діяли в м. Києві, можна розкрити за документами, що зберігаються у фондах Київського жандармського управління (Ф. 274), охоронного відділення (Ф. 275), південно-західного охоронного відділення (Ф, 276) ЦДІАУК. З кінця XIX ст. у Києві існували польські організації – Корпорація і Полонія, що утворилися під впливом поширення соціалістичних та національно-демократичних ідей. Корпорація – організація студентів Київського університету і політехніки, була створена у 1884 р. із земляцтв і мала ліво-радикальний характер [22, арк. 35, 42]. Полонія була заснована у 1900 р. студентами, які прагнули боронити свою польськість [26, . арк. 413-414; 7, арк.12]. Звичайно, що названі товариства були, по суті, чоловічими.

У 1913 р. жандармерія здійснила облаву на діячів Корпорації. Серед заарештованих у членів ради Корпорації було четверо жінок, які на допитах визнали, що вони стали засновницями Клубу курсисток польок. Про діяльність і мету цієї організації невідомо. Однак заарештовані жінки розповіли, що Клуб був утворений при Товаристві рівноправ'я польських жінок з метою об'єднання курсисток і прагнення «реагувати на суспільні події» [8, арк. 8].

Матеріали місцевих жандармських управлінь є вагомими документами для розуміння поширення й діяльності католицької церкви. Саме з цих джерел можна дізнатись про функціонування таємних жіночих релігійних громад у Наддніпрянщині. Такі об'єднання були створені за ініціативою лідерів Г. Козьмінського, П. Малецької в різних куточках імперії. Про діяльність цих таємних громад у Наддніпрянщині регулярно повідомляли у своїх звітах місцева поліція та жандармерія [1, арк. 100]. Мета створення жіночих релігійних організацій полягала у допомозі молодим полькам, для яких влаштовувались гуртожитки, кравецькі школи, швацькі майстерні. На

чолі громади стояла настоятелька, яка підтримувала зв'язок з церквою і відповідала за духовну опіку.

Мало розбираючись у духовних практиках, жандарми, що здійснювали за доносами обшуки в жіночих таємних монастирях в містах Правобережжя, повідомляли у звітах про влаштування помешкання, кількість працюючих в майстернях, їх повсякденні практики [27, арк. 49, 59]. Ще одним напрямком діяльності таємних жіночих монастирів було влаштування шкіл та притулків для дітей. Саме такий заклад існував у Києві і був обшуканий жандармами. При монастирі діяв притулок для дітей, які, судячи з наявності зошитів, журналу, підручників, тут навчались [19, арк. 148-158].

Звичайно, що опрацювання матеріалів жандармерії повинно обережно сприйматись дослідниками. Для того, щоб надати вагомість своїй службі, жандарми не скупились на вирази та намагались згустити фарби, перебільшуючи загрозу «польського впливу».

Переписка урядових установ допомогла встановити і масштаби діяльності деяких польських громадських активісток. В архівних документах є відомості про діяльність, що розгорнула на півдні України М. Джевецька, яка поширювала тут діяльність ордену Родини Марії. М. Джевецька співпрацювала з релігійною громадою Одеси і у 1879 р. заснувала в місті виховний заклад для дівчат. Пізніше, жінка утворювала притулки для дітей, хотіла отримати дозвіл на влаштування дівочої сільськогосподарської школи [32, арк. 57].

Складнішими для виявлення є свідчення про діяльність в Наддніпрянщині терціарських Третіх орденів [Перший – чоловічі, Другий – жіночі ордени. – Прим. О. Н.]. Терциарії – духовні громади, які почали своє існування ще в середньовіччя і були спрямовані на поширення впливу церкви серед мирян. Духовні товариства складались зі світських людей, які не поривали ні зі звичайним життям, ні відмовлялись від шлюбу, але виконуючи основні настанови свого ордену, прагнули досягти духовної досконалості в миру. Саме їх «світське» життя давало можливість приховувати духовні

практики, але про їх діяльність на Поділлі дізнаємося з повідомлень жандармів, які наголошували, що головне завдання терціарок «проникати у родини і шляхом змішаних шлюбів навертати дітей у католицтво» [27, арк. 48].

Також матеріали охранки та жандармерії доповнюють існуючі відомості про діяльність вищеназваних легальних польських об'єднань, таких як жіночі товариства та організації взаємодопомоги. Саме у фонді Київського охоронного відділення (Ф.275) зберігається типографський Статут Київського жіночого товариства [21]. В Статуті визнані цілі створення організації, визначені основні форми діяльності.

Незважаючи на «слухняність» товариства, прискіпливість до всього польського спричинила цілу низку доносів, в яких організація була звинувачена у багатьох «провинах». За тоном доносів, що зберігаються у фондах Київського губернського жандармського управління (Ф. 274), Товариство польських жінок можна сприймати як войовничу нелегальну організацію, агресивність дій якого навіть не викликає сумнівів [16, арк. 44; 18, арк. 5].

Звіти жандармів дають уявлення про роботу Уманського жіночого товариства, що розгорнуло культурно-освітню діяльність і влаштовувало різноманітні благодійні акції [7, арк. 22]. Матеріали з фонду Херсонського губернського жандармського управління (Ф. 268) ЦДІАУК доповнюють свідчення про Одеське товариство рівноправ'я польських жінок, зберігаючи звіти про влаштування ним дитячого притулку [1, арк. 39].

Свідчення про діяльність жіночих товариств є достатньо скупими і розпорошеними по багатьом архівним справам, однак їх співставлення дає змогу встановити характер та напрямки діяльності організацій.

Матеріали поліції та жандармерії містять також важливу інформацію про культурно-мистецькі товариства польської спільноти. Ї хоча їх програми були утверджені органами влади, будь-які заходи «вимагали» суворого нагляду. Звіти про концерти, вистави, читання віршів, написані місцевими

поліцейськими, збагачують наше уявлення і про сутність і зміст заходів, і про кількість присутніх, і про їх соціальний склад. Після виходу закону 1906 р., що дозволяв їх функціонування культурно-просвітницьких національних товариств, в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі стали виникати організації, що об'єднували польське населення.

Однією з таких організацій стало Ogniwo (інший варіант – Ognisko), клуб родинного дозвілля, в якому поляки проводили вечори, влаштовуючи вистави, концерти, бали тощо. Про діяльність цих організацій - їх Статут, запити на проведення різноманітних заходів повідомляють матеріали ЦДІАУК (Ф. 275 – Київське охоронне відділення, Ф. 313 – Катеринославське губернське жандармське управління) та обласних архівів (ДАОО - Ф.2 – канцелярія Одеського градоначальника) [24, арк. 147; 46, арк. 12-15; 109, арк. 17].

В документах прокуратури (Ф. 317 Прокурор Київської судової палати ЦДІАУК) знаходяться свідчення про відкриття таємних польських шкіл. Серед них посідають особливе місце матеріали про влаштування жіночих пансіонів [48, арк. 34-53]. Обшуки жандармів, допити керівників цих закладів дають можливість встановити навчальну програму жіночих приватних шкіл, їх майновий стан, режим дня учениць, умови праці учительок, що додатково підтверджують і матеріали фонду Київського учбового округу (Ф. 707) [77, арк. 34-36, 84-86].

Архівні документи судово-слідчих органів є не тільки джерелами для аналізу громадської діяльності польських жінок. У матеріалах фонду Подільської жандармерії (Ф. 301) ЦДІАУК зберігаються документи, що проливають світло на деякі сторінки приватного життя, а саме – прохання про встановлення розлучення від польок. Переписка між центральними й місцевими органами прокуратури засвідчила, що місцеві жандарми повинні були «на місцях» розібратись у всіх аспектах сімейних драм, встановивши умови життя жінок, причини й мотиви прохання про розлучення, наявність дітей тощо [36].

Отже, українські архіви, як центральні, так і місцеві зберігають значний масив документів по історії громадської діяльності польських жінок. Статути і звіти товариств, соціальний склад їх учасниць, матеріали обшуків жандармерії та допитів слідств дозволяють встановити програмові цілі, напрямки діяльності, форми роботи польських жіночих організацій в Наддніпрянщині.

Наявність документів, що стосувались громадського життя польок, у багатьох фондах органів місцевого управління, жандармерії, охоронних відділень, релігійних установ дала можливість зіставити інформацію різного роду, що доповнювала одне одного, допомогла встановити різноманітні громадські ініціативи польських жінок, їх внесок у суспільне життя регіону.

Архівні матеріали свідчать про те, що громадське життя польських жінок було надзвичайно активним. В більшості випадків створення товариств відбувалось у великих містах – Києві, Одесі, Харкові, або в невеличких містечках – Умані, Бердичеві, де мешкала значна кількість поляків.

Соціальний статус засновниць організацій залежав від напрямку діяльності об’єднання. Товариства взаємодопомоги виникли завдяки ініціативам дворянок і консервативно налаштованих заможних поляків, які намагались діяти за рекомендаціями церкви. Натомість товариства феміністичного спрямування утворювались прогресивно налаштованими жінками із середовища інтелігенції. Культурно-просвітницькі організації, що виникли повсюдно у Наддніпрянській Україні стали центрами громадського життя поляків українських міст і об’єднували молодь і робітників, заможних городян і підприємців, ставши прикладом демократизації суспільного життя.

В більшості архівних документів відсутні свідчення про постаті окремих жінок, їх світоглядні настанови, шляхи і практики утвердження в соціумі. Однак, основна їх заслуга полягає у тому, що на їх підставі можна побачити і охарактеризувати перші кроки польського жіноцтва на шляху артикулювання і відстоювання своїх інтересів, формування колективної ідентичності і утвердження власної громадянської позиції, отримання

досвіду колективних дій і розуміння значимості, яку особа може принести суспільству. Діяльність польських громадських організацій наприкінці XIX – початку XX ст. продемонструвала новий етап жіночого громадського руху, що засвідчили архівні джерела.

Статистичні джерела посідають важливе місце в дослідженнях з соціальної історії, а особливо, коли мова йде про певну соціальну групу, як от польські жінки. Головним статистичним джерелом, що містить найціннішу інформацію про досліджувану групу є Перший перепис населення, що проводився в Російській імперії у 1897 р. [156-163]. Питання про національну приналежність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та про рідну мову. Оскільки до католицької вірі належало багато інших народностей, що мешкали у Наддніпрянщині, то головним критерієм визнання національної ідентичності можна вважати рідну мову. Для зручності в роботі будуть вживатися вислови польське населення, поляки, польські жінки для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

Перепис, на відміну від інших статистичних відомостей, містить інформацію про рівень грамотності поляків, становий склад, професійну зайнятість, що дозволяє встановити ту інформацію, що не може бути доведеною іншими джерелами. Так статистичні відомості фабричних інспекторів, що звітували про склад підприємств, фіксували лише їх кількість і, в деяких випадках, становий поділ [168; 169; 611]. Але навіть віровизнання робітників встановити неможливо.

Завдяки перепису, можна встановити не тільки основні показники соціально-професійної стратифікації польських жінок. Відомості про шлюбність, розлучення, вдівство є важливими показниками демографічної ситуації, які відносяться до сфери сімейного життя. Отже, Перший перепис населення, хоч і містить суттєві, на погляд сучасників, прогалини й недоліки [509], є надзвичайно цінним джерелом для встановлення багатьох статистичних узагальнень про польських жінок Наддніпрянщини.

Для розуміння демографічної ситуації, рівня народжуваності, смертності, шлюбності населення важливим джерелом став Т. 26 Временника Центрального Статистического комитета, що розкриває саме ці питання [146].

Не можна оминути й інші статистичні збірники, що дозволяють виявити певні тенденції суспільного розвитку. Звіти попечителів навчальних округів – Київського, Харківського містять важливі дані про мережу жіночих навчальних закладів в Наддніпрянщині та кількість учениць-католичок в них [152-154]. Звичайно, як зазначалося раніше, далеко не всі католики були поляками, але їх серед католиків була більшість. Характеристика навчальних закладів, їх матеріальної бази, навчального навантаження учениць дає можливість встановити особливості жіночої освіти, розклад занять та життєвий рівень дівчат під час навчання.

Необхідно зазначити, що наявні статистичні джерела, не дають відповіді на багато запитань, що виникають перед дослідником. Так, рівень освіченості польського населення можна встановити лише за даними Першого перепису, однак динаміку рівня освіти протягом досліджуваного періоду встановити не виявляється можливим за браком джерел. Додатковими свідченнями виступають звіти Попечителів навчальних округів із зазначеною кількістю католицьких, але не польських учениць, а також архівні матеріали стосовно таємного навчання на Правобережжі. Сукупність зазначених джерел дає можливість охарактеризувати провідні тенденції в освіті польських жінок, виявити її особливості, порівняти з аналогічними показниками інших національних груп.

Вивчення громадського життя польського жіноцтва Наддніпрянщини неможливе без залучення такого важливого джерела як періодична преса. Саме вона розкривала актуальні питання щодо участі жінок в громадському житті – розширення їх прав, і перш за все, права на освіту, отримання певних посад та професій, зайнятості в суспільно-політичному житті країни. Преса була трибуною та маніфестом різноманітних течій громадської думки, що

дозволяє виокремити різноманітні способи вирішення т.зв. жіночого питання. Багато прогресивних журналів звертались до висвітлення ролі окремих жінок в історії, політиці, юриспруденції тощо.

Жіночий рух в Російській імперії в другій половині XIX – початку XX ст. викликав хвилю обговорень і дискусій на сторінках російської преси, серед яких провідне місце посідали видання, спеціально розраховані на жінок [224-228]. Саме вони висвітлювали основні проблеми жіноцтва, обговорювали нагальні питання громадської діяльності жінок, демонстрували «жіночий» погляд на соціальну реальність. І хоча їх існування було недовговічним, теми, що піднімались на сторінках жіночої періодики, свідчили про формування жіночої самосвідомості й потребу реформування соціально-економічного й юридичного статусу жінок. Разом з тим, обговорення багатьох питань не ставило в центрі уваги національну проблему, а пригнічення жінок бачилось загальною проблемою суспільства.

Розвідки з приводу популярності російських видань в середовищі польської інтелігенції та дворянства свідчать, що більшою популярністю користувались польські видання [589, с.110]. У вирішенні т.зв. жіночого питання серед польських видань можна виокремити помірковано-консервативні та ліберально-демократичні видання.

Найбільш розповсюдженим періодичним виданням у польських домівках був тижневик «Kraj». У 1882 року Е. Пільтц (1851- 1929) – засновник «Nowin», щоденної варшавської газети, за участю В. Спасовича (1829-1906), одного з редакторів «Niwy» і завдяки фінансовій допомозі польських промисловців та поміщиків утворив в Петербурзі новий часопис «Kraj» [211]. Соціально-економічна і культурна програма видання була близькою до програми варшавських позитивістів, але політична платформа його видавців була протилежною. Політична позиція видавців, які спирались на торгівельно-промислову буржуазію та землевласників, була угодовською, тобто такою, що стала на шлях примирення з пануванням царського уряду. «Kraj» не тільки містив інформацію про всі події в житті польської людності

країни, але й публікував статистичні матеріали, друкував новинки польської літератури.

Для нашого дослідження важливими уявляються поточна хроніка, завдяки якій можна встановити найголовніші події, що відбувались у польському середовищі українських губерній. Так «Kraj» публікував різноманітні статистичні відомості щодо кількості польських студентів в університетах, загальної земельної власності, що знаходилась в руках поляків, публікував звіти з польських заходів, театральних вистав, концертів, повідомляв про створення польських товариств та їх цілі й діяльність, вміщував оголошення з приводу смерті відомих осіб, пошуку роботи та ін. Різноплановість вміщених матеріалів й розповсюдженість видання роблять його одним найвагоміших джерел дослідження, що можна використовувати не тільки у якості постачальника інформації, а й побачити перспективи гендерного підходу шляхом постановки альтернативних питань.

До других можна віднести позитивістську пресу «Przegląd Tygodniowy», «Niwa» , на сторінках якої проголошувались гасла «органічної праці», соціально-економічних перетворень, громадянської єдності [215; 218]. Ці видання зайняли прогресивну позицію щодо становища жінок, визнавши їх право на рівний з чоловіками доступ до освіти, трудові права, необхідність зміни сімейних функцій.

Особливе місце в історії жіночого руху посідають т.зв. жіночі видання, періодична преса, розраховані на жінок як цільову читацьку аудиторію. Головними завданнями такої періодики можна вважати формування світогляду жіноцтва, підвищення його культурного та інтелектуального рівня, інформаційна допомога. Серед цього різновиду джерел теж треба відмітити прогресивний та консервативний табір.

До першого можна віднести такі видання як «Bluszcz» (1865-1939) [209], «Swit» (1884-1887) [221], «Nowe Słowo» [216], «Tygodnik Mod i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego» (1865-1915) [222], на шпальтах яких виносились громадські ідеї зміни становища жінок. Всі ці

видання, з одного боку, виступали апологетами модернізації суспільства, з іншого, вміщували поради щодо моди, кулінарії, шиття та інших «домашніх» робіт. Популярними були й консервативні видання «Kronika rodzinna» (1868-1915) [213], «Opiekun Domovy» (1865 – 1873), розраховані на жінок із заможних родин, де наголошувалось на збереженні традиційних суспільних цінностей, поваги до релігії.

Особливе місце в польській періодиці належить виданню «Ster», що виходило спочатку у Львові, а потім у Варшаві [220]. Головною редакторкою видання стала П. Кучальська-Рейншміт, що перетворила його у трибуну феміністичного польського руху, зробивши друкованим виданням товариства рівноправ'я польських жінок.

Потрібно відмітити, що при опрацюванні преси головну увагу привертали програмові статті видань, редакторські колонки, рубрики та висвітлення різноманітних питань стосовно жіноцтва, його можливостей і суспільних практик. Ця інформація відображає соціально-політичну свідомість певних прошарків польського суспільства, дозволяє говорити про різне бачення реформування суспільства й зміни ролі жінки у ньому. Одночасно, аналіз оголошень про прийом на роботу вихователь ок та викладачок у польські заможні родини дозволив зробити висновки про вимоги до кандидаток на посади, їх оплату, навантаження та ін.

У Києві та Одесі на початку XX ст. виходили і польські газети, такі як «Dziennik Kijowski» [210], «Kresy» [212], «Kurjer Odeski» [214], «Zycie Polskie» [223]. Засновані заможною польською елітою міст, вони були недовговічні, так як не витримували конкуренції з провідними польськими виданнями. В цих виданнях нас цікавила не тільки позиція авторів щодо розгортання жіночого руху чи-то аналізу перебігу подій, що слугує підтвердженням соціальної позиції видавців, але й ставлення до різноманітних польських громадських ініціатив.

Особливістю дослідження є застосування гендерного підходу, що передбачає посилену увагу до приватного життя жінок, тобто до тієї сфери,

де проходила більшість життя жінок, де вони знаходили самореалізацію. Зосередженість на аналізі світу домівки й родини польських жінок, їх соціальних функціях і практиках обумовила вагомість особових джерел. Мемуари, спогади, листування – ті его-документи, які дозволяють побачити не тільки світ очима людини, але й встановити її місце в соціальній ієрархії, дозволене і заборонене у соціальних відносинах, буденні справи, ставлення до рідних, близьких, чужих тощо.

Деякі матеріали щодо приватного життя польських жінок зберігаються в особистих фондах архівів. Серед найбільш значущих слід визнати епістолярну спадщину А. Бялковської польської актриси, особиста переписка якої зберігається у Ф. 149 ДАОО [116; 117; 118]. І хоча листи А. Бялковської не можуть доповнити фактологічну базу дослідження, одначе вони дають змогу побачити людські почуття, встановити значимість емоційних відносин в житті особи.

Дещо відмінним є особистий фонд Обух-Вощатинських (Ф. 148), що теж зберігається в ДАОО, де крім майнових документів збережено і особисту переписку, і учнівські зошити [112; 113]. Останні дають змогу встановити особливості викладання деяких шкільних курсів жіночих освітніх закладів.

Матеріали польських архівів являють собою зібрання мемуарів, спогадів, епістолярної спадщини поляків Наддніпрянщини. Найбільшу кількість документів з історії поляків Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. зберігає Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Національна Бібліотека імені Оссолінських у Вроцлаві). За пошуком українських топонімів в географічних каталогах цього закладу було знайдено велику кількість особистих джерел. Особливістю цих матеріалів є не тільки їх особистий характер, що вимагає особливого підходу до опрацювання, але й врахування під час аналізу часу і місця написання, соціального статусу автор-ки/-а. Більшість текстів написані в міжвоєнний період, коли Польща отримала незалежність, і події минулого – кінця XIX-початку XX ст. розглядались лише як випробування перед тріумфом.

Звичайно, що пригадувалось тільки значиме в особистій історії автор-ки/-а, яке з роками втрачало гостроту, точність тощо.

Ще однією особливістю его-документів є той факт, що написані вони, в основному, заможними землевласниками або інтелігенцією. Саме ці люди мали можливість і традиції опису свого життя, маєтностей і статків, особливо коли вони їх втратили.

За ступенем інформативності ці джерела мають гендерне забарвлення. Так в жіночих мемуарах С. Красинской, Ю. Дияковської чи М. Івашкевич мова йде про родинні стосунки й приватне життя, що характеризується авторками як той світ, в якому вони жили [136; 131; 134]. Зовсім іншими є «чоловічі» спогади, такі як у П. Подгорського чи К. Скринського [140; 144], що описують суперечки між селом і маєтком, Л. Ідзіковського чи Т. Липи про життя польської громади українських міст[133; 138].

Архівних матеріали з Польщі мають важливе значення для формування цілісної уяви про життя поляків у Наддніпрянщині – вони розкривають завісу приватного життя, описують сімейні ролі та практики, функції родини й товариських зв'язків у громадженні спільноти. Згадування про польські громадські організації, що зберігаються у особових джерелах, дозволяють оцінити ступінь їх популярності і впливу в середовищі польського населення міст.

Надзвичайно багатою є й опублікована база особових документів. Спогади поляків, що мешкали на території України у XIX – на початку XX ст., стали публікуватись ще з кінця 1950-х рр. Тоді вихід побачили спогади як відомих діячів польської культури [173], так і членів революційно-демократичних партій [180; 199].

Одним з найвагоміших зібрань спогадів поляків, що мешкали в українських губерніях, є видання «Pamiętnik Kijowski», що виходив у Лондоні з 1963 р. Кожен з шести томів цього видання містить спогади поляків, невеличкі наукові розвідки з соціально-економічних, історико-політичних, культурно-освітніх питань «східних кресів» [177; 192; 201; 203].

Хоч у більшості тексти «Pamiętnika…» мають ностальгічний характер, їх заслуга полягає у спробі поляків відмовитись від бачення України, як польської території, пошук причин складності польсько-українських відносин у ХХ ст.

У 1990-х – 2000-х рр. «кресова» тематика стала настільки популярною у польській наративній літературі, що позначилось на збільшенні кількості таких книг. На відміну від надрукованих у середині ХХ ст. мемуарів, присвячених, в більшості, участі авторів у громадському житті, видані в наш час спогади зосереджують увагу на описах домівки і спільноти, на рефлексіях історичних подій, на пригадуванні особистих вражень, почуттів, дій [191; 195; 196].

Отже, саме особові документи відкривають можливість проаналізувати приватну сферу життєдіяльності польських жінок Наддніпрянщини. Спогади описують життя жінок в родині, їх функції, відносини з іншими членами сім'ї та спільноти, значення у вихованні дітей, підтримуванні соціальних зв'язків та багато іншого. Завдяки цим его-документам іноді вдавалось зіставити певні факти, щоб зрозуміти хід подій, чи доповнити біографію особи, зрозуміти мотиви вчинків чи умови формування переконань автора. Гендерний підхід до аналізу текстів відрізняється діалогічністю автора й читача, їх рівноправністю, а постановка питань джерелу дозволяє встановити ті соціальні явища, що раніше залишались поза увагою дослідників.

Серед розмаїття джерел нашого дослідження слід виокремити групу візуальних зображень, провідне місце в яких посідає живопис. Фотографії жінок Наддніпрянщини були розповсюджені серед заможної верхівки польського суспільства і наведені в різноманітних історичних працях чи наративах. За ними можна встановити вигляд особи, особливості її одягу, обстановки, в якій зроблено фото. Натомість живопис надає величезні можливості історику, що працює із застосуванням гендерного підходу.

Польські митці різних жанрів і напрямків вміщали на своїх полотнах жіночі образи. Для теми дослідження важливого значення набирають не

тільки жіночі портрети, а й розмаїття представлених в малярстві жіночих образів. Для аналізу були обрані картини польських митців, які вміщені на сайті Галереї польського малярства http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Artists.htm. Більшість представлених на сайті картин відносяться до визначеного періоду. Тому в галереї жіночих образів для аналізу обирались найрізноманітніші картини, які б демонстрували існуючі стереотипи, або якимсь чином могли пояснити їхнє існування і відтворення.

Аналіз жіночих зображень у польському малярстві дозволяє виокремити найбільш типові сюжети із жіночими постатями, знайти витоки таких зображень, прослідкувати мотиви автора й символічний зміст картини. На відміну від письмових джерел, де текст прямо свідчить про цілі автора, зображення жінок символічно репрезентують позицію чоловіків-художників, як представників свого соціального середовища з його сталими ієрархіями та упередженнями, і є доволі відкритими для дешифрування.

Фотографії маєтків польських землевласників також є важливим джерелом інформації, що дозволяє встановити зовнішній вигляд будинків та його внутрішнє наповнення. Вигляд жіночих будуарів та чоловічих кабінетів характеризує не тільки смак господарів, а й демонструє заняття їх власників, функції, що надавались цьому фізичному простору у життєдіяльності родини, а також свідчать про статус господарів.

Етнографічні джерела, що характеризують побут, звичаї, обряди й традиції поляків українських губерній, були зафіксовані й прокоментовані кількома дослідниками ще у XIX ст.

Отже, джерельна база дослідження представлена документами різноманітного характеру, які дають багатогранне й цілісне уявлення про громадське та приватне життя польських жінок Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.3. Методи і методологія дослідження.

Дослідження громадського та приватного життя польських жінок Наддніпрянщини зумовило вибір системи методів та принципів, поставлених відповідно меті і завданням роботи. В основу теоретико-методологічної бази дослідження були покладені принципи історизму, науковості, об'єктивності, що забезпечили всебічне висвітлення явищ та процесів.

Під час роботи були використані як загальнонаукові методі – аналізу й синтезу, класифікації, систематизації, узагальнення, так і спеціальні. Серед них слід назвати історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, історико-генетичний. Їх комплексне застосування привело до упорядкування фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створення цілісної картини громадської діяльності й приватного життя польських жінок Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Один з найбільш поширених загальноісторичних методів – історико-порівняльний дозволив порівняти розвиток польського та українського жіночого руху в Наддніпрянщині, програмові засади та напрямки польського жіночого руху в різних частинах роздертої Польщі. Компаративістський аналіз цілей і завдань польських жіночих організацій виявив спільні риси польського жіночого руху, а саме другорядність гасел соціального визволення чи досягнення рівноправ'я чоловіків і жінок у порівнянні з прагненням здобути незалежність країни.

Разом з історико-порівняльним застосовувався й історико-типологічний метод. Форми й напрямки діяльності жіночих товариств спричинили їх об'єднання в певні групи: феміністичні, культурно-просвітницькі, взаємодопомоги, релігійні, благодійницькі та ін. Досліджені феміністичні польські жіночі організації Наддніпрянщини різнились за формами діяльності, однак їх програмові цілі відповідали феміністичним ідеям розвитку жіночого потенціалу та його реалізації у тогочасному суспільстві. Особливостями культурно-просвітницьких організацій були їх чисельність, існування в багатьох містах України, активна діяльність і

різноспрямованість. Консервативний напрямок жіночого руху представлений організаціями жіночої взаємодопомоги, релігійними громадами, філантропічними товариствами.

Історико-генетичний метод мав важливе значення у встановленні витоків польського жіночого руху, факторів формування національної свідомості польського населення. Репресії царизму, що були спрямовані проти поляків Наддніпрянщини після розгрому Січневого повстання, спричинили звуження простору громадської діяльності польського населення. Формування національної свідомості всупереч асиміляційній політиці царату відбувалось в родинному середовищі. Збереження мови та релігії, пам'ять про часи державності й героїв національно-визвольних повстань передавалась у сімейному колі, в основному жінками, які й стали провідниками національного виховання.

Структура розділів дисертації базується на застосуванні проблемно-хронологічного методу, в основі якого є аналіз обраних дослідницьких питань. Базовим серед них є соціально-демографічна характеристика польських жінок, що дозволяє на підставі різноманітних статистичних джерел охарактеризувати цю групу населення. Важливими стали також теми вирішення жіночого питання, розвитку жіночого руху, що були проаналізовані у хронологічній послідовності. В роботі був застосований також аналітично-логічний метод, який виразився у викладенні матеріалу в чіткій та логічній послідовності.

Одним з провідних методів дослідження став статистичний, на підставі використання якого вдалось встановити соціальні характеристики польських жінок в Наддніпрянщині. Провідним джерелом для аналізу, як уже зазначалось, виступав перший перепис населення 1897 р, де було виокремлено групу жінок, які визнали польську мову рідною, і, відповідно, встановити становий склад, рівень грамотності – російською та іншою (скоріш за все, польською, бо саме ця мова була рідною для респонденток), трудової зайнятості та ін.

Створення таблиць грамотності, зайнятості, міського та сільського населення дозволяють унаочнити проблемні питання, що виникають у дослідників в процесі аналізу історичних явищ. Значна кількість польських мешканок в окремих українських містах причинила появу польських жіночих організацій в них, а їх, польських городянок, становий склад обумовив характер і напрямок діяльності жіночих товариств. В польському середовищі Одеси, де за статистичними даними проживала значна кількість інтелігенції, студентства, робітників, виникли як релігійні, культурно-просвітницькі польські товариства, так і перше феміністичне об'єднання. Натомість у Кам'янці-Подільському, де вагоме місце посідало польське дворянство, а значна кількість польок були достатньо заможними й жили на «прибуток з капіталу», були створені жіночі товариства консервативного характеру – патронацькі організації взаємодопомоги та релігійні ордени.

Жіноча історія як особлива галузь історичних наук відрізняється антропоцентричним підходом [513]. Антропоцентичний підхід означає, що в центрі дослідження постають не просто особи певної статевої чи національної приналежності, а соціальні суб'єкти, які своїми практиками та взаємодіями виступали творцем історичного процесу, а їхній досвід є важливим для інтерпретації історичної реальності. В дисертації відмічається взаємовплив особистості польських жінок і соціально-культурного середовища, тим самим доводиться, що жінки не тільки підкорялись історичному процесу, але й брали в ньому активну участь.

Тематика дослідження відповідає всім вимогам спеціальності «Історія України» і відноситься до т.зв. жіночої історії. Тому необхідно звернутись до аналізу теоретичного підґрунтя гендерних досліджень, на підставі яких було проаналізовано громадську й приватну сферу життєдіяльності польських жінок.

Становлення гендерної історії пройшло декілька етапів. Початок вивчення історії жінок, як «мовчазної» половини людства, було покладено на межі XIX- поч. XX ст. і розумілося як опис історії великих жінок – королев,

очільниць повстань, фавориток тощо, їх внесок в історичний процес [637; 729, с. 6]. Феміністський рух першої хвилі поставив інші завдання перед історією – вивчення жіночої історії (women's study), що базувалась на вияві факторів нерівності статей, пригнічення жінок, засудження патріархату.

Феміністки другої хвилі користуються поняттям гендер як соціальної категорії, створеної, затвердженої та відтворюваної шляхом соціальної взаємодії [635]. Таке розуміння визначає провідними дослідницькими завданнями вивчення взаємозв'язків, взаємозалежності владних ієрархій, сформованих за принципом статевої, расової, етнічної, вікової приналежності [478; 712, с. 14]. Застосування терміну гендер дало можливість науковцям аналізувати соціокультурні чинники, що впливали на механізми створення нерівності у суспільстві. Саме на цей час припадає й розквіт французької школи «Анналів», що розширює предмет дослідження істориків, наголошуючи на включенні до нього повсякденних практик, історію ментальності, соціальних структур та ін.

Працями теоретичного характеру, що вплинули на становлення жіночої історії та методологію її вивчення є роботи Дж. Скотт, Дж. Келлі, М. Перро, Ж. Дюбі, російських Н. Пушкарьової та Л. Репіної [667; 514; 489; 630; 645].

Американська дослідниця Джоан Скотт у своїй знаменитій статті «Гендер важлива категорія історичного аналізу» формулює поняття гендеру - соціальної конструкції, як первинного способу визначення влади. Тому, на її погляд, завданням гендерної є викриття механізмів диференціації суспільства на підставі приписування категорій за ознакою статі, визначення системи відтворювання відносин патріархату.

Дж. Скотт запропонувала і свою систему історичного аналізу. По-перше, вважає вона, необхідно розглянути ті існуючі форми репрезентації жінок, притаманні даному суспільству у визначений час. Далі потрібно проаналізувати релігійні, педагогічні, юридичні концепції, які визначали поведінку людини як природну, єдину можливу. Наступним етапом повинно стати вивчення функціонування соціальних інституцій та їхньої політики

щодо різних статей, і наостанок – власну ідентичність, індивідуальні стратегії людини [667]. Дана методика видається слушною, для аналізу громадського й приватного життя польських жінок Наддніпрянської України. На підставі вивчення культурно-символічних уявлень про польських жінок, що включає аналіз правового становища, ідеологічних концепцій вирішення жіночого питання, побутової свідомості, візуальних репрезентацій зроблені висновки про панівні гендерні стереотипи тогочасного суспільства. Соціально-демографічний аналіз досліджуваної групи дозволяє виявити невідповідності між «ідеальним» та «реальним» становищем жінок. Подальший аналіз участі польок у громадських організаціях дозволив виявити різноспрямованість та багатоманітність їх цілей і завдань, а вивчення практик приватного життя – первинний рівень повсякденного відтворення існуючих суспільних відносин.

Дж. Келлі пропонує не тільки змінити методологію гендерних досліджень в історії, але, ставить під сумнів традиційну періодизацію історії, вважаючи, що ті прогресивні зміни, які дозволяють говорити про настання нового періоду в історії людства, були такими лише для чоловіків, тоді як становище жінок докорінно не змінювалось [514]. Хронологічні рамки нашого дослідження залишаються традиційними, оскільки зміни, які відбувались в наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. охопили все суспільство, одночасно впливаючи на трансформації соціальних ролей, функцій і практик польських жінок.

Жіноча історія як поле перетину різноманітних соціальних наук, включає в себе історію материнства, сексуальності, повсякденності та багато інших напрямків дослідження [422; 632; 640; 698; 537]. Фактично, «жіночий погляд» і «жіночий досвід» можна застосувати до всіх царин людського життя. Однак із всіх методологічних особливостей «гендерного підходу» однією з найбільш вагомих, є залучення до аналізу практик приватного життя. Саме такий підхід вирізняє новітні дослідження з історії жінок [435; 700; 420] і був застосований в нашій праці.

Предмет дослідження жіночої історії досі залишається суперечливим питанням в історіографії. Більшість дослідників наголошують на тому, що метою жіночої історії не являються історичні розвідки, присвячені жінкам, які просто доповнять «чоловічу» історію. На їх думку, гендерна історія повинна зосередитись на проблемі взаємовідносин статей, щоб знайти витоки і причини існування і відтворення традиційного гендерного укладу. Гендерна історія передбачає, що предметом дослідження виступають соціальні відносини, а завданням – виявлення принципів механізмів, які відтворюють соціальний порядок на підставі приписання гендерних, класових, національних стереотипів й ролей [630; 645; 646].

Деякі історики, особливо дослідники середньовіччя, вважають, що реконструювати реальну історію жінок вкрай проблематично. Такий погляд спричинений не тільки браком джерел, але й тим фактом, що існуючі джерела, створені чоловіками, відбивають пануючий дискурс, на підставі чого не можна вважати їх репрезентативними. Єдине, що доступне сучасним дослідникам, – аналізувати мінливі уявлення про жінок, їх місце та ролі в суспільстві [630, с. 70-73]. Представниками даного напрямку є історики В. Булло, Н. З. Девіс, М. Перро. Тому дослідження з жіночої історії включають як аналіз діяльності жінок – працю, сімейні обов’язки, так і сферу ідеального – репрезентації в мистецтві, релігії, фольклорі тощо. Такий підхід використано і в нашому дослідженні.

Жіноча історія виборола своє право на особливе місце в історичних дослідженнях і сьогодні знаходиться в епіцентрі наукових зацікавлень. Важливою особливістю становлення жіночої історії є безпосередній зв'язок між безліччю наукових розвідок з історії жінок від найдавніших часів до сьогодення, що здійснюються багатьма дослідни-цями/ками в різних країнах, і становленням теоретичних концепцій.

Серед таких теоретичних праць, що вплинули на становлення гендерних досліджень слід назвати теорію соціального конструювання П. Бергера і Т. Лукмана. Згідно неї, соціальні відносини в суспільстві є

сконструйованими його агентами, які в процесі соціалізації засвоюють певні соціальні норми, ролі і потім відтворюють їх [421]. Конструктивістська теорія пояснює таким чином тяглість соціальних норм та стереотипів та одночасно їх поступове переосмислення й трансформацію.

Ще однією соціологічною теорією, що допомогла в розумінні функціонування суспільства минулого є теорія структурації Е. Гідденса. Вважаючи головним елементом життя суспільства його трансформацію, в центрі уваги дослідника – практики, що здійснюються соціальними агентами у часі й просторі. Ці практики творять дію, відтворюючи соціальну систему й відкривають можливість для діяльності, в чому й виражаються їх подвійність, дуальність [465].

Теорія Е. Гідденса виводить на сцену соціального агента, діючого й мислячого, особу, яка бореться й шукає компроміс. Перетворення в суспільстві, таким чином, пояснюються не тільки результатом впровадження реформ, а діями кожного індивідуума, який може впливати на хід історії.

Важливими для нашого дослідження виявились розвідки, присвячені тлумаченню терміну «клас» стосовно різних статей, на що звертала увагу німецька дослідниця Г.-Ф. Будде [436], співвідношенню фемінізму та ідеологій [654], соціологічні теорії П. Бурдьє [440] та філософська концепція М. Фуко. З багатої наукової спадщин соціолога П. Бурдьє в роботі застосовані поняття про різноманітні види капіталу, поняття про габітус. Відомий філософ М. Фуко, аналізуючи стратегії влади доводить, що у XIX ст. вона переходить від прямого підкорення індивіда до т.з. «мікрофізик», «невидимих» механізмів контролю й управління, що виявляється у різноманітних дискурсах – літературному й медичному, науковому й соціальному. Завдання історика в даному випадку – виявити не сам дискурс, а умови, за яких він став єдиним можливим, відповідно таким, що конструював існуючу реальність як єдину можливу [703].

Важливою теоретичною основою для написання роботи були праці теоретиків націоналізму – Б. Андерсона, Е. Гобсбаума, Е. Гелнера, Е. Сміта

та ін. [404; 462; 709; 669]. Названі дослідники обґрунтовують сконструйований характер «уявлених спільнот», об’єднаних горизонтальним товаришуванням. Вони доводять провідну роль політичних еліт у процесі створення монолітної національної групи за допомогою «винайдення традицій», права на формування офіційної пам’яті тощо. І хоча названі дослідники внесли свій внесок у теорію націоналізму, однак роль жінок у процесі формування націй так і залишалась за рамками досліджень. Проаналізувала це питання Н. Юваль-Девіс, яка не тільки ввела жінку в теорію націоналізму, але й показала її місце в пануючому національному дискурсі [388]. Жінка знаходиться в епіцентрі взаємодії різноманітних політичних і соціальних сил, що нав’язують їй певні ідентичності, стереотипи, ролі й функції.

Дослідження окремої соціальної групи, в нашому випадку – польських жінок, не може обійтись без виявлення специфіки їх національної ідентичності. Особливості її формування й збереження, передачі наступним поколінням всупереч політики царату й за відсутності держави є дійсним феноменом, над яким замислювався не один польський історик [355]. Дослідники відзначають, що провідними факторами формування польської національності була історична пам'ять. Теоретичні дослідження, які розкривають особливості індивідуальної та колективної пам’яті, їх співвідношення, функціонування за різних історичних умов, політики витіснення й пригадування, подолання травми, стали підґрунтям, на підставі яких досліджувалась роль пам’яті в польському середовищі Наддніпрянської України [726; 642; 706; 502]. Аналіз наративів довів, що жінки виступали провідними ретрансляторами історичної пам’яті, в її спрощеному, буденному варіанті, разом з тим закладаючи міцний фундамент національної свідомості.

Ключовим питанням у визначенні новизни гендерної історії є проблема методології дослідження [712; 729]. Більшість істориків наполягають не тільки на постановці нових проблем, які б викривали функціонування патріархату, але й на необхідності залучення нових джерел і критичної

методології аналізу вже існуючих. На даному етапі розвитку гендерної історії застосовуються різноманітні методи дослідження, запозичені із суміжних наук – соціології, лінгвістики, економіки тощо.

Гендерний підхід до дослідження громадської діяльності й приватного життя польських жінок Наддніпрянщини обумовив використання великої групи джерел, що вимагали таких методів дослідження: наративного аналізу, дискурс-аналізу, інтерпретативного, біографічного.

Використовуючи особові документи, гендерні історики заперечують традиційну дослідницьку позицію, коли долі, особистості, історії є тільки об'єктом дослідження. Головним принципом аналізу цих джерел стає визнання діалогічності дослідника й джерела, а ключові питання, що задаються істориком – як функціонувала і відтворювалась соціальна система, що призводило до її трансформації і як це впливало на становище жінок.

Інтерпретативний метод був запозичений істориками з лінгвістики та семіотики, де до певних уривків текстів застосований т.зв. «насичений опис» [467]. В сукупності одиночних випадків, описаних у наративах, потрібно не стільки виявити загальне, скільки інтерпретувати «голос» автора. Для цього потрібно «вчитування в текст», виявлення мотивів авторів, їх внутрішніх інтенцій

Біографічний метод як один з методів історичного дослідження з'явився ще на зорі історії. Сьогодні під біографічним методом розуміють не просто реконструкцію життя людини, а намагаються через призму біографії побачити соціальну дійсність, де життя індивіда тісно переплетено з середовищем [687]. Застосування цього методу в соціології як якісного методу дослідження, що дозволяє поглибити наші знання про соціальні процеси й явища, зробити більш зрозумілими кількісні дані, спричинило його детальну розробку, якою й користуються історики. Одним з найвпливовіших досліджень в цій галузі є праця В. Томаса та Ф. Знанецького «Chlop polski w Europe I Amierycе», де на підставі біографій багатьох мігрантів, аналізу величезного масиву особових документів були встановлені чинники, що

сприяли трансформації родини й сільської общини і впливали на становлення емігрантського середовища [650]. Вагомим результатом цієї праці став принцип врахування як об'єктивних факторів, так і суб'єктивних «соціальних цінностей», «установок» особи для розуміння соціальної реальності, а також розуміння макросоціологічних проблем через призму дослідження мікрогруп.

Біографічний метод широко застосовується не тільки в соціології, але й в Oral History [704]. Для істориків біографії важливі в деяких аспектах: як послідовність життєвих подій, в яких розгорталось життя індивіда, як інтерпретація причинно-наслідкових зв'язків, як соціальний конструкт, який вибудовує автор і як одна із багатьох біографій типового середовища. Для нас два останніх питання були ключовими при аналізі біографій.

На відміну від соціологів, нам не прийшлось робити вибірку, бо для аналізу були залучення ті его-документи, які описували життя поляків у Наддніпрянщині. При роботі з текстом наступним кроком стало його секвенціонування або фрагментація, яка дозволила визначити певні тематичні фрагменти (домівка, соціальні функції осіб в родині в межах окремих соціальних груп, практики повсякдення, побут тощо). Аналіз фрагментів дозволив типологізувати ситуації та їх інтерпретувати [564]. Завдяки біографічному методу були визначені життєві стратегії польських вдів, а також виявлені фактори, які впливали на трансформацію їх соціального статусу.

Ще одним методом, спорідненим із попереднім, є наративний аналіз, що використовується для обробки наративного, біографічного інтерв'ю. Цей метод, як і попередній, відноситься до якісних, інтерпретаційних методів, що дозволяють прояснити соціальну реальність з точки зору індивідуумів [692]. На відміну від соціологів, які записують текст інтерв'ю, потім його транскрибують, а в аналізі звертають увагу на вибудову автором тексту, паузи, зітхання тощо, історики мають справу з уже записаними текстами. Письмова мова, редагування, а то ще й видання біографій накладають певні

обмеження на автора, і часто не дозволяють пробитись до його особистих відчуттів або емоцій. Натомість наративний аналіз, як сукупність прийомів структурування тексту, лінгвістичного аналізу, що дозволяє виявити прийоми розповіді, опису, аргументації, типізації життєвих історій або описаних подій, ставить за мету не встановити історичну істинність, а виявити контекст, фактори, що вплинули на світоглядну модель респондента, його відображення дійсності [628]. Метод наративного аналізу був використаний у роботі з его-документами, що дозволило встановити типове ставлення до соціальних функцій жінок у громадському чи приватному житті, наприклад – до того чи іншого різновиду трудової діяльності, до материнства, можливості опанування жінками фізичного простору.

Важливу функцію в гендерній історії виконує дискурс-аналіз, метод текстового аналізу. Сутність цього методу полягає у постановці альтернативних питань до традиційних текстових джерел, що дозволяють виявити не події або ставлення до них авторів, а соціальні відносини, що стоять за текстом, а також пануючий дискурс [701]. В основі дискурс-аналізу лежить уявлення, що текст слугує конструюванням дійсності, а автор обирає можливі лінгвістичні ресурси, щоб впевнити читача, донести свою позицію й показати свою версію подій. З усіх можливих варіантів він обирає саме той, який вважає найбільш доречним. Завдання дослідника – поставити нетрадиційні, неочевидні питання: не що написано, а ким?, з якою метою?, що насправді хоче донести автор?, які цілі він переслідує і як він обґрунтовує свої рішення [270]. Тобто, дискурс-аналіз є критичною рефлексією тексту, що відображає пануючі стереотипи, несвідомі уявлення, дозволяє встановити владні ієрархії. Те, що залишається поза текстом, і являє інтерес для гендерних істориків, які прагнуть встановити, яким чином закріплювалось і конструювалось у свідомості пригнічене становище жінки. Залучення дискурс-аналізу дозволило виявити гендерні диспропорції в мемуарах і спогадах, стереотипи сприйняття польського населення в працях істориків.

Одним із складних запитань для істориків є проблема існуючих суспільних уявлень про призначення жінки й чоловіка, поняття жіночого та чоловічого в поведінці, вчинках, стилі життя. Питання, що традиційно турбували антропологів, звернули на себе увагу й істориків. Їх вирішення потребує великої кількості документів – друкованих видань, наративів, листів, фотографій, фольклору та ін. Розпорошені свідоцтва лише за їх детального аналізу і співставлення можуть дати уявлення про те, що вважалось нормою, а що девіацією в певному суспільстві, як потрібно було діяти, щоб бути повноправним членом суспільства, і як гендерні стереотипи обмежували особистісні прагнення.

Дослідження історії польського населення обмежується згадками про жінок, як доповненням до чоловічої історії. Соціальні норми польського суспільства, розуміння таких важливих суспільних цінностей як родина, Вітчизна, життя, людина, якими повинні бути жінка чи чоловік, що було допустимим, прийнятним в польському середовищі, а що вважалось неприпустимим – всі ці теми отримали недостатнє розповсюдження в науковій літературі і базувались, в основному, на використанні наративів.

Однак узагальнюючу характеристику світоглядних уявлень певного соціального середовища зробити важко. Для цього потрібно використовувати різнопланову інформацію, що походить з різноманітних джерел. До того ж, бажано застосовувати для їх аналізу відкриту та доступну методологію.

Однією з методик аналізу текстів є контент-аналіз, запозичений істориками із соціології, що допомагає пролити світло на деякі з наведених вище питань. Контент-аналіз базується на вивченні змісту абстрактних формалізованих текстів, що не завжди являють собою послідовність, за допомогою яких можна визначити загальні тенденції [399].

В суспільстві існує нерівноцінне сприйняття людей різних статей. На рівні повсякденної свідомості ми спостерігаємо різницю вимог до жінок і чоловіків, що обґрунтовує їх нерівноправне становище в суспільстві. Цю різницю ми можемо наявно прослідкувати на прикладі порівняння

опублікованих некрологів. Вибірка була випадковою і складала дворічну підписку щотижневика «Kraj» 1888 та 1890 рр.

Обрання цих текстів було невипадковим. Мета некролога – оповістити про сумну подію, довести родичам і близьким померлої/ого свої співчуття, підтримати їх. Автори некрологів не замислювались над тим, щоб у своїх текстах виявити громадську позицію щодо становища жінок чи чоловіків. Некрологи не носять ідеологічного характеру, їх автори не намагаються переконати читачів, привернути на свій бік, довести свою точку зору. Така «політична нейтральність» свідчила на користь саме цих текстів щодо вибору їх в якості «маркерів», за якими можна встановити несвідомі соціальні побутові стереотипи.

Історія як і інші гуманітарні дисципліни, наприкінці XX – початку XXI ст. переживає візуальний поворот. Він пов'язаний із використанням в дослідженні візуальних джерел – фільмів, картин, фотографій тощо. Саме ці матеріали почали слугувати вченим – соціологам, антропологам, етнологам важливим інформаційним джерелом для аналізу соціальної дійсності. Не залишилась осторонь візуалізації досліджень і історія. Фотоматеріали, кінофільми, плакати стали необхідною складовою історичних розвідок, а їх аналіз, разом з аналізом усних свідчень, дослідженням фольклору збагатив можливості фахівців.

Особливо важливими візуальні джерела стали для гендерної історії. Саме репрезентації жінок повинні, на думку Дж. Скотт, стати першим етапом у визначенні сприйняття жінок у суспільстві. Так як фотографія не була достатньо розповсюдженою наприкінці XIX – початку XX ст., провідним візуальним джерелом для аналізу в цей період є живопис.

Аналіз візуального тексту відкриває значні можливості для істориків. Альміра Усманова, філософ, вказує на такі переваги візуального джерела. По-перше, його більша інформативна насиченість стосовно представленості жінок в історії. Якщо офіційна історія багато років не вважала жінок гідними своєї уваги, то іконографія жіночих образів є достатньо репрезентативна. По-

друге, візуальне джерело дає альтернативну інтерпретацію дійсності. Письмовий текст репресує значення, бо складається зі слів, що організовані певним порядком, і вибудований за законами жанру. До того ж, самі тексти часто були написані в інтересах певної особи або групи, ставились на службу владі, а отже не можуть викликати повної довіри. Інформативність візуального джерела при застосуванні критичного аналізу і бажанні дізнатись більше, ніж пропонують підручники з історії мистецтва, відкриває можливості пізнати історію набагато глибше [659, с.95]. До того ж, візуальні матеріали впливають на візуалізацію пам’яті й історичного мислення. Індивідуальна пам'ять багатьох людей трансформується під впливом побаченого на екрані, виставці, фото, а колективне сприйняття минулого багато в чому залежить від того, наскільки добре воно трансльовано візуально [697].

Жіночі образи в польському художньому мистецтві визначеного періоду стали основним предметом аналізу. Нашим завдання було не аналізувати образи жінок, виходячи з того, яке місце займала модель в житті автора, або наскільки і як йому вдалось передати одухотвореність обличчя на портреті. Саме такі питання ставлять собі традиційні мистецтвознавці. Гендерні історики бажають знайти в художніх репрезентаціях інше – віднайти стереотипні образи сприйняття жінок, подивитись, яким чином «чоловічий» погляд маляра на жінку сприяв відтворенню і обґрунтуванню системи домінування однієї статі.

Важливим моментом аналізу повинно стати також порівняння жіночого та чоловічого мистецтва. Ми не будемо звертатися до теми, яку почала у своїй статті Лінда Нохлін «Чому не було видатних художниць?», і яка сьогодні залишається актуальною для багатьох феміністок-мистецтвознавців [594]. Разом з тим, не можна оминути і тієї різниці, яка притаманна репрезентаціям жінок у польських художників і художниць.

Класичним прикладом гендерного аналізу в мистецтвознавстві вважається дослідження Грізельди Поллок. Вона проаналізувала картину В.

Ван Гога «Селянка, яка нахилилась» таким чином, що змогла охарактеризувати переплетення соціальних і гендерних відносин, їхні суперечності, що фактично стало внеском в соціальну історію [615]. Не претендуючи на такий високий рівень дослідження, в роботі зроблений первинний аналіз жіночих репрезентацій в польському малярстві з позицій гендерного історика. Основа гендерного погляду в даному випадку полягає в тому, що потрібно відсторонитись від домінуючої культури, подивитись артину всупереч існуючим стереотипам.

Дослідники Майк Бел і Норман Брайсен радили починати роботу над інтерпретацією художнього образу з визначення позиції дослідника, бо саме по собі «живописне полотно створює чисельні траєкторії сприйняття» [419].

Особливість візуального джерела полягає в його подвійності: як відображення – з одного боку, так і змістовним посланням – з іншого. Як довільний механізм, репрезентація може нести певне ідеологічне навантаження, розкрити яке і є завданням автора. Саме для цього ми користувались потрійною схемою розвінчання міфу Ролана Барта і методологічними рекомендаціями феміністських дослідниць [414]. В обраних для аналізу і типологізації текстах спочатку вербально перефразоване зображуване (дескрипція), потім – проаналізовано зміст текстових і зображувальних значень (реконструкція), далі – проінтерпретовано символічне і змістовне тлумачення зображуваного (інтерпретація) [564, с. 222-225; 565]. Така схема дозволила виявити існуючі у польському суспільстві символічні уявлення про жінок, міцно закарбовані у свідомість.

Гендерна історія, залучаючи новітні методи дослідження суміжних дисциплін і аналізуючи окремі сфери життя, відкрила не тільки невідомі раніше сторінки історії, але й довела, що альтернативи розвитку людського життя визначаються багатьма факторами, які раніше не бралися до уваги. Це перш за все приналежність до певної статі, нації, політичної чи культурної спільноти тощо. Використання методології суміжних історії дисциплін дозволило провести ґрунтовний аналіз соціальних взаємовідносин, в яких

простежено провідні тенденції громадської й приватного життя польських жінок Наддніпрянщини.

Необхідно також визначитись з понятійним апаратом, що використано в роботі. Об'єктом дослідження виступають польські жінки українських губерній Російської імперії. Сам термін «польські жінки» викликає заперечення як у істориків, так і у гендерних дослідників [492]. Національні групи у XIX ст. в Російській імперії перебували на стадії становлення. Поляки, жителі Королівства Польського, не ставили під сумнів свою національну приналежність. Натомість в Правобережній Україні формування польської нації відбувалось у протиставленні себе як чисельно-домінуючій українській спільноті, так і насаджуваному російському елементу. Маркерами національної ідентичності в даному випадку виступали мова та релігія.

Натомість статистично-демографічні джерела Російської імперії, окрім Першого перепису населення 1897 р., не дають можливості встановити чисельність польськомовних респондентів. Для позначення польського населення південно-західних губерній головним критерієм виступала релігія – католицтво. В деяких статистичних збірниках прямо було заявлено про те, що «поляк і католик – однорідні поняття» [572]. Такий підхід до статистики населення може бути умовним і застосовуватись лише за відсутності інших репрезентативних джерел. Однак для інших губерній Наддніпрянщини, де серед католицького населення поляки хоч і складали більшість, але були представлені й інші національні групи, зазначено, що використані дані свідчать про католицьке, а не тільки польське, населення.

Аналіз приватного простору життєдіяльності польських жінок базувався на аналізі особових джерел. Їх авторство належить полякам, що не викликає заперечень. Точно так же не викликає сумніву й національна ідентичність діячок польського жіночого руху – засновниць таємних польських шкіл і жіночих товариств, організаторів доброчинних акцій і польських концертів, ініціаторів створення товариств взаємодопомоги чи

культурно-освітніх об’єднань. Відмінна ситуація із визначенням національності діячок революційного табору. Входячи до народовольських чи народницьких гуртків, що базувались на принципах боротьби із самодержавством всіх пригноблених, а не окремих етносів, жінок вважали польками за походженням.

Фахівці з гендерної проблематики заперечують універсальність категорії жінки, наголошуючи на тому, що жіночий досвід, стратегії, практики були настільки відмінні, а об’єднання настільки умовним, що варто зосереджувати увагу на різницях, а не на спільності, шукати чинники, що конструювали категорію «жінки» [668, с. 237].

Така соціальна група як польські жінки є в даному випадку умовною, бо, об’єднані на підставі національної та статевої ідентичності, жінки різнились за місцем проживання, соціальним і майновим статусом, релігією, віком тощо [633, с. 32]. Отже, ми виходимо з того, що це є референтна група, що є гетерогенною, неоднорідною суспільною групою, тому в наше завдання і входить визначити спільне й одиничне, охарактеризувати типове в соціальних функціях і практиках, а також специфічне, знайти чинники, що обумовлювали спільність польських жінок.

Під соціальною роллю розуміємо сукупність дій, що робить людина для реалізації певної позиції; соціальні практики – дії та взаємодії соціальних суб’єктів: індивідів та соціальних інститутів, що мають стійкий, довгочасний, масовий, відтворювальний характер. Соціальні практики мають подвійний характер: детермінуються соціальним середовищем і впливають на нього [408].

Суспільна свідомість – специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння дійсності. Процес засвоєння особистістю суспільної свідомості детермінований об’єктивними і суб’єктивними обставинами. В соціології суспільну свідомість розглядають як таку, що формується під впливом соціального буття і відображає як стихійні, випадкові, так і стійкі закономірності й тенденції в розвитку суспільства. В суспільній свідомості

поєднується емоційний і раціональний фактор освоєння дійсності, що притаманний окремим індивідам і соціальним групам. Саме це дає привід поділити буденний рівень осмислення буття, тобто побутову, буденну свідомість, та теоретичний, такий, що включає синтез різних способів пізнання світу.

Важливим для нашого дослідження є визнання суперечливості суспільної свідомості, якій притаманне не просто сукупність поглядів, ідей та концепцій, а парадоксальні протиріччя, думки, судження, які поєднуються у свідомості людей в процесі осмислення дійсності. Суспільна свідомість, не тільки відбиває буття, вона виступає чинником його перетворення.

Дослідники визначають декілька рівнів суспільної свідомості: індивідуальний, груповий та суспільний. Формами суспільної свідомості виступають ідеологія, наука, релігія, філософія, право, мораль, мистецтво [522]. Отже, виходячи з нашої мети – охарактеризувати становище польських жінок Наддніпрянщини, необхідно визначити місце й роль польських жінок в суспільній свідомості. Так постановка проблеми видається надто складною, оскільки думок щодо становища польських жінок, їх призначення, ролей та ін. було безліч. Видається раціональним охарактеризувати найбільш типові, масові, вкорінені суспільні погляди в громадській думці, праві, буденній свідомості, мистецтві тощо.

До сфер громадського життя відносять і різноманітні види діяльності (економічної політичної), і соціальні інститути (школа, церква), і соціальні відносини – взаємозв’язки в суспільстві. Отже, аналізуючи громадське життя польських жінок, потрібно охарактеризувати їх місце у матеріальному виробництві, соціальних інститутах, духовній та політичній активності.

Приватне життя, яке є в центрі уваги, включає сферу життєдіяльності людини, що не контролюється з боку держави або суспільства. Тобто індивід самостійно, без зовнішнього втручання, обирає цілі і засоби своїх дій у відповідності з правовими та моральними нормами. До права на недоторканість приватного (синонім – особистого) життя, яке охороняється

законом, традиційно відносять недоторканість житла, особливості сімейного становища та родинних відносин, релігійності, майнового статусу, конфіденціальність кореспонденції та інформації про здоров'я, тобто всі сфери, які не мають публічного характеру.

Приватне життя є соціальною реалією з рухомими параметрами і межами, що залежить від багатьох факторів – місця проживання індивіда, його соціального статусу і матеріального становища, науково-технічного прогресу тощо. Однак воно нерозривно пов'язане з громадським життям. Прагнення контролювати приватне життя відмічалось і з боку держави, і з боку суспільства, і часто включало насадження певних морально-духовних цінностей. Тобто, вивчення приватного життя ускладнюється обмеженим набором джерел, але допомагає глибше дослідити історію жінок і визначити їх місце в системі суспільних відносин [634].

Багатозначним є і термін жіночий рух, якому присвячений розділ дисертації. Сьогодні питання визначення жіночого руху залишається дискусійним, але існує два основних тлумачення. Перше пов'язує жіночий рух з феміністськими організаціями, які ставили під сумнів існуючі гендерні стереотипи і ролі. Друге, більш широке, пояснює жіночий рух як будь-яку громадську активність жінок, спрямовану на соціальні зміни [727; 728]. В роботі буде використано саме друге тлумачення, бо жінки діяли в революційних, культурно-просвітницьких, благодійницьких організаціях. Разом з тим, на початку XX ст. в Наддніпрянщині з'явився й польський жіночий рух феміністичної спрямованості.

Отже, покладені в основу дослідження принципи й набір методів дозволяють встановити цілісну картину громадської діяльності і приватного життя польських жінок українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

* * *

Історіографія питання громадського та приватного життя польських жінок Наддніпрянщини включає вітчизняні й зарубіжні праці, присвячені аналізу суміжних тем. Такими провідними темами є історія поляків регіону, жіноча історія, історія освіти, права, родини, дослідження пам'яті, внеску окремих особистостей чи соціальних груп – дворянства, інтелігенції у розвиток країни та ін.

До початку XX ст. польське жіноцтво було охарактеризовано як соціальна група у низці статистичних та демографічних праць. Російські етнографічні чи історичні дослідження представляли польське населення українських губерній в цілому, без різниці статі, наголошуючи на спільному слов'янському походженні поляків та росіян і обґрунтовуючи цим імперське панування. Зародження фемінізму спричинило зацікавлення історією громадської діяльності жіноцтва. Праці, присвячені відомим активісткам, родоначальницям жіночого руху, письменницям, освітянкам з'являються як в Росії, так і в Польщі.

Зацікавлення історією польського населення в Російській імперії відбувалось лише в контексті участі цієї національної групи у революційній боротьбі. В міжвоєнний період тема історії поляків була забута в зв'язку зі складнощами у взаємовідносинах Радянського Союзу та Польщі. Лише у 1960-1980-х рр. з потеплінням міждержавних зв'язків історія польського населення Наддніпрянщини стала темою наукових досліджень. Але висвітлення, як у вітчизняній, так і в польській історіографії, заслужили лише окремі теми – національно-визвольні повстання, участь поляків у боротьбі з царатом, співпраця соціал-демократичного підпілля. Дослідження історії жінок теж були зосереджені на питанні їх участі у радикальних рухах.

Лише з розпадом Радянського Союзу і отриманням країнами незалежності, крахом системи соціалістичної співдружності і початком демократизації в державах, розпочалась справжня плюралізація історичних досліджень. Історія польського населення українських губерній Російської

імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. отримала сплеск наукового інтересу, що виявився в діяльності аматорських та академічних осередків. Провідними темами досліджень є внесок поляків у соціально-економічне й культурне життя регіону, історія видатних осіб, пошук відповідей на питання про зародження конфліктів і шляхи примирення тощо. Однак історія польських жінок досі залишається маргінальною темою у вітчизняній історіографії.

Жіноча історія на сучасному етапі вийшла на новий рівень досліджень, що спричинено застосуванням гендерного підходу. Цим відрізняються вітчизняні, російські та зарубіжні дослідження. Однак долі польок, що проживали не на корінних польських землях не стали в центрі уваги як українських дослідників, що тільки-но стали відкривати для себе історію співвітчизниць, так і польських, що можна пояснити складністю доступу до джерел. Разом з тим, наукові праці, присвячені історії жіночого руху, окремим постатям, особливостям приватного життя, дослідження пам'яті, материнства, візуальних репрезентацій стали дороговказом для роботи над історією польок Наддніпрянщини і слугують матеріалом для порівняння історичних процесів і явищ.

Дослідження громадського і приватного життя польських жінок спиралось на комплекс джерел, що включає законодавчі акти, матеріали органів управління, організацій та об'єднань, статистичні дані, періодичну пресу, документи особового походження, художні та літературні тексти. Ці джерела дозволили накреслити цілісну картину становища польських жінок Наддніпрянщини.

Методологія дослідження включала як загальнонаукові методи, так і фахові. Їх комплексне застосування дозволило всебічно проаналізувати громадське та приватне життя польських жінок Наддніпрянщини, виявити їх специфіку та особливості.

2. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК, ЇХ УЧАСТЬ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ

2.1. Соціально-демографічна характеристика польських жінок

У другій половині XIX Російська імперія вступила в новий етап розвитку. Економічні трансформації і реформування країни спричинили масштабні зміни в соціальному устрої, що вплинули на всіх мешканців українських губерній Російської імперії. Не оминули вони й польське населення, яке опинилося у вирі не тільки соціальних зрушень, а й масштабної політичної гри царату, спрямованої на послаблення їх впливу.

Аналіз соціальних груп враховує не тільки такі категорії, як національність, соціальний статус, клас, вік, територія проживання, але й стать, що допомагає розширити межі нашого уявлення минулого завдяки виведенню на сцену історії жінок, сприяє подоланню однобокості розуміння історії як місця, де діяли лише чоловіки.

Демографічну характеристику польських жінок Наддніпрянської України представлено за декількома статистичними джерелами, за допомогою яких можна зробити висновки про динаміку розвитку цієї соціальної групи. Різновидом цієї групи джерел є звіти генерал-губернаторів й інші статистичні довідники, які подають дані про кількість польського населення українських губерній. За ними кількість польського населення у 1863 р. на Правобережжі складала 485 тисяч. На Лівобережжі та Півдні України поляків було значно менше: за даними Географічно-статистичного словника 1873 р. у Харківській, Таврійській та Полтавській губернії їх проживало по 1050–1700 осіб, у Чернігівській та Катеринославській – по дві тисячі й у Херсонській – 5 тисяч [604; 605].

У 70–90-х рр. XIX ст. польське населення Правобережної України зменшувалося, що відбувалося за рахунок масових переселень, пов’язаних з репресіями російської влади, і становило на 1873 рік близько 457 тисяч осіб:

у Київській – 89 тисяч, Волинській – 134 тисячі, Подільській – 234 тисячі осіб (див. дод. 1) [147, с. 180]. Одночасно збільшувалася питома вага польського населення Лівобережної і Південної України, що пояснюється низкою причин. Бурхливий розвиток промисловості Півдня України створював сприятливі умови для переселення в ці регіони поляків.

При цьому заборона купівлі земель в південно-західних губерніях приводила до розширення польського землеволодіння на Півдні Україні. Особливо інтенсивно цей процес відбувався на Херсонщині [211 – 1887 – 32, 1890 – 33].

Найбільш повним статистичним джерелом, за яким можна встановити кількість польського населення у містах, повітах, губерніях слугує Перший перепис населення, що проводився в Російській імперії у 1897 р. За його даними в українських губерніях проживало 23 431 007 осіб, а осіб, які визнали польську мову рідною 388 464, що дорівнює 1,66 % всіх жителів. Найбільша кількість поляків мешкала у південно-західних губерніях: Волинській – 184161 (або 6,16 % від всього населення), Подільській – 69 156 (2,3 %), Київській – 68 791 (1,9 %). Значно менше польського населення проживало у південних і лівобережних українських губерніях: Херсонській – 30 894 (1,13%), Катеринославській – 12 365 (0,58%), Таврійській – 10 112 (0,7 %), Харківській – 5 910 (0,24%), Полтавській – 3 773 (0,14 %), Чернігівській – 3 302 (0,14 %).

У правобережних губерніях, за даними Першого всеросійського перепису, польських жінок проживало 163 552 (Волинська – 93460 або 3, 13 % від кількості населення губернії, Подільська – 35394, або 1,17 % відповідно, Київська – 34698, або 0,97 %), в південних – 18430 (Херсонська – 10658, або 0,39 %, Катеринославська – 5009, або 0, 24 %, Таврійська – 2763, або 0,19 %) і в лівобережних – 4 430 (Харківська – 1854, або 0,07 %, Полтавська – 1049, або 0,04 %, Чернігівська – 1527, або 0,07 %). Загальна чисельність польок, таким чином, складала 186 412 жінки (див. додаток № 1.)

Важливим фактором аналізу польського населення є місце проживання, тобто кількість міських або повітових жителів представників певної соціальної групи (див. додаток № 3). Найбільші показники міських мешканок серед польок у Херсонській (74,2 %) та Харківській (70,8 %) губерніях. Значна кількість польських жінок у містах цих двох губерній пояснюється наявністю великих промислово-торговельних центрів – Одеси і Харкова, в яких проживало більше половини польок кожної губернії (56,4 % та 58,9 % від кількості польок губернії відповідно).

Відсоток чоловічого польського населення міст перевищує у більшості губерній (Київській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Полтавській, Харківській, Чернігівській) відсоток жіночого. Виключення становлять тільки Волинська (9 % польського чоловічого населення в містах проти 10,2 % жіночого) та Подільська губернії (15,4 % чоловічого проти 15,9 % жіночого). Разюча диспропорція чоловічого і жіночого польського населення в містах спостерігалась у Таврійській губернії, де відсоток польського міського населення становив 72 % чоловіків, а жінок лише 39 % від кількості поляків губернії. Міста надавали значно більше можливості для чоловіків, ніж жінок, у працевлаштуванні, отриманні освіти, підприємництві, торговельних відносинах [315, s. 84].

Найнижчі показники міського польського жіноцтва в правобережних губерніях – Волинській (10,2 %) та Подільській (15,9 %), хоча загальна кількість поляків у цих губерніях – найбільша. На таку особливість замешкання звертають увагу й дослідники, наголошуючи, що основні етнічні групи регіону, в тому числі й поляки, проживали саме в сільській місцевості [557, с.67]. Польське населення цих губерній традиційно проживало в селах. Дещо відмінною була кількість польок у містах Київської губернії, де 32,4 % польських жінок були мешканками міст, в тому числі 23 % – жительки Києва.

Серед польського населення переважало повітове (читай – сільське, бо у переписі було зауважено «населення повітів без міст») населення. Найбільше польських сільських мешканок було у Волинській (89,7 % від

кількості польок губернії) та Подільській (84 % відповідно) губерніях, в більшості інших губерній воно переважало: у Київській – 69,6 %, Катеринославській – 72,25 %, Таврійській – 60, 4 %, Чернігівській – 63, 8 %. Найменший відсоток сільського польського жіночого населення є характерним для Херсонської (25,7 %), Харківської (29,3 %), Полтавської (35,8 %) губерній. Отже, статистичні дані свідчать, що більшість польських жінок проживала в селах.

Містами, в яких найбільше проживало польок (більше 1000 жінок), були Київ (8008 жінок), Одеса (6007), Житомир (4168), Бердичів (1456), Проскурів (1346), Кам'янець-Подільський (1244), Харків (1116), Вінниця (1101), Катеринослав (1095). Варто детальніше зупинитись на особливостях заселення польськими жінками цих міст.

Київ був містом, де поляки займали значну частину населення. З 1861 по 1900 рр. польське населення міста збільшилось з трьох тисяч до 18,7 тисяч, що складало 47 % всього польського міського дворянства Правобережжя [535, с. 164]. За даними Першого перепису, з 247723 мешканців Києва 16578 складали поляки, що становить 6,7 % населення міста.

Польське населення Києва було строкатим. Київ став містом, яке за влучним висловом дослідниці Т. Мруж не «вважалось чужиною», а переїзд до нього сприймався у свідомості як «переїзд з одного польського центру до іншого» [324, s. 77]. В місто приїжджала і оселялась в ньому молодь для вступу до навчальних закладів, підприємці, які брали участь у контрактах та аграрно-промислових виставках, офіціалісти в пошуках роботи.

У Києві оселялось дворянство, яке віддавало маєтки в оренду, буржуазія, що створювала тут підприємства і фірми, значна кількість інтелігенції – науково-технічні кадри підприємств, лікарі, чиновники низького рангу, ремісники, прислуга, робітники [341, s. 135-148]. Багато поляків знаходилось на військовій службі (16,5 % чоловічого населення міста) і працювало на залізниці, що було пов'язано з відсутністю можливості зробити кар'єру чиновника в державних інстанціях [194, s.98; 324, s. 78].

Особливе місце посідав Київ у зв'язку з проведенням взимку контрактів – зборів, на які приїздили з суто прагматичною метою і діловими цілями, але які перетворювались в своєрідний символічний «центр світу» в свідомості польських землевласників. У повсякденній свідомості такі уявлення були спричинені тим, що Київ перетворювався на деякий час у майже польське місто[173, s.69; 136, s. 31; 198, s. 103]. У спогадах поляків-киян зустрічаємо повідомлення, що на час контрактів їх міська квартира перетворювалась на гуртожиток, де в кожній кімнаті проживали окремі сім'ї родичів [182, s. 65].

Саме тут, у великому торговельно-промисловому й науково-культурному центрі, формувався новий тип поляка, про який говорить Т. Мруж, – бізнесмена, активного діяча, фахівця, в становленні якого превалюючу роль відігравала особиста праця, ніж походження. Але саме цей стан не був носієм традиційної патріотичної культури, і включаючись у ділове життя, зберігав свою національну ідентичність лише завдяки збереженню мови та релігії [324, s. 88].

Другим за кількістю поляків містом Наддніпрянщини була Одеса. Місто стало заселятись поляками не тільки завдяки існуванню в ньому університету, але й тому, що більшість магнатів шукали в більш ліберальному дусі цього міста притулок, а підприємці знаходили всі вигоди в портовому торговельному середовищі [666, s. 247-250]. Зростання промисловості Одеси приводило сюди також значні маси польських заробітчан. У 1897 р. в місті мешкало 17 тис. поляків, що складало 4, 2 % від кількості жителів міста, але, як зазначають дослідники, більшість з них були бідняками [463, с. 242].

Найбільша кількість польських жінок в містах Правобережжя мешкали у Житомирі, Бердичеві, Кам'янець-Подільському, Проскурові, Вінниці [664, с. 241]. Значну частку серед польських жінок тут посідали дворянки. Дослідники міського населення подільських міст зауважують на непродуктивний характер діяльності місцевих поляків [476, с.238].

На відміну від Києва, міста Лівобережної та Східної Наддніпрянщини стали заселятись поляками у XIX ст. Історик З. Лукавський вирізняє дві форми польської колонізації міст у XIX ст. – освітня та промислова [315, s.39-41]. Перша форма заселення характерна для найбільшого міста Лівобережжя – Харкова, друга – для м. Кам'янського. На 1864 р. католицьке населення Харкова складало 1294 осіб, а на момент перепису 1897 р. католиків у місті мешкало 3854 осіб, а тих, хто визнав польську мову рідною – 3 969 (2,28 % від мешканців міста) [591, с. 89; 386, 387]. Всього ж польське населення складало 0,2 % всіх жителів губернії.

Прискорений промисловий розвиток Донецького регіону в кінці XIX ст. приваблював значні капітали, в тому числі й польські. 1890 року в Катеринослав був переведений завод металовиробів з Варшави, а в 1898 році польські підприємці відкрили Катеринославське акціонерне товариство машинобудування [315, s. 59] .

Дослідники називають декілька особливостей заселення південно-східних регіонів поляками. По-перше, масово поляки стали селитись на території Катеринославської губернії в другій половині XIX ст., що пов'язано з індустріалізацією і швидкою модернізацією регіону. Поселенці не були гомогенною спільнотою – декого відправили сюди на поселення після сибірського заслання за участь у Січневому повстанні, селяни і робітники шукали заробітку, освічена молодь отримувала можливість знайти застосування своїм здібностям на підприємствах [316, s. 13]. Зі спогадів дізнаємося й про походження інженерно-технічної інтелігенції: «Хто ж з втратою Польщею незалежності виїжджав з краю до Росії і влаштовувався там на різних посадах? Переважно люди, які прагнули у великій Росії спробувати свої сили і єдиним прагненням їх було розбагатіти. Лише невеликий відсоток у цих колоніях становили примусово вивезені до Росії «небезпечні» елементи, засланці або їх нащадки» [180, s. 13]. Особливо багато поляків було серед працівників залізничних компаній, бо тут вони не

зустрічали обмежень щодо обіймання посад. Наприклад, на Південно-Західній залізниці католиків було 2 521 робітник з 13044. [211 – 1889 – 10].

По-друге, чисельність поляків була тут незначною, в порівнянні з Правобережною Україною. До того ж, історична пам'ять ніколи не пов'язувала ці землі з минулим польського народу, не давала підстав вважати цю землю батьківщиною [306]. Саме це, а також строкатість польського населення визначили повільний темп розвитку національного руху в регіоні та вплинуло на незначну кількість національних громадських організацій на початку ХХ ст.

До особливостей заселення міст південноукраїнських губерній дослідники відносять й інші фактори, а саме: відмову від традицій й нівелювання особистості мігрантів, домінуючий вплив російської культури у промисловому середовищі міста, привнесений, «чужинний», імперський характер міської субкультури та ін. [531, с. 412].

Л. Сухомлінов, дослідник з Бердянська, зазначає, що формування ідентичності поляків у східноукраїнських землях відбувалось в умовах мультикультуралізму, на пограниччі культур, що сформувало особливу субкультуру регіону [370]. Особливості національної ідентичності в цьому випадку добре демонструє вірш Ст. Глінської «Польщі», в якому авторка не відмовляючись від Батьківщини, пояснює, чому вона приймає іншу культуру й мову (див дод. 11) [711, с. 110].

Можна погодитись із думкою дослідниці В. Константінової, яка вважає, що етнічні групи південноукраїнських міст по-різному включались у процеси сегрегації і асиміляції. Вибір «стратегії виживання» залежав від багатьох чинників і демонстрував величезний набір варіантів від цілковитого заперечення мови й традицій до сумлінного збереження самоідентичності й тісної підтримки зв'язків у своїй спільноті [531, с. 423].

Отже, польські жінки, як статева група свого етносу, відрізнялись тими ж особливостями розселення і мешкали у всіх регіонах Наддніпрянщини. Переважаюча частина польського населення жила у селах, і лише в

Харківській, Херсонській та Полтавській губерніях більшість польок були жительками міст.

Значна частина польського міського населення Правобережжя суттєво відрізнялась від співвітчизників з Києва, Одеси, Харкова, або ж Катеринослава. Якщо в першій групі більшість поляків складали дворяни, то в другій – промислова і технічна інтелігенція, студенти.

Становий розподіл польського населення різниться строкатістю. Ще П. Чубинський охарактеризував польське населення правобережних губерній. За даними етнографічно-статистичної комісії, яка діяла під його керівництвом на Правобережній Україні в 1865–1869 рр., серед польського населення 48,9 % (67 366 осіб) складали дворяни, 4,7 % (6 400) – міщани, 9,6 % (13 200) – однодворці і 36,8 % (50 600) – селяни [693, с. 289]. Але дані П. Чубинського набагато занижені, про що говорили навіть сучасники. Іншу статистику надає у своїй праці М. Драгоманов [485, с. 219]. За його даними, поляків-католиків в Південно-Західних губерніях після повстання 1863–1864 рр. налічувалось 389 100 осіб. Найбільшу групу їх складали однодворці – 34 % (132 511 осіб), потім – селяни – 32, 5 % (126 236), дворяни – 17, 5 % (67 366), міщани – 16 % (62 987). Як видно з цих даних, набагато зросла чисельність таких груп населення як однодворці, міщани та одночасно зменшилась питома вага дворянського стану.

Названі вище показники не враховують статевий поділ населення. Але за першим переписом 1897 р. можна встановити, що польських дворянок на Правобережжі нараховувалось 12 % у Волинській, 24 % у Подільській, майже 28 % у Київській губерніях (див. додаток № 4). Ці показники вищі, ніж відсоток чоловічого дворянського населення. Більший, у порівнянні з попереднім регіоном, відсоток польських дворянок був характерним для Півдня України: у Таврійській губернії – 17,6 %, Катеринославській – 23 %, Херсонській – 28,5 %. У лівобережній частині України польських дворянок було значно більше – у Харківській губернії 49 %, Чернігівській – 47, 3 %, Полтавській – 52,4 %. Але й тут зберігається тенденція переваги відсотку

жінок-дворянок над чоловіками. Фактично близько половини польського населення лівобережних губерній складало дворянство.

Уявлення про різні стани польського суспільства дають не тільки статистичні чи демографічні показники, а й численні праці етнографічного характеру. Опис життя еліти чи селянства відображає пануючі стереотипи й усталені характеристики, якими наділялось польське населення українських губерній. Їх аналіз і порівняння дозволяє побачити сприйняття поляків сучасниками.

У загальній свідомості польська шляхта сприймалась як заможна верхівка суспільства. Як свідчать історики, у середині XIX ст. спадкова шляхта становила приблизно 23 % від загальної чисельності поляків [315, s. 90]. Загалом у південно-західних губерніях ця кількість була десь близько 70 тисяч, але 9/10 цієї групи були безземельними або мали по декілька десятин [430, с. 264-265, 385]. 1/10, що становила 7 тисяч, за іншими даними 6 051 осіб, володіли значними земельними угіддями від декількох сот до тисяч десятин [652, с. 18]. На 1890 рік польське землеволодіння в Київській, Волинській, Подільській губерніях становило 3 078 278 десятин [429, с. 61].

Антипольська політика царського уряду, особливо у південно-західних губерніях, не змогла всерйоз похитнути економічну міць магнатів та капіталістів. Аналіз галузей економіки, в яких брали участь польські капітали, має для такого твердження яскраві приклади. На Правобережній Україні на 1896 рік російське поміщицьке землеволодіння складало 3 385 813 десятин (51,31 %), а польське – 3 086 932 десятини (48,69 %) [549, с.20]. Свої величезні латифундії зберегли найшляхетніші польські роди. Графи Потоцькі володіли 111 тис. дес. землі, Бобринські – 72 тис., Браницькі – 75 тис., Сангушки – 61 тис., Собанські – 47 тис., а крім цього, значні земельні площі мали Любомирські, Грохольські, Бжозовські, Радзивілли, Тишкевичі та інші [409, с. 382-386].

Маючи величезні прибутки від земельних володінь, поміщики вкладали кошти в різноманітні промислові підприємства. Наприклад, ті ж Браницькі

володіли 36 промисловими підприємствами, серед яких 9 цукрових заводів, два заводи сільськогосподарських машин, 10 ґуралень, шкіряні, свічні, миловарні підприємства [675, с. 118]. Однією з найприбутковіших галузей для польських магнатів було цукрове виробництво. У Цукровому синдикаті, який був утворений у березні 1884 року, налічувалося 48 поміщиків-католиків проти 99 православних [452, с. 140-160, 196].

Дослідження частки польських капіталів в економіці правобережної України доводять, що цукроваріння, винокуріння, борошномельне виробництво було зосереджено в їх руках, а названі галузі виробництва приносили великі прибутки завдяки застосуванню нової техніки, технологій, а також використанню найманої праці місцевих мешканців [437, с. 22-35].

Суспільна свідомість польських підприємців і поміщиків викликала зацікавлення у багатьох дослідників [380]. Для нашого дослідження важливим є визначення головних цінностей, світоглядних настанов і пріоритетів, характерних для різних груп польського населення. Ієрархія моральних цінностей, притаманна жінкам окремих груп суспільства, впливала на їх громадську позицію, включення в публічне життя спільноти й регіону, реагування на суспільні явища.

Історик Р. Юрковський стверджує, що у польського дворянства цього періоду формується особливий «кресовий тип психіки», спричинений репресіями царського уряду [282, s. 694]. Страх перед владою і водночас залежність від неї породжували психічний дискомфорт, наслідком якого стало уявлення про «злі часи», які настали для поляків, та необхідність їх пережити. Звідси витікала замкненість шляхетського світу, оточеного непольським населенням, замикання в маєтностях, які набували символічного значення [269, s. 80].

Д. Бовуа називає однією з характерних ознак свідомості польської шляхти її боротьбу за спадок, за земельну власність (ojcowizna), що виростає в її свідомості до значення Вітчизни (ojczizna). Специфічний «земельний» патріотизм, що сформувався в останні десятиліття XIX ст., дозволяв полякам

поступатись власним самолюбством заради збереження земельних володінь [429, с. 46]. Гасло оборони «сфери впливу» (stanu posiadania) для поляків набувало патріотичного змісту, своєрідної місії кресової шляхти. Розбудова маєтку ставала національним обов'язком. Діяльність, пов'язана зі збереженням економічної могутності, була своєрідним варіантом «органічної праці», тобто пасивним опором русифікації та економічному тиску росіян [283, s.81].

Природно, що політика російської влади, спрямована на зменшення впливу польського населення на Правобережжі, на витіснення польського елементу з адміністративних установ, навчальних закладів, на утиски в культурно-освітній галузі, в релігії не могла не викликати неприязних настроїв поляків.

У донесеннях Київського генерал-губернатора повідомлялося, що польські поміщики незадоволені купівлею їх земель російськими власниками, а тому прагнуть чинити останнім всілякі перепони, сприяючи їх розоренню [57, арк. 59]. Як повідомляв у 1870 році чиновник з особливих доручень І. Свірчевський, на Поділлі «поляки ненавидять все російське». Але, разом з тим, він стверджував, що вони прагнуть повернути собі довіру уряду, що серед них є люди, які намагаються дотримуватись розумних і тверезих поглядів [58, арк. 7].

Ця категорія населення примирилася з пануванням російської влади і не чинила, й не думала про можливість чинити їй опір, але, по можливості, прагнула використати існуючу ситуацію на свою користь.

Польська шляхта, пригнічена репресіями і конфіскаціями, залякана можливостями втратити свій «кресовий рай», прагнула попри всі негаразди зберегти в недоторканості свої маєтності і спосіб життя, наділяючи процес захисту «сфери впливу» патріотичним змістом, вважаючи його найвищим благом, якого потрібно прагнути полякам в тодішніх умовах.

Польські магнати жили в замкненому світі, головними показниками якого були родовитість, належність до історичної спільноти, яка

«цивілізувала» цей край, визнання традицій розкоші, пишноти, відгородження від довколишнього «океану варварства». Але «блискуче» життя справді було лише поверхнею, за якою ховалися застій власників землі, які займалися судовими суперечками або ж купівлею-продажем сільськогосподарської продукції [269, s. 82]. Після придушення повстання не могло бути й мови про виборність шляхетського самоврядування в південно-західних губерніях, тому більшість дворянства шукала альтернативну діяльність у вільний час, причому центр їх зібрань перемістився на периферійний рівень [535, с. 160, 169]. Зібрання польської молоді в провінційних містечках стали їй замінником дворянських зібрань.

У 70–80-х рр. XIX ст. з'являється інший тип шляхтича. Зростаюча конкуренція з російськими та українськими поміщиками призводила до необхідності капіталістичних перетворень у господарствах польських дідичів. За спогадами А. Пшездецького та А. Іванського-молодшого, такі землевласники почали модернізувати свої господарства, активно займаючись цукровим виробництвом та переробною промисловістю [172, s. 345].

Збереження маєтностей у польських руках, очищення їх від боргів, конкурентоспроможність на ринку сільськогосподарської продукції стала вважатись провідним завданням землевласників [211 – 1887 – 51]. Настроям апатії, які охопили польське суспільство після провалу повстання, знаходилась альтернатива – необхідність збереження економічних і громадських позицій, «органічна праця».

Польська шляхтянка – настільки цікавий образ в історіографії, що до нього звертались неодноразово в етнографічній літературі. Так, П. Чубинський присвятив декілька сторінок своєї праці репрезентації «польської пані», образ якої він асоціює з творами романтичної літератури. Дозволимо навести розлогий фрагмент його тексту, щоб зрозуміти, як за допомогою таких текстів конструюється жіночий образ.

Характеризуючи ідеал пані у літературних творах, автор пише: «перш за все, звернено увагу на зовнішність жінки та її костюми…, потім – манери і

грація; далі потрібні або меланхолічний настрій, або наївна веселість, релігійність і деяке знайомство з польською літературою та історією королів; при цьому вона повинна бути польською патріоткою. Музика – необхідна умова: без її знання жінка втрачає будь-яку чарівність… Пани та пані повинні турбуватись про білявість та ніжність своїх рук… Пухленька біла ручка слугує точною ознакою аристократичного походження, така рука й називається аристократичною… І дійсно, польські жінки досягли ідеалу. Кому невідоме кокетство польок, їх дивна зовнішня привітність, їх вміння кокетувати, виставити себе не від світу цього; але все це з рівними собі; з людьми не набагато нижче за походженням, погорда жінки безмежна» [693, с. 243]. Звичайно, автор утверджує стереотип на підставі ідеалізованого портрету польської шляхтянки в маєтках України-Аркадії. Однак такі уявлення закарбовувались і відтворювались у свідомості завдяки літературним чи етнографічним творам.

Більшість декласованої шляхти, т.зв. «вирвані з сідла», обирала один з можливих шляхів – або оселялася в маєтках, де чоловіки ставали офіціалістіми, технічними кадрами середнього і вищого рівня підприємств, тісно пов’язаних з сільськогосподарським виробництвом, або поповнювала населення міст [429, с. 272-273].

Зовсім інша доля чекала жінок, які мали шляхетський родовід, але при цьому не мали шансів зробити самостійну кар’єру, отримавши освіту чи професію, і єдиним їхнім сподіванням зберегти соціальний статус було заміжжя [304]. Безземельна або малоземельна шляхта у своєму побуті мало в чому відрізнялась від селянства. Про це говорять свідчення етнографів. У книзі «Народы России. Белорусы и поляки» автор так описує цих людей: «Дрібні зубожілі дворяни (шляхта) зрідка чим виділяються із загальної маси народу. Шляхтич такий же неосвічений, як селянин, бідний та грубий, але гордий та мужній. Глибоке національне відчуття…робить його представником справжнього польського типу.». А ось що зустрічаємо в тексті про жінок цього прошарку суспільства: «Шляхтянки полюбляють виказуватися, й

отруєні претензіями: вони вимагають поваги і почтивості, що якось не пов’язується з їх матеріальним становищем та неосвіченістю» і далі «шляхтянки одягаються просто, але по моді, якщо вони не належать до домашньої прислуги, що часто зустрічається у великих селищах, то їх зразу можна відрізнити від селянок» [581, с. 32-33, 36].

Отже, польське дворянство українських губерній являло складний соціальний організм. Суперечлива й неоднозначна політика царату, залучення дворянства у соціально-політичне і економічне життя регіону спричинили значні розбіжності у соціальних стратегіях, практиках і суспільній свідомості цієї групи населення. Строкатість майнового становища польського дворянства сприяла роз’єднаності польської еліти і стала фактором, що спричинив появу нових соціальних груп – інтелігенції, міщанства, підприємців, які були носіями шляхетської свідомості [349, s. 70-71].

Шляхетська свідомість, на думку дослідників, піддавалась трансформаціям у визначений період. Вона засвоювала систему капіталістичних норм і цінностей, але намагалась зберігати традиції шляхетства [356, s. 125]. Протистояння русифікації вилилось у підтримці мови і релігії, як засадничих інтегруючих принципів польського народу. Натомість суспільні прагнення були перенесені у площину культури, а не політичної діяльності [350, s. 381].

Кількість польського населення, яке належало до стану міщанства, становить 103 716 осіб, тобто 26,7 % від всього польського населення регіону. Відсоток польок-міщанок у восьми з дев’яти губерній коливається у межах 20–35 %. Найменшою за кількістю польських міщанок була Таврійська губернія – 16 % (444 жінки) та Подільська губернія – 20,7 % (7316), найбільшою – Київська – 34,7 % (12035) та Катеринославська 35,5% (1780). Відсутні вразливі диспропорції серед польського міщанства і за статевою ознакою. Серед польських міщан були люди різних вільних

професій: дрібні купці, промисловці середньої руки, ремісники, міщанська інтелігенція, студентство, робітники.

Провідні цінності у свідомості польської буржуазії, міщанства, інтелігенції охарактеризовані без урахування статевих відмінностей. Жінки, які належали до родин цих соціальних груп, крім статевої, національної, виражали й станову чи класову ідентичність, а тому важливо охарактеризувати ментальні настанови цієї частини польського суспільства. Польська буржуазія Наддніпрянщини брала своє походження частково з дворянства, що пристосовувалось до нових ринкових відносин і активно включилось у них. Повільні темпи розвитку капіталістичних відносин, залишки пережитків віджилої економічної системи, конкуренція з боку буржуазії інших етнічних груп спричиняла слабкість цієї соціальної групи [595, с. 59]. Орієнтуючись на давні шляхетські цінності, польська буржуазія не витворила власної світоглядної системи ідеологічних принципів і норм, не претендувала на провідну роль у соціально-політичному житті [534, с. 121, 166]. Суспільні погляди верхівки цієї соціальної групи характеризувались лояльним ставленням до держави, прагненням заручитись її підтримкою, що кардинально відрізняло її від інтелігенції.

Соціальна свідомість польської буржуазії та інтелігенції переживала складні трансформації, спричинені низкою факторів. Живучи в Росії, працюючи на державній службі і високо цінуючи роботу, польська інтелігенція, яка б нібито повинна була зберігати національну свідомість, виявилася піддатливою русифікації [548, с.34]. У спогадах А. Іванського знаходимо своєрідну класифікацію дрібної шляхти, осіб вільних професій. Першу групу цієї спільноти складали ті, хто втратив національну приналежність, але зберіг католицьке віросповідання.

Інша, яка прийняла православ’я, зберегла лише самоідентифікацію себе як шляхти, тобто їй було притаманне почуття дворянського, родовитого походження [172, s.346]. І. Кривошия пояснює занурення польської декласованої шляхти у «хвилі хлопоманства» репресіями в культурно-

освітній сфері та «очищенням шляхти» [535, с. 168]. Звичайно, що поява «української» школи в польській літературі та діяльність хлопоманів мали відчутний вплив на польське населення, особливо на молодь, національна свідомість якої знаходилась на стадії формування, а політичні погляди були непевними, що визнавали навіть сучасники [416, с. 282].

Дослідник суспільної свідомості поляків «кресів» Р. Радзік вважає, що мова йде не про русифікацію, а про особливе бачення національної ідентичності в середовищі польської міської інтелігенції. Включення у професійні контакти, поліетнічний простір міст й одночасно умови бездержавності сприяли формулюванню національної ідентичності не в політично-державницьких категоріях, а у вимірах збереження культури, і перш за все – мови та релігії [349, s. 72].

Однією з причин, які приводили до трансформації національних почуттів у середнього класу, слід назвати розкол у польському середовищі Наддніпрянщини кінця XIX ст., який був наслідком соціального розшарування і заміни станової системи класовим поділом доби капіталізму. Аристократія, яка не втратила своєї економічної могутності, відштовхнула від себе родовиту, але збіднілу шляхту. Як стверджують дослідники, між цими прошарками суспільства «бар'єр існував завжди» [429, с. 277].

Передумовою змін у національної свідомості була також специфіка деяких регіонів України. Так, південні області – Херсонщина, Катеринославщина з самого початку приєднання до Російської імперії заселялися іноземними колоністами – німцями, сербами та ін. Поляки з'явилися на цих територіях ще в кінці XVIII ст., але то були, в основному, дворяни [128, арк.1-7]. В першій половині XIX ст. вихідцями з Польщі були засновані деякі села Херсонської губернії [627, с. 11]. До кінця XIX ст. на названих територіях не був розповсюджений польський рух, як то було, скажімо, на Правобережжі, і причини цього факту можна виявити в особливостях соціально-демографічної ситуації. Більшість колоністів, маючи

різноманітні податкові пільги, у другому-третьому поколінні ставали вже справжніми підданими Росії в своїй свідомості.

Отже, національна свідомість інтелігенції, позбавленої легальної можливості зберігати національну ідентичність, в умовах русифікаційного наступу та інонаціонального оточення піддавалась змінам. Одночасно вона сприяла творенню спільноти, де соціальні зв'язки базувались не на сусідстві, крайовості, як то було із землевласниками, а на спільності професійних функцій і соціальних ролей [349, s.42].

Польська декласована шляхта ставала основною соціальною базою нелегальних рухів. Вихована в традиціях патріотизму і служіння Вітчизні, вони присвячували життя громадській діяльності, часто забороненій у Російській імперії [356, s. 121]. Аналіз складу активісток жіночого руху свідчить про те, що більшість з них походить із середовища інтелігенції, міщанства, дрібних підприємців. Вихований на національних ідеалах, вони присвячували себе вітчизні і громаді. Одночасно вони сприймали й намагались втілити в життя ліберальні гасла щодо суспільного прогресу, зміни статусу жінки, згуртування всіх прошарків суспільства.

Численна група польських жінок (85492 особи) належала до стану селянства. Найбільший відсоток вона складала у Таврійській 1700 осіб (61,5 % польських мешканок), Волинській – 50558 (54 %) та Подільській – 16677 (47,1 %) губерніях. Найменше польських селянок мешкало у Полтавській – 151 (14,3 %) та Харківській – 293 (15,8 %) губерніях. Для показників поляків, які належали до стану селян, теж характерна статева диспропорція. У Полтавській губернії поляків-селян нараховувалось значно більше, ніж польських селянок – 56 % і 14 %, Харківській – 47 % і 15 % , Херсонській – 54 % і 28 % відповідно.

При тому, що у останніх губерніях більшість чоловічого населення проживало в містах: у Херсонській 82,49 %, Харківській – 82,42 %, Полтавській – 81,5 %, близько половини населення належало до стану селян. Такі показники підтверджують думку польського історика З. Лукавського,

який пов’язує таку значну кількість польського селянського чоловічого населення в містах східної і південної України з армійськими гарнізонами, що включали значну кількість поляків, які за умовами військової реформи повинні були відслужити шість років [315, s. 84]. За цей час поляк встигав вивчити мову, познайомитися з місцевим населенням, адаптуватись. Багато з них залишалися тут і після терміну служби [548, с. 11].

Найбільше польського селянства проживало на Волині і взагалі в правобережних губерніях – 155097 осіб, з них жінок – 77923. Дрібні шляхтичі, які в першій половині XIX ст. були переведені до стану однодворців, урядовим рішенням 13 лютого 1868 року були приписані до стану селян – вічних чиншовиків. У 1886 році чиншові відносини на селі були остаточно ліквідовані, а чиншовики отримали право на викуп землі за сприяння казни [616, с.8].

Як зазначав П. Чубинський, селяни-католики – частиною «омалорусившиеся» мазури, частиною місцеві селяни, які перейшли в унію, але всі вони мало чим відрізняються від малоруського селянина [693, с. 289]. Як зазначав дослідник, крім релігії, вони зберігають і мовні особливості. Сучасні етнографічні розвідки підтверджують думку П. Чубинського, зазначаючи, що в місцях спільного проживання етнічних українців та поляків, відбувалось запозичення багатьох елементів культури, в тому числі й релігійної. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. з активізацією діяльності католицького духівництва і прагненням православного керівництва протидіяти цьому, почалось обмеження міжконфесійних контактів [583, с. 37-40].

Про збереження мови і релігії як основних засад національної ідентичності селян-мазурів зазначають багато авторів особових джерел [131, s. 12; 193, s. 76]. Ця група населення відчувала перевагу над оточуючими православними, підставою для якої слугували дані про шляхетське походження. Одна з авторок свідчить, що «найдорожчим скарбом у домі був геральдичний папір і родинні метрики» [134, s. 37]. І хоча деякі відмінності

одягу, облаштування помешкання, обрядових особливостей зазвичай існували, значної різниці у побуті автори не зазначають [693, с. 250].

Зміни в демографічній та соціальній структурі польського населення були викликані бурхливим економічним розвитком країни в другій половині XIX ст. та особливостями національної та конфесійної політики царату щодо поляків українських земель.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. збільшилась кількість польського населення у лівобережних та південних губерніях, а в правобережних – зменшилась. Такі зміни були спричинені антипольською політикою царату в південно-західних губерніях та інтенсифікацією розвитку промислових районів та міських центрів, що приваблювали переселенців.

Польське жіноцтво, яке мешкало в Наддніпрянській Україні, являло складну соціальну групу, яку умовно можна розділити за місцем проживанням, станом тощо. Характерні риси розселення і станового розшарування, притаманні всьому польському населенню, можна прослідкувати і у вибраній статевій групі, але існують і деякі відмінності.

Польські жінки представлені практично у всіх великих містах України – Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, що пояснюється пропозицією робочих місць і працевлаштування. Але значний відсоток польок населяв міста Правобережжя – Житомир, Бердичів, Вінницю, Проскурів, де були невисокими шанси жінок знайти роботу. Цей фактор спричинив потребу у соціальному захисті польок, які приїжджали в міста у пошуках місця праці, а тому став передумовою зародження жіночих товариств, які надавали взаємодопомогу, а також обумовив поширення тут релігійних громад. Переважна більшість польок мешкало у селах. Це пов’язано з традиційним розселенням польської спільноти, особливо на території Правобережжя.

Становий поділ польського суспільства різниться строкатістю. Найчисельніша група польських жінок належала до стану селянства, які мешкали, в основному, на Правобережжі. Значною була група польських

дворянок, які у другій половині XIX – на початку XX ст. були надто диференційованою спільнотою.

Суспільна свідомість польських жінок залежала від походження, майнового становища родини, місця проживання тощо. Жінки окремих суспільних груп були виховані у колі певних ідей, цінностей, настанов, що були відбитком соціального статусу їх родини.

Характерною особливістю менталітету заможних польських кіл стають суперечливі тенденції, що ґрунтуються на національних ідеалах служіння Вітчизні і прагненні пристосуватись до соціально-економічних перетворень капіталістичної епохи разом з необхідною лояльністю до влади. Така ментальність спричинила поміркованість громадських позицій польських дворянок.

Носієм патріотичних ідей у польському суспільстві виступила інтелігенція, дрібні підприємці та міщанство, які прагнули об’єднання національних сил у Наддніпрянщині. Польські жінки із цих кіл суспільства виявили активність у громадському житті. Одночасно, поліетнічне середовище великих міст, в яких посилювались міжетнічні контакти, популярність ліберально-демократичних програм розвитку суспільства обумовили участь польських жінок у різноманітних регіональних організаціях, без врахування національного фактору.

2.2. Жіноча освіта

Провідною вимогою феміністичного руху в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. було право доступу жінок до освіти. Загальний рівень жіночої освіти був вкрай низьким, що було характерним і для польських жінок Наддніпрянщини. Саме у поширенні жіночої освіти, підвищенні освітнього рівня, можливості отримувати вищу освіту і відповідно працювати за фахом активістки жіночого руху вбачали шлях подолання пригніченого становища жінок.

Освіта є важливим соціальним інститутом і шляхом соціалізації людини. Саме в процесі засвоєння знань відбувається становлення особистості, оформлюються її життєві пріоритети, формується світогляд. Тому необхідно проаналізувати рівень освіти польських жінок, її характерні особливості і тенденції розвитку. Освіта цієї соціальної групи, хоча і є складовою загальноімперських структур, має свої особливості, спричинені низкою суспільно-політичних факторів.

За переписом населення 1897 р. можна встановити рівень грамотності польських жінок, які проживали в Наддніпрянській Україні (див. додаток №5). Найбільш високий рівень жіночої писемності був у польок у Харківській губернії. В цілому грамотними було 1424 жінки, що становить 76,8 % від їх кількості (для порівняння: чоловіча грамотність складає 71,7 %). Трохи нижчі показники писемності у Полтавській – 71,9 % та Чернігівській губерніях – 66,7 %.

У південних українських губерніях рівень писемності польських жінок був нижчим, ніж у Лівобережній Україні. У польок Херсонської губернії складає 60,2 % (6481 жінка), Катеринославській – 52, 1 % (2609), Таврійській – 46,2 % (1276).

Показники писемності польок у Правобережній Україні найнижчі: в Подільській губернії вони становили 42,6 % (15096 жінок), у Волинській – 25,9 % (24190). Дещо краща ситуація була в Київській губернії, де 49,3 % (17118) польських жінок були освіченими.

Низькі показники жіночої грамотності на Волині і Поділлі є характерними не тільки для польок, але й в цілому для жіноцтва цього регіону. Можна цілком погодитися з дослідницею Т. В. Сухенко, яка пояснює цей факт найменшою кількістю жіночих шкіл у регіоні і забороною діяльності земств, які опікувались розповсюдженням грамотності і початкових всестанових шкіл [608, с. 60].

Російські дослідники Р. Ф. Усачова та Е. Д. Днєпров у монографії, присвяченій розвитку жіночої освіти в Росії, стверджують, що в

національних районах, до яких вони відносять південно-західні губернії, політика царату в галузі жіночої освіти була продиктована політичними мотивами. Таким чином, в цьому регіоні кількісно переважали навчальні заклади Міністерства народної просвіти, що існували на урядові кошти, а відповідно завжди відчували їх нестачу. Натомість кількість закладів відомства імператриці Марії, що надавали кращу освіту і мали більш високий статус, тому що в їх облаштуванні активну участь відігравала місцева громада, тут була обмежена, бо цю активність в цьому регіоні царат волів би придушити [695, с. 19]. Цим можна частково пояснити нечисельність закладів жіночої освіти в означеному регіоні.

Кількісні дані щодо писемності польських жінок у містах, де їх мешкало найбільше, відрізняються від показників в цілому по губерніях (див. додаток № 6). Найбільший відсоток грамотних польок проживав у Харкові – 80,3 % (307 жінок), найменший – у Проскурові – 18,2 % (246 жінок). Найвищі показники грамотності були також у польських жительок Києва – 74,9 % (987 жінок) та Кам'янця-Подільського – 73 % (909 жінок). Жіноча грамотність у містах у цілому перевищує аналогічний показник по губерніях, а отже, відповідно, і по повітах.

Більш детальний аналіз освіти польських жінок можна зробити за даними того ж перепису, де засвідчувалась мова, якою навчались респонденти, а також кількість людей, що мали освіту «вище початкової».

Грамотність російською мовою у поляків – чоловіків та жінок – різниться ненабагато. Серед чоловіків-поляків писемних російською мовою налічувалось від 55,8 % в Харківській до 71,2 % в Катеринославській. Найбільше польок отримали російську освіту в Чернігівській, Херсонській та Київській губерніях – 73,4 %, 73,7 % і 73,3 % відповідно. Найменше польських жінок, які отримали освіту російською мовою, в Таврійській губернії – 52,9 %.

Зовсім інші показники грамотності «іншою» мовою. В нашому випадку, вірогідніше за все, це була мова, яку жінки визнали рідною, тобто –

польська. Освіченість рідною мовою найменша була в лівобережних губерніях: в Харківській губернії – 6,6 %, в Чернігівській – 7,8 %, в Полтавській – 9,9 %. Однак найбільший цей показник у польських жительок Волинської – 38 %, Таврійської – 31 % та Подільської губерній – 23 %. Достатньо високим є показник грамотності іншою мовою в містах Правобережжя: Бердичеві (30,2 %), Проскурові (23, 5%), Вінниці (21,1%).

Отже, для деяких регіонів характерною є зворотна пропорційність. У Чернігівській чи Херсонській губерніях високі показники грамотності російською і низькі – польською, у Таврійській чи Волинській – навпаки. Такі розбіжності пояснюються умовами існування польського населення у різних куточках імперії. Більшість фахівців, наголошують, що у південно-західних губерніях – Київській, Волинській, Подільський, та у Таврійській, де доля польського населення була вагомою, дівчат навчали вдома або у приватних пансіонах [545, с. 268; 693, с. 240, 244]. На Лівобережжі таких умов не було, тому польські родини віддавали дівчат до російських шкіл.

Серед всього розмаїття кількісних даних являють інтерес певні «сигнальні» цифри, а саме: кількість грамотних російською мовою набагато перевищує кількість грамотних іншою мовою, якою, на нашу думку, є польська, бо саме її порівняльна група осіб визнала рідною.

Рівень грамотності російською мовою серед поляків був достатньо високий: серед чоловіків він становив в середньому по українським губерніям 65,4 % і серед жінок – 66,34 %. Русифікація польського населення проводилась поступово протягом всього століття, а цілеспрямованого характеру цей процес набрав в період після придушення Січневого повстання [392, s. 456; 724, с. 44-45, 50]. Російським урядом було видано ряд указів, за якими польські школи в Західному краї підлягали закриттю, а за навчання польській грамоті в школі накладалися штрафи [76, арк. 1-3; 64]. Адміністративні обмеження стосувалися і викладачів університетів: згідно з наказом 1867 року «уродженці Царства Польського і Західного краю, особи римо-католицького віросповідання, не допускалися ні до яких посад у

навчальних закладах Міністерства народної освіти, крім Варшавського і Дерптського округів» [75, арк.4]. Викладання польською мовою було заборонено навіть у приватних закладах [577, с. 83].

Однак наявність певної кількості польських жінок (38 % у Волинській губернії, 31 % у Таврійській), які були грамотні рідною мовою, а також той факт, що жіноча грамотність «іншою» мовою перевищує аналогічні показники у чоловіків, вимагає розібратись у цьому питанні. Якщо хлопці з польських родин для отримання освіти вимушені були обирати російські школи і гімназії, то кардинально іншою була ситуація з жіночим навчанням. За влучним висловом дослідника польської освіти на Правобережній Україні Т. Епштайна: «Не можна було й помислити, щоб панянка могла навчатися в російській школі. Вони цілковито бойкотувалися» [261, s. 53]. На сьогодні складно встановити кількість польських дівчат, які б навчалися в російських гімназіях. Маємо лише деякі фрагментарні дані, якими не варто нехтувати, бо вони можуть певним чином пояснити наявну ситуацію в освіті.

Дослідник польського населення Волині О. Буравський у своїй монографії приводить дані про кількість учнів різних сповідань у початкових народних училищах Волинської губернії на 1902 р. За цими даними, католиків-хлопців навчалось – 2116, дівчат – 858, що у відсотковому значенні дорівнює 4,5 % та 1, 6 % від усієї кількості учнів.

У середніх навчальних закладах губернії ситуація інша – римо-католиків хлопців тут навчалось 711 та 129 дівчат, тобто 23 % та 4 % [437, с. 100]. Отже, на прикладі Волині можна констатувати значно більшу кількість хлопців, які навчались у російських закладах освіти, ніж дівчат, а також збільшення кількості учнів католиків у середніх навчальних закладах у порівнянні з початковими.

Крім того, у різноманітних спогадах жителів Правобережжя знаходимо твердження про те, що жінки навіть не розуміли російську [142, s. 28; 173, s. 29]. Саме цей факт підтверджено і Т. Епштайном, який доводив, що російська використовувалась чоловіками у справах управління маєтком,

служби, у ділових контактах, на той час, коли жінка, замкнена в досить вузькому суспільному колі – родина, маєток, сусіди-поляки, не потребувала вивчення цієї мови [261, s. 53]. Русифікація освіти і культурного життя, модернізаційні суспільні процеси, які розширювали кордони жіночого світу, сприяли більш широкому вжитку російської мови у середовищі польського населення південно-західних губерній.

У лівобережних губерніях кількість польок, які отримали освіту «іншою» мовою, є незначною – від 6,6 % у Харківській губернії до 9,65 % у Полтавській. Знання рідної мови надавалось у приватному родинному середовищі, в той час коли всі навчальні заклади були виключно російськомовними. Тому рівень освіченості рідною мовою тут є доволі низьким.

Високий рівень неписемності польського населення Правобережжя, спричинений утисками в освіті, викликав стурбованість громадськості. Намагання подолати цю кризову ситуацію можна прослідкувати за матеріалами жандармерії, що постійно викривала польські таємні школи на Правобережжі. За даними польського науковця Л. Заштовта, протягом 1905–1914 рр. у регіоні було викрито 299 початкових шкіл, 73 % з яких були розташовані в селах [393]. У заснованих церквою, міщанами, землевласниками, селянами школах дітей вчили читати й писати польською, рахувати, а також основам релігії. Численні рапорти жандармів доводять, що вчителями в школах були місцеві грамотні поляки, які навчали дітей безкоштовно або за мінімальну плату [96; 98; 99].

Середня жіноча освіта в Наддніпрянщині, як і в цілому в Російській імперії, знаходилась на низькому рівні. В середині XIX ст. очікування суспільних реформ не оминуло й сподівань на зміни у структурі жіночої освіти, представленої інститутами шляхетних дівчат, жіночими училищами, жіночими єпархіальними училищами. Фактично ці навчальні заклади надавали освіту тільки дівчатам, які походили зі стану дворянства, купецтва, православного духівництва. У 1870 р. Положенням про жіночі гімназії і

прогімназії були введені в дію ці освітні установи для дівчат, що підпорядковувались або Міністерству народної Просвіти (МНП), або Відомству закладів імператриці Марії (ВЗІМ) [691].

Правовою основою для розвитку середньої жіночої освіти в правобережних українських губерніях було окреме «Положення 1869 р. про жіночі гімназії та прогімназії». В правобережних губерніях освітня політика уряду мала певні особливості, спричинені значним впливом у регіоні польського населення, що мало тут потужні освітні традиції.

Французький дослідник Д. Бовуа вважає, що в регіоні відбувалось російсько-польське протистояння не тільки у політичному чи земельному питанні, але й в галузі освіти, що негативно позначилось на її стані і якості [237]. Так, боячись поширення впливу польського «місцевого елементу», відкриття навчальних закладів могло здійснюватись тут лише з особистого дозволу імператора, було посилено, в порівнянні з іншими частинами імперії, контроль за діяльністю навчальних закладів, обмежено юрисдикцію опікунських рад, поширювалась русифікація [545, с. 267]. Разом з тим здійснювалось більш широке фінансування освітніх закладів з метою недопущення впливу місцевої громади на їх функціонування [680, с. 95].

Після семи років навчання в гімназії дівчата могли закінчити восьмий – педагогічний клас, після якого отримували свідоцтво домашньої вчительки, яке давало право на викладання в початкових класах. Відмінниці отримували можливість вступати на вищі педагогічні жіночі курси. Однак, навіть свідоцтво з відміною не давало права дівчатам вступати в університети [609, с. 141-145].

Стан середньої та вищої жіночої освіти у польок демонструє той же перепис населення 1897 р. Дані перепису указують кількість осіб, які мали освіту «вище початкової». Найвищі показники у польок Харківської та Полтавської губерній – 30 % та 29 %. Трохи нижчими є показники Чернігівської та Таврійської губерній – 18 та 16 %. Найнижчі показники

середньої та вищої освіти у Волинській та Подільській губерніях – 3, 2 % та 5%.

Показники середньої та вищої освіти польок у містах набагато перевищують усереднені дані по губерніях (див. додаток № 6). Освіту, вищу за початкову, мали 34 % польок-харків'янок (від кількості грамотних), 19 % польських мешканок Катеринослава, 16 % Києва, по 12 % Кам'янця-Подільського та Одеси. Жінки з більш високим рівнем освіти були жительками тих міст Наддніпрянщини, що інтенсивно розвивались у другій половині XIX – на початку XX ст., мали університети чи великі промислові підприємства, де працювала значна кількість технічної інтелігенції, як от Катеринослав чи Харків. Кам'янець-Подільський, який вибивається із загальної картини, був місцем скупчення польського дворянства (близько 46 % польського населення міста належали до стану дворян), в колах якої дівчата отримували добру домашню або приватну освіту. В інших містах Правобережжя – Бердичеві, Вінниці, Проскурові лише 5 % серед грамотних польок отримували додаткове навчання. Маючи попередні цифри щодо мови навчання, можемо констатувати, що польське населення цих міст, в більшості, належало до тих прошарків суспільства, в родинах яких дівчат або вчили грамоті рідною мовою, чи віддавали до російських освітніх закладів.

Динаміка поширення середньої освіти у середовищі польських жінок є складним питанням за відсутності необхідних джерел. Але можна прослідкувати кількість учениць католицького віросповідання за даними звітів попечителів навчальних округів, які в нашому випадку є непрямим свідченням. В першу чергу, інтерес являють звіти попечителя Київського навчального округу, до складу якого входили правобережні губернії, де кількість польського населення була вагомою. Як і в багатьох тогочасних документах, національну приналежність учнів встановити не можливо, оскільки статистичні дані стосуються лише осіб різних сповідань – православного, римо-католицького, іудейського. Тому в цьому випадку слід говорити про учениць-католичок.

1896 року у складі 24 середніх начальних жіночих закладів – 14 гімназій, 9 прогімназій та одного училища – навчалось 280 учениць католицького віросповідання, що в цілому складає 6,3 % від загальної кількості учениць. Найбільша кількість дівчат-католичок спостерігалась у Білоцерківській гімназії (73 дівчини, що складає 25 % всіх учениць), Немирівській прогімназії (34 або 23,7 %), Київських гімназіях Бучинської (12 або 10,8 %), Бейтель (32 або 12,7 %) та міністерській (64 або 11 %) [153, с. 31].

Доповнюють статистичні дані і кореспонденції газети «Kraj», що видавалася поляками у Петербурзі. Саме там можна прочитати цікаву інформацію про кількість учениць католицького віросповідання у навчальних закладах. З повідомлень газети дізнаємось, що у Житомирській жіночій гімназії 1885 р. навчалось 60 католичок на 446 учениць, а 1887 р. – 85 на 338 учениць [211 – 1885. – 30, 1887 – 28] . В Уманській жіночій гімназії на 180 учениць – 85 було католичок. Ця кількість перевищувала навіть кількість православних дівчат, яких у гімназії навчалось 70 [211. – 1887. – 39].

На початку ХХ ст. чисельність учениць, в тому числі католичок, у жіночих середніх навчальних закладах збільшилась, про що можна дізнатись зі звіту 1910 р. В навчальному окрузі діяло 84 заклади жіночої освіти: 77 гімназій, 6 прогімназій і одне училище. Загальна кількість учениць католичок налічувала 1277 учениць. Отже, за менше ніж двадцятиріччя кількість дівчат-католичок, які отримували середню освіту, збільшилась в чотири рази. Найбільш високий відсоток учениць був у житомирських приватних гімназіях Покрамович та Овсяннікової (96 та 73 дівчини, що становило близько 39 % і 25 % учениць гімназій відповідно), Білоцерківській (86 або 29 %), Здолбунівській (36 або 23 %), Немирівській (50 або 15 %) гімназіях. Кількість учениць католичок була найбільшою у Житомирських, Білоцерківській, Вінницькій (44), Київських Дучинської (55), Клусінгі (35) та при Євангелістсько-лютеранській кірсі (42), Луцькій (41), Уманській (39), Кам’янець-Подільській (38), Здолбунівській (36) гімназіях [152].

Слід зазначити, що найбільший відсоток учениць католицького віросповідання, що і не дивно, спостерігався у правобережних губерніях. Серед них найбільша кількість учениць приходилась на Київську губернію (601), але у відсотковому значенні цих дівчат було лише 8,4 %. У Волинській губернії відсоток дівчат-католичок у гімназіях складав 14,5 % (301 учениця), у Подільській – 10,9 % (238).

Традиції приватного навчання в правобережних губерніях тільки посилились після заборони відкриття польських шкіл. Приватні навчальні заклади не були відірвані від державних, знаходячись під контролем як чиновників з Міністерства народної просвіти, так і православної церкви. З 1838 р. приватні пансіони поділялись на дві групи і відповідали першорозрядні – гімназіям, другорозрядні – училищам. Навчання у першорозрядних пансіонах складалось переважно з трьох класів [494]. Обов'язковими предметами були Закон Божий, російська мова і словесність, іноземні мови – французька, німецька, загальна історія та географія, арифметика, чистописання, малювання, музика, співи, танці та рукоділля.

Особливістю жіночих пансіонів, що проаналізовані, є їх нелегальний статус, тому що вони були польськими. Серед них приватні пансіони Л. Пшесмицької (с. Зелений Ріг Уманського повіту на Поділлі, розкритий 1886 р.), Ц. Кожем'яки (Умань, 1886 р.), М. Глассек (м. Купель на Волині, 1887 р.) [48, арк.34-53; 77, арк. 34-36, 80-86]. І хоча може видатись, що на підставі трьох навчальних закладів складно зробити узагальнення, варто зауважити, що їх було, звичайно, більше. Про них говорять автори мемуарів, які проживали на Правобережжі і навчались, або ж знали про функціонування пансіонів [134, s. 1-2]. Навіть державних навчальних жіночих закладів було ненабагато більше в регіоні: у 1897 р. на Поділлі існувало 9 жіночих гімназій, на Волині – 11 [679, с. 69].

Всі викриті навчальні заклади були перевірені та обшукані поліцією після доносів, що надійшли до жандармерії. Як було встановлено, в них навчалось 8–25 дівчат 10–17 років здебільшого католицького віросповідання.

Нелегальний статус жіночих пансіонів дозволяв їм сформувати власну програму навчання. Однак авторитет такого навчального закладу залежав від якості навчання і виховання, тому за основу обиралась навчальна програма жіночих гімназій.

За архівними матеріалами викритих пансіонів можна встановити навчальні предмети, що викладалися. В приватних пансіонах дівчат навчали польській, російській, французькій, німецьким мовам, музиці, малюванню, рукоділлю, закону Божому. Закон Божий, як правило, викладав місцевий ксьондз, якого запрошували для навчання дівчат. Рукоділля, як навчальний предмет, було обов'язковим елементом жіночої освіти. На уроках рукоділля дівчата навчались крою, шиттю [112, арк. 80-88], вишивці, в'язанню спицями та гачком, іноді – виготовленню паперових квітів, тобто створенню речей, які могли знадобитися в домашньому господарстві [406].

Як бачимо, в програмі навчання відсутні точні та природничі науки, що підкреслювалося також і авторами особових джерел [131, s.8]. Фактично названі предмети готували дівчину до приватного життя, де б вона виконувала функції домогосподарки, а також була б «окрасою вітальні», виявивши знання мов та розважаючи гостей грою на музичному інструменті. Отже, мова йде про певний стандарт жіночої освіти – «добра пані» та берегиня польськості.

Гуманітарний профіль і неповну програму навчання дівчат у польських жіночих пансіонах також спричинено їх нелегальністю. Якщо офіційно дозволені пансіони могли видавати свідоцтва на право викладання у приватних домах своїм випускницям, то, звичайно, про це не йшлося в таємних пансіонах. На відміну від державних закладів, у програмі навчання були відсутні такі дисципліни як історія чи географія, що можна пояснити невдоволеністю польським населенням існуючими кордонами та тогочасною інтерпретацією історичних подій.

Дівчата, які вступали до пансіону, повинні були мати повний набір речей – постільну білизну, столові прибори. Розпорядок дня учениць, як

правило, був суворо розписаний, і, починаючи від 6 ранку, у дівчат практично не було вільного часу. Протягом дня вони брали участь у спільних молитвах, заняттях, приготуваннях до наступних уроків тощо [570].

Плата за навчання в пансіоні обговорювалась, як правило, з керівництвом. Вона не була сталою, а залежала від багатьох факторів. Як зауважують дослідники, ціни різнились від 100 до 250 карбованців на місяць [494]. Плата за навчання в гімназії була меншою. У згаданих Житомирських 65–100 крб., у Київських – 80–120, у повітових Здолбунівській, Проскурівській, Білоцерківській – 40–80 крб [152]. Але варто не забувати, що в гімназіях дівчата не знаходились на повному утриманні, як то було в пансіонах.

Ще однією формою навчання дівчат можна вважати домашню освіту. Дослідник Ю. Ю. Агапов пропонує розрізняти приватні навчальні заклади і домашню освіту. Якщо перші утримувались особами, які здійснювали керівництво і утримання, то в другому випадку мова йде про навчання й виховання дітей наставником або вчителем у домашніх умовах [400, с. 58]. Діяльність деяких польських жіночих навчальних закладів, викритих жандармерією, в подальшому інтерпретувалась в матеріалах справ як родинне, тобто домашнє виховання.

Так сталось зі школою в с. Махновському Бердичівського повіту Київської губернії, де, за доносом, навчалось 16 дітей-католиків. Перевірка урядника виявила, що це було домашнє навчання у приватному будинку [77, арк. 67-74]. Такий же висновок був зроблений і у випадку з пансіоном М. Глассек, який існував у м. Купель на Волині. Інспектор народних училищ після перевірки виявив, що з 8 учениць – 5 доводилися родичками господині, а отже, це можна було висвітити як організоване домашнє навчання [77, арк. 83, 86].

Викликає подив захист місцевими чиновниками жіночих пансіонів. Місцева влада намагалась довести, що існуючі форми навчання не можуть вважатися «польським впливом» на край. Скоріше чиновники не так стояли

на захисті польської освіти, як хотіли убезпечити свою дільницю від наступних перевірок, звинувачень у непильності тощо. Не можемо виключати у цих випадках і можливості хабарництва. За свідченням авторки спогадів Ю. Дияковської, її родичка, утримувачка пансіону, попередньо знала про всі можливі «ревізії» жандармерії [131, s. 2].

Незважаючи на те, що перевірки, здійснені в жіночих пансіонах, зчаста виявляли «домашність» такої освіти та виховання, їх закривали. Так сталося з пансіоном М. Глассек, Л. Пшемицької та іншими. У випадку з міським училищем в Умані, яке утримувала Ц. Кожем'яка, лютеранка за віровизнанням, було виявлено, що лише одна вчителька (за анонімним доносом всі вчителі) – С. Стефанська є полькою. Училище не закрили, але С. Стефанській заборонили викладання [77, арк. 32-36].

Вибір пансіону, як освітнього закладу для дівчини, означав збереження нею національної ідентичності, але при цьому обмежував можливості працевлаштування в майбутньому. Фактично таку освіту обирали для своїх доньок заможні верстви польського населення.

Взагалі дослідники констатують зниження кількості і авторитету пансіонів в другій половині XIX ст., що пов'язане з розширенням мережі жіночих гімназій, прогімназій та училищ [570]. До того ж самі пансіони перетворювались із закритих навчальних закладів, в яких вихованки забезпечувалися житлом, їжею та навчанням, у напівзакриті. Деякі приватні пансіони стали приватними гімназіями, що більше відповідали вимогам часу.

Різновидом пансіонної освіти можна вважати й жіночі школи, що створювались таємними католицькими громадами у південно-західних та Таврійській губерніях наприкінці XIX ст. Такі громади діяли в Королівстві Польському та на території Галичини [520, с. 22-24]. За їх прикладом і завдяки діяльності окремих активних католицьких черниць на Правобережжі і півдні були влаштовані декілька осередків жіночого навчання.

Пансіонна освіта повинна була компенсувати брак польських жіночих навчальних закладів у регіоні. Освіта в таких закладах тісно переплiталась із

релігійним вихованням, що дозволяло зберігати молодим жінкам віру предків. Однак статистичні дані щодо чисельності учениць-католичок у російських гімназіях свідчать про можливості вибору освітніх закладів й про поширення авторитету гімназійної освіти.

Спеціальна жіноча освіта в означений період була репрезентована педагогічним, медичним, стоматологічним, фельдшерським, сільськогосподарським, комерційним, мистецьким напрямками. Дослідження свідчать, що темпи розвитку жіночої спеціальної освіти набагато відставали від чоловічої. Пояснити це можна не тільки традиціями чоловічої фахової освіти, але й обмеженими можливостями жінок щодо працевлаштування. Лише з 1871 р. коло жіночих професій поширилось, що надало поштовх для розширення мережі жіночих спеціальних навчальних закладів[407].

Статистичні дані в українських губерніях на 1880 р. демонструють сумну картину стосовно жіночої спеціальної освіти. За цими даними неможливо встановити кількість польських учениць, тому що враховувалась тільки конфесійна належність. Спеціальних жіночих навчальних закладів у Наддніпрянщині було три: музичне училище в Києві, повивальна школа в Кам’янець-Подільському і Харківське медичне училище. Всього дівчат, які сповідують католицтво в педагогічних закладах, було 1,4 %, а в медичних – 6,4 % [167, с. 53, 110].

Однак для багатьох польських родин, в яких жінки змушені були працювати, спеціальна освіта ставала нагальною потребою [275]. Таку потребу задовольняли майстерні, що влаштовувались разом зі школами релігійними громадами, що розгорнули свою діяльність на польських землях. Католицький Орден Серця Марії, серціанки, головним завданням діяльності в Наддніпрянській Україні вважав духовну роботу. Однак влаштування католицьких жіночих монастирів у Російській імперії було неможливим, тому релігійні об’єднання офіційно утворювались під виглядом майстерень, де жінки працювали, опановуючи певну професію. Відповідно, серціанські

монастирі надавали фахову освіту дівчатам, поєднуючи її з релігійним вихованням.

У другій половині XIX ст. жіночий рух у Російській імперії зосередився на питанні доступу жінок до вищої освіти. Це питання турбувало громадськість у різних регіонах багатонаціональної імперії, тому вважаємо за потрібне охарактеризувати можливості отримання жінками вищої освіти і політику уряду з цього питання. Необхідно зазначити, що в цілому освітня політика була досить консервативною і схожою, але в українських та польських губерніях ускладнювалась наявністю національного руху, що певним чином «гальмувало» втілення мрії прогресивного жіноцтва.

Порушення проблеми вищої жіночої освіти в Росії належить О. І. Конраді, яка у 1867 р. на з'їзді природознавців у Петербурзі висунула ініціативу про створення вищих курсів для жінок. Але, незважаючи на цілковиту прихильність передової громадськості підтримати цю ідею, вона так і не була втілена в життя [713, с. 8]. Лише 1872 р. Вищі жіночі курси (далі – ВЖК) було відкрито в Москві, а 1876 р. – у Санкт-Петербурзі та Києві. Організація ВЖК відкрила для дівчат, в тому числі й польок, можливості отримати вищу освіту.

Проте статистичні дані свідчать, що кількість студенток римо-католицького віросповідання на цих курсах була незначною. О. А. Драч у своїй монографії, присвяченій вищій жіночій освіті в Російській імперії, наводить таблиці конфесійного складу Санкт-Петербурзьких, Московських, Одеських ВЖК. Відсоток дівчат-католичок на них коливався в межах 0,6–4,2 %, 0,7–1,3 %, 1,4–2,7 % відповідно [486, с. 525-530]. Зважаючи на те, що далеко не всі католики в університетських містах були поляками, слід вважати, що відсоток польок на ВЖК був ще меншим.

Статистичні дані щодо конфесійного складу Київських ВЖК (університету св. Ольги) наводить К. Кобченко: дівчат-католичок у 1912 р. тут було 3, 5 %, а взагалі їх чисельність коливалась в межах 2–7 % [521, с. 139]. І хоча у відсотковому значенні дівчат-католичок не так багато, за

підрахунками дослідниці їх налічувалось 87. Тому варто звернути увагу на цей осередок дівочого навчання, бо саме тут навчались деякі польки, що брали участь у революційному русі, а також у молодіжних організаціях початку ХХ ст.

Вагомий внесок у відкриття Київських ВЖК зробили жінки, які мали високий соціальний статус у суспільстві завдяки походженню і зв'язкам у ліберально-демократичних колах. Однією з таких жінок була Є. Гогоцька, зусиллями якої були відкриті ВЖК у Києві, хоча влада побоювалась, що вони стануть розсадником революційних настроїв. Київський, волинський та подільський генерал-губернатор М. Чертков шкодував про дозвіл міністра освіти Толстого на відкриття курсів [487, с. 355].

Курсистками стало 310 дівчат, із яких 36 були вільними слухачками [551]. Умовами вступу на курси були повна середня освіта і оплата – 50 крб. Спочатку планувалося зробити такі курси однорічними, але потім термін навчання було подовжено до двох років. У сучасній історіографії існують різні думки щодо пояснення цього факту. Так, М. Богачевська-Хом'як називає головною причиною – вимоги жінок, а дослідниця О. Драч на підставі архівних документів стверджує, що викладачі курсів констатували досить невисокий рівень знань жінок, що саме і стало підставою для подовження навчання на ВЖК та розширення програми жіночих середніх шкіл [431, с. 48; 487, с. 350].

ВЖК у Києві проіснували недовго – до 1886 р., але за цей час тут навчалось 1086 слухачок, з яких 200 – склали іспити і 75 – пройшли весь курс навчання, не склавши іспитів [558]. Життя курсисток, на думку дослідниць, було досить нелегким. Крім відвідування лекцій, дівчата повинні були вирішувати і безліч побутових проблем, які за відсутності підтримки родини складно вирішити дівчині 16–18 років у великому місті. Оплата навчання, квартири, харчування змушувала не тільки економити на всьому, але й думати про заробіток. Фактично єдиною можливістю для більшості дівчат були приватні уроки, які давали кошти на навчання. Тому у суспільній

свідомості міцно вкорінюється образ курсистки як худенької, просто одягненої дівчини, зосередженої, стурбованої та заклопотаної (наприклад: картина М. Ярошенко «Курсистка», 1880).

Цікаві спостереження щодо вищої жіночої освіти були зроблені Т. Епштайном, який дослідив кількість польських студенток з «кресів» в університетах Королівства Польського. Історик довів, що основними напрямками студіювання дівчат були природничий, рільничий, хімічний та медичний факультети. Вірогідно, зазначає автор, такий вибір навчання був обумовлений специфічним місцем жінки в маєтку на «кресах» [261, с. 121]. Жінки обирали спеціальність під впливом родини, де заняття сільським господарством було частиною «кресової ментальності», тісно пов'язаної з земельним патріотизмом.

Для багатьох дівчат навчання було можливістю поглибити свої знання. Те, що більшість з них навчалась в університетах недовго, і дуже рідко хто отримував диплом, говорить про специфічне ставлення до освіти. Фактично не набуття знань було метою панянок, а розширення контактів чи освітні сімейні традиції. Вища жіноча освіта трактувалась польським товариством «як екстравагантна забаганка чи снобізм» [261, s. 121].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширюється позашкільний рух польської молоді. В більшості пансіонів, гімназій, де навчалися поляки, функціонували нелегальні гуртки. В них школярі займалися не тільки самоосвітою, але й захоплювалися різноманітними політичними ідеями. Такі таємні організації були за своїм складом чоловічими. М. Івашкевич, авторка спогадів, яка проживала в Бердичеві, пояснює цей факт тим, що дівчатам у приватних гімназіях було дозволено говорити рідною мовою, коли для хлопців ці таємні гуртки були єдиною можливістю відчути себе поляком у зрусифікованих навчальних закладах [134, s. 123].

Про виникнення позашкільної організації у жіночому пансіоні авторка засвідчила, що в Житомирі панянки утворили «Товариство чистої польської мови» [134, s. 119]. Виникнення його було спричинене розповсюдженим

явищем в умовах поліетнічного середовища – вживанням т. зв. макаронізмів, певного поєднання польських, українських та російських слів. Протидіяти цьому і зберігати в «чистоті» мову й прагнули вихованки пансіону.

Отже, можна констатувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. жіноча освіта в середовищі польського населення знаходилась на досить низькому рівні.

Більше половини польських жінок у правобережних та Таврійській губернії були неписемними, а в цілому рівень грамотності не перевищував 77 %, і це лише у Харківській губернії. Більшість писемних жінок (70 % у Харківській та 97 % у Волинській губерніях) мали лише початкову освіту.

Мовою навчання для багатьох жінок стала російська, офіційна мова навчальних закладів. Але статистичні дані щодо іншої, польської мови освіти (від 6% у Харківській до 38 % у Волинській губерніях) доводять існування як початкової домашньої освіти, так і розповсюдженість заборонених польських шкіл у регіоні.

Основними визначальними особливостями початкової освіти польських жінок було те, що вона надавалась як на російській, так і на рідній мові. Те, що польська мова зберігалась жіноцтвом, було заслугою не тільки домашнього виховання, але й існування приватних польських закладів освіти на Правобережжі. Втім такі заклади не стали провідниками прогресивної жіночої освіти, приділяючи головну увагу предметам гуманітарного циклу та традиційним «жіночим» дисциплінам – музиці, танцям, рукоділлю. Така освіта не давала можливостей знайти гідну роботу в імперії, але відповідала патріархальним традиціям і була поставлена на службу національним інтересам польського населення.

З усього наведеного можна констатувати, що середня й вища освіта у середовищі польських жінок була рідким явищем, що є характерним і для інших національних груп. Заходи уряду держави щодо підтримки жіночої середньої освіти, дозвіл на відкриття Вищих жіночих курсів сприяли зростанню кількості польок, що отримували середню й вищу освіту.

2.3. Зайнятість у суспільному виробництві

Важливим питанням в історії соціальної групи є питання її зайнятості в суспільному виробництві. Жіноча праця традиційно використовувалась у домогосподарстві, особливо серед незаможних кіл населення. Соціально-економічна ситуація XIX ст. спричиняла вихід жінок у сферу виробничої діяльності.

Професійна зайнятість польських жінок проаналізована за Першим переписом населення, де було поставлене запитання респондентам, чи самостійні вони, тобто чи отримують прибуток для власного утримання. Також необхідно було вказати вид діяльності, до того ж тільки один. Ймовірно, жінки обирали серед запропонованих пунктів основне джерело прибутку.

Як зазначалось, значна кількість інших статистичних джерел для нашого дослідження мають лише допоміжний характер. Статистика фабрично-заводської чи кустарної промисловості, яка видавалась в імперії наприкінці XIX – початку XX ст., характеризувала різні галузі, райони, масштаби виробництва, кількість працівників, але не їх національну чи конфесійну приналежність [164]. Виходячи з цього, за основу дослідження взяті саме дані Перепису щодо зайнятості жінок, а потім на підставі існуючих даних про розвиток певних галузей економіки спробуємо визначити, де могла застосовуватись праця польських жінок, її умови, особливості, оплата тощо.

Важливим джерелом розуміння особливостей ринку праці і процесу входження до нього жінок є особові джерела, написані поляками, які мешкали в регіоні. Те, що було зафіксовано автором, було подією, що вибивалось з традиційної повсякденності і закарбовувалось у пам’яті. На думку теоретиків історії повсякденності, саме незвичне, одиночне запам’ятовується найкраще. Спочатку нове викликає здивування и нерозуміння, «збиває з пантелику», потім, при його повторенні, починає здаватися «нормальним», далі – стає розповсюдженим, звичним,

тривіальним. Саме ці згадки мемуарів про «дивне», «незвичне» в економічних відносинах, що стосуються моделей поведінки жінки, слугували підставою для детального уточнення особливостей соціально-економічної ситуації.

За даними Перепису, найбільший відсоток «самостійних» польок спостерігався в Херсонській та Харківській губерніях – 36,7 % та 30,7 % відповідно (див. додаток № 7). Найменші показники зайнятості жінок у правобережних та в Катеринославській губерніях. У Волинській та Катеринославській губерніях він дорівнює 12 %, у Київській – 13 % і у Подільській 15 %. В інших губерніях Наддніпрянщини жіноча зайнятість дорівнює близько 20 %.

Незначний відсоток жінок, задіяних у суспільному виробництві, був обумовлений багатьма факторами. Жінки, здебільшого, були зосереджені в приватній сфері, однак потреби ринкового виробництва, де провідним ресурсом модернізованого суспільства був людський капітал, диктували залучення жінок до виробничої діяльності.

Більшість із залучених у суспільне виробництво польок були задіяні у «діяльності і приватній службі, прислузі»: від 25 % від всіх «самостійних» жінок у Харківській до 46 % у Катеринославській губернії. Найбільший відсоток польок, які працювали у прислузі, в Катеринославській, Таврійській та Волинській губерніях – 46 %, 43 % та 38 % відповідно. Необхідно виявити передумови такої значної чисельності польських жінок, зайнятих обслуговуючою працею.

Служба в приватному будинку була найбільш поширеним місцем працевлаштуванням жінок у XIX ст. в усій Європі [301]. Правових засад цієї діяльності фактично не існувало і всі питання трудових відносин вирішувались на договірних началах. Дослідження цієї соціальної групи розпочалось ще у XIX ст. і має свою історію. З нашої точки зору, важливим є досягнення історіографії, які визначають особливості праці домашніх робітників, а саме – її непродуктивний характер, відсутність правової

регламентації, поступова фемінізація і занепад, пов'язаний з модернізацією. До того ж, історики наголошують на тому, що стосунки господарів і прислуги є цікавими з точки зору розриву «приватного простору», передання нових світоглядних орієнтирів, перетину етнічних і гендерних ролей та ін. [519].

Значний відсоток жінок-служниць був спричинений низкою обставин. З початку XIX ст. починається фемінізація означеної професії, що була наслідком індустріалізації, в результаті якої чоловіки отримали можливість знайти робочі місця на виробничих підприємствах.

Жінки також потребували виходу на ринок праці, однак розвиток економіки у деяких регіонах Наддніпрянської України не міг задовольнити попит у робочих місцях. Тому жінки були вимушені шукати роботу, виходячи з наявних пропозицій. Особливо це стосувалось жінок із родин малоземельної збіднілої шляхти. Цей прошарок суспільства сформувався протягом XIX ст.[353, s. 205-206]. Антипольська політика царату, спрямована на обмеження «польського впливу» в південно-західних губерніях імперії, спричинила декласацію дрібного дворянства. Забезпечувала цей процес спеціально створена комісія, що проводила верифікацію дворянства. Дрібні землевласники, які не змогли підтвердити своє походження, переходили в оподатковані прошарки – міщанство та селянство [429, с. 155-163]. Небажання втрачати давні привілеї, змішуватись з селянською масою привело до збільшення чисельності безземельної або малоземельної шляхти на Правобережжі.

Стиль життя цієї соціальної групи мало чим відрізнявся від місцевих селян, хоч відокремленість завжди зберігалась. Більшість з них, перш за все чоловіки, поповнювали населення міст, займаючись певним ремеслом, торговельними підприємствами, чи опановуючи нові професії. На промислових підприємствах зростала потреба у спеціалістах високої кваліфікації, що спричинило збільшення кількості технічної інтелігенції, чиновників [253, s. 139; 248, s. 123, 137]. Інші, не бажаючи виїжджати з

рідних місць, знаходили собі роботу в поміщицькому господарстві як економи, управляючі, дрібні службовці, яких в польській історіографії прийнято називати офіціалістами [249, s. 11-12; 353, s. 199-236]. Звичайно, що жінки з таких родин мали протекцію для працевлаштування в будинках господарів.

Молоді дівчата із родин безземельної чи малоземельної шляхти мали небагато варіантів працевлаштування, а на думку дослідниці І. Сікорської-Кулеши, взагалі два – монастир та маєток [363]. Як відомо, католицька церква переслідувалась владою і легальних жіночих монастирів на території Наддніпрянщини не залишилось. Натомість служба в маєтку заможних співвітчизників залишалась бажаним місцем праці.

В. Томашевич, лікар, який працював у Харкові на початку XX ст. разом з Ю. Пенським, у своїх спогадах залишив такі роздуми про вибір жінок. Він говорить, що дівчина середнього достатку з інтелігентної сім'ї має три шляхи: вийти заміж і зосередитися на родинному житті, піти в гувернантки, або залишитися на самоті, щоб потім доживати у родичів [199, s. 103]. Отже, серед професій, якими б могла оволодіти жінка називається лише одна – прислуга. Думки автора доведено саме статистичними даними щодо зайнятості жінок у сфері обслуговування.

Однією із передумов розповсюдження цієї професії була відсутність вимог професійних знань і навичок. Фахова підготовка служниці відбувалась під час роботи і різнилась в залежності від умов і вимог господарів. Відсутність освіти, що впливала на зростання чисельності чоловічого пролетаріату, сприяла збільшенню кількості жінок служниць.

Мова йде, перш за все, про молодих незаміжніх жінок, яких з дитинства готували до виконання дрібних домашніх ручних робіт – прасування, шиття, в'язання тощо. Виражаючи покровительство, багаті співвітчизники традиційно наймали дівчат 14–15 років з шляхетських родин на службу у будинок [131, s. 15]. Таке працевлаштування вважалось вигідним для обох сторін. Дівчата навчались манерам, облаштуванню заможної

домівки, виконували «традиційні» жіночі роботи – прали й прасували білизну, прибирали приміщення, накривали столи і вчились готувати. Фактично, така робота готувала дівчину до ведення домашнього господарства. Крім того, вона була пов'язана з маєтком, не дозволяючи змішуватись з селянською масою, що була задіяна в сільському господарстві. Господарі ж наймали польську прислугу, оточуючи себе майже рівнею, особами шляхетного походження, польками, що давало відчуття виконаного патріотичного обов'язку – підтримки співвітчизників. Отже, поєднання економічних інтересів та збереження в недоторканості світу польського маєтку й соціального статусу, допомагало землевласникам протидіяти розпалюванню класових конфліктів [349, s. 70].

Таким чином, праця, що на перший погляд була вигідна як для роботодавців, так і для працівників, не давала можливості польським жінкам долати соціальну нерівність. Їх кар'єра служниць обривалась із заміжжям і виконанням сімейних репродуктивних функцій.

Але, як зазначають дослідники, пізніше в польські маєтки стали набирати більш дешеву прислугу із селянства. Тому маєток став першим ринком праці, за місце в якому жінки вимушені були втягуватись у конкурентну боротьбу [363]. В цій ситуації цікавий ще один зріз, а саме – злам ціннісних орієнтирів польських землевласників. Раціональний підхід, що примушував витрачати менше коштів на чисельну службу, заступав давні шляхетські традиції підтримки незаможних співвітчизників.

Потреба у працевлаштуванні примушувала покидати домівки й шукати роботи в містах, де дівчата стикались з багатьма проблемами. Це були не тільки проблеми пошуку місця роботи, але й житла, влаштування на новому місці тощо. Позбавлені родинних зв'язків, закинуті в міський ворожий світ, вони ставали легкою здобиччю для різноманітних шахраїв [260]. Газети й порадники для прислуги, що стали масово виходити в польських землях наприкінці XIX ст., озвучили проблеми працівниць. Закликаючи їх до моральної поведінки, вони радили йти до костьолу, до товариств прислуги,

що стали виникати й в Наддніпрянські Україні, звертатись до знайомих та ін. Але порад щодо відстоювання справедливості оплати праці, юридичного вирішення проблем з роботодавцями, протидії насильству чи залицянню з боку господарів періодичні видання й порадники не містили. Отже, замовчуючи вищеназвані та ще багато інших проблем служниць, вони залишали жінок наодинці з їх проблемами і таким чином підтримували і виправдовували роботодавців [343].

Складність дослідження даної соціальної групи полягає у відсутності джерел, що могли б розкрити особливості життя працівників згаданої галузі. Необхідно зазначити, що більшість дослідників, які писали про прислугу, спираються на літературні твори і мемуари, щоб визначити особливості стосунків господарі-наймити [361, s.447]. Польський дослідник Р. Понят у своїй роботі, присвяченій домовій службі у польських містах, зазначає, що існувала велика різниця між прислугою міською та маєтковою. Якщо перша працювала у малозаможних домівках, де їй доводилось виконувати різнопланові роботи із функціонування домогосподарства, то для другої категорії характерна спеціалізація – гувернантки, кухарки, няньки, прибиральниці, пралі тощо [344].

Не варто забувати й про сезонність роботи домашньої прислуги. Заможні працедавці, які виїжджали влітку до загородних маєтків, звільняли слуг, які вимушено залишались без роботи і без засобів до існування. Ще одна загроза – примус до інтимних стосунків з боку господарів, або їх дорослих синів. Надто близькі стосунки з жіночою прислугою, які виникали внаслідок участі у процесі купання хлопців, одягання пана тощо, таїли небезпеку причетності до тіла [343]. Обслуговуюча праця жінок надавала ілюзію їх працедавцям у повній владі над тілом прислужниці.

Найбільш поширений вид жіночої зайнятості – праця у прислузі – є складним феноменом, оскільки умови праці, її оплата, навантаження залежали від багатьох чинників і були неоднозначними в кожній домівці. Однак характерними рисами цієї професії були відсутність фахової

підготовки, що відкривало можливості працевлаштування для багатьох дівчат, правової регламентації праці та соціального захисту, що унеможливлювало захист прав робітниць і робило їх майже повністю залежними від працедавців.

Наступна значна група занять, від яких польські жінки отримували прибуток, – «прибутки з капіталу, від рухомого та нерухомого майна, засобів, що заповіли батьки». Сьогодні важко однозначно визначити, чи можливо даний вид прибутку вважати працею, але те, що капітал вимагав не тільки отримання дивідендів, а й щирої зацікавленості в його збереженні й примноженні, постійного піклування й реагування на зміни, не викликає сумнівів.

Найбільший відсоток жінок, які жили за рахунок майна чи капіталу, спостерігався в лівобережних губерніях – Чернігівській, Полтавській, Харківській – 29%, 24 % і 21 % від всіх «самостійних» польок. І хоча відсоток значний – у кількісному перерахунку він означає 60-120 жінок. Тобто мова йде про невелику групу жінок, які мешкали в непольському середовищі і жили за рахунок тих прибутків, що отримали від батьків, чоловіків чи володіння майном.

На Правобережжі констатуємо середній відсоток польок, які жили за рахунок прибутків від майна та капіталу, від 12 % у Волинській губернії (1407 жінки) до 17 % у Київській (1304). У південних українських губерніях відсоток польок, що жили за рахунок дивідендів і володіння майном дорівнював 10,8 % (70 осіб) у Катеринославській, 13,2 % (519) у Херсонській та 13,5 % (68) у Таврійській губерніях.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії нові ринкові відносини змушували польок, які володіли маєтками, включатись в управління ними. Прибутки, що приносило володіння землею, в умовах наступу на економічні привілеї поляків, особливо на Правобережжі, не могли бути стабільними, а тому вимагали підвищеної уваги, і завжди були пов’язані з ризиком [602, с.122]. Після розгрому повстання 1863–1864 рр. репресії торкнулися,

здебільшого, чоловічого населення. Близько 1900 чоловіків було репресовано, а крім того, багато хто був висланий у внутрішні райони імперії [291, s. 610-614]. Жінки залишались господарювати в маєтках, і вимушені були залучатися до управління ними.

У особових джерелах зустрічаються згадки про декілька варіантів отримання прибутків від володіння майном, в основному, землею. Перший – передача землі в оренду і отримання дивідендів від володіння нею. Вигоди такого рішення є очевидними – жінки не турбувались про ситуацію на ринку і розраховували на визначену суму. Є. Покривницький, автор спогадів, писав, що його бабуся наймала управителя, який застосовував прогресивні технології обробки землі, і платив господарці вищу орендну платню, ніж управитель його батька, який не цікавився новітніми методами ведення господарства [141, s. 38].

За таку безтурботність доводилось іноді дорого платити. Нерідко управителі маєтків отримували високі бариші із селянських податків, приховуючи справжні прибутки і виплачуючи з них фіксовану суму власникам. У спогадах М. Івашкевіч стверджується, що молоді, освічені й ініціативні люди, надто швидко збагачувались в Україні [134, s. 134]. Батько К. Скринського, наступного автора, був управителем маєтку. Той факт, що у нього зав’язались добрі стосунки з власниками, автор вважає рідкістю, виключенням. [144, s. 3]. Невтручання у справи управління могло в результаті привести до поступового зростання заборгованості, а іноді, й повного розорення власників.

Стверджувати, що такий шлях був переважаючим для польських землевласниць, неможливо, тому що в джерелах зустрічаються і протилежні випадки. Розуміючи, що земля була джерелом прибутку, жінки використовували будь-які методи для збереження її у власності. Дослідник соціально-економічної історії поляків південно-західних губерній імперії Д. Бовуа стверджує, що в прагненні зберегти майно активно використовувались механізми жіночого впливу – кокетство, загравання тощо [429, с.334]. Це є

прикладом реалізації жінками своїх прагнень за допомогою традиційних прийомів. Процес посилення неформального впливу жінок через мережу соціальних зв'язків йшов паралельно з ускладненням соціальних структур [645, с. 55].

Той факт, що галузь, яка традиційно була зайнята чоловіками,– управління маєтком, стала і ареною жіночої турботи, в інших випадках був би ненормативним чи революційним, в даних історичних умовах став прийнятним. Отже, жінки використовували т.зв. «невидиму» владу, або, за думкою Г.Лернер, «володіли іншою формою влади», пристосовуючись до обставин і використовуючи їх в своїх цілях [518, с. 170].

Але особисте управління господарством було справою не з легких. Особові джерела змальовують ситуації, де жінки, які не мали потреби в заробітку, під тиском обставин починали займатися виробничою діяльністю. Варто навести деякі з них, що дозволить виявити можливості і стратегії жінок в отриманні прибутку. Яскравим прикладом включення у ринкові відносини була діяльність матері Е. Корвін-Красинської. Її матір, залишившись вдовою, великий маєток залишила в управління сину, а сама з доньками виїхала в Херсонську губернію, де їй належали два цукрових заводи, а також вівчарне виробництво, з якого продавали вовну й шкіру тварин за кордон. Те, що матір авторки вступила в управління цим всім господарством не викликає здивування, тому що всі ці виробництва були налагодженими. Цікавим видається інший факт. Через деякий час жінка стала опановувати нове виробництво, пославши одну із робітниць стажуватись на консервний завод в Києві, щоб та змогла навчитися зберіганню та консервуванню овочів та фруктів, яких було вдосталь у маєтку [136, s. 9, 16].

Інший приклад взятий зі спогадів А. Павелчинської, чия бабуся по матері не була щасливою у шлюбі. Її чоловік був надто економним і вів строгу грошову звітність. Поступово жінка також дійшла до суті економічних справ маєтку і завела окремий рахунок, який поповнювався завдяки продажу сільськогосподарських продуктів. Спочатку ці гроші давали

жінці певну самостійність, дозволяючи не звертатись до чоловіка за різноманітними дрібними витратами. Пізніше, економлячи і накопичуючи гроші, бабуся авторки змогла повернутись в родинний будинок, маючи початковий капітал для його відновлення [191, s. 145].

Бабуся по матері одного з мемуаристі Я. де Реплонге була дружиною агронома і управителя. Її чоловік був постійно поза домівкою, керуючи польовими роботами. Сама ж господиня не гаяла час, а управляла молочною фермою і експортувала молочні продукти до Австрії [142, s. 30].

Наведені вище приклади дають підтвердження тому, що польські жінки поступово включались в економічне життя. Іноді це відбувалось під тиском обставин, іноді було викликане необхідністю жінок підтримувати родинну справу. Особливістю такого входження в підприємницьку діяльність були існуючий доступ до ресурсів, знання справи, яку опановували жінки, наявність суспільних зв’язків. При цьому жоден з наведених прикладів не демонструє велике підприємство, яке б утворило конкуренцію будь-якій провідній компанії чи виробництву.

Соціально-економічні умови, в яких опинились польські землевласниці в другій половині XIX – на початку XX ст., характеризують в цілому ринкові економічні відносини. Гендерні історики, прагнучи віднайти причини такої тривалості нерівноправного становища жінки в економічному житті, стверджують що «пригнічення жінки здійснюється не чоловіками, а капіталістичною системою» [525, с. 133]. Але треба віддати належне, що саме така система дозволяла їм подолати економічну залежність і стати суб’єктом економічних відносин у родині і суспільстві. Безсумнівно, що ламання соціальних структур було не під силу окремим індивідам, але ті жінки, про яких йшлося вище, давали приклад отримання економічної незалежності, після чого виявлялось можливим і опанування іншими сферами виробництва, здійснення кроків у подоланні соціальних стереотипів, у боротьбі з нерівністю.

Мемуарна література одночасно дає і зовсім протилежні свідчення. Автор «Спогадів одесита» Є. Янішевський писав, що запрошена для навчання дітей француженка не могла усвідомити існуючий стиль життя, а саме – чому величезна кількість фруктів із господарського саду повинна пропадати лише тому, що «пані не личить їх продавати»[175, s. 73] .

Цей приклад демонструє протиріччя соціальних ментальностей – шляхетської та капіталістичної. Французька вчителька, яка приїхала у пошуку заробітку в дворянський дім і знаходилась у статусі «домашнього пролетаріату», не могла зрозуміти тих, хто нехтує умовами ринку і керується не економічними, раціональними, на її погляд, інтересами, а існуючими стереотипами. Якщо проаналізувати контекст ситуації, то можна констатувати, що вчителька, яка залежить від своїх роботодавців, являє собою модерну жінку, більш вільну, ніж ті, хто її наймає. Той факт, що вона, незаміжня, приїхала до чужої країни в пошуках праці і заробітку – це той крок волевиявлення, який не могли собі дозволити дівчата з родин, в яких вона викладала.

Не тільки земля ставала джерелом прибутків. С. Краузова, авторка спогадів, народилась в дрібноміщанській родині. Її батько займався переплетенням книг, а матір давала уроки музики і виступала на концертах, однак головним прибутком родини залишалось здавання житла в найм. Оскільки родина володіла двома будинками в Києві, що орендувались чиновниками, це приносило стабільний прибуток. Однак після смерті батька цих грошей стало недостатньо, щоб утримувати родину. Тоді матір за допомогою служниці стала готувати і продавати «домашні обіди». Цей дрібний «бізнес» приносив достатньо засобів, щоб родина існувала безбідно. Харчувались у них, в основному, поляки, які працювали неподалік в аптеці [182, s. 50].

Відкрила дешеву їдальню для поляків у Києві й М. Потоцька. З доносів жандармів можна дізнатись, як влаштоване було приміщення: заклад був поділений на дві частини, де перша призначена для всіх бажаючих, друга –

лише для поляків. Доноси стверджували, що цими діями «поляки прагнуть посилити свій кредит у суспільстві» і використовують їдальню як легальне місце для зустрічей [16, арк. 43-44]. Навіть якщо підприємство було збитковим, що сумнівно, його функціонування вимагало від організаторки неабияких здібностей, вмінь та хисту.

Таким чином, жорсткі умови економічного життя на початку ХХ ст. примушували жінок, які раніше не були допущені у сферу суспільного виробництва, включатись в ринкові відносини, одночасно розширюючи і свої можливості. Тобто виключення чоловіків своєї національної групи зі сфери управління економічним життям на Правобережжі, спрямоване в цілому на польське населення, сприятливо позначилось на розширенні економічного потенціалу польських жінок. Те, що ділова активність польок була вимушеною, не викликає сумнівів, і навряд чи могла бути реалізована за інших умов.

Ще однією галуззю, в якій були задіяні «самостійні» польські жінки, є виготовлення одягу. Цією діяльністю займалось від 4,8 % на Волині до 9,8 % польок на Харківщині. Праця у швацьких майстернях, де жінки кроїли, шили одяг, білизну, вишивали, в'язали тощо, була однією зі звичних традиційних «жіночих» робіт.

Пошиття одягу було традиційною сферою зайнятості жінок. Про участь польок у ньому знаходимо, навіть, у спогадах відомої харків'янки Х.Д. Алчевської. Під впливом роману Н.Г. Чернишевського «Що робити?», вона загорілась ідеєю організації швацької майстерні для дівчат, «які гинули у злиднях та розпусті». Для організації справи Христина Данилівна виділила декілька кімнат власного помешкання, але пізніше керівництво майстернею фактично перейшло до відповідальної та освіченої робітниці-польки. Не маючи фахових знань, Х.Д. Алчевська через пару років відійшла від справи, передавши її в руки тієї самої жінки, яка перетворила майстерню в ательє мод [208, с. 274-275].

Улаштування майстерень вимагало капіталовкладень, турботи про сировину, приміщення, ринок збуту тощо. Джерела свідчать, що швацькі майстерні часто відкривались за сприяння католицького священика і фактично перетворювались у релігійні громади. Швацькі та рукодільні майстерні були засновані у Києві, Житомирі, Проскурові. Обшуки жандармів повідомляли, що крім необхідного обладнання, у будівлях були спальні, їдальні, тобто помешкання для житла, та кімнати з предметами релігійного культу, що більш схоже на жіночі монастирі [19, арк. 458-459; 27, арк. 49, 59]. Але тут існували школи крою та шиття, які готували дівчат до праці, що по суті слугувало компенсацією відсутності спеціального навчання.

За описами жандармів можемо реконструювати вигляд майстерні – кімната для приймання замовлень, пара кімнат зі швацьким обладнанням і далі місця проживання працівниць. Швацьке обладнання майстерень складалось з швейних машин, як правило, фірми Singer, що поширила свою діяльність у Наддніпрянщині. Продукція фірми користувалась попитом завдяки швидкості роботи, акуратності й міцності шва, а сама фірма проводила безкоштовне навчання шиттю [451].

На жаль, джерела не повідомляють про ціни на пошив одягу й заробітну плату швачок, однак виготовлення одягу було достатньо копітким процесом. Воно включало створення викройок, крій тканин, пошиття різних частин сукні з різних тканин, оздоблення й вставку фурнітури тощо [451, с. 315].

Відсоток польок, зайнятих землеробством, найбільш значний у правобережних губерніях: 21,5 % (2518 жінок) у Волинській, 13,4 % (724) у Подільській, 8,9 % (597) у Київській та Таврійській – 7,7 % (39). Значний відсоток польських сільських мешканців і селянства у правобережних губерніях вплинув на високі показники жінок, зайнятих сільським господарством. Зважаючи на те, що близько половини жіночого населення цих губерній були приписані до стану селянства, такий низький відсоток тих, хто назвав землеробство джерелом отримання прибутку є трохи дивним.

Вірогідно, що крім землеробства треба враховувати й скотарство, обробку рослинної та скотарської продукції, торгівлю нею, що теж можна віднести до сільськогосподарської прибуткової діяльності.

Жінки, які займались сільським господарством, не залишили спогадів, якими б можна було проілюструвати їх виробничу діяльність, але дослідження з історії селянських господарств унаочнюють внесок жіноцтва у його розвиток. На жінку покладалось виконання польових жіночих робіт: збір врожаю, в'язання снопів під час сінокосу, обробка городу, догляд за домашніми тваринами, окрім хіба що коней та волів, ведення внутрішнього домашнього господарства – виготовлення, прання й прасування одягу, дрібні ремісничі роботи, утримання дому – збереження в цілісності та естетичному вигляді, підтримання порядку, опіка над дітьми [320].

Отже, прибутки від занять сільським господарством були не «з легких». Той факт, що незначний відсоток селянок визнали свою «самостійність» свідчить, що їх робота у домашньому господарстві використовувалась на потреби родини і не приносила прибутку.

Польські жінки були задіяні також у галузі освіти та виховній діяльності. Відсоток польок-вчительок і вихователек різнився по губерніях і складав від 1,7 % на Волині до 9 % на Харківщині. Найбільші показники зайнятості в освітній сфері були, крім названої Харківської, в Чернігівській (5 %) та Київській (4 %) губерніях. Закінчення педагогічного класу гімназії давало можливість жінкам працевлаштуватися та утримувати себе завдяки педагогічній діяльності. Місцем працевлаштування ставали жіночі гімназії, мережа яких наприкінці XIX –на початку XX ст. розширилась.

Поширеним було також приватне навчання. Для дітей польських землевласників, які навчались вдома, батьки запрошували вчителів. Оголошення про набір домашніх вчителів та вихователек зустрічаються в польській пресі як регіонального значення, таких як «Kraj» – польська газета, що видавалась у Санкт-Петербурзі, так і всепольських виданнях, наприклад «Kronika rodzinna» [211; 213].

Аналіз тексту оголошень із пропозицією роботи з дітьми в польських родинах українських губерній свідчить, що на роботу запрошувались, як правило, або вихователькі для молодших, або вчителі для старших дітей. Виховання малят на початку XX ст. проводилось за «модною» системою Ф. Фребеля (1782–1852), який розробив ідею всебічного виховання дітей. Серед педагогічних новацій Ф. Фребеля були зосередження на різноманітних іграх для дітей – рухливих та інтелектуальних, створення дитячих садків. Запрошені вихователькі так і називались в оголошеннях freblanki.

Вимоги до freblankie були такими: вони повинні були вміти спілкуватись з дітьми, мати «добру польську» мову. Рівень освіти не був головним критерієм для працевлаштування, але іноді в оголошенні зазначалася вимога «декількох класів» освіти. Серед запитів зустрічаються і такі, в яких спостерігається прагнення знайти не тільки вихователькі, яка б здійснювала догляд за дітьми. Freblanki могли бути корисними в домі як домогосподарки або швачки. Заробіток вихователькі складав 200-240 руб. на рік, куди входило також проживання з дітьми й харчування за рахунок працедавця.

Вимоги до вчительок, які запрошувались до дівчат, були більш прискіпливими. Вчителька, окрім знання польської, повинна була володіти декількома іноземними мовами – французькою, англійською або німецькою. До вимог також входило знання техніки малювання або володіння музичним інструментом.

Заробітна плата вчительок варіювалась від 250 руб. на рік і залежала від багатьох факторів. Невисока оплата могла влаштовувати гімназисток, від яких вимагалось навчання вихованок певній іноземній мові або музиці. Якщо ж учительку запрошували до декількох дітей – двох або трьох, оплата збільшувалась до 400 руб. Коли вимоги до кандидатки на посаду були високими – «добре» знання мови, навчання музики і декількох іноземних мов, оплата підвищувалась до 600, іноді 700 руб.

Дослідник освіти в дворянських польських родинах правобережної України, польський історик Т. Епштайн, підкреслював, що важливим фактором для визначення заробітної плати домашніх вчителів мали рекомендації від попередніх клієнтів, поширена думка про вчителів, рівень їх кваліфікації [261, s. 47]. Конкурентками для польок у цій галузі виступали іноземні вчительки, чиє знання іноземних мов давало їм переваги у пошуку праці та її оплаті. Одночасно з іноземками боннами до дітей з багатих родин запрошувались і польки.

Вчительки були вихідцями із середніх прошарків суспільства – збіднілої шляхти, городян середньої заможності, інтелігенції. Навчання багатих дітей давало можливість не тільки заробити на життя, але й не турбуватись про утримання, адже вчительки зчаста жили в одній кімнаті з дітьми, і до їх обов'язків входило постійне перебування з вихованцями [257, s. 32, 66].

Закриття польських шкіл на Правобережжі привело до появи таємного навчання. На підставі документів про польські жіночі таємні пансіони Л. Пшесмицької (с. Зелений Ріг Уманського повіту на Поділлі, розкритий 1886 р.), Ц. Кожем'яки (Умань, 1886 р.), М. Глассек (м. Купель на Волині, 1887 р.), що вже слугували підставою для аналізу пансіонної освіти, можна охарактеризувати і працю вчителів у цих навчальних закладах, тобто умови роботи, оплату тощо [48, арк. 34, 35; 77, арк.34-36, 80-86].

Кадровий склад таємних пансіонів не залежав від освітянського чиновництва, а формувався утримувачкою пансіону. У двох з наведених прикладах до складу вчительок входили родички завідувачів – племінниця Л. Пшесмицької та донька М. Глассек. У першому пансіоні, де утримувалось 25 вихованок, викладало 5 вчительок, у другому з вісьмома дівчатами працювало 3 викладачки. В училищі Ц. Кожем'яки, як довело розслідування, лише одна вчителька була полькою, і її наказали звільнити [48, арк. 34, 35]. Вчительки в пансіоні Л. Пшесмицької отримували зарплатню 35 карбованців на місяць (420 крб. на рік). Враховуючи, що оплата вчительки, яку

запрошували в заможні польські родини для домашнього виховання, коливалась від 250 до 500 крб. на рік, а вимоги, які висували до навчання батьки вихованців, були досить високими, можна вважати, що оплата викладачкам пансіону була середньою.

Як зазначають дослідники, утримання пансіону було складною справою, за яку брались жінки, щоб забезпечити своє існування [570; 328]. Думається, що цю тезу можна сміливо віднести до польських таємних пансіонів, адже їх утримувачки повинні були домовитись з місцевим поліцмейстером, який би «закрив очі» на поширення «польської пропаганди», давати хабарі, постійно перебувати під загрозою викриття і т.д.

За підтримки католицької церкви на Правобережжі і півдні України на початку ХХ ст. стали відкриватись притулки для дітей і початкові школи. Притулок Собанського в Києві відвідувало 150 дітей, з якими працювали чотири вчительки. Молодим жінкам було по 17–18 років, і за свою роботу вони отримували 5–10 крб. на місяць. Вони всі мешкали у тому ж приміщенні, де йшли заняття, і займали кімнату, що вміщувала лише чотири ліжка. По 5 крб. на місяць отримували вихователькі, які керували молодшими групами дітей 3–5 років, гралися з ними, навчали молитвам і Закону Божому. Вчительки, одна з яких навчала дітей церковному співу, а інша дівчат – рукоділлю, мали зарплатню по 10 рб. на місяць [19, арк. 450, 454]. Отже, зважаючи на кількість дітей, які відвідували притулок, можна встановити, що навантаження у вчителів було достатньо високим, робота – нелегкою, а заробітна плата – низькою.

На початку ХХ ст. польські жінки прагнули заробити собі на життя викладанням рідної мови у співвітчизників-селян. Прикладом відкриття такої початкової школи є випадок з А. Березовською, яка навчала дітей читати і писати польською, Закону Божому та дівчат рукоділлю в с. Сіворoч Подільської губернії у 1894 р. Після викриття жандармерією, школу було наказано закрити [63, арк. 15, 20, 55]. Через деякий час у слідчих матеріалах щодо польських таємних шкіл зустрічається лист, сповнений відчаю, в якому

вчителька прохає дозволити їй викладати хоча б рукоділля, бо вона не має інших засобів до існування. Декілька років поспіль ім'я А. Березовської знову зустрічається в архівах. На цей раз вчителька просить повернути їй відібрані підручники та документи [65, арк. 1-7].

Отже, педагогічна діяльність для багатьох жінок ускладнювалась тим, що була поза законом і переслідувалась. Жінки, які знаходили роботу в таємних школах, ставили під загрозу свою безпеку, оскільки в будь-який момент могли втратити не тільки роботу, але й бути притягнутими до відповідальності. Дохід у цій галузі був невисоким, але освітня діяльність була однією зі сфер, де могла застосувати свої здібності жінка.

Подальший аналіз видів зайнятості не уявляється потрібним, оскільки показники жіночої зайнятості в різних галузях економічного життя не перебільшують 2 %.

У цілому аналіз зайнятості жінок в економічному житті доводить, що рівень зайнятості був доволі низьким, що було обумовлено як загальною соціально-економічною ситуацією в країні, що не сприяла масовому залученню жінок у виробничу пацю, так і традиційним укладом, що покладав на жінку турботи про забезпечення життєдіяльності родини. Однак дискримінаційна політика по відношенню до польського чоловічого населення, а також обставини, що вимагали включення жінок в отримання прибутків, відкривала жінкам можливості їх заміщення в деяких галузях суспільного виробництва.

Основними галузями, де застосовувалась жіноча праця стали ті, які були низькокваліфікованими, і відповідно малооплачуваними: прислуга, що обслуговувала домівку, сільське господарство, що було традиційним для селянок, виховна діяльність, пов'язана з доглядом за дітьми. Всі названі види праці не вимагали кваліфікованих знань чи спеціальної освіти, що спричиняло перетворення «жіночої» праці у малопродуктивну, і як наслідок, низькооплачувану. Таким чином, відбувається становлення процесу фемінізації бідності.

Важливо наголосити, що поступове залучення жінок у виробництво є свідоцтвом зламу традиційного укладу і поступової модернізації соціально-економічних відносин. Аналіз джерел довів, що поступово жіноча праця починає приносити прибуток, а не застосовується лише в родині. Однак для професійної кар'єри чи для розширення підприємницької діяльності, польські жінки не мали належних умов і не володіли в достатній мірі ні економічним, ні соціальним капіталом.

* * *

Дослідження соціальної групи польських жінок вимагає залучення широкого кола статистичних та демографічних джерел, що, на жаль, є недостатньо вичерпним джерелом інформації. Однак вони дозволяють встановити, що польські жінки мешкали в усіх українських губерніях Російської імперії. Найбільший їх відсоток мешкав на Правобережжі і Таврійській губернії, що було спричинено історичними реаліями. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. після придушення Січневого повстання, у зв'язку з антипольською політикою царату на Правобережжі та прискореним розвитком деяких регіонів Наддніпрянщини, кількість польських жінок на Лівобережжі та Півдні регіону збільшилась.

У кожному регіоні соціальне розшарування польського населення мало свої особливості. На Правобережжі значна кількість поляків, у тому числі й жінок, належали до стану дворянства, але при цьому багато з них були малоземельними або безземельними. Значним тут був і відсоток польських селянок. У Харкові, Катеринославі мешкали польські міщанки, дворянки, які хоч і належали до цих станів, але фактично були частиною міської інтелігенції чи торговельно-промислової буржуазії. Специфіка соціально-класової структури польського жіноцтва, що характерна для всього польського населення, була спричинена соціально-політичними

перетвореннями пореформеної країни й особливостями розвитку економіки в Наддніпрянщині.

Більше половини польських жінок були неписемними. Рівень освіти був вищим у мешканок міст, а також у тих губерніях, де була незначна кількість селянства. Значна кількість грамотних польок отримували освіту рідною мовою, що в умовах антипольської освітньої політики держави, свідчить про традиції домашнього й приватного навчання. Чисельні викриття таємних початкових польських шкіл на Правобережжі дозволяють стверджувати, що вони стали засобом боротьби за збереження польської мови й культури. Вища освіта була привілеєм небагатьох жінок, але їх кількість поступово зростала.

Рівень залучення польських жінок до суспільного виробництва був низьким, але в лівобережних та південних губерніях переважав показники півдня. Жінки переважно працювали прислугою, отримували прибуток від капіталів, якими була і земля, і майно, займались виготовленням одягу, освітньою та виховною діяльністю.

3. ПОЛЬСЬКІ ЖІНКИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

3.1. Жіноче питання в громадсько-політичній думці

XIX ст. вважається століттям емансипації, коли пригнічені прошарки населення активно виборювали свої права. Складовою цього процесу було т.зв. жіноче питання, що постало перед громадськістю Російської імперії. Жіноче питання – багатоаспектне поняття, що включає в себе зміну становища жінок у родині й суспільстві, забезпечення їх прав у різних сферах життя – соціально-економічній, суспільно-політичній, а також право на освіту, працю, охорону материнства тощо [522, с. 119]. Це питання було пов'язане із зародженням першої хвилі фемінізму і залишалось актуальним протягом XIX ст.

Дослідники історії фемінізму вважають, що політичні та соціально-економічні зміни в країнах Європи та Америки спричинили усвідомлення жіноцтвом свого пригніченого становища в суспільстві, що призвело до його об'єднання в боротьбі за свої права. Незважаючи на різноманітні варіанти ідеології, тактичні прийоми, методи протестів, фемінізм різних країн мав багато спільного, а саме: усвідомлення цінності і спільності жіночого досвіду, розуміння пригніченого становища жінок і прагнення ліквідувати несправедливість [335, s. 337-339].

Як слушно зазначає дослідниця О. Маланчук-Рибак, ідеологія емансипації жінок має декілька рівнів вияву, аналізу та інтерпретації: загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний [553, 156]. Дослідження жіночого руху та його ідеології в різних країнах демонструють складні варіації поєднання рівнів розвитку фемінізму як теоретичної концепції і жіночого активізму.

Активність жінок у кожній країні відрізнялась, але, здебільшого, була спрямована на реформування системи освіти, працевлаштування,

законодавства та зміни світогляду [397, с. 301]. В країнах Західної Європи й Америки феміністичний рух наприкінці XIX ст. сконцентрувався на юридично-правових засадах, на досягненні виборчих прав – суфражизмі, в той час як у Росії був тісно пов'язаний з емансипацією – звільненням від залежності, відміною обмежень, досягненням самостійності індивідуумів та соціальних груп [538].

Особливостями розвитку фемінізму у суспільствах, позбавлених державності, до якого можна віднести деякі слов'янські народи, в тому числі й український, М. Богачевська-Хом'як уважає нерозвиненість ідеологічних концепцій і зосередження на практичній стороні досягнення жінками рівних прав. Саме ця особливість і дала привід дослідниці назвати таке явище «прагматичним фемінізмом» [431, с. 10-15]. Не створивши цілісного теоретичного підґрунтя жіночого руху, жінки виявляли завзятість у боротьбі за свої права чи права знедолених суспільних груп. Тому для аналізу фемінізму застосовуються усталені означення – «радикальний», «ліберальний», «соціалістичний» тощо.

Об'єктом нашого дослідження є польські жінки Наддніпрянщини, які виявляли активізм у багатьох напрямках громадського життя, але у сфері ідеологічній послуговувались радше запозиченими концепціями. Аналіз завдань польського жіночого руху свідчить про його ідеологічну спрямованість на концепції польського фемінізму, які хоч і мають типологічну ідентичність із загальноєвропейськими, відрізняються національними ознаками.

Можна погодитись із О. Маланчук-Рибак у тому, що ідеї емансипації жінок формувались на базі основних ідеологічних концепцій – консерватизму, лібералізму та радикалізму, а от їх національний і регіональний варіанти, залежали від багатьох суспільно-політичних факторів, і виявлялись більше в комбінаціях та співвідношеннях ідеологій, у встановленні ієрархії значущих аргументів та постулатів [553, с. 184-187]. Аналіз суспільно-політичної думки, що транслювалась, в основному, пресою та виражалась у програмах

політичних сил, дозволяє зрозуміти, яким вбачала майбутнє жіноцтва громадськість, які шляхи були відкриті для зміни становища жінок. Важливим фактором, що вплинули на формування ідейних завдань українських чи польських жінок у прагненні емансипації, були провідні ідеї російської суспільної думки. Не менш важливими для формування громадської думки польського населення Наддніпрянської України були провідні ідеї польських громадських діячів, що втілювалися на сторінках поширених польських видань.

У пореформеній країні гостро постало питання про те, яке місце повинна займати жінка в суспільстві. На це питання давала відповідь література і публіцистика. Твори російських письменників, полеміка, що розгорталася на сторінках преси, формували суспільну думку, ставали дороговказом до дій і сприяли зародженню жіночого руху. Роман М. Чернишевського «Що робити?», статті М. Пирогова та М. Добролюбова свідчили, що найбільш прогресивні громадські кола готові до змін у ставленні до жінок, тобто до зміни гендерного устрою, одночасно сприяючи змінам у свідомості значної кількості читачів [686, с. 239; 402].

Але жіноче питання не було провідним у проблемі модернізації російського суспільства. Найбільш важливим для всіх громадських рухів було питання суспільно-політичної трансформації країни [401, с. 127]. Для російської періодики другої половини XIX ст. характерним є чіткий розподіл між консервативними та ліберально-демократичними виданнями. Консервативний табір представляли, здебільшого, публіцисти-слов'янофіли, які стояли на засадах патріархальності, виступали за міцну релігійну родину, вважали головним призначенням жінки – материнство [511, с. 176-198].

Ліберально-демократичні видання, такі як «Современник», «Вестник Европы», «Основа», «Русское богатство», стали провідниками ідей поширення жіночої освіти, обґрунтування права жінок на працю, егалітарність шлюбу тощо [511, с. 176-198].

Жіночі журнали, що виходили в другій половині XIX ст. в Росії, «Женский вестник» (1866–1868), «Друг женщин» (1882–1884) [224], «Женское дело» (1898–1900) [227], були важливим рушієм жіночого руху. Питання, що піднімались на сторінках цих видань, носили культурно-просвітницький характер, вони також знайомили читачів з подіями у світі, вимогами феміністок різних країн, боролись з патріархальними традиціями [629]. Саме завдяки цій періодиці відбувалось становлення свідомості жінок на підставі формування інформаційної картини дійсності, оформлювались гасла з вимогами рівноправ'я, аргументація щодо необхідності реформування системи жіночої освіти і праці. Однак ці видання не стали популярними в консервативному російському суспільстві, де упереджено ставились до громадської активності жінок, були недовговічними через невелику кількість передплатників і поширеними лише в обмежених колах прогресивної інтелігенції [510].

Багатонаціональність країни обумовила особливий підхід до вирішення жіночого питання в залежних народів, в тому числі і поляків. Ідеї національного відродження, інтенсифікації економічного життя, модернізації суспільних структур хвилювали прогресивних польських діячів і впливали на суспільну думку в країні.

У польському суспільстві, де найгострішим питанням було відновлення державності, жіноче залишалось завжди другорядним. Однак суспільно-політична думка будь-якого напрямку не могла оминути і проблеми жіночої емансипації, що була складовою процесів модернізації суспільства. Свої погляди на становище жінок, їх функції і ролі у суспільстві громадські діячі висловлювали на сторінках періодичних видань.

У другій половині XIX ст. в польській громадській думці було представлено декілька провідних таборів – консервативний, ліберально-центристський та лівий, кожен з яких пропонував свою програму суспільного розвитку, в тому числі і вирішення жіночого питання.

Це питання обговорювалось і на сторінках жіночих видань – часописів різноманітного характеру, що були розраховані переважно на жіночу аудиторію. Їх поширення свідчить про популярність і актуальність у польському середовищі Наддніпрянщини. Жіноча періодика проголошувала ідеї, що відображали сутність жіночого питання та шляхи його розв'язання, пропонувала думки, що впливали на становлення жіночої свідомості. Жіночі видання були відбитком суспільної свідомості поляків і, разом з тим, дієвим механізмом її формування.

Найбільш помірковані погляди висловлювали т.зв. «угодовці» – консервативні елементи, представлені заможнім дворянством, землевласниками і підприємцями, які стояли на позиціях «угоди» з царським урядом. Капіталістична модернізація, емансипація соціальних груп, наростання селянського та робітничого рухів лякали еліту, яка була зацікавлена у підневільній праці і збереженні своїх соціальних позицій, а тому шукала підтримки у монархічного режиму [246, s. 205-211]. Угодовці пропонували полякам зректись ідеї незалежності, а також вважали, що суспільство повинно розвиватись традиційно, тобто базуватись на сильній владі, захисті власності і родини, підтримці костьолу[314, s. 193]. І хоча в середовищі самих консерваторів не було єдності щодо жіночого питання, їх думки були спільними: жодних змін у становищі жінок не тільки не було запропоновано, але й не віталося.

Провідними часописами консерваторів були «Gazeta Polska», «Słowo», «Kraj». У 1880-х рр., коли видавцем «Słowa» став Г. Сенкевич (1846–1916), який публікував на сторінках видання свою знамениту трилогію, журнал став провісником національно-патріотичних ідей [277, s. 20, 24-29]. Слід зауважити, що «Kraj», який видавався поляками в Санкт-Петербурзі з 1882 р., був найбільш розповсюдженим тижневиком серед поляків Наддніпрянщини. Аналіз читацьких зацікавлень передплатників польських видань українських губерній свідчить, що саме консервативна періодика користувались найбільшим попитом.

Жіночими часописами, що виголошували консервативну риторику і були орієнтовані на родинне виховання, у другій половині XIX ст. були «Kolko Domove» (1861–1868), «Ognisko Domove» (1872–1876), «Opiekun Domovy» (1865–1873). Найбільшою популярністю і довговічністю серед таких журналів користувалась «Kronika rodzinna» (1868–1915) [213]. Названі видання були розраховані на жінок із заможних кіл і відповідали суспільно-політичним ідеям, що стояли на захисті інтересів цих соціальних груп [359].

Особливою завзятістю щодо збереження патріархальності суспільного устрою відрізнялась релігійна періодика для жіноцтва. Після виходу енцикліки папи Лева XIII «Rerum Novarum» у 1891 р., що закликала до братерства, актів благодійності і суспільної відповідальності за моральність, у Польщі поширились т.зв. патронацькі видання. Вони були розраховані на неосвічених читачів з нижчих прошарків суспільства і мали виховний і наставницький характер. Патронацькі видання жодним чином не прагнули змінити становище жінки в польському суспільстві, виражаючи вкрай помірковані суспільні погляди. Водночас не можна заперечити і їх просвітницький характер. Іноді такі видання ставали друкованим органом різноманітних організацій, що діють під патронатом католицької церкви [365, s. 9-10].

В риториці польської консервативної преси не передбачалось змін у суспільних позиціях жінок, які повинні бути добрими дружинами й матерями. Отже, сферою життєдіяльності жінок визнавався приватний простір.

Однією з найбільш популярних течій польської громадської думки наприкінці 60–80-х рр. XIX ст. був варшавський позитивізм, що підкреслював вагу жіночого питання, а також пропонував шляхи його вирішення, які й стали основою жіночого руху в Польщі [488, с. 4]. На сторінках позитивістських видань «Przegląd Tygodniowy» [218], «Niwa»[215] розповсюджувались гасла індустріалізації країни, впровадження науково-технічних досягнень у виробництво, поширення освіти і об’єднання

національних сил заради процвітання країни. Як суспільну практику позитивісти підтримували «органічну працю» – програму розвитку суспільства, засновану на легальній діяльності в економічній та культурно-просвітницькій сферах заради збереження нації [292].

Позитивісти зайняли чітку позицію щодо жіночого питання. Ще в 1866 році на сторінках «Przegląd Tygodniowy», головного періодичного видання позитивістів, з'явились статті, що піднімали проблему зайнятості жінок, причому надавалися рекомендації щодо можливого застосування жіночої праці в різних сферах життєдіяльності [610, с. 109]. Для позитивістів жінка виступала в сучасному світі як жертва, тому вони визнавали її рівноправ'я з чоловіками, право на участь у професійній діяльності, громадсько-політичному житті. Провідну роль у розв'язанні жіночого питання позитивісти надавали жіночій освіті, про необхідність, належну якість і сучасні вимоги якої активно писали позитивісти [374, 375]. Освічена жінка, яка вміло поєднує розширення свого інтелектуального потенціалу із виконанням сімейних зобов'язань була ідеалом у поміркованих прихильників емансипації [238, s. 32-33].

На думку О. Свентоховського (1849–1938), одного з лідерів польського позитивізму, жінка повинна відчути себе людиною, і зрозуміти, що ніщо власне людське не повинно їй бути чужим, тобто, мова йшла про зрівняння її в правах з чоловіками. А всі люди повинні дбати про себе і про Вітчизну [376]. Отже, для позитивістів питання жіночої емансипації було другорядним і підпорядковувалось ідеї соціального, і зрештою, національного визволення.

До табору позитивістів належала й відома польська письменниця Е. Ожешко (1841–1910), яка багато писала з приводу пригніченого становища жінок у суспільстві і необхідності його зміни, співпрацювала з декількома прогресивними виданнями. У 1871 році Е. Ожешко надрукувала відомі «Kilka słow o kobietach», де стверджувала, що «жінка є перш за все людиною», яка не тільки має рівні права з чоловіками, а й повинна мати всі можливості для реалізації свого особистого потенціалу, чим є праця,

розумова чи фізична [340]. Свої погляди вона висловлювала на сторінках видання «Swit», де у 1884 р. вела рубрику «Жіноче питання».

Вирішення жіночого питання, запропоноване Е. Ожешко, стало предметом дослідження сучасних польських феміністок. С. Валчевська, польська дослідниця, звернула увагу на особливості трактування письменницею мотивів жіночої емансипації. Пишучи про необхідність жіночої загальної освіти, авторка мотивували це тим, що чоловікові краще буде спілкуватись з дружиною, яка відірвалась від книжки, а не від люстерка чи журналів мод [381, s. 73]. Отже, не особистий розвиток чи самоствердження, а нові запити чоловіків вбачаються передумовами розвитку жіночої освіти.

Дослідниця Г. Борковська акцентує увагу на тому, що Е. Ожешко часто зверталась до етосу жінки, яка є морально чистішою і витривалішою за чоловіка [244, s. 49]. Письменниця неодноразово підкреслювала роль жінки як рятівниці, що повинна служити народу, викорінити зло, відродити новий світ. На думку дослідниці історії жіночого руху в Росії І. Юкіної, такий дискурс можна назвати «соціальним материнством». Він зобов'язує жінок підвищувати рівень освіти не заради власного інтелектуального потенціалу, а заради виховання розумних дітей, здатних прислужитися Батьківщині [733, с. 230]. Він був притаманний т. зв. прогресистам, ліберальним колам, які виступали за зміну становища жінок, а основними передумовами для цього бачили застосування природних здібностей на користь суспільству.

Більшість польських жіночих видань у другій половині XIX ст. підтримували позитивістські гасла щодо зміни становища жінок. Головним з жіночих журналів був «Bluszcz» – видання, що виходило у Варшаві у 1865–1939 рр. Найбільша його популярність припадає на 1865–1896 рр., коли його редакторкою була Марія Ільніцька (1825/1827–1897). Ця газета мала громадсько-культурний характер, репрезентуючи літературну і економічно-господарські рубрики [209]. Видання знайомило громадськість із сутністю «жіночого питання», розкривало умови жіночої праці тощо. В цілому

«Bluszcz» з позитивістських позицій пропагував культ науки, праці, ощадності. Одночасно ідеї видання були поміркованими. Так, виступаючи в цілому за поширення жіночої освіти, видавці наголошували на особливому значенні вивчення педагогіки і психології, які необхідні жінці для виховання дітей, що вони вважали головним призначенням жінки, а також виступали за поширення жіночих шкіл домашнього господарства.

Схожим був і часопис «Tygodnik Mod i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego» (1865–1915), що протягом свого існування змінював назву [222]. Тут були опубліковані статті Е. Ожешко «Kilka slow o kobietach» і повість «Marta», що певним чином стала маніфестом феміністичного руху у Польщі. Видання популяризувало і артикулювало сутність жіночого питання. Тривалий час головним редактором часопису був Я. Григорович, який поєднав у ньому завдання культурного просвітництва жіноцтва і практичного порадника. Видання вміщувало матеріали з історії, літератури і мистецького життя, представляло широку панораму становища жінок та жіночого руху в інших країнах. Водночас постійними рубриками «Tygodnika Mod…» були: «на допомогу господині», «здоров'я», «хімія в господарстві», «консервація», викройки тощо.

У 1884 р. було засноване видання «Swit» (1884–1887), редаговане М. Конопницькою, що могло бути головним конкурентом «Bluszcz». Тижневик був запланований як «ліберально-демократичне видання прогресивного спрямування, метою якого повинна стати боротьба за рівноправ'я жінок» [221]. М. Конопницька (1842–1910) вміщувала новели провідних польських публіцистів, писала власноруч про різноманітні актуальні суспільні проблеми, публікувала статті щодо поширення жіночої освіти, необхідність доступу до університетів. Її заклики були більш радикальні, ніж в інших виданнях, а емансипаційні процеси пояснювались не життєвою необхідністю, а як принцип модернізації суспільства [266, s. 179].

З виданням співпрацювали і Е. Ожешко, яка виступала за відкриття шкіл жіночих ремесел, і П. Кучальська-Рейншміт, яка доводила, що жінки

здатні досягати успіхів у будь-якій професійній галузі. Співробітничали з журналом й відомі польські письменники та публіцисти І. Крашевський, Т.Єж, А. Дигасінський, П. Хмельовський. Особливо наголошувалось на шпальтах «Swit» на необхідності патріотичного виховання жінок, на знанні історії Польщі. Натомість «Swit» також вміщував тексти консервативного характеру.

Недовговічність видання була спровокована конфліктом між видавцем і редакторкою М. Конопницькою. Прагнучи зробити «Swit» справжнім провісником ідей жіночої емансипації, письменниця не усвідомлювала, що видавництво журналу є комерційним підприємством, яке повинне орієнтуватись на читача [258, s. 23-24]. Польське жіноцтво не було готовим до сприйняття таких ідей, що й призвело до відходу редакторки від справи.

Наприкінці XIX ст. позитивістська програма зайшла в глухий кут. Модернізація суспільного життя не несла жодної надії полякам на відродження державності. Розвиток капіталізму з наростанням соціальних протиріч не відповідав закликам об’єднання народу і не міг бути вирішений ідеологічно. Поступове «отверезіння», що прийшло на зміну романтичним революційним настроям, не виправдало сподівань польського суспільства. Тому позитивістські гасла втратили популярність.

Варшавський позитивізм у рамках своєї програми модернізації польського суспільства поставив на порядок денний і жіноче питання. Заклики позитивістів щодо поширення жіночої освіти, застосування праці, зміни становища жінки в громадському житті знайшли відголос і в жіночих виданнях, і в програмах різноманітних політичних течій і груп. Разом з тим, емансипаційні проекти ліберальних кіл були достатньо обмеженими, оскільки не ставили під сумнів функції жінок у приватній сфері. Поміркувані гасла позитивістів, хоч і лягли в основу польського фемінізму, викликали критику з боку більш демократично налаштованої громадськості і спричинили появу наприкінці XIX ст. радикальної жіночої громадської думки, що з’явилась на сторінках нових видань.

Першим польським феміністичним виданням став двотижневик «Przedswit. Dwutygodnik dla Kobiet», що видавався у Львові у 1893–1896 рр., під редакцією Я. Седлячко (1868-1899). Видання закликало до надання жінкам виборчих та інших громадянських прав – вільного доступу до навчання, в тому числі і вищого, права вступати в організації, обіймати певні посади тощо[217].

Провідним виданням польських феміністок став двотижневик «Ster», що почав виходити у Львові у 1895–1897 рр., а потім у Варшаві у 1907–1914 рр. Редакторкою видання стала П. Кучальська-Рейншміт (1857–1921), яка фактично заявила про феміністичні переконання журналу ще з початку його існування. Пізніше у Царстві Польському «Ster» став друкованим органом Союзу рівноправності польських жінок [220].

Отже, в громадській думці у 1860–1890-х рр. були представлені різноманітні погляди щодо статусу жінок, їх функцій, призначення і соціальних ролей. Серед періодичних видань, що репрезентували точку зору окремих прошарків суспільства і були орієнтовані на певну читацьку аудиторію, були і ліберальні, і консервативні видання. Можна констатувати, що переважали консервативні погляди на вирішення жіночого питання. Вагомим чинником популярності поміркованих поглядів на становище жінки в польському суспільстві була католицька церква. Найбільш прогресивні видання, що виступали апологетами модернізації суспільства, не йшли далі визнання права жінок на освіту і професійну діяльність. В цілому їх позиція була нечіткою і непослідовною. Але ідеї емансипації жінок були другорядними у суспільстві, в якому головною функцією вважалося материнство і виховання майбутніх поколінь.

Важко встановити, чим саме була продиктована така поміркованість польської суспільно-політичної думки. Можливо, її можна пояснити загальною консервативністю суспільства, в якому міцно утвердились релігійні ідеали і шляхетський консерватизм [339, s. 215, 217]. З іншого боку, суспільство, позбавлене державності, протягом десятиліть виробляло захисні

стратегії проти асиміляції. Родина, з її патріархальністю і чітко встановленими функціями жінки в ній – материнською і виховною, виступала осередком протидії державні політиці. Тому навіть найбільш прогресивні громадсько-політичні діячі у своїх програмах були непослідовними щодо питання зміни статусу жінок.

Виступаючи за жіночу емансипацію, вони вважали за необхідне провести докорінні соціальні зміни, завдяки яким зміниться і становище жінок. Так сталося з позитивістами, чиї прагнення модернізації суспільства включали і еволюцію статусу жіноцтва.

Консервативні ідеї в російському суспільстві, що отримали особливе утвердження наприкінці XIX ст. в епоху правління Олександра III, базувались на принципах православ'я, самодержавство, народність. Жіноче питання консервативний табір розглядав через призму біологічного ессенціалізму, що пояснював соціальне призначення чоловіків та жінок згідно з їх природними властивостями як асиметричні. Відповідно до природних здібностей статей публічна сфера визнавалась місцем діяльності чоловіків, а приватна – жінок. Жіноче питання розглядалось консерваторами не в ракурсі боротьби за рівноправ'я, яке, на їх думку, було неможливим, а як морально-етичне, що повинно вести до морального удосконалення жінок [523, с. 321-324].

У російській ліберально-демократичній думці наприкінці XIX – на поч. XX ст. виокремилось два напрямки: ліберальний табір та соціал-демократичний. У публіцистиці лібералів піднімались питання рівноправ'я жінок, зміни їх статусу в родині і суспільстві, їх праві на освіту, рівний доступ до всіх професій, надання політичних прав, необхідність перегляду традиційних етичних і моральних норм. Соціал-демократична громадська думка розглядала жіноче питання як складову робітничого питання і зосереджувалась, головним чином, на становищі жінок-робітниць та необхідності надання їм політичних прав [574, с. 94-128].

Суспільно-політичні зміни в роки революції (1905–1907 рр.) відбились і на трансформації жіночої преси в Російській імперії. У Петербурзі почали виходити такі видання, як «Женский вестник» (1904–1917), «Союз женщин» (1907–1909), у Києві «Женская мысль» (1909–1910) [226, 227, 229]. Ці видання глибше розуміли сутність жіночого питання, намагались викривати причини існуючого нерівноправ'я жінок, багато уваги присвячували історії жіноцтва, розвитку міжнародного жіночого руху. Дослідниця російської жіночої преси І. Юкіна слушно зазначила, що саме на сторінках цих видань зароджувався феміністичний дискурс у російській суспільно-політичній думці, що довів ґрунтовність вимог жіночого руху, підвів під них наукову основу [733, с. 229-240]. Національне питання залишалось поза увагою жіночої преси, і для авторок видань важливим було пригнічення жінок без різниці місця проживання або національної приналежності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у польській громадсько-політичній думці, що відображалось на сторінках періодичних видань. Поряд з комерційною періодикою з'явилися інші видання, ідейно пов'язані з різноманітними суспільними рухами, розширився діапазон питань, які аналізувались: жінка-родина-школа-освіта та інші, збільшилась цільова аудиторія видань. У Польщі оформлюються провідні політичні табори – національно-демократичний, людовський, соціалістичний, кожен з яких пропонував свою програму суспільного розвитку, в тому числі і вирішення жіночого питання.

Національно-демократичний табір проголошував «національну» ідею, тобто відродження духовно соборної спільноти – нації, провідною. Нація визнавалась вищою цінністю, інтереси нації – найважливішими, а відродження національної держави – головною метою [272, s. 18]. Тому призначенням жінки було збереження родини, її «національного духу», а участь у публічному житті повинна була обмежуватись культурно-просвітницькими організаціями.

Діячі національно-демократичного табору у своїх текстах виражали стурбованість проблемами експлуатації жіночої праці, проституцією та ін. [331]. Я.Л. Поплавський (1854–1908), один із ідеологів національно-демократичного табору, був противником жіночої праці, тому що та складала конкуренцію чоловічій [395]. Він наполягав на тому, що жінка потрібна сім'ї як вихователька дітей, яка зберігає моральний дух родини.

Одночасно було зрозумілим, що жіноча праця у робітничому середовищі викликана важким матеріальним становищем і була необхідною умовою поліпшення матеріальної ситуації сім'ї. Саме тому Я.Л. Поплавський вбачав вихід у побудові такого суспільства, де працю робітника буде винагороджено гідним чином, а сам він зможе забезпечувати родину [311].

З. Балицький (1858–1916), один із теоретиків націоналізму, діяч народової демократії і засновник Związku Mlodzieży Polskiej (Zet) вважав, що життєву енергію, яку чоловіки реалізують у громадській сфері для побудови сильної національної держави, жінки краще застосують у родинному середовищі, коли прищеплять дитині фундаментальні національні ідеї і цінності [256, s. 241].

У 1907 р. на з'їзді, присвяченому жіночому питанню, жінкам було чітко визначено їх обов'язок «стояти на сторожі національних інтересів», що означало обмеження громадської діяльності і злиття з консервативно-клерикальним образом Матері-Польщі.

Р. Блобаум, дослідник польського жіночого руху, звертає увагу на «католизацію» польського націоналізму. Якщо на початковому етапі становлення націонал-демократичної ідеології релігійний ідеал жінки критикувався за пасивність, то пізніше – заклики повернення до католицької родини, материнського та національного інстинктів підтримувались націоналістичним табором [243, s. 43-45].

Католицька релігійна ідеологія представляла найбільш консервативний погляд на вирішення жіночого питання. Визнаючи за жінкою провідну роль у формуванні релігійності у родині, їй було відмовлено в участі у

громадському житті. Єдиною формою публічних жіночих зібрань, які визнавала церква, залишались релігійні громади й товариства, а також доброчинні організації [239]. Важливою складовою релігійної думки була підтримка початкової жіночої освіти у широких колах польського населення, що давало б можливість поширювати релігійну пропаганду. В цей період продовжували свій вихід і патронацькі видання. «Kronika Rodzinna» перетворилась на релігійний часопис, «Dobra Gospodyni» (1900–1915) пропонував різноманітні поради щодо ведення господарства. Легалізований у 1905 р. Związek Ziemianek, жіноче товариство, що прагнуло допомагати селянкам поліпшувати добробут, запроваджуючи нові технології в домашнє господарство, став видавати тижневик «Swiat Kobiecy» (1905–1907).

Поступово змінилася і риторика ліберального жіночого видання «Bluszcz». З 1901 р. у видавництві журналу починає працювати З. Седлер (1859–1919), яка пізніше стала його редакторкою і видавцем. У жіночому питанні идання займало позицію «просвіченого консерватизму», наголошуючи на життєвій необхідності жіночої емансипації. Погляд нейтрального спостерігача демонстрував «Bluszcz» стосовно жіночого руху, подаючи певні відомості про його розвиток. Однак поступово видання стало асоціюватись з феміністичним рухом. Виданий у 1910 р. «Kalendarz kobiety polskiej» вміщував кваліфікаційні вимоги для жінок у різноманітних галузях праці, а також список навчальних закладів, де можуть здобувати освіту дівчата, й умови вступу до них [243, s. 49].

Рух Людовцев мав на меті модернізацію села, де відповідну роль повинні відігравати жінки. Тому виховання сільських дівчат, пристосування їх до сучасних змін у господарстві, стали завданням жінок, які відкривали рільничі школи у Царстві Польському.

Соціалісти розглядали жіноче питання у руслі класового підходу, вважаючи пригнічення жінок частиною загальної експлуатації робітників буржуазним суспільством. Різниця шляхів феміністок та соціалістів стала

явною після 1905 р., коли перші стали вимагати виборчих прав для жінок [354].

У складі жіночої періодики були видання й соціалістичного спрямування. 1902 р. Марія Вішневська-Тужима (1850–1922) заснувала в Галичині газету «Nowe Słowo» [216]. Заклики до рівноправ'я стосувались, фактично, жінок-робітниць, бо йшлося передовсім про рівне право на працю, на освіту, на особистий вибір чоловіка. Двотижневик користувався популярністю, але справу досягнення прав жінок тлумачив в контексті більш широкому – прав певних соціальних верств [358].

З 1904 р. видання утворило додаток «Robotnica», гаслом якого стало «Працюючі жінки – об'єднуймось». Така соціальна спрямованість та той факт, під кутом зору якого подавались події у виданні, дає підстави говорити про зародження соціалістичного напрямку польської жіночої преси [337, s. 33].

Набула подальшого розвитку і феміністична періодика. У 1907 р. у Варшаві був відновлений журнал «Ster». Спочатку видання виходило раз на місяць, потім перетворилось у двотижневик. «Ster» вміщував декілька рубрик, таких як повідомлення про жіночий рух з різних країн, політичні фельєтони, актуальні новини. Але найголовнішою тематикою видання стала зміна суспільної думки щодо становища жінок, необхідність надання їм громадянських, соціально-економічних та інших прав. Не оминула П. Кучальська-Рейншміт, головна редакторка, і питання репродуктивних прав, заявивши, що материнство це право жінки, а не її призначення.

Часто автори звертались безпосередньо до читачок, відповідали на листи, застосовуючи звернення «siostry-sterniczki». Дискурс-аналіз програмових статей видання зробила польська дослідниця А. Горницька-Боратиньська, звернувши увагу на те, що читачки в розумінні видавців повинні стати свідомими і самостійними. «Ster» повинен був показати жінкам їх спільність, незважаючи на класові перепони, дбати про забезпечення їх прав, а також стати виразником власних інтересів жінок, які

«рухаються за велінням свого серця». Слова «власний», «свій», що часто вживаються на сторінках видання, є артикуляцією вільного вибору, непідконтрольного волевиявлення, незалежної думки [273, s. 89-92].

П. Кучальська-Рейншміт називала своїми духовними наставницями Е. Ожешко та М. Конопницьку, хоча остання не вважала себе феміністкою. Їхні погляди знаходили своє відображення на сторінках прогресивної жіночої преси, але в дечому були відмінні від ідейних засад польського фемінізму. Необхідно визначити основні відмінності феміністичного та позитивістського трактування питань жіночої емансипації, що вплинуло на формування окремих напрямків жіночого руху в Польщі.

Ідеологи позитивізму О. Свентоховський, Е. Прондзинський, Е. Ожешко виступали за надання жінкам рівних прав в освіті та працевлаштуванні. Такі ідеї співпадали з вимогами російської прогресивної громадськості. Однак на шляху досягнення своїх прав перед польськими жінками стояла ще й проблема національного пригнічення.

П. Кучальська-Рейншміт вважала, що сьогодні жінки, «беручи участь у визволенні різноманітних суспільних груп, для себе громадянських прав не здобули», а тому повинні створити окремий жіночий рух [381, s.79].

Так виявився глибокий розлам, який відокремив феміністичний рух від всіх інших. Поміркована діячки, такі як Е. Ожешко, закликали до морального вдосконалення – пізнання самих себе, викорінення амбіцій, поширення доброї волі, тобто присвячення себе громадським ідеалам. Натомість П. Кучальська–Рейншміт вважала, що «без зміни самосвідомості жінок не дочекаємось і у вільній країні виборчих прав» [390, s. 107]. Досягнення виборчого права жінками, рівність політичних прав «без різниці статі, національності, визнання» стає головним завданням польських феміністок.

Перед Е. Ожешко, М. Конопницькою та іншими прихильниками позитивістських ідей першочерговими завданнями було національне звільнення і надання національних прав полякам, а далі, здавалось їм, в своїй незалежній країні вони зможуть підняти гасла рівноправ'я жінок. Таке

розуміння завдань жіночого руху дослідниця М. Богачевська-Хом'як називає прагматичним фемінізмом. Його характерними рисами є служіння суспільству без оформлення ідеологічної програми і питань фемінізму. Також притаманними прагматичному фемінізму є тісний зв'язок з націоналізмом, не як доктриною, а як боротьбою підкореного суспільства за досягнення певних прав і свобод [431, с. 27-30].

На початку XX ст. польська громадська думка зробила крок уперед в усвідомленні шляхів емансипації жінок. Яскравим свідченням цього стала поява перших феміністських жіночих видань, які відстоювали права жінок і закликали до боротьби за них. Якщо феміністичні гасла 1860–1890-х рр. співпадали з вимогами варшавських позитивістів, то на початку XX ст. вони пішли врозріз. Причиною розпаду стало усвідомлення обмеженості програми ліберального табору щодо зміни пригніченого становища жінок. Тому феміністські видання на перший план висували вимоги рівних прав у всіх галузях життя – як публічному, так і приватному, що було прогресивною вимогою польського жіночого руху.

Суспільно-політичні зміни в країні сприяли посиленню ваги жінок у громадському житті, робили їх вагомим електоратом. Саме цей процес примусив громадсько-політичні сили – соціалістів, консерваторів, церкву, ставити жіноче питання на порядок денний, але вирішувалось воно в руслі ідеологічних засад цих політичних груп.

Отже, і російська, і польська громадська думка приділяли увагу жіночому питанню, розуміння якого залежало від загальної ідеологічної концепції окремих суспільних груп, а його еволюція змінювались протягом часу під впливом різноманітних суспільно-політичних факторів.

З середини 60-х рр. до кінця XIX ст. основними апологетами жіночого питання виступають ліберальні кола російського та польського суспільства, які проголошують необхідність змін у системі жіночої освіти та праці, виступають за розширення прав жіноцтва, зміну статусу жінки в родині і

суспільстві. Ці прогресивні ідеї підтримує і жіноча преса, що мала значний вплив на формування самосвідомості жінок.

Наприкінці XIX – початку XX ст. дискусія щодо жіночого питання загострилась. У цей період активізувались консервативні видання, які обґрунтовували свою позицію щодо незмінності ролі жінок як матерів, вихователь ок дітей та господинь релігійними постулатами. Виокремлюється і радикальний напрям громадської думки, представлений соціалістичними програмами, в яких жіноче питання залишається складовою більш широкого класового. Одночасно на сторінках жіночої преси з'явилися гасла з вимогами не тільки рівних прав, а й права голосу, що свідчить про відокремлення фемінізму від інших ідеологічних напрямків, зокрема, від лібералізму.

Для періодичних видань характерні консервативний, ліберальний та демократичний характер. Консервативна громадська думка базувалася на принципах біологічного детермінізму, а головним призначенням жінки вважала народження й виховання дітей. Польська національно-демократична думка вбачала у жінці агента національного виховання, носія базових національних цінностей. Демократичний табір, який на початковому етапі мав спільну позицію у вирішенні жіночого питання з лібералами, на другому відчув на собі вплив соціал-демократичних ідей.

Російська періодика для жінок була нечисленною й не такою популярною в середовищі поляків Наддніпрянщини, як польська. Польські жіночі видання стояли на принципових засадах консерватизму, лібералізму чи соціалістичної доктрини. На відміну від російських жіночих журналів, де не приділялась увага національному питанню, польські видання акцентували щоразу на ньому увагу, бо для бездержавного суспільства воно було найболючішим.

Більшість жіночої періодики носила культурно-просвітницький характер. Новітня література, огляд міжнародних політичних новин й розвитку жіночого руху в західних країнах, тексти з історії культури та мистецтва, популяризація наукових досягнень повинні були сформувати широкий кругозір, просвіщати й

навчати. Однак, в більшості жіночих видань, окрім «Ster», жінкам подавались практичні поради щодо ведення господарства. Тобто прогресивні погляди на жіночу освіту, кар'єру, зміну статусу жінки в родині та суспільстві поєднувались з визнанням жінок особами, відповідальними за побут родини. Подвійність і непослідовність видань була наслідком нечітко сформульованої соціально-політичної позиції і програми розвитку жіночого руху.

Слід зазначити, що саме на шпальтах жіночих видань були артикульовані і актуалізовані ідеї жіночої емансипації. Визнання необхідності поліпшення становища жінок, розширення їх прав і можливостей усвідомлювалась у всіх колах суспільства, в тому числі, завдяки жіночій пресі.

3.2. Правове становище польських жінок Наддніпрянщини

Правовий статус жінок є засадничим для вирішення багатьох питань жіночої історії, бо саме він обумовлював їх становище в суспільстві, впливав на можливості в різних сферах, визначав соціальні функції і практики [667].

В центрі нашого дослідження польські жінки, особливість правового становища яких обумовлювалась приналежністю до окремої етнічної та статевої групи. Видається необхідним проаналізувати, як саме у правовому дискурсі визначались права польського жіночого населення.

Обмеження національних і майнових прав польського населення південно-західних губерній, яке цілеспрямовано впроваджувалось царським урядом, неодноразово було проаналізовано в літературі [724; 482; 550], тому ми обмежимось лише їх нагадуванням.

Після придушення Січневого повстання царат проводив цілеспрямовану політику щодо польського населення південно-західних губерній, що виявлялася в репресіях, обмеженні привілеїв дворянства, культурно-ідеологічному наступі. Участь поляків у повстанні на території

українських губерній була незначною: зразу після його придушення було репресовано 1340 поляків, з яких 817 – дворяни (близько 61 %), 181 – селяни (13,5 %), 254 – однодворці (20 %) і 52 – міщани (5 %). До травня 1867 р. було засуджено 3100 осіб, що складало половину учасників повстання [561, с. 238].

Обмеження польського домінування в економічній сфері було зафіксовано в низці наказів, які, по-перше, позбавляли польських магнатів, учасників повстання, права на воло діння маєтками. По-друге, польським дворянам згідно з указом від 10 грудня 1865 року заборонялось купувати землі, що стало основною перепоною для збільшення їх землеволодінь [170]. І останнє – політично неблагонадійних дворян польської національності примушували продати свої маєтки протягом двох років [541, с. 82].

Тільки 11 травня 1873 року на підставі царського указу було зупинено процес конфіскації земельних угідь та майна [171, с. 644]. Французький дослідник Д. Бовуа вказував і на інші форми економічного тиску – введення 10 % податку від річного прибутку землеволодіння в 1864–1868 рр., відмова в кредитуванні, право володіння землею лише підданим імперії тощо [429, с. 26, 56, 67].

На Правобережжі селянська реформа, яка запроваджувала перехід до товарно-грошових відносин в аграрній сфері, проводилась за окремим «Місцевим положенням», за яким розмір селянських наділів тут був більший, а ціна на землю менша, ніж в цілому по імперії [151, с. 22]. Такі заходи російського уряду пояснювалися не прагненням покращити становище українського селянства, а мали досить прагматичну політичну мету – привернути на свій бік українське селянство під час польського повстання [563].

Поступове «пом’якшення» царської репресивної економічної політики було пов’язане з розповсюдженням революційних настроїв на Правобережжі [429; 482, с. 336, 343]. Однак саме завдяки царату продовжувала підтри-муватись напружена ситуація між українськими селянами й польськими

поміщиками. Цей конфлікт був етносоціальним, перманентним і переживав декілька спалахів [475].

Після придушення повстання 1863 р. царат поєднував репресивні та еволюційні методи знищення польськості, заохочуючи збільшення в південно-західних губерніях «благонадійного» російського елементу [416, с. 280-287; 417, с. 238-260]. Вживалися заходи до послаблення можливості польських урядовців та поміщиків чинити вплив на місцеве населення, що супроводжувалося витісненням поляків з адміністрації і взагалі з міст. З 13 червня 1886 року російські чиновники, які обіймали посади державних службовців в Західних губерніях та Царстві Польському, отримували надбавку до заробітної плати в розмірі 20–50 % [724, с. 43-45]. На «свіжі великоруські сили» була покладена місія виправлення «польської зіпсованості» і «зведення російської будови» в краї [471, с.43].

Відбувався наступ і на культурно-освітні права польського населення. Російським урядом було видано низку указів, згідно з якими польські школи в Західному краї необхідно закрити, а за навчання польській грамоті в школі накладалися штрафи. [76, арк. 1-3; 73]. Викладання польською мовою було заборонено навіть у приватних закладах [75, арк. 4; 577, с. 83].

Продовжувався наступ і на католицьку церкву. З 1865 р. запроваджувалося викладання Закону Божого дітям римо-католицького віросповідання виключно російською мовою. Таким чином, польська мова повинна була зникнути з навчальних закладів [614, с. 33]. Заохочувалась секуляризація церковного землеволодіння, стимулювання прозелітизму католиків, уведення богослужіння в костелах російською мовою [508, с. 58-112].

Отже, польське населення українських губерній Російської імперії відчувало утиски й обмеження з боку влади, які трактувалися нею в категоріях помсти та примусу [268, s. 86]. Польське населення українських губерній потерпало від утисків і переслідувань у різних галузях громадського життя. Законодавче обмеження прав натикалось ще й на бюрократичне

свавілля місцевих чиновників, які часто демонстрували завзятість у боротьбі з «польським впливом».

Суспільно-політична ситуація змінилась під час революції 1905–1907 рр. Певна лібералізація режиму відбилась на можливості легалізації партій та національних організацій, які розгорнули свою діяльність на території Наддніпрянської України. Політичні партії, спектр яких був представлений від течії «реальної політики» до соціал- та націонал-демократичної, творили в Державних Думах Польське Коло, що ставило на порядок денний польське питання [721]. Культурно-просвітницькі організації, що виникли в багатьох містах українських губерній, стали осередками збереження національної ідентичності польського населення, провідниками й популяризаторами національної ідеї.

Правове становище польських жінок, як і інших жінок країни, визначалось системою прав та обов'язків, що базувались на основних принципах підданства у Російській імперії. Фактично закон закріплював нерівність жінок і чоловіків, що було притаманне також і іншим європейським країнам.

Згідно з законом, заміжня жінка перебувала під владою чоловіка, зобов'язуючись коритися йому, «перебувати до нього у любові, повазі та необмеженій слухняності», проживати разом, слідувати за чоловіком у випадку зміни місця проживання [165, с. 18].

Вступ у шлюб з чоловіком вищого стану супроводжувався для жінки підвищенням її правового статусу, а привілеї, пов'язані з його чином, званням, станом вона зберігала навіть у випадках вдовування чи при розлученні [165, с.11]. Станові привілеї не розповсюджувались на чоловіків, які брали шлюб з жінкою вищого стану, та дітей від цього шлюбу. Закон лише дозволяв жінці пожиттєво зберігати свої станові права та привілеї (ст. 100).

Обмеження особистих і майнових прав заміжньої жінки полягало в неможливості без згоди чоловіка давати на себе векселі, укладати договори

особистого найму, змінювати місце перебування та отримувати паспорт, вступати на державну службу чи навчання (ст. 103, 107, 109, 2202, 2203) [165, с. 11-12, 164]. З 1894 р. кожна особа повинна була мати вид на проживання, який отримував лише чоловік на всю родину. Окремий вид на проживання жінка могла отримати лише за згодою чоловіка або батька [165, с. 248-249].

Особливістю правового статусу польок виступала їхня релігійна приналежність до католицького віросповідання. Оскільки церква була відповідальною за укладання шлюбів, то саме шлюбне законодавство різнилось у православних і католиків імперії.

Згідно з Повним Зводом законів Російської імперії, шлюб був церковним і здійснювався за правилами й обрядами церкви без втручання світської влади. Умови вступу до шлюбу для католиків були такими ж, як і для православних, а саме: добровільність і правоздатність обох майбутніх членів подружжя, згода батьків чи опікунів, а для деяких категорій службовців – ще й начальства, відсутність іншого шлюбу (ст. 61–67) [165, с. 6-9]. Шлюбний вік визнавався 18 років для чоловіків і 16 – для жінок.

Якщо один з подружжя був православним, то вінчання відбувалось у православній церкві згідно з усіма правилами та обрядами. Але напередодні укладання шлюбу один з подружжя, хто не належав до православної віри, повинен був дати розписку в тому, що «не будет поносить своих супругов за православие, ни склонять их через прельщение или угрозы или иным способом к принятию своей веры» (ст. 67) [165, с. 8]. У випадку, коли шлюб укладався лише православною церквою, від майбутнього подружжя вимагали принести довідку місцевої поліції про правоздатність і відсутність інших шлюбів. Якщо шлюб православної/ого з католиком/чкою був зареєстрований лише католицькою церквою, він визнавався недійсним. Фактично законодавство закріплювало привілейоване становище православної церкви [533, с. 121-135].

Релігійна строкатість південно-західних губерній привела до появи статті у законодавстві, згідно з якою, якщо один з майбутнього подружжя

належить до католицького віросповідання, а інший до іншої християнської, але не православної, віри (наприклад протестантська, або вірмено-григоріанська тощо), шлюб укладався священиком тієї віри, до якої належить наречена. У випадку, якщо це католицький священик, і він відмовлявся реєструвати шлюб, то це мав право зробити той священик іншого віросповідання, до якого належить наречений. Віросповідання дітей у таких шлюбах визначалось загальним правилом: синів хрестити у віру батька, дочок – у віру матері, якщо не зазначено інше у шлюбному договорі (ст. 75) [165, с. 9].

У шлюбі за подружжям визнавались ті ж майнові права, що і для всіх підданих імперії. На відміну від багатьох європейських країн, в Росії визнавалась майнова самостійність жінки у шлюбі, що означало право роздільної власності (ст. 110). Тобто придане та майно, придбане на ім'я дружини до або під час шлюбу, вважалося її окремою власністю. В Чернігівській та Полтавській губерніях закріплювалося спільне володіння цим майном, що полягало в необхідності отримати згоду чоловіка на розпорядження ним, і заборона без згоди жінки обтяжувати його боргами чи відчужувати. Якщо жінка вела торгівлю окремо від чоловіка, її особистою власністю був також торговий капітал, яким вона розпоряджалася самостійно [165, с. 180].

Майнова самостійність жінок була надзвичайно важливим і прогресивним пунктом російського законодавства, який позитивно відрізняв майнове становище жінок в Російській імперії від Західної Європи, на що неодноразово звертали увагу в літературі [500, с. 81-82].

Обмеженими можна визнати спадкові права жінок, які розраховувались по низхідній та боковій лініях споріднення. Сини мали право на спадок у рівних долях, а дочки при синах отримували 1/14 нерухомого та 1/8 рухомого майна (ст. 1130). При відсутності синів дочки ділили майно порівну (ст. 1132) [165, с. 96-97].

У Чернігівській та Полтавській губерніях дочки не отримували спадку при синах, а їх доля спадщини визначалась приданим, яке їм надавалось при укладанні шлюбу. Якщо ж батько помер, не залишивши заповіту щодо розміру приданого, воно визначалось в розмірі 1/4 від його майна. При цьому, якщо серед спадкоємниць були вже заміжні, які отримали придане, то 1/4 частки майна вираховувалась від кількості сестер [512, с. 59-60]. Материнське майно розподілялось між всіма дітьми, незалежно від статі, порівну (ст. 1005, 1133, 1139) [165, с. 86, 97].

Якщо подружжя було бездітним, спадкування велось по боковій лінії. Сестри при братах не мали права спадкування. Загальне правило було таким: родові батьківські володіння переходили до роду чоловіка, а дружини – до материнського роду.

Закон від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав спадкування по закону осіб жіночої статі» розширив можливості жінок у спадкуванні, надавши їм право рівного поділу рухомого майна. При спадкуванні земельного майна доля сестри при браті складала 1/7, що слугує доказом непослідовності реформування спадкового права.

Дослідниця Г. Мягких вважає, що політика імперії в галузі права була спрямована на перешкоди щодо подрібнення родових господарств, чим можна пояснити і поміркованість розширення майнових прав жіноцтва [575, с. 87].

Розірвання шлюбу за життя подружжя, згідно з догматам католицької церкви, було неможливим. Можна говорити лише про розлучання (з російськ. – разлучение), що може здійснюватись на невизначений і визначений термін [501, с. 160-161]. Визначений термін, підставою для якого є перелюбство, жорстоке ставлення до одного когось з подружжя, або здійснення злочину, може бути встановлений за взаємною згодою. Розлучення на невизначений термін мало своїм наслідком неможливість у подальшому вступити в новий шлюб.

Відмінність католицького канонічного права полягала й у тому, що для розлучення не вважалась підставою довготермінова невідома відсутність одного з подружжя, як це було у православній церкві [546, с. 150].

У випадку змішаного шлюбу, де чоловік і жінка відносились до різних християнських церков – православної та католицької, процедура розлучення належала духовному суду православної церкви.

Католицька церква карала за перелюбство, наслідком чого було відлучення «від стола й ліжка» винного у зраді, а також накладання церковного покаяння. Менш строго каралося дошлюбне перелюбство, а тим, хто вступив у дошлюбні статеві зв'язки, належало одружитися. Позашлюбні діти не могли бути всиновлені, а також не мали майнових спадкових прав. За народження позашлюбної дитини на жінку покладалась церковна єпитім'я [546, с. 151].

Необхідно зазначити, що важливим фактором при розірванні шлюбу був соціальний статус осіб. Розлучення для жінок з нижчих станів було практично неможливим, а для дворянок – відносно легшим, ніж наказувало цивільне чи церковне законодавство [686, с. 54; 500, с. 79].

В країні з абсолютною монархією населення було позбавлене політичних прав. Право обирати в органи місцевого самоврядування в Російській імперії отримали чоловіки після впровадження земств у 1864 р. Жінки, чий майновий стан відповідав існуючому цензу, могли за довіреністю передавати своє право участі у виборах не тільки родичам – батькам, чоловікам, синам чи братам, але й іншим особам. Пізніше указ 1912 р. обмежував коло родичів, яким жінки могли передавати свій голос. Як зазначає російська дослідниця С.В. Ворошилова, під час виборів у Державну Думу в 1905 р. чоловіки вільно користувались наданим їм жінками правом голосу, отримавши від останніх довіреності з таким формулюванням «У всьому законно заподіяному за цією довіреністю я тобі вірю, сперечатися і перечити не буду» [456, с. 43].

Соціально-економічні права жінок в Російській імперії були достатньо обмежені. З 60-х рр. XIX ст. жіноча праця почала застосовуватися в штатах типографій, приватних конторах. З 1871 р. закон надав жінкам право працювати касирами на залізниці, телеграфістками у поштовому відомстві та у педагогічній сфері [608, с. 204]. Вони також могли обіймати фельдшерські або акушерські посади в жіночих медичних установах. Однак жінки так і не були допущені до державної служби, відповідно втрачаючи право на пільги і переваги, передбачені для державних службовців, а їх праця оплачувалась значно нижче, ніж чоловіків.

Жінки мали право на отримання пенсії. Так, вчительки, які мали кваліфікаційне свідоцтво та виконували свої обов'язки, мали право на пенсію, якщо могли довести відсутність інших засобів існування [542, с. 283]. Пенсія вдови чиновника надавалась на всю родину, нероздільно матері і дітям. Якщо ж жінка хотіла вилучити свою частку, вона могла претендувати на половину пенсії [166, с. 10].

Жінки мали можливість отримувати промислове свідоцтво купця і продовжувати ремісничу справу у випадку смерті чоловіка, але закон обмежував їх право впливати на рішення стосовно функціонування певних галузей виробництва [575, с. 88].

Інтенсифікація економіки і зростання кількості промислових підприємств у Росії в другій половині XIX ст. викликав потребу у нових робочих руках, тому в цей період активно запроваджувалася жіноча праця у фабрично-заводському секторі. На відміну від європейських країн, в яких регулювались питання праці і оплати відпустки вагітним жінкам-робітницям, створення умов для матерів, які годують груддю, російське законодавство лише регулювало питання нічної та позаурочної праці, праці на шкідливих підприємствах [456, с. 47].

Незважаючи на незначний відсоток польок, задіяних у промисловому виробництві, слід зазначити, що жінки-робітниці мали визначені трудові права. Важливо зазначити, що правова регламентація жіночої праці на

виробництві відбулася тільки наприкінці XIX ст. Закон 1885 року «Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах, мануфактурах» забороняв використовувати нічну працю (від 21 години до 5 ранку) на бавовняних, полотняних і вовняних фабриках [585, с. 9]. Як зазначають дослідники, хоч закон і дозволяв Міністерству фінансів розповсюджувати положення закону на інші галузі промисловості, але воно цим не скористалось [683, с. 46]. Необхідно зауважити, що такі особливості регламентації жіночої праці, як праця під час вагітності або пологів, не були зазначені в законодавстві [333, s. 23].

1903 року був уведений новий закон про соціальне страхування, який пізніше був доопрацьований у 1912 році. За цим законом було введено страхування від захворювань та нещасних випадків. При всіх підприємствах створювались лікарняні каси, в які вступали всі робітники і відраховували до них 1–3 % заробітної плати. Вагітні жінки не допускались до переміщення важких речей, їм надавалась відпустка на 2 тижні до і 4 тижні після пологів [442, 544, с. 79, 717, с. 260].

Однак багато працюючих жінок залишалось поза межами чинного законодавства. Перш за все мова йде про служниць та тих, хто займався кустарними промислами. Як зазначає провідна дослідниця історії жіноцтва у XIX ст. Л. Абрамс, значна кількість жінок виконувала надомну роботу, здаючи товар на продаж. Паперові квітки і вишиті серветки, мереживні комірці і розписаний посуд, в’язані рукавички та різноманітні прикраси – неповний список тих речей, які виготовляли жінки, працюючи вдома. Облік такої зайнятості ускладнений відсутністю статистики. Водночас ця робота була випадковою, сезонною, нерегламентованою, низько кваліфікованою та відповідно мало оплачуваною [397, с. 214].

Більше третини польських жінок, тобто ті, хто були задіяні в прислузі, фактично були позбавлені регламентації праці, бо залежали від працедавців. Їм не були гарантовані години роботи та її оплата. Саме це спричинило появу на початку XX ст. в Російській імперії товариств жінок-робітниць та

служниць, які прагнули відстоювати свої професійні інтереси [211 – 1905. – 31].

Дослідники зауважують, що до категорії прислуги входили різноманітні групи, що різнились не тільки різновидами виконуваної праці, але й умовами існування [301; 446]. Наприкінці XIX ст. характерним є відокремлення життя прислуги від життя господарів, і хоча домашні робітники перебували в приватному просторі родин, вони не харчувались разом, виконували певну роботу, за яку отримували плату.

В кримінальному законодавстві були визначені окремі права для жінок. Так, вагітні жінки, жінки з малолітніми дітьми мали особливий статус і позбавлялись деяких видів покарань, а також отримували пом'якшені покарання [455].

Отже, польські жінки в політичній, соціально-економічній, майновій сфері користувались тими ж правами, що й інші жінки імперії. Ці права були обмеженими, що і визначало нерівноправне становище жінок у суспільстві, впливаючи на їх можливості отримувати освіту, опановувати певні професії, отримувати гідну заробітну плату тощо. Залежне становище жінок було особливістю шлюбно-сімейних відносин, де жінки, хоч і мали певну майнову свободу, але не мали рівних прав з чоловіками. Підпорядкування шлюбних відносин церкві визначило особливість укладання та розірвання шлюбу у польок, але тут закріплювались переваги православної церкви.

3.3. Образи жінки в побутовій суспільній свідомості

Уявлення про чоловіків та жінок, їх соціальні ролі, призначення, заслуги перед суспільством змінювалось протягом багатьох поколінь. Ці ідеї не були детерміновані, а формувались у тогочасному суспільстві і задавались пануючим дискурсом. Завдання історика – проаналізувати, як були задані,

функціонували, відтворювались суспільні стереотипи, в тому числі і гендерні.

Одним із складних запитань є проблема існуючих суспільних уявлень у польському суспільстві Наддніпрянщини, про призначення жінки й чоловіка, поняття жіночого та чоловічого в поведінці, вчинках, стилі життя. Питання, що традиційно турбували антропологів, звернули на себе увагу й істориків. Їх вирішення потребує великої кількості документів – друкованих видань, наративів, листів, фотографій, фольклору та ін.

Розпорошені свідоцтва лише за їх детального аналізу і зіставлення можуть дати уявлення про те, що вважалось нормою, а що девіацією в певному суспільстві, як потрібно було діяти, щоб бути повноправним членом товариства, і як гендерні стереотипи обмежували особистісні прагнення.

Дослідження історії польського населення обмежується згадками про жінок як доповненням до чоловічої історії. Соціальні норми польського суспільства, розуміння таких важливих суспільних цінностей як родина, Вітчизна, життя, людина, якими повинні бути жінка чи чоловік, що було допустимим, прийнятним у польському середовищі, а що вважалось неприпустимим – усі ці теми отримали недостатнє розповсюдження в науковій літературі і базувались, в основному, на використанні наративів [380].

Однак узагальнюючу характеристику світоглядних уявлень певного соціального середовища зробити важко. Для вивчення соціальних уявлень про місце жінки у польському середовищі був використаний метод контент-аналізу, що є кількісно-якісним методом аналізу текстів, в нашому випадку – періодичного джерела. Таким джерелом є тексти, вміщені в газеті «Kraj», що була найбільш розповсюдженим періодичним виданням в середовищі поляків наддніпрянської України [589, с. 146-147]. Ця газета видавалась поляками в Петербурзі з 1882 р. Її видавці Е. Пільтц та В. Спасович орієнтувались на численне польське населення імперії, особливо на буржуазію, поміщиків та інтелігенцію західних губерній. В «Kraj» були надруковані публікації

громадських діячів, які стояли на позиціях «угоди», примирення з царським правлінням в умовах втрати державності [277]. Тижневик також уміщував огляд подій у Царстві Польському і польських землях, що знаходились у складі Австро-Угорщини та Пруссії, кореспонденції з провінції. Останні сторінки газети були віддані під рекламні оголошення, перед якими були вміщені некрологи, що й стануть основним джерелом дослідження.

Тексти особового характеру в такому випадку являють віддзеркалення загально соціальних тенденцій, серед яких потрібно виявити домінуючі стереотипи сприйняття жінок і чоловіків у польському суспільстві.

Однією з методик аналізу текстів є контент-аналіз, запозичений істориками із соціології, що допомагає пролити світло на деякі з наведених вище питань. Контент-аналіз базується на вивчення змісту абстрактних формалізованих текстів, що не завжди являють собою послідовність, за допомогою яких можна визначити загальні тенденції [399].

У суспільстві існує нерівноцінне сприйняття людей різної статі. На рівні повсякденної свідомості ми спостерігаємо різницю вимог до жінок і чоловіків, що обґрунтовує їх нерівноправне становище в суспільстві. Цю різницю ми можемо наявно прослідкувати на прикладі порівняння некрологів. Вибірка була випадковою і складала дворічну підписку щотижневика «Kraj» 1888 і 1890 рр., в якій виявилось 19 некрологів – 11 чоловічих і 8 жіночих: Бартошевич К. [211 – 1890. – 9] , Бессер В. [21 – 1890. – 16], Боровська А.[211 – 1890 – 20], Джужневський Ю. [211 – 1890 – 12], Жаба М. [211 – 1890 – 17], Копаньський І. [211 – 1888 – 7], Кукужа В.[211 – 1890 – 37], Ларбре В. [211 – 1890 – 3], Мейштович Ш. [211 – 1888 – 16], Михальський А. [211 – 1890 – 24], Подгородецький Ю. [211 – 1890 – 27], Пшецишевський А. [211 – 1888 – 16], Розцишевский З.[211 – 1890 – 12], Тиманович М. [211 – 1890 – 45], Унеховська В.[211 – 1888 – 16], Холецький М. [211 – 1888 – 19], Холстен О. [211- 1888 – 14], Шебеко А. [211 – 1890 – 9], Яжинська В. [211 – 1890 – 27].

Працюючи з такими «незвичними» джерелами, слід зразу виявити їхні особливості. Через специфіку текстів аналізу ми не можемо звернути увагу на тон, що зазвичай використовується в таких дослідженнях, аби диференціювати одиниці аналізу на «позитивні», «негативні» та «нейтральні». В нашому випадку загальний тон некрологів завжди трагічний, а особа, про яку йдеться, наділяється тільки позитивними характеристиками.

Необхідно зразу ж зазначити, що подана вибірка не претендує на відображення соціальних стереотипів, що існують загалом у польському суспільстві. Декілька рядків у газеті після смерті надавалось заможним поміщикам або видатним особам у своєму місті – лікарям, адвокатам, професорам університетів. Відповідно тенденції сприйняття людини є характерними для еліти польського суспільства. Однак не можна однозначно стверджувати, що світоглядні орієнтири заможних кіл радикально відрізнялись від бідніших прошарків населення. Вірогідно, що уявлення про «добру» людину, будь то жінка або чоловік, є характерним для більшості в будь-якому суспільстві.

Значна кількість некрологів написана чужими для померлих людьми – сусідами, співробітниками, особами, які входили в спільне коло, але не були тісно пов’язані родинними або ж близькими узами. Мета некрологів – розповсюдити новину про сумну подію, викликати співчуття, розділити скорботу не співпадає з поставленими нами завданнями, але саме цей факт дозволить виявити ненавмисні, але стійкі виказування, думки, уявлення.

Зміст некрологів буде використано для того, щоб проаналізувати гендерні стереотипи польського суспільства. Тому, не заглиблюючись у аналіз таких категорій, як вік, соціальний або ж майновий статус, зосередимось на тих, що є важливими для дослідження. Об’єднання некрологів за принципом статі викликане специфікою дослідження. Як категорії аналізу обрані:

а) представлення померлої людини та її життя;

б) заслуги;

в) описові характеристики особи.

Для аналізу першої категорії суттєвою виявляється схема, за якою здійснюється представлення померлої людини та її життя читачам. Перш за все, звертаємо увагу на асиметричну репрезентацію жінок і чоловіків. Усіх чоловіків, окрім одного, і деяких жінок названо за прізвищем, ім'ям, жінок ще й за дівочим прізвищем. У трьох із восьми жіночих некрологів характерним є таке подання: «Пішла з життя Казиміра з Запаловських Бартошевич, вдова Юліана – відомого історика і мати знаного краківського літератора і публіциста. Донька Яна Запаловського, майора польських військ…». Безсумнівно, що родина Бартошевичів була відома в заможних колах, але таким чином підкреслювалась приналежність до роду, тобто цінність жінки визначалась через чоловіків, які уславили рід – чоловіка, батька, сина.

Далі у всіх некрологах пригадуються найважливіші події життя людей. У чоловічих некрологах можна виокремити декілька тенденцій. Опис життя інтелігенції, переважно лікарів, містить алгоритм, за яким спочатку розповідається про роки навчання – в гімназії, університеті, а потім – про трудову діяльність: «працював в госпіталі» (про доктора В. Бессера), «заснував дослідницьке поле і пізніше очолив дослідну станцію» (про А. Михальського) тощо.

Коли розповідь йде про землевласників, то в опис життя не входять роки навчання чи праці. Пояснень цьому може бути декілька: ті, хто пише некролог, як правило, сусіди-поміщики, не знають про освіту померлого, або освіти взагалі не було, або ж освіта не була цінністю в цих колах, про яку гідно було згадувати. Наприклад, про З. Розчишевського сказано, що він «все життя прожив в краї. Багато років очолював місцеве дворянство», але нічого не сказано про те, чи отримав покійний будь-яку освіту.

В цілому, в чоловічих некрологах підкреслюється посвята свого життя праці, професії, покликанню. «Боровся зі злиднями» – про А. Михальського, «багато працював» – про В. Бессера, «із-за хвороби так і не зміг скласти іспит

з права» – про Ю. Підгородецького, «все життя сам, не маючи засобів, прагнув знайти їх для допомоги студентам» – про М. Холецького. Дискурс вибудовується таким чином, що служіння своїй професії, незважаючи на всі труднощі, є однією з головних заслуг у посмертних текстах про чоловіків.

Опис життя жінок більш одноманітний. Здебільшого розповідається про те, коли жінка була віддана заміж, а в деяких випадках зазначено закінчила вона пансіон чи отримала домашнє виховання. Лише в текстах, присвячених незаміжнім жінкам, – М. Кукужі, яка працювала вихователькою в багатих домівках, та М. Тиманович, вчительці жіночого пансіону, зазначено професійну діяльність.

Отже, представлення життя жінок і чоловіків було різним. Якщо в перших основними подіями вважались зміни сімейного стану, то в других – віхами були освіта та професійна діяльність. В цілому ж некрологи підкреслюють соціальний статус людини – походження, посади, впливові родичі тощо.

Заслуги померлих підкреслювались у всіх некрологах. Одиницями аналізу цієї категорії виступали речення, що складались з одиниць рахунку слів. Але, звичайно, допоміжні, другорядні слова, слова-зв’язки не бралися до уваги, а лише ключові слова та їх місце в реченні. Можна виділити декілька важливих рис, що підкреслені і в жіночих, і в чоловічих некрологах. Надалі вони будуть подані в порядку зменшення кількості висловлювань.

Найважливішою характеристикою є любов оточуючих, що виражалась у різних словосполученнях: «Всі його поважали й любили» – про В. Бессера, «користувався любов’ю та повагою» – про З. Розцишевського, «всі, хто її знав, любили її» – про В. Яжинську. Повага, якою користувалися герої некрологів, виражається такими характерними словами як «поважається» багатьма (в чоловічих некрологах зустрічається 4 рази, в жіночих – 1), «визнаний» (2 рази в чоловічих некрологах), «відомий» багатьом, «заслуговує на симпатію» (по 1 разу в чоловічих). Тобто служіння громаді,

підтримка стосунків зі своєю спільнотою є провідною рисою, що визначає заслуги людини [383, s. 136, 144].

Підкреслюється, що померлі завжди готові були надати допомогу: «всім давав поради і допомогу, незважаючи на (соціальний – О.Н.) стан – про М. Жабу, «опікала всіх по-материнськи» – про О. Холстен, «служив всім добром» – про А. Пшецишевського, «всіх вважав власними дітьми і розділяв з ними горе й радість» – про І. Копанського, «будь-кого зігрівала» – про К. Бартошевич. Варіативність допомоги близьким виражена по-різному в жіночих і чоловічих текстах. У чоловічих «надавав допомогу» – 5 разів, в жіночих – «опікала» – 3 рази, «турбувалась» – 2, «зігрівала» – 1.

Слова «громадянин» та «громадський» найчастіше вживані в чоловічих некрологах (8), що вказує на значущість даної категорії у житті чоловіка. Переваги контент-аналізу полягають у тому, що через вивчення контексту він дозволяє виявити змістовне навантаження деяких характеристик. Спробуємо виявити, що ж розуміли автори під громадським обов’язком.

Значне місце в чоловічих некрологах посідає перерахування професійних досягнень. А. Михальський, керівник дослідної станції Київського сільськогосподарського товариства «написав багато статей, книг, що схвально сприймались критиками», В. Бессер «критично розглядав існуючі теорії хвороб, знаходячи в них помилки». У тих, хто займався справами власного маєтку, теж були заслуги перед громадою, точніше, перед співтовариством таких же землевласників. Наприклад З. Розцишевський – «визнаний дворянством», Ш. Мейштович – «перетворив свій маєток у взірець і підняв цінність цієї землі. Мав широкі зв’язки в краї», А. Пшецишевський «не ухилявся від своїх професійних і громадських обов’язків». Заслуга цих людей полягала в тому, що вони змогли поєднати власні і суспільні інтереси і, сприяючи розвитку справи, підтримували власний добробут. Отже, цілком у дусі «органічної праці» громадський обов’язок розумівся в категорії служіння власним інтересам, а в результаті – посилення могутності еліти суспільства, до якої належали польські землевласники [349].

Однією з особливостей заслуг чоловіків є служіння громаді, суспільству, а не державі. Такий факт міг бути наслідком царської політики, що забороняла полякам обіймати певні адміністративні посади. Утім служіння суспільству, протиставленого непольській державі вплинуло на політичний розвиток польського народу, для якого громадська діяльність пов'язувалась з ініціативами на користь суспільства [276, s. 293].

В чоловічих некрологах використовується набагато більше дієслів, що акцентують увагу на діяльності людини, її активній життєвій позиції і є характерним саме для чоловічого лексикону і чоловічого мовного світу [460]. Під час опису освіти використовуються слова «закінчив» (3), «навчався»(3), професійної діяльності – «працював» (4), «заснував» (2), «віддав» (2), «написав», «присвятив», «віддавав» (по1).

Серед рис характеру, на які звернено увагу в усіх чоловічих некрологах – демократичність. «Легкість у спілкуванні» характеризувала доктора В. Ларбре, «доступний кожному» був В. Бессер, «допомагав усім, не шукаючи від цього поваги та оприлюднення» І. Копанський. Фактично «безкорисність»(2), доступність (2), відкритість всім (2), незважаючи на стан або майнове становище, є одними з найцінніших рис чоловіків.

Привертає увагу деяка гіперболізація опису скорботи за померлими, особливо, коли мова йде про людей не з близького кола. Про поміщика Ю. Джужневського сказано, що «селяни все йому розповідали… тисячі селян проводжали його в останній шлях і несли труну від костьолу до цвинтаря 12 верст». Або про І. Копанського: «сльози селян були гарячими й відвертими, бо вони втратили батька й опікуна». Ці слова написані після більш ніж двадцяти років ліквідації кріпацтва. Тобто польські землевласники жили ще в колі уявлень попередньої доби, вважаючи селянство «нашим людом», такою собі інфантильною масою, якій не обійтись без жорсткої, але справедливої руки батька, яким вони бачили польського поміщика [380, s. 281-288].

В жіночих некрологах основні заслуги належать здобуткам у родині. Померлі були доньками, дружинами (3), матерями (6) і виконання сімейних ролей ставало головною заслугою, що відобразилось в посмертних згадках.

Два слова, що зустрічаються найчастіше в описі життя померлої – «обов'язки» (4) та «взірцево» (3). «Взірцева дружина й мати» К. Бартошевич; «все життя була прикладом для всіх: як належить виконувати свої обов'язки» А. Боровська; «присвятила себе прийнятим обов'язкам (після заміжжя – О.Н.), ставши взірцевою дружиною, матір'ю, господаркою» О. Холстен. Взірцеве виконання своїх обов'язків є головною перевагою жінки у польському суспільстві кінця XIX ст.

В описах життя двох жінок, які не мали родини, про що було вже сказано вище, обов'язком вважається педагогічна праця, якій вони присвятили життя. Ця діяльність виступає певним замінником відсутності власної сім'ї та дітей. Про це прямо сказано в некролозі М. Кукужі, яка, «не маючи власних дітей, все життя наповнила працею», а М. Тиманович «любила свою працю, присвятивши їй життя».

Головні заслуги жінок – виконання сімейних обов'язків матері й дружини включають у себе додаткові характеристики. Прикладом «правильного» виконання свого покликання слугує терпіння. А. Боровська була прикладом «як любити людей, мужньо терпіти, сильно вірити й присвячувати себе благородній меті»; В. Яжинська «все терпіла, як мужня християнка». В жіночих некрологах дієслова зустрічаються набагато рідше, ніж в чоловічих, і вони іншого характеру: присвятила, любила (по 4), терпіла, турбувалась (по 2). Ця благодійність жінок, здатність турбуватись про інших вважається певним недоліком, недорозвиненістю жінок з точки зору чоловіків [466, с. 180].

Благородство (3) мети і материнська опіка (3) ближніх – важливі риси портрету польських жінок. В. Кукужа, крім сердечної турботи про дітей, брала участь в місцевому благодійному товаристві». «Свою благодійницю» А. Шембеко оплакували бідні мешканці і прислуга так же, як і О. Холстен,

яка «по материнські» опікала ближніх. Саме опіка, доброта, турбота про ближніх, слабкість – є тими рисами, якими наділяє жінку традиційне мовлення, і саме такий ідеал закарбовується у свідомості [313, s. 184].

Заслуги померлих описувались у певних словесних формулюваннях. Чоловічі некрологи більш скупі на описові характеристики. «Талановитий лікар» та «високопрофесійний діагност» В. Бессер, «віддав себе вивченню сільського господарства» А. Михальський, «сповнений заслуг, тихої та довгої роботи» М. Жаба, «служив суспільству» Н. Холецький. Особистісні якості передаються декількома короткими фразами: «справжній громадянин і благородна людина» З. Розцишевський, «глибоко віруючий…, завжди готовий допомогти» Ш. Мейштович, мав «добрий характер і шляхетні погляди» Подгорський.

Підрахунок слів, що характеризують особистісні якості, показав вирази, що використовувались найчастіше – шляхетний (3), талановитий, відкритий, доступний, некорисливий, освічений (по 2).

Тільки в деяких чоловічих некрологах зустрічаються натяки на особливі, притаманні саме цим людям, риси характеру. Так, Подгорський, померлий у молодому віці, будучи студентом, мав «пристрасне зацікавлення книжками», В. Бессер «уникав світського лоску», Н. Холецького називали «консулом студентів» за його опіку молоді.

Зовсім інші вирази використовуються в жіночих некрологах. Крім вищеназваних епітетів, «зразкова» (3), «терпляча2 (2), «шляхетна» (3) зустрічається багато інших характеристик. Однією з найбільш розповсюджених рис жіночих характерів є жертовність: жертовна (2), присвятила себе (4). Практично в кожному жіночому тексті згадується про щиру віру і служіння церкві. «Доброю християнкою, яка жила згідно з законом Божим», називають В. Яжинську, важливою рисою О. Холстен була «щира християнська любов до ближнього».

Описові характеристики емоційні, сповнені доступним і близьким кожному змістом: «турботлива матір, добра господиня» В. Унєховська, жінка

«надзвичайної доброти і благородного серця» К. Бартошевич, «прикраса товариства» В. Яжинська [348].

Як і в чоловічих некрологах, ми небагато дізнаємось про особливості померлої, її індивідуальні риси. Перед нами загальний портрет, який можна уявити. Жінка: турботлива мати, вірна християнка, добра і терпляча, яка присвячує своє життя виконанню сімейних обов'язків. Чоловік: професіонал, громадянин, благородний, відкритий, має статус і повагу в суспільстві. Маскулінність репрезентується через суспільну сферу (повага в суспільстві, гідний громадянин), а фемінність виявляється в приватній сфері – в родині. Мова некрологів гендерно маркована, тобто вирази, які використовуються в жіночих некрологах, неприпустимі в чоловічих.

Отже, некрологи дають уявлення про те, що цінувалось суспільством у жінках і чоловіках. Якщо для перших важливими є посвята родині, вірі, то в других – праця, служіння суспільству та його благу. В чоловічих некрологах згадок про родину не зустрічається взагалі, в той час як у жіночих сім'я розглядається в категоріях «обов'язку». Такий дискурс обумовлений патріархальними традиціями в суспільстві, релігійними уявленнями, існуючими суспільно-ідеологічними концепціями. Однак некрологи двох жінок, які не мали родини і присвятили своє життя педагогічній діяльності, вказують на те, що саме в цій галузі жінка могла досягти визнання й успіху. Цей факт може слугувати підтвердженням емансипації в професійній сфері.

Завдяки використанню контент-аналізу вдалось установити уявлення та суспільні стереотипи в польському середовищі. Обрані категорії аналізу дозволили прослідкувати, якими у свідомості поляків були уявлення про те, що становить цінність життя чоловіка та жінки, що є їх заслугами та які якості найбільш цінні.

3.4. Образи жінки у польському мистецтві (візуальні репрезентації жінок у польському малярстві)

Історичні дослідження, як і інші гуманітарні дисципліни, наприкінці XX – початку XXI ст. переживають візуальний поворот. Він пов'язаний із використанням у дослідженні візуальних джерел – картин, фотографій, фільмів тощо. Саме ці матеріали почали слугувати вченим – соціологам, антропологам, історикам, етнологам важливим інформаційним джерелом для аналізу соціальної дійсності.

Особливо важливими візуальні джерела стали для гендерної історії. Саме репрезентації жінок повинні, на думку Дж. Скотт, стати першим етапом у визначенні сприйняття жінок у суспільстві. Так як фотографія не була достатньо розповсюдженою наприкінці XIX – початку XX ст., то звичайно, що візуальним джерелом для аналізу в цей період є живопис.

Аналіз візуального тексту відкриває багаті можливості для істориків. Альміра Усманова, філософ, вказує на такі переваги візуального джерела. По-перше, його більша інформативна насиченість стосовно представленості жінок в історії. Якщо офіційна історія багато років не вважала жінок гідними своєї уваги, то іконографія жіночих образів є достатньо репрезентативна. По-друге, візуальне джерело дає альтернативну інтерпретацію дійсності. Письмовий текст репресує значення, бо складається зі слів, що організовані певним порядком, і вибудований за законами жанру. До того ж, самі тексти часто були написані в інтересах певної особи або групи, ставились на службу владі, а отже не можуть викликати повної довіри. Інформативність візуального джерела при застосуванні критичного аналізу і бажання дізнатись більше, ніж пропонують підручники з історії мистецтва, відкриває можливості пізнати історію набагато глибше [659, с. 95]. До того ж, візуальні матеріали впливають на візуалізацію пам'яті і історичного мислення. Індивідуальна пам'ять багатьох людей трансформується під впливом побаченого на екрані, виставці, фото, а колективне сприйняття минулого

багато в чому залежить від того, наскільки добре воно трансльовано візуально [698].

Польські митці різних жанрів і напрямків вміщали на своїх полотнах жіночі образи. Для теми дослідження важливого значення набувають не тільки жіночі портрети, а й розмаїття представлених в малярстві жіночих образів. Для аналізу були обрані картини польських митців, які вміщені на сайті Галереї польського малярства Більшість представлених на сайті картин відносяться до визначеного періоду. Тому в галереї жіночих образів для аналізу обирались картини відомих польських художників, які виступають як історичні джерела, бо демонструють існуючі стереотипи, або якимось чином можуть пояснити їхнє існування і відтворення.

Як слушно зауважує А. Усманова, ми звикли до дихотомічного представлення жінок: або мова йде про позитивних осіб, які уособлюють ідеали порядності, благочестя, духовності тощо, або ж про порочних, які виступають джерелом бруду, негідності, а значить і несуть відповідальність за це [697]. Натомість репрезентація жінок не є настільки полярною, а описана багатьма різноманітними образами.

Звичайно, що в галереї позитивних образів найперше місце належить образам материнства і зображенням матері Божої як їх іконографічному джерелу. Не зупиняючись на жіночих портретах, що мають назву «Портрет матері», звернемось до зображень жінок, які уособлюють материнство. Як правило, це зображення жінки з дитиною, яка тримає її на руках, захищаючи своєю поставою дитину від злого і несправедливого світу. Погляд жінки в таких картинах ніколи на спрямований на глядача – він або повністю зосереджений на дитині, або ж прикутий до якогось центру, який залишається непомітним для глядача.

Втім, іноді ми можемо побачити об’єкт її уваги. На картині К. Алхімовича «На етапі» (іл.1) ми бачимо жінку, яка зображена сидячою в кутку кімнати з гратами на вікнах. Вона сидить на низькому стільці в зимовій важкій одежі і притискає сплячу дитину. В руках вона тримає книгу, яка

заволоділа її увагою. Позаду неї, за дверима височить, понуривши голову у смутку, чоловік. У сусідній кімнаті товпляться люди, а в цій – лише названі герої та вузол з речами на долівці.

Зміст цих художніх постатей не ховається від глядача – він символізує сім'ю, яка їде на заслання. Піклування про дитину повністю покладене на жінку, але в її обличчі ми не бачимо смутку, що є наслідком тієї сили і натхнення, що їй надає книжка. Ми навіть не сумніваємось, що це Біблія. Чоловік понурений від того, що він неспроможний якось зарадити ситуації, і це примушує його опустити голову і плечі.

Р. Барт указував, що основа живучості міфу в тому, що він одночасно і розпізнається, і не є настільки викличним, щоб дратувати своєю примітивністю [414, с. 72-130]. Символічно картина демонструє методи панування держави, яка відправляє поляків на заслання. Те, що і жінка, і дитина також потерпають нещастя, демонструє участь у протистоянні як жінок, так і дітей. Материнство не стало на заваді боротьби поляків проти поневолення, і її особливістю стала духовна підтримка церкви. Отже, на картині К. Алхімовича материнство набуває символічного змісту незламної боротьби.

Саме ця тісна пов'язаність материнських образів з патріотичною символікою є особливістю польського малярства. Скажімо, показовими в цьому плані є картини Т. Аксентовича «Над гробом сина» (іл.2) або А.Гротгера «На попелищі» (іл.3). Зображення жінки у траурному одязі над свіжою могилою у Т.Аксентовича, або волаючою старої, яка опустилась навколішки і з благанням возвела догори очі, у А. Гротгера відносять нас до асоціації з Марією. Причому в другому випадку асоціація з П'єтою підкреслюється і натільними хрестами обох зображених жінок. Водночас вони відображають ситуацію, коли Польща втрачала своїх синів-захисників після розгрому повстань [280, s. 99].

Материнство тісно вплітається в канву соціальних протиріч, які переживала Польща в другій половині XIX ст. Країна, незалежності якої добивались повстанці, зображується у вигляді матері, яка одягла чорні одежі,

несе свій хрест підкорення і звертається до небес. Однією з особливостей постатей Вітчизни в польському малярстві, як зазначають дослідники, є її пасивність [318, s. 21]. Це не революційна героїня, яка підіймає народ на боротьбу, а «Скута Полонія» Я. Матейка (іл.4), закована у кайдани і поставлена на коліна. Отже, ми бачимо, що навіть у репрезентаціях використовуються традиційні символічні образи, які зображують жінку-жертву.

Характерна риса зображуваних жінок у запереченні їх тілесності. Дослідниця Ірена Ковальчик порівнює жіночі образи на полотнах французьких і польських митців [303]. Якщо французька Революція, піднімаючи прапор, навіть оголила груди в спалаху боротьби, то фігура польської Вітчизни завжди наглухо скута одягом. Отже звільнення, мрія поляків, йшло врозріз з тілесним визволенням, що суперечило традиційним уявленням про жінку. Пасивна і скута, жінка – Матір, Батьківщина, Полонія зображується з дитиною, як символом свого «природного» призначення і покликання.

Релігійність поляків можна побачити і в другорядних деталях картин. Так, звертаючись до галереї «Полонії» А. Гротгера, уважно придивимось до картини «Полонена» (іл.5). Зображена навколішках жінка кидається до дверей, за якими зникає постать зі скрученими руками у супроводі багнетів. Привертає увагу кімната постраждалих – майже аскетичний інтер'єр з книжковою полицею, ліжко, над яким висить хрест, а під ним – револьвери. Зображення хреста над зброєю начебто уособлює благословення поляків на боротьбу, а страждання Бога налаштовують на примирення з земним тягарем [307].

Якщо ми вже звернулись до образів Матері-Батьківщини, варто продовжити аналіз зображеннями Полонії Я. Малчевського (іл.6). Його Полонії – це не матері. Одна з них зневажлива красуня, яка милостиво приймає поцілунок воїна, що став перед нею навколішки. Він одягнений в обладунки, і жадібно, пристрасно віддався поцілунку. Вона несе у біло-

червоному шлейфі за спиною царську корону. В образі жінки немає аскетизму, горя, розпачу, він сповнений відчуття власної гідності.

Символізм митця відображає зміну настроїв у польському суспільстві на початку XX ст. Картина написана у 1914 р., в переддень Першої світової війни, і пов'язана з настроями служіння своїй Вітчизні, яка є великою і сильною, а отже потребує самовідданого служіння з боку своїх захисників.

На службу патріотичним настроям приходять саме жіночі образи, тому репрезентація підкорює тілесність жінки символічному змісту. Саме на жінку покладається завдання символічного відтворення нації, що глибоко вкорінюється в свідомість і розуміється як покликання. Тобто репродуктивні функції жінок виступають ідеєю обґрунтування «природного» покликання жінки. Символічне відтворення нації, разом з фізичним і культурним, що покладається на жінок, також «оприроднюється», і відбувається це засобами мистецтва, «ідеологічним апаратом», якщо користуватись термінологією Л. Альтюссера.

Ще один жіночий образ Я. Малчевського вимагає аналізу, а саме його «Вітчизна» (іл.7). На картині ми бачимо красиву жінку з двома дітьми – хлопчиком і дівчинкою. Жінка одягнена в білу сукню з накинутим зверху червоним плащем і опирається на посох. Хлопчик схилив голову до матері, а дівчинка демонструє розірвані кайдани.

Картина достатньо відкрита до дешифрування. Скинувши кайдани, жінка-Вітчизна крокує разом з дітьми, своїм майбутнім. Посох в її руці натякає на довгий і важкий шлях, що їй довелось долати, а розірвані кайдани означають виборену незалежність. Але відкритість тексту стосується і тих його деталей, які формують уявлення про жінку. Її цінність і її майбутнє полягає в її дітях, а материнство – її призначення. Саме зображення жінки не самої, а разом з дітьми дозволяє чітко простежити акценти в цінностях суспільства.

Ще один типовий образ виникає на картинах польських малярів кінця XIX ст. – жінка-друг і помічник повстанців. На картині А. Гротгера

«Прощання з повстанцем» (іл. 9) жінка в чорному вбранні благословляє чоловіка, який опустився перед нею навколішки і закриває собою коня, підготовленого для дороги. Ця репрезентація жінки фактично символізує ті риси, якими традиційно наділяється позитивний образ дружини. Погляд в очі чоловіка – вірність і відданість, пряма постать – сила і сміливість [336].

Одним із способів репрезентацій жінок є використання жіночих постатей з метою викликати у глядача співчуття. Крім образів матері, яка втратила сина, як у Т. Аксентовича, або постраждалих від утисків влади, як на картинах А. Гротгера, вагоме місце посідають репрезентації жінок, що затиснуті в глухий кут обставинами чи самим суспільством. Такими є полотна Т. Аксентовича «Під тягарем нещастя» (іл.10), або В. Герсона «Дівчина без притулку». Якщо ми проаналізуємо літературні і художні образи, то побачимо, що аналогічним прийомом користувались і письменники, як от Е. Ожешко у своїй знаменитій повісті «Марта». В першій з названих картин яскраво вбачається іконографія оплакування. В другій же символічно засуджується жахливий світ, що примушує жінку залишитися просто неба. Але чому саме постать жінки повинна викликати почуття жалощів? Вірогідніше за все, ми маємо справу з типовими культурними кодами, коли насилля сприймається як насилля чоловіка над жінкою. Жорстокість світу найбільш вигідно вбачається в стражданнях жіночих постатей, і художники використовують цей прийом.

Певна парадоксальність полягає в тому, що літературні і художні образи жінок, що потерпають від несправедливостей буржуазного світу, написані в період популярності варшавського позитивізму, який стоїть на засадах утвердження капіталізму, прославляє його зрушення. Це дає можливість припускати, що навіть його апологети розуміли недоліки нового суспільного устрою, але вважали, що їх можна виправити шляхом засудження мистецькими засобами.

Слід зазначити, що релігійні образи жінок, як і традиційні уявлення, дихотомічні. Дослідники вказують на подвійність біблійних поглядів –

егалітарного, що доводить рівноправність чоловіків і жінок, та сексистського, який утверджує патріархат в культурі та обґрунтовує нерівність статей [678]. Для першого притаманним є визнання жінок як гідних послідовниць Христа, які заслуговують на повагу й визнання. В другому випадку – Біблія як джерело, створене в культурному контексті, відображає патріархатні відносини і продукує їх. Якщо провідною героїнею першого виступає Діва Марія, уособлення чистоти, вірності, жертовності та самозречення, то підставою для другого виступає Єва – жінка, яка винна у гріхопадінні людства, і відповідальність за цей вчинок покладається на жіноцтво в цілому.

В польському малярстві можна прослідкувати тенденцію, коли жіночі образи співвідносяться з природою, натомість чоловічі – з культурою, що є характерним для багатьох суспільств. Антрополог Ш. Ортнер намагалась відповісти на питання, чому саме такий розподіл функцій притаманний багатьом суспільствам [601]. На її думку, дітонародження, плекання дитини, зосередженість на родинних зв'язках, пов'язані з біологічними функціями, спричинили замкненість саме на цих сферах життєдіяльності. Але в мистецтві ця пов'язаність яскраво унаочнюється і можна прослідкувати, яким чином природне єднається з жіночістю. В наше завдання входить показ того, як за допомогою певних категорій, порівнянь, символічних образів формується феномен жінки, продукується і відповідно міцно вкорінюється у свідомості за допомогою процесів візуалізації пам'яті.

Репрезентації жінок тісно переплітаються з образами природи – пори року, квітів (В. Подковінський «Конвалія» (іл. 11). Наприклад, жіночі образи використовуються як уособлення весни – однойменні назви носять картини Т.Аксентовича, Я. Малчевського, В. Прушковського. Виникає запитання, чим відрізняється «Весна» Т. Аксентовича (іл. 12) від його галереї «рудих» (іл. 13), проникнутих еротизмом і чуттєвістю жіночих образів. Хіба тільки тим, що жінка в ній тримає квітку тюльпану в руці, що уособлює собою весну, або милується своїм відображенням у дзеркалі.

Останній сюжет є розповсюдженою деталлю жіночих художніх образів (ілл. 12). Такий же мотив, як у Т. Аксентовича, використаний і в інших жіночих портретах – В.Слевінського «Та, що розчісується» та Г. Гвоздецького «Жінка перед дзеркалом». Мистецтвознавець Дж. Бергер влучно пояснив розповсюдженість цього елементу на полотнах художників. Відображаючи погляд суб'єкта-чоловіка на об'єкт своїх тілесних задоволень, художник одночасно виправдовує себе, вкладаючи в руки жінки люстерко і називаючи картину «Гонор» [697]. Задоволення від споглядання оголеного жіночого тіла демонструє вуайєристську насолоду чоловіка художника. «Пов'язана» чоловічим поглядом на свою красу та сексуальність, жінка, таким чином, втрачає власне право на конструювання індивідуальності [702].

Жінка як символ пори року представлена і в картині Ю. Брандта «Бабине літо» (іл. 14). На цей час вказує лише скошене поле, де в еротичній позі чекання зображено пастушку, та перебирання дівчиною павутиння. Стадо корів, яке вона пильнує, знаходиться надто далеко, і лише собака слідкує за ним, давши можливість господарці перепочити і віддатись мріям.

У названих картинах можна прослідкувати чоловічий і аристократичний погляд на жінку, в цьому випадку – селянку. Мистецтвознавець Г. Поллок довела, що погляд художника завжди гендерно і класово обумовлений. У випадку з останньою картиною, ми бачимо погляд людини – чоловіка, аристократа на жінку з низів суспільства. Автор воліє бачити її чуттєвою, розслабленою, замріяною, безтурботною. За інтерпретацією Л. Малві таким чином виражається бажання автора, поза жінки, яка лежить, тільки сприяє розростанню фантазії чоловіка-глядача [555]. При цьому селянське життя сповнене виснажливої праці і за хвилинку відпочинку дівчина може поплатитись довгою біганиною за худобою, що відбилась від стада. Але цей факт залишається поза увагою як маляра, так і його глядачів.

Інший варіант спорідненості з природою представляють картини, що зображують жінок – героїнь різноманітних античних міфів – німф, медуз, русалок, вакханок. Такі героїні еротичні, вони обіцяють насолоду,

виступаючи уособленням гріховності [338]. «Медуза» Ю. Мехоффера (іл. 15) – яскравий приклад фатальної жінки, в якої лише уважно придивляючись можна додивитись на голові змій. Її погляд зачаровує і сковує, риси її обличчя ідеальні, а постать владна і самовпевнена. Таке уявлення про жінку свідчить про страх її влади, про небезпеку, яку вона може собою являти. Ототожнення з природою, яку чоловік підкорює культурі, виявляється в цих картинах доказом того, що природне начало може бути і небезпечним, а отже, обґрунтовує право чоловіка на його приборкання.

Ще в більшій мірі небезпека походить від згуртування цих природних сил. Картини Я. Малчевського «Русалки», В. Прушковського «Водяні німфи», К. Сіхульського «Вакханалія» показують незагнузданість «тваринного» жіночого начала і ті наслідки, які воно може мати для чоловіка. Антрополог М. Цимбаліст-Росальдо на підставі багатьох антропологічних досліджень довела, що чоловіки з тривогою ставляться до публічних жіночих зібрань, так як ті ставлять під сумнів природність сімейного покликання жінки і становлять небезпеку чоловічому пануванню в публічному просторі [710].

Ще один висновок можна зробити, споглядаючи наведені вище картини. В картині Я. Малчевського «Русалки» (іл. 16) ми бачимо, що купа жінок, одягнених в білі туніки, лежать в різноманітних позах на поверхні води. На передньому плані – залоскотаний, нерухомий чоловік. Білий колір жіночого одягу, символ невинності, тут суперечить сутності русалок, які несуть загрозу. Оманливість жіночого світу виражається ще й в зображенні водної поверхні. Саме водяні брижі створюють мерехтіння в очах і надають розуміння непевності, обману зображуваного світу, який несуть його агенти – русалки [573]. Отже, оманливість жіночого світу доводиться декількома мистецькими засобами – як оманливість кольору одягу, як оманливість площини картини, як символічний жахливий наслідок.

Отже, можна виявити певні тенденції в зображеннях жінок на полотнах польських художників. Позитивні жіночі образи тісно асоціюються з

християнськими образами і мотивами, підкреслюється релігійність зображуваних постатей. Репрезентації жінок, як уособлення природного, бурхливого, гріховного начала зчаста поєднуються з язичницькими символами, які походять з античної міфології або народних архаїчних уявлень. Бінарна опозиція жіночих образів підкреслюється завдяки використанню релігійного символізму.

Більшість позитивних жіночих образів відсилають нас до асоціацій із символами домінуючої релігії. Однак в цих образах заперечується тілесність жінки. Жіночі постаті на цих картинах мають неземну, небесну природу, вони асексуальні. Постаті чуттєві і земні мають тавро грішниць, співвідносяться з поганськими символами.

Крім наведених образів, не можна обійти і репрезентацій жіночого мистецтва. В цей період найбільш відомими польськими художницями були Ольга Познанська і Анна Білінська-Богданович. Варто порівняти їх жіночі образи з тими, які репрезентують чоловіки.

Жіночі портрети О. Познанської достатньо різноманітні. Себто авторка не зображує рокових жінок чи світських леді, вона репрезентує їх такими, якими вона їх бачить. Скажімо, один із «Портретів жінки» (іл. 17) представляє повну жінку середнього віку в кольоровій сукні зі складеними на колінах руками і напіввідкритим ротом.

Антиеротичність цього образу очевидна – повнота жінки, різні, не підібрані за вимогами смаку сукня і спідниця, винувато і нескладно зображені руки, які начебто не знайдуть собі застосування, рот, відкритий чи від позіхання, чи від того, що вона щось говорить. Усі ці риси начебто не личать жінці, не пасують їй, не прикрашають. Саме це робить жіночий портрет життєвим. Реалізм живопису для художниці передається знову ж таки жіночими образами, які є не дихотомічними, а різноманітними.

Заслуговує на увагу ще одна картина художниці – «Квіткарки» (іл. 18), що зображує дівчат, які роблять бутоньєрки. Без зайвого ореолу романтизму

професії і без щемного жалю з приводу використання дитячої праці, художниця зображує монотонність роботи дівчат.

Ця монотонність написана на обличчях трудівниць і підкреслюється сірістю кімнати. Художниця начебто розвінчує міф про порівняння жінки з квітучою рослиною, а показом того, як робляться чарівні букети, начебто натякає на те, як створюється це порівняння і що за ним криється.

Вагомою особливістю вирізняється мистецтво жінок – тільки на автопортретах двох художниць (іл. 19, 20) ми побачимо прямий погляд в очі глядачам. Особливо демонстративним він є на автопортретах А. Білинської-Богданович (іл. 20), де вона зображує себе з палітрою в руках. Ця палітра наче її зброя, що є і захистом від звинувачень у сміливості погляду, і маніфестом, який утверджує її право на нього.

Зображені жінки не дивляться в бік, не ховають очі, не підносять їх догори – вони дивляться на глядача, і вже той стає об’єктом споглядання. Цей погляд є демонстрацією свого права, права художниці, але співпадає і з утвердженням права жінки на свій погляд, і в цьому сенсі ці автопортрети є маніфестом боротьби жінки за право бути рівноправним з чоловіком-суб’єктом.

Гендерне прочитання репрезентацій жінок у польському малярстві дає уявлення про те, яким чином засобами мистецтва формувалось, закріплювалось і відтворювалось уявлення про жінку, її тілесність, сутність, покликання тощо. З точки зору чоловіків художників перед нами вимальовуються дихотомічні образи жінок, які демонструють панівний дискурс, що бачить жінку святою або ж грішницею. Тільки жіноче мистецтво демонструє розмаїтість категорії «жінки» і по суті стверджує право жінки не відповідати тим образам, які міцно утверджує чоловіче мистецтво.

* * *

Польські жінки були присутні в різноманітних сферах суспільної свідомості – в громадській думці, праві, мистецтві та ін. Образи жінки з одного боку, відбивали реальність, з іншого – виступали ідеалізацією або гіперболізованим символом, на які потрібно рівнятись у дійсності.

Жіноче питання, тобто проблема емансипації жінок другої половини XIX – на початку XX ст. турбувала громадськість Російської імперії, в тому числі й Царства Польського. Теоретичні концепції, вироблені у ході суспільної дискусії з цього питання, стали основою для розвитку жіночого руху. Польські жінки Наддніпрянщини виявили активність у боротьбі за свої права, але в своїй громадській діяльності керувались теоретичними концепціями, запозиченими із польської громадської думки. Громадська думка проаналізована, в основному, на матеріалах тогочасної періодичної преси, в тому числі й жіночої.

В риториці консервативних кіл, до яких можна віднести і угодовський табір, і націонал-демократів, польська жінка виступала в ролі матері, Берегині, за якою закріплене чітко визначене місце в системі родинних відносин. Підтримувала таку точку зору й католицька церква, наголошуючи на природному «покликанні» жінки. Ліберальний табір виступав за жіночу емансипацію, яку розумів як право жінок на отримання освіти, доступ до різноманітних професій, розширення прав тощо. Соціалістична програма розглядала жіноче питання в контексті класового. Лише поява феміністичних видань у польській періодиці на початку XX ст. ознаменувала оформлення феміністичної ідеології в громадській думці, що стала концептуальним підґрунтям розвитку феміністичного руху.

Правовий статус жінок зазнав трансформацій у зв’язку із модернізацією суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Потреба в залученні жінок до виробництва вимагала надання їм прав щодо отримання освіти й посад. Натомість правове регулювання шлюбно-сімейних відносин відрізнялось архаїчністю і було підпорядковано церкві. Суперечливість

законодавства знайшла вираження і в регулюванні цивільно-майнових відносин, і у спадковому праві.

Дослідження побутової свідомості довело, що в буденному сприйнятті жінки уособлювались як частина роду, сім'ї, носії «вічних» моральних цінностей – любові, жертовності, доброти. Їх основне завдання полягало у збереженні основних морально-етичних засад непорушності польської родини, а ідеалом було служіння вірі та сім'ї. Такі уявлення свідчать про консервативність польського суспільства, закоріненість у ньому патріархальних традицій та релігійних канонів. Ці побутові уявлення стояли на заваді модернізаційним змінам у статусі жінок. Візуальні джерела лише підтверджують властиві польському суспільству образи жінок – матерів, вірних дружин, символів жертовності. Асоціації з Марією, Полонією, язичницькими богинями представляють ідеалізовані образи. Лише жіноче мистецтво утверджує не символічний або еротичний погляд на жінку, а реалістичний у всій його розмаїтості.

Отже, суспільно-політична думка виражала традиційну систему норм і уявлень щодо статусу жінок. Виклики модернізації впливали на зміни у сприйнятті соціально-економічного становища жіноцтва, визнання їх групою, включеною у соціальне життя. Разом з тим у побутовій свідомості, сфері приватного життя, символічному світі мистецтва за жінками закріплювались їх «традиційні» соціальні ролі.

4. ПОЛЬСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ

4.1. Головні тенденції розвитку жіночого руху в другій половині XIX – на початку XX ст.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Наддніпрянщині поширюються гасла боротьби за права жінок, створюються чисельні жіночі організації і розвивається жіночий рух. Заклики прогресивної громадськості щодо розширення прав жінок, їх емансипації у суспільній сфері знаходили відгук серед різних кіл суспільства, а ініціативи, спрямовані на вирішення жіночого питання, підтримувались у різних куточках країни. Польські жінки Наддніпрянщини не могли залишатись осторонь тих суспільних процесів, у вир яких їх штовхали соціально-економічні трансформації та умови проживання серед домінуючого українського та почасти російського населення. Одночасно польські жінки не були відірвані й від загальнопольського жіночого руху, що розвивався паралельно в усіх частинах «роздертої» країни і слугував дороговказом для співвітчизниць з українських губерній.

Особливості поліетнічної карти досліджуваного регіону вимагають аналізу зародження і розвитку національних течій жіночого руху – української, російської, польської. Аналіз програмових цілей і завдань, форм діяльності, інституційних структур жіночого руху дозволить типологізувати польський жіночий рух в Наддніпрянщині, виявити взірці та ціннісні орієнтири, на які рівнялись польські жінки в своїй громадській роботі, зробити висновки про загальні тенденції та унікальні особливості суспільної діяльності польських жінок.

Народження польського жіночого руху пов’язують з появою ентузіасток, які розпочали свою діяльність ще в першій половині XIX ст. З 40-х рр. XIX ст. навколо польської письменниці Н. Жміховської зібралася група жінок, які прагнули рівноправ’я з чоловіками, намагаючись залучати співвітчизниць до участі в громадському житті [245, s. 123-126]. На своїх

зборах вони читали новини літератури, обговорювали їх, писали самі, розповсюджували нелегальну літературу тощо. З огляду на соціальне становище, це не були однорідні спілки, до них належали особи і шляхетського, і міщанського походження [250, s. 112].

«Ентузіастки», як їх називали, зіграли свою роль і в Січневому повстанні 1863 р., але не тільки підтримуючи войовничий дух своїх чоловіків, які прагнули відродити Польщу. Жінки віддавали свої коштовності для придбання зброї повстанцям, а символом їх співучасті стали обручки з чавуну, які демонстрували їх пожертвування.

Організований початок жіночого руху в Російській імперії пов'язують з серединою XIX ст., коли в країні гостро постало питання про необхідність демократичних перетворень. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. жіночий рух був зосереджений на участі в суспільно-корисній діяльності [522, с. 125]. Праця в недільних школах була чи не єдиною галуззю, що дозволяла протистояти ханжеському ставленню до можливостей жінок.

У пореформеному російському суспільстві виник жіночий рух, учасниці якого отримали назву «шістдесятниць». Їх основною метою стали вимоги права на працю і вільний вибір професії. Ці вимоги були гаслами жінок різночинсько-дворянського походження. Народжені в достатньо забезпечених родинах і отримавши добру освіту, в умовах розкладання станового суспільства, вони прагнули пристосуватись до нових реалій і знайти застосування своєму потенціалу, що й дало привід називати їх «новими людьми» [608].

У русі шістдесятниць дослідники виділяють дві течії: поміркована, до якої входили жінки з привілейованих станів, радикальну, що включала різночинську молодь [603, с. 99].

Перша проявилася у прагненні створити умови для жінок, за яких вони б змогли досягти фінансової незалежності й самостійності. Формами такого руху було створення побутових комун, відкриття товариства дешевих квартир для молодих жінок із дворянських родин, які зазнали розорення,

заснування кооперативних швацьких та палітурних майстерень, у яких жінки отримували заробіток, відкриття дитячих садків тощо [674, с. 86-104, 158-172].

Усі названі заклади створювались стихійно завдяки зусиллям багатих жінок і були важливою складовою жіночого руху. Однак незначна кількість таких підприємств, їх недовговічність, утопічні сподівання організаторів на силу особистого прикладу приносили шанси заробити на життя власною працею лише небагатьом жінкам [493].

Радикальний напрям жіночого руху часто пов'язують із нігілістками. Нігілізм як ідеологія об'єднав у свої лави всіх незгодних з існуючою дійсністю і готових боротися з нею своїм неприйняттям status quo. Щоб підкреслити негативне ставлення до традиційно приписаних жіночих соціальних ролей, нігілістки прагнули епатувати товариство своїм зовнішнім виглядом і поведінкою. Вони відмовились від суконь з кринолінами, іноді носили чоловічий одяг, палили цигарки, стригли волосся, нелегально відвідували публічні лекції. Причину звернення до такої форми жіночого руху охарактеризувала дослідниця І. Юкіна, зазначивши, що «жіночий нігілізм – це спроба досягти рівності з чоловіками, відмовившись від себе як жінки. Спроба відкинути свою стать, подолати її символіку [731].

Безсумнівно, що перша перепона, з якою зіштовхувались жінки, були заборони батьків та родичів. Щоб вирватись із сімейних пут, деякі дівчата виходили заміж фіктивно, втікали з дому, але наступною проблемою поставало питання щодо засобів існування. Величезними перепонами для жінок, які прагнули отримати роботу, були відсутність належної освіти й несприйняття суспільством таких починань.

Жіночий рух у Царстві Польському у 60-х рр. XIX ст. мав свої особливості, спричинені суспільно-політичним становищем країни у складі Російської імперії. На відміну від «шістдесятниць», які протиставляли себе консервативно-налаштованому суспільству і традиційному укладу сім'ї, польські жінки за всієї радикальності позицій були невід'ємною складовою

свого народу і суспільства, а патріотичні засади стали своєрідною формою політизації жіночого руху [298, s. 5-23].

У польському суспільстві 60–70-х рр. XIX ст., яке пережило розгром Січневого повстання й репресії в суспільно-політичній сфері, були роками, коли значно посилилось значення сім'ї. Родина розглядалась як засіб збереження мови, традицій, культури, як оплот суспільства [308]. Наступ русифікації в освіті, утиски поляків у політичній та адміністративній сферах спричиняли значущість соціальних інститутів, серед яких родина відігравала провідну роль. Тому польські жінки, на відміну від росіянок, протиставляли себе не громаді, а державі.

Протиставлення себе суспільству розглядалось поляками як зречення завдань і цілей народу, як зрада його інтересів. Традиції участі жінок у громадському русі, у повстанні надавали приклади служіння народу й Вітчизні як помічниць повстанців, зв'язкових, медсестер та ін.[24, 345, s. 274]. Усі ці ролі були так вкорінені у свідомості, що не вимагали демонстрації розриву з традиційним образом жінки. Радикальні форми жіночої активності, наприклад нігілізм, не були розповсюдженими і популярними в Польщі на той час. Не стали вони прийнятними й у польському суспільстві Наддніпрянщини.

Боротьба за рівний з чоловіками доступ до освіти, в тому числі й вищої, є однією з форм жіночого руху в 60–70-ті рр. XIX ст. В Російській імперії вона позначилася сприянням демократичної інтелігенції прагненню активних жінок увійти в чоловічий «храм науки», або ж відкриттю жіночих вищих навчальних закладів. З 1860 р. жінки стали відвідувати лекції Санкт-Петербурзького, Московського, Харківського, Київського університетів як вільно слухачки [526]. Це явище було неоднозначно сприйнято різними громадськими колами. Прогресивні професори виступали за допущення жінок до вищої освіти, консервативні елементи – проти. У 1863 р. новим університетським уставом було заборонено відвідування курсів жінками. Для

деяких жінок це стало нездоланною перепоною, для інших – початком закордонної подорожі задля отримання освіти.

У 1860-х рр. потреба в систематичній жіночій освіті була настільки назрілою, а активність лідерів жіночого руху настільки наполегливою, що вищеназване привело до відкриття Аларчинських вищих жіночих курсів. Відкриті на приватні засоби, вони проіснували п’ять років [487, с. 56-78]. У 1878 р. коштом громадських засобів були відкриті Бестужевські вищі курси, що стали першим жіночим університетом в Росії [665].

Питання доступу жінок до вищої освіти було актуальним і в польських землях. Для польок закордонна подорож за освітою полегшувалась можливістю навчатись у польських землях. З 1868 р. у Кракові існували вищі курси А. Баранецького, де дівчата навчались на декількох відділеннях [309, s. 64-68]. За перші двадцять років існування на курсах здобули освіту 2750 дівчат, що свідчить про їхню популярність.

Домагання суспільства щодо необхідності вищої жіночої освіті, що підтримувалась варшавськими позитивістами, привели до створення у 1884 р. Летючого університету – таємного навчального закладу, в якому читали курси найкращі прогресивні польські професори [325, s.24]. До 1898 р. тут викладали Б. Хлебовський, П. Хмельовський, Л. Кшивіцький, Т. Корзон, В. Смоленський та ін. [246, s. 194-195]. Хоча університет не надавав дипломів, але бажання навчатися в ньому виявило багато молодих людей. Таке зацікавлення можна пояснити не тільки прагненням зберегти національну освіту, але ще й тим фактом, що більшість слухачів курсів (близько 80%) складали жінки, для яких двері вищих навчальних закладів Королівства Польського були закритими. Навіть засновниками цього університету виступали жінки – Я. Щавінська-Давидова, Р. Хіларович, С. Дашинська-Голінська, С. Семполовська, Г. Склодовська. В університеті існувало чотири відділення: суспільних наук, історико-філологічне, педагогічне і математично-природниче. Студенти сплачували 2–4 крб. на місяць для поповнення університетської бібліотеки та оплати викладачам. Летючий

університет до своєї легалізації у 1905 р., коли він став називатися Товариство наукових курсів, був фундатором вищої жіночої освіти в Польщі. В Австро-Угорщині дівчата отримували вищу освіту у Ягеллонському університеті в Кракові – на філологічному, юридичному і медичному факультетах [342, s. 59].

Одним із завдань російського і польського жіночого руху стала боротьба із суцільною неписемністю в імперії. По всій території Російської імперії відкривались недільні школи, де могли знайти працевлаштування вчительки, які закінчили пансіони, пізніше – випускниці Вищих жіночих курсів [658].

У Царстві Польському проблема масової неписемності турбувала і громадських діячів, і свідому інтелігенцію. Школи, навчання в яких відбувалось російською мовою, не були популярними серед населення, до того ж вони контролювалися владою. Польки розуміли масштаб проблеми і прагнули зрушити з місця, але діяльність, пов’язана з відкриттям початкових національних шкіл, була нелегальною, оскільки такі школи були заборонені. Тому різноманітні легальні організації стали ініціювати створення гуртків, де і відбувалося початкове навчання. Однією з таких організацій стало Товариство доброчинності у Варшаві, де справою освіти опікувалась Марія Гомолінська. З 80-х рр. XIX ст. розгорнуло свою діяльність Жіноче товариство народної освіти, що співробітничало з Варшавським благодійним товариством [332]. У 1894 р. завдяки коштам меценатів у Варшаві почали створюватися початкові таємні школи, ініціатором заснування яких стала Цецилія Снягоцька. Через деякий час такі школі діяли в кожному районі міста і охоплювали майже 2000 дітей, в основному, з робітничого середовища. Пізніше, за прикладом Варшави, стали відкриватися школи у Лодзі, Ловічу та ін. Фактично, як визнає дослідниця освітньої роботи польських жінок К. Мжозовська, саме вчителювання стало основною ділянкою жіночої громадської діяльності [325, s. 27].

Учителювання в початкових школах, яке стало громадським служінням для російських жінок, для польок пов'язувалось з нелегальною діяльністю, небезпекою. Подолання безграмотності і відкриття мережі таємних польських шкіл у Наддніпрянщині пов'язане з іменами справжніх патріоток, які своєї справою робили реальні кроки для зміни ситуації в освіті польського суспільства. Одночасно вони не могли легально влаштовувати навчання населення, тому у своїй діяльності орієнтувались на співвітчизниць із Польщі.

З 70-х рр. XIX ст. російські жінки беруть участь у революційному русі – «ходінні в народ», народницьких та народовольських організаціях. Жінки боролись не за свої права, а за покращення участі всього народу, від якого насправді були так далекі [674, с. 186-218].

На зміну просвітницькій діяльності, яку проводили народники, в Росії поширилися радикальні методи боротьби з царатом, що обрали революційні угруповання. Революційний досвід участі в терористичних організаціях формував у жінок «якості, притаманні борцям – рішучість, твердість, вірність революційній і товариській справі [603, с. 228, 237].

Революційна пропаганда знаходила відголос у середовищі найбільш нужденних соціальних груп – пролетаріату, студентства, а тому була зорієнтована, перш за все, на суспільні групи промислових районів і великих міст. Переважна кількість польських жінок мешкала у селях і належала до стану селянства, що вплинуло на їх незначну кількість у ліворадикальних рухах.

До початку XX ст. боротьба жінок за рівні права у сфері виробничої діяльності та освіти мала успіхи. З 1865 р. жінки отримали право працювати телеграфістками, а в 1870-ті рр. – в обліковій частині навчальних закладів, пізніше, після появи жінок з медичною освітою, жінки освоїли й цю сферу громадської зайнятості. Однак більшість жінок з малозабезпечених й трудових кіл вимагали підтримки. Саме таку мету ставили перед собою різноманітні організації, створені наприкінці XIX – на початку XX ст.:

Російське жіноче взаємоблагодійне товариство (1895), Товариство поліпшення участі жінок(1899–1900), Товариство доставки засобів Вищих жіночих курсів у Москві (1900) та інші [474, с.8]. Н.Л. Пушкарьова вказує на таку особливість російського руху взаємодопомоги – допомога здійснювалась в отриманні професії і вміння здобути фінансову самостійність, у спробах пристосуватись у міському середовищі й вижити, навіть за несприятливих умов. Одночасно західноєвропейські організації взаємодопомоги вчили жінок бути добрими господинями, матерями тощо [639].

У Царстві Польському були організації як російського, так і західного зразка. У 1895 р. М. Кленевська (1863–1947), заможна дворянка, утворила організацію Stowarzyszenie zjednoczonych ziemianek (Об'єднане товариство землевласниць). Члени товариства прагнули зміни становища своїх «молодших сестер», як вони називали селянок. Для цього вони їздили по селах, читали лекції з медицини, гігієни, ведення господарства – вирощування рослин і тварин, організовували курси шиття, крою, прання і прасування. У 1906 р. товариство придбало ділянку у Мирославиці, де запровадило школу для селянок. Крім практичних занять, дівчата вивчали також бухгалтерію і отримували загальні знання з біології, історії, географії [302]. Консервативна риторика організації, що характеризувалась закликами пристосування, а не боротьби з існуючим суспільним устроєм і місцем жінки в ньому, не заважала, однак, розповсюджувати знання, поліпшувати участь селянок, нести прогресивні цивілізаційні ідеї в побут, розширювати межі світогляду.

Схожі організації виникли і на польських землях у складі Австро-Угорщини, де були створені у 1886 р. «Towarzystwo Oszczędności kobiet» (Жіноче товариство ощадності), 1897 р. – «Solidacje Nauczycielek» (Об'єднання вчительок), 1904 р. – «Solidacje pan Polskich». Вони також функціонували під головуванням заможних жінок, які прагнули допомогти співвітчизницям, організовуючи благодійні заходи [326, s. 103-104].

Значний вплив на розвиток консервативного жіночого руху мала католицька церква. Заборона діяльності жіночих чернечих орденів і монастирів на території Російської імперії призвела до появи таємних жіночих релігійних громад. Такі громади існували під виглядом майстерень і опікувались священиками.

Послідовницею ідеї створення таємних католицьких громад стала Ц. Плятер-Жиберек (1853–1920), яка утворила у 1883 р. у Варшаві ремісничий заклад для дівчат, яких навчали шиттю суконь та білизни, вишивці, а також проводили релігійне виховання [377, s. 49-96]. Поступове поширення діяльності призвело до того, що у 1891 р. був придбаний маєток поблизу Варшави, де дівчата навчались селянській праці. У 1907 р. Ц. Плятер-Жиберек, К. Прочек та М. Кленевська стали організаторками Katolickiego Związku Kobiet Polskich (Католицький Союз польських жінок). Для віруючих жінок пропонувались курси, навчальні і виховні заходи [351, s.31].

У 1891 р. папа Лев XIII видав енцикліку Rerum Nowarum, яка закликала до актів братерства, єднання та протиставляла громадський релігійний активізм небезпеці розповсюдження соціалістичної і феміністичної пропаганди. У 1897 р. у Кракові була утворена жіноча організація взаємодопомоги Stowarzyszenie Slug Katolickich p.w. sw. Zity (Товариство католицьких служниць в ім'я св. Зіти) [279]. Об'єднання допомагало жінкам-служницям у працевлаштуванні, пошуку житла тощо. І хоча такі організації не змінювали соціальний порядок, не можна заперечити їх позитивний вплив на соціальну адаптацію жіноцтва, втягнутого у вир ринкової економіки. Участь у благодійних акціях і організаціях релігійного спрямування давала жінкам досвід громадської діяльності, усвідомлення значення особистої участі в соціальному облаштуванні. Впливовість позицій католицької церкви у польському суспільстві Наддніпрянщини сприяла залученню жінок до релігійних організацій.

Ліберальний табір суспільно-політичної думки виступав за надання жінкам громадянських прав – на освіту, працю, закликав до поваги жінки у

суспільстві. Позитивістські ідеї громадської єдності і витривалої «органічної праці» на користь суспільства, що виснажене національно-визвольною боротьбою і потерпає від русифікаційного тиску, головними завданнями у жіночому питанні бачили загальну освіту. Тому жінки активізують просвітницьку діяльність, створюючи різноманітні товариства поширення освіти.

У 1886–1905 р. існувала організація, створена М. Цишкевіч та М. Маренне-Мошковською Koło kobiet Królestwa i Litwy (Коло жінок Королівства і Литви). До участі в цій організації долучились жінки практично з усіх частин розділеної країни. Серед них такі відомі діячки, як С. Семполовська, М. Тужима, І. Мошенська. Основною метою організації стало поширення освіти. Наприкінці XIX ст. Товариство відкрило педагогічні курси для вчительок і вихователь ок, надаючи жінкам можливість отримати фахову освіту [334, s. 18]. Хоча товариство й було жіночим, але воно не утверджувало новий погляд на жінку, а лише домагалось зміни становища жіноцтва, розповсюджуючи освіту. Практична діяльність товариства, безсумнівно, впливала і на самосвідомість жінок, і на можливі життєві стратегії.

Наприкінці 80-х рр. XIX – на початку XX ст. темпи розгортання жіночого руху уповільнились. Поширеними жіночими організаціями стали помірковані товариства взаємної допомоги та благодійні об’єднання. В Царстві Польському активізувалась діяльність консервативних жіночих організацій, що підтримувалась верхівкою польського суспільства та католицькою церквою.

Революція 1905–1907 рр. відкрила новий етап у розвитку жіночого руху. Лібералізація суспільного життя привела до артикуляції вимог соціально-економічної і політичної перебудови, де значне місце належало питанню емансипації жінок.

У 1905 р. в Росії була створена жіноча організація «Союз рівноправності жінок», що у своїх програмних вимогах висував гасла

демократичних змін і рівноправ'я жінок у всіх сферах громадського життя. Союз мав свої відділення в багатьох містах імперії, а на його з'їзди збирались делегатки від різних національних груп [730].

Союз рівноправності жінок мав свої філії в провінції. І на першому, й на другому з'їзді, влаштованому Союзом, були представлені українська, польська, білоруська, литовська та інші національні жіночі делегації. На першому з'їзді вони проголосили вимоги визнання національних прав і право на національно-культурне визначення, що здивувало російських делегаток, на другому – федеративного устрою Росії [480, с. 136-138].

Після 1907 р. Союз рівноправності жінок втратив своє революційне значення і основною силою жіночого руху стають помірковані організації, наприклад Російське жіноче взаємоблагодійне товариство.

Пізніше більшість активісток жіночого руху підпадають під вплив пропаганди різноманітних політичних сил, що відбивається на їх відході від гасел рівноправ'я жінок до закликів звільнення народу і перетворень в дусі лібералізму, соціалізму, соціал-демократії тощо [474]. З 1914 р. активність жінок виражалась у створенні благодійних організацій допомоги жертвам війни, мігрантам, влаштуванні дитячих притулків для сиріт, шпиталів та ін.

На початку XX ст. у польському жіночому русі зароджуються ідеї суфражизму, а осередком їх проголошення стали польські землі у складі Австро-Угорщини з центром у Кракові. Доволі ліберальне законодавство Австро-Угорщини дозволяло створювати неполітичні організації. У 1895 р. за ініціативою К. Буйвід та М. Седлецької була заснована Czytelnia dla kobiet (Жіноча читальня) – клуб, де можна було обмінюватись книжками, обговорювати літературні новини тощо. На відміну від європейських та польських зразків, читальня стала місцем зосередження жінок, які вирішили боротися за здобуття прав. У 1905 р. Читальня обіймала декілька робочих секцій: лекційна, товариських зібрань, бібліотечна, відділ надання книжок, опіки над покинутими дітьми, допомоги полякам у Королівстві Польському [254].

У 1903 р. активістки жіночого руху опублікували збірку статей «Głos kobiet w kwestii kobiecej» (Жіночий голос щодо жіночого питання), в якій проаналізували правове становище польських жінок і проголосили головні завдання жіночого руху. До збірки увійшли публікації Е. Ожешко, М. Конопницької, М. Дулембянки, П. Кучальської-Рейншміт та інших [271].

Ідеї надання рівних прав жінкам в Австро-Угорщині були представлені виданням «Nowe Słowo», що виходив у Кракові у 1902–1907 рр. під редакцією М. Вішневської-Тужими (1850–1922). Також у Львові розпочала свою друкарську справу і П. Кучальська-Рейншміт, видаючи у 1895–1896 рр. тижневик «Ster».

Група жінок, на чолі яких стояли К. Буйвід, І. Мошенська, З. Дашинська-Голинська, у 1904 р. створили організацію Sekcja dla obrony praw kobiet або Związek Kobiet (Жіночий союз) [242, p. 85-88]. Вони боролися за поширення освіти, доступ жінок до навчання в університетах, можливість отримати виборчі права.

У 1905 р. у Кракові відбувся перший з'їзд польських жінок, на якому виголошувалися промови і приймались резолюції щодо становища жінки в польському суспільстві і необхідності його зміни. Жінки проголосили головним завданням жіночого руху досягнення політичних свобод і рівноправ'я, вирішили боротися за загальне, рівне, таємне, пряме активне і пасивне виборче право без різниць статі [346].

У 1908 р. за підтримки селянської партії у Львові був створений Komitet Rownouprawnienia Kobiet, який висунув М. Конопницьку, М. Дулембьянку та М. Вішневську кандидатками у депутати сейму. І хоча єдина кандидатура М. Дулембьянки так і не була визнана за «формальних» причин, однак ця виборча кампанія мала важливі наслідки [252, s. 225]. Вона показала серйозність і рішучість жіночого руху, довела спроможність жінок впливати на зміни в суспільній думці.

Серед найбільш активних громадських діячок польського жіночого руху слід назвати М. Дулембянку (1858–1919). Талановита художниця, вона

не могла отримати фахової освіти в академії мистецтв, куди доступ дівчатам був заборонений, тому навчалась у приватних студіях. Заприятелювавши з письменницею М. Конопницькою, вона приєдналась до жіночого руху і впродовж цілого життя присвятила себе боротьбі за права жінок. З 1911 р. М. Дулембянка редагувала «Glos kobiet», додаток до «Kuryer Lwowsky», в якому наголошувала на необхідності надання жінкам виборчого права та їх участі в органах місцевого самоврядування.

Надалі жінки подавали петиції до сейму, розповсюджували листівки із закликами голосувати лише за тих кандидатів, хто чітко артикулює вирішення жіночого питання. Створений у 1912 р. у Львові Komitet Pracy Obywatelskoj Kobiet згуртував польське жіноцтво у їх прагненнях [360, s. 16].

Боротьба польок за свої права в Австро-Угорщині стала прикладом для їх співвітчизниць у Королівстві Польському. У Варшаві посеред салонів, де обговорювались світські та культурні новини, патріотичних напівлегальних зібрань, де було омріяне майбутнє незалежної Польщі, виникли читальні для жінок. Засновницями цих читалень були М. Хоєцька, К. Куліковська та Ю. Бояновська. Саме тут оформлюється гроно діячок, які підготували необхідний грунт для створення товариства, яке б прагнуло боротись за права жінок. На думку польської дослідниці І. Дадей, саме тут були запропоновані ідеї, що пізніше стануть відламком від усіх інших політичних чи соціальних програм, і будуть стояти на сторожі інтересів жінок [254, s. 32-38].

У 1907 р. П. Кучальська-Рейншміт зорганізувала Związek rownoup-rawnienia kobiet polskich (Союз рівноправності польських жінок), який відіграв важливу роль у становленні жіночого руху в Польщі. У Статуті товариства було визначено декілька цілей: досягнення зрівняння в правах чоловіків і жінок у цивільному, трудовому праві, судочинстві, взаємна допомога і прагнення солідарності жінок, допомога у професійно-освітній роботі та в питаннях гігієни та здорового життя. Поряд з цим програмовою

засадою товариства стала вимога виборчого права для всіх, без різниці статі, національності, релігії [357].

Задля досягнення цих завдань товариство могло влаштовувати читальні, лекції, дебати, здійснювати для своїх членів допомогу у юридичній сфері, звертатися до різноманітних організацій, відкривати курси, школи та ін.

Засновницею організації стала Пауліна Кучальська-Рейншміт (1859–1921). Її батьки належали до шляхетської заможної родини і дали донькам добру домашню освіту. П. Кучальська мала недовге заміжжя і сина від шлюбу зі С. Рейншмітом. Після розлучення, жінка продовжувала навчання у Женеві та Брюсселі. Послідовниця ідей суфражизму, «гетьманка» польського феміністичного руху, П. Кучальська-Рейншміт організувала у 1905-1907 рр. у Львові видання «Ster» – перший часопис, ідеї якого стануть гаслами феміністичного руху в Польщі, пізніше – офіційне видання Związku.

Завдання і діяльність організації, на думку багатьох дослідників, стали першим у Польщі проектом жіночої емансипації, створеним заради досягнення рівних прав у всіх галузях життя [273, s. 20]. Цей проект був багатошаровим і різноспрямованим, бо боротьба йшла не тільки на сторінках «Steru», друкованого видання організації, але й відбувалась в реальності, коли Зв'язок очолював жіночі маніфестації чи з'їзди. Товариство змогло створити різноманітні «групи тиску» – філантропічні, професійні, освітянські організації, що піднімали самосвідомість жінок, перетворюючи їх на свідомих, активних громадян.

У червні 1907 р. відбувся з'їзд польських жінок, присвячений ювілею Е. Ожешко – сорок років праці, який продемонстрував багатошаровість жіночого руху в Польщі [364]. З'їзд тривав три дні, протягом яких було виголошено багато промов. Промова З. Налковської (1884–1954) викликала скандал, бо замість гасел дбати про честь, моральні чесноти, громадський обов'язок, вона заявила «Вимагаємо цілого життя», що стало гаслом радикального фемінізму. На противагу моральним чеснотам, доповідачка

вважала, що жінка повинна прагнути вільного кохання, залежно від її особистого вибору. Оцінка моральності в суспільстві належить чоловікам, і сексуальність жінки таким чином цілковито підпорядкована їхнім судженням.

Заява про подвійні суспільні стандарти, про визволення жіночої тілесності стали новим явищем у польському жіночому русі і особливістю модерністичного дискурсу в польській літературі і публіцистиці.

На початку XX ст. польські жінки продовжують працювати в освітній галузі, створюють численні товариства взаємодопомоги. З 1905 р. на польських землях поширюється діяльність організації Macierz Polska, що дбала про розповсюдження початкової освіти. Організація, діючи спочатку легально, змогла так розбудити польський патріотизм, що невдовзі була заборонена царською владою. Жінки працювали у початкових школах, викладали курси, створювали освітні гуртки [321, s. 101].

Жінки прагнули об'єднання задля захисту своїх професійних інтересів. Так, 1905 р. у Варшаві декілька відомих громадських діячок – журналісток та письменниць утворили Союз літераторок і вчительок. Ця професійна організація об'єднувала жінок, які займались літературною, видавничою та педагогічною працею [211 – 1905 – 30]. Ліберальне крило жіночого руху, хоча й стояло на захисті прав жіноцтва, підпорядковувало його загальносуспільним інтересам.

У Галичині того ж року виникло професійне жіноче об'єднання – Товариство галицьких поштових жінок-службовців. Жінки, робітниці пошти, мали гірші умови праці, ніж чоловіки: 12–14-годинний робочий день, відсутність медичного страхування, нижча заробітна плата. Заснувавши своє товариство, жінки прагнули добиватись справедливості в умовах і оплати праці, а також вирішили побудувати окремі будинки для проживання робітниць [381, s. 84, 85].

Продовжували свою діяльність і благодійні товариства. Якщо в другій половині XIX ст. жінки брали в них участь лише як помічниці, то з 1891 р. вони мають право входити до складу засновників та організаторів.

Жінки брали участь у соціалістичному русі ще з початку його існування. З 1904 р. при виданні «Nowe Słowo» було утворено додаток «Robotnica», гаслом якого стало «Працюючі жінки – об'єднуймось», а його редакторкою стала Ц. Гумплович (1870-1930). Пізніше у 1906 р. «Robotnica» стала виходити щомісяця при виданні «Naprzod», органу Польської соціал-демократії, що дає підстави говорити про зародження соціалістичного напрямку польської жіночої преси [337, s. 33]. Ідеї визволення жінок підпорядковувалась в соціалістичній програмі загальній ідеї звільнення всіх працюючих класів суспільства. Робітниці виступали спочатку об'єктом соціалістичної пропаганди, пізніше – учасницями гуртків, виконували різноманітну роботу, наражаючись на небезпеку викриття, арешту, ув'язнення [347, s. 20-47].

На початку XX ст. жіночий рух перейшов на новий етап розвитку. В цей період були сформульовані його нові завдання і цілі, такі як вимога виборчого права, знайдені нові методи діяльності. Традиційними галузями громадської діяльності жінок було благодійництво, яке в Польщі було тісно пов'язано як ідеологічно, так і організаційно з католицькою церквою. Натомість в нових капіталістичних умовах цілком у дусі ліберальних цінностей духовна опіка і матеріальна допомога стали поєднуватись з наданням професії, нових знань, вмінь, навичок тощо.

Ліберальне крило жіночого руху зосереджувало свою діяльність на просвітницькій роботі і здобутті соціально-економічних прав. Водночас у Королівстві Польському така діяльність протиставлялась державній політиці русифікації.

Гасла надання жінкам політичних прав стали свідоцтвом зародження суфражизму в польських землях, а політичні жіночі організації, що виникли і

в Королівстві Польському, і в польських землях Австро-Угорщини, стали складовою суспільно-політичного життя на початку XX ст.

Таким чином, можна зазначити, що російський та польський жіночий рух у другій половині XIX– на початку XX ст. мали багато схожого, а саме, загальні цілі – досягнення рівних прав в соціально-економічній сфері, форми діяльності, що виразились у боротьбі за доступ до вищої освіти, різноманітних професій, у діяльності товариств взаємодопомоги та благодійності.

Обидві течії жіночого руху пройшли декілька етапів. На початковому етапі у 1860–1890-х рр. жіноче питання, що турбувало публіцистів і суспільно-політичних діячів, починає вирішуватися силами громадськості. В цей період жінки отримують доступ до вищої освіти, опановують нові сфери виробничої діяльності, створюють артілі, комуни, жіночі майстерні. Для російських жінок такий поступ був продиктований модернізаційними змінами в суспільстві, а польський жіночий рух відповідав програмі суспільного розвитку варшавського позитивізму. Ініціатива створення багатьох жіночих товариств належала заможним освіченим жінкам, які намагались допомогти «сестрам» не на засадах благодійності, а надати їм можливість для самореалізації. Одночасно в боротьбі за право навчатись в університетах брали участь сотні пересічних молодих дівчат, що своїм прагненням здобути фах кидали виклик суспільному устрою.

У цей період жінки ставали дієвими учасницями революційного руху. Участь жінок в ліворадикальних організаціях була спричинена усвідомленням соціальної несправедливості і прагненням її побороти. Завдання національного визволення чи здобуття прав жінок відступали на другий план у порівнянні з боротьбою проти існуючого ладу, в результаті зміни якого діячки революційного табору сподівались і на зміну статусу жінок.

З революцією 1905 р. в Російській імперії починається новий етап у розвитку жіночого руху, що характеризувався активізацією участі жінок в

громадському житті країни, формуванням окремої течії жіночого руху, що прагнула боротись за права жінок. Російські жіночі феміністичні організації були слабкими, роз'єднаними і вимагали підтримки різних політичних сил. Польські феміністичні товариства посіли окреме місце в громадському житті країни, відокремившись від всіх інших суспільних течій. Саме вони стали прикладом для перших польських феміністичних товариств Наддніпрянської України.

Розуміння ролі жінок у суспільних перетвореннях сприяло їх залученню в різноманітні течії громадського руху. Однак залежне становище Польщі, відсутність державності визначили особливості польського жіночого руху. Питання про емансипацію будь-яких соціальних груп, у тому числі й жінок, завжди був другорядним у суспільній думці. Разом з тим активна громадянська позиція жінок сприяла світоглядним перетворенням у польському суспільстві, спричинивши розуміння необхідності надання жінкам політичних прав у відновленій Польщі у 1918 р.

Зародження і розгортання жіночого руху в Російській імперії не могло оминути польських жінок українських земель. Їх незначна чисельність, інонаціональне та іновірне оточення, домінуючий характер імперської культури впливали на темпи розгортання в регіоні польського жіночого руху. Діяльність революційних гуртків у Наддніпрянщині, товариств взаємодопомоги, просвітницьких організацій, втягувала у свої лави польських жінок, не зважаючи на їх багатонаціональний характер. Приклади розповсюдження національної освіти, які демонструвало жіноцтво Царства Польського, зчаста ставали дороговказом для дій їх співвітчизниць з українських земель. Впливові позиції католицької церкви, її діяльність у сфері соціальної опіки та благодійництва стали передумовами поширення в правобережних і південних українських губерніях польських консервативних і клерикальних жіночих товариств.

Проведений аналіз засвідчує, що активізація і лібералізація громадського життя в роки революції 1905–1907 рр. сприяла пожвавленню

національного жіночого руху в Наддніпрянській Україні, в тому числі й польського. Разом з українськими жінками польські беруть участь у культурно-просвітницьких організаціях, товариствах захисту жінок. Існування в регіоні двох течій жіночого руху з одного боку, сприяло передачі досвіду, посиленню ваги жіночих ініціатив і заходів, з іншого – становило конкуренцію польським жіночим товариствам, які не мали такої потужної громадської підтримки, як українські.

4.2. Участь польок у загальноросійському революційному русі

Становлення жіночого руху часто пов'язують з активною громадянською позицією жіноцтва, його прогресивними поглядами, досвідом участі в інших суспільних рухах. Важливими факторами є також вплив ідеологій і різноманітних програм соціального розвитку на усвідомлення нерівноправності певних прошарків суспільства.

Після розгрому повстань польського народу за незалежність російський царат використовував різноманітні способи зменшення впливу й обмеження можливостей польського населення в економічній, політичній, соціально-культурній галузях. У другій половині 1860-х рр. більшість поляків українських губерній зосередилась на збереженні власних суспільних позицій, пристосуванні до нових соціально-економічних умов і легальній діяльності в культурно-освітній чи благодійницькій діяльності. Хоча частина молоді не припинила боротьбу з царатом, поповнюючи лави революційних угруповань і створюючи власні. Соціальною базою нелегальних організацій ставали робітники, студенти.

В народницькому русі, що розповсюдився у 70-х рр. XIX ст. на території Наддніпрянщини, брали участь і польські жінки. Їх участь у радикальних організаціях можна пояснити специфікою національної політики щодо польського населення, а також суспільними трансформаціями,

що були викликані реформами 1860–1870-х рр. Повстання 1863–1864 рр. послугувало приводом та відправною точкою для російського царату, що повів наступ на права і привілеї польського дворянства в Південно-Західному краї. Багато польських дворян, яких зачепили утиски і конфіскації, вимушені були шукати кращої долі в містах, де вони поповнювали ряди різночинців, інтелігенції.

Соціально-економічні трансформації впливали і на польських жінок, яким було, без сумніву, важче, ніж чоловікам пристосуватися до нових капіталістичних умов, залишившись господарками маєтків, знайти роботу за відсутності диплому про освіту у суспільстві, де жіноча праця використовувалась обмежено. Таким чином, розшарування, викликане реформуванням російського суспільства, вплинуло і на диференціацію польського населення.

Багато хто з них, «вирвані з сідла», втрачали соціальну ідентифікацію, і, на думку Е. Віртшафтер, знаходились у непевному становищі, коли рівень освіти та професіоналізму заважав формуванню класових структур, наштовхуючись на царські репресії і безправність соціальних груп. В умовах розпливчатості соціальних структур формувалась ідея служіння суспільству в її «надкласовому» варіанті, що базувалась на усвідомленні соціальної нерівності та несправедливості, а також слугувала налагодженню соціальних зв’язків з народом. [449, с. 188-190, 200-202] . Саме цією причиною можна пояснити активну участь польських чоловіків і жінок у революційних організаціях.

Підтвердженням цієї тези можуть слугувати спогади Б. Ваховської, відомої народниці. У своїх спогадах вона зізнається, що національно-визвольною боротьбою, а її батько був поляком, вона не цікавилась і «завжди була прихильницею боротьби проти економічної нерівності» [672, с. 146]. Ці слова є підтвердженням думки польського соціолога П. Штомпки, який вважає, що «ті, в кого немає жодної надії на успіх, хто позбавлений доступу до ресурсів, створюють «людський капітал» соціальних рухів» [722, с. 251].

Другою причиною активності жінок у революційному русі, на думку польського історика З. Лукавського, є повстанчі традиції польських родин [315, s. 194]. Дійсно, більшість молодих жінок потрапляли до лав революційних сил саме через сімейні традиції. Вихідців із родин засланців сприймали як вірних товаришів, які присвятили себе боротьбі з царизмом. Дівчата виховувались у середовищі, де жінки виконували ролі зв'язкових, зберігали нелегальну літературу, збирали необхідну допомогу, надавали своє житло для зборів або зберігання недозволених речей.

Але, незважаючи на участь жінок в революційному русі, їх кількість не була вагомою. Не можна цей факт пояснити лише небезпекою, яка загрожувала учасницям нелегальних гуртків. Приклади діяльності жінок свідчать про їх рішучість, нехтування безпекою тощо. Вірогідніше, причина є в специфіці участі жіноцтва в громадському житті Російської імперії. До нелегальних організацій вступали здебільшого студенти, різночинці, робітники. Жінки, які не мали доступу до університетів, зрідка попадали в радикально налаштовані студентські гуртки. Жінки-робітниці завжди були обтяжені родинними справами. Всі ці причини ставали на заваді активній участі жінок у революційному русі.

На початку 70-х рр. XIX ст. в містах Наддніпрянщини починають утворюватись революційні гуртки, до складу яких входили й жінки. Переважно це були дівчата з заможних родин, міщанки й дворянки, які мали освіту або навчались, і входили в гуртки завдяки родинним зв'язкам [674, с. 186]. Ідеологія народництва не торкалась жіночого питання, що було підпорядковане ідеям соціального, народного визволення.

У 1874 р. почались масові «ходіння в народ». Серед заарештованих були й польки М. Потоцька, Є. Супінська, А. Сінкевич (Габель), яка проводила агітацію в Харківській губернії, К. Брешко-Брешковська, учасниця «Київської комуни». У «Процесі 193-х» над учасниками «ходіння в народ» проходило близько 20 поляків, з них 9 – жінки.

Є. В. Супінська (1853–1879) була набірницею в типографії І. Мишкіна в Санкт-Петербурзі. Коли у 1874 р. типографія була викрита жандармами Є. В. Супінську було заарештовано. Її судили по «Процесу 193-х», коли вона бойкотувала суд і відмовилась відповідати на запитання суддів. Є. В. Супінській присудили 4 роки каторжної праці, а потім вислали в Архангельську губернію, де вона невдовзі у 1879 р. померла [233, ст. 1651].

Однією з найактивніших учасниць «Київської комуни» була К. К. Брешко-Брешковська (1844–1934). Навесні 1874 р. вона разом з М. Калєнкіною влаштувались на сезонні селянські роботи, щоб вести пропаганду у м. Сміла та Білозер'є. Восени того ж року, під час агітації біля м. Тульчина, К. Брешковська була заарештована, утримувалась у різних тюрмах, і за вироком суду по «Процесу 193-х» була покарана на 5 років каторжної праці [230, ст. 143- 145].

Участь польок у народницькому русі не була чимось винятковим для прогресивної інтелігенції Російської імперії. Вихована на ідеалах М. Чернишевського, жінки прагнули присвятити своє життя суспільно-корисній праці. Так, А.С. Сінкевич влаштувала разом із С. Сміттен чоботарню на артільних началах у Петербурзі, а К. Брешко-Брешковська перед тим, як розпочала «ходіння в народ» працювала в селянській школі, організовувала кредитно-позикові каси, разом з революціонером В. Фішером пробувала влаштувати у Вітебській губернії ферму [233, ст.1503-1504; 207].

Народниця Євгенія Судзіловська, яка була донькою польського землевласника у Могильовської губернії, входила до гуртка Лермонтова в Петербурзі. Вона переправляла нелегальну літературу та відкрила крамницю в Пензенській губернії, щоб через неї поширювати літературу і проводити агітацію. Попереджена про арешт, вона вчасно виїхала, але все одно була заарештована в Петербурзі. Її сестра Надія після закінчення гімназії у 1870-х рр. працювала в Ніжинському повіті вчителькою, а потім була пов'язана з Київською Комуною [233, ст. 1644-1645].

Незважаючи на незначну кількість польок в народницькому русі, можна вважати, що їх революційна діяльність була тісно пов'язана з ідеями служіння народу, прагненням поліпшити його участь.

На зміну народникам, які прагнули розповсюджувати свої ідеї та піднімати народ до боротьби, в Росії виникли нові революційні угруповання, що обирали радикальні методи боротьби з царатом. У Наддніпрянщині революційний рух мав свої особливості, серед яких відсутність чіткого поділу напрямків діяльності і поява окремих товариств, що переслідували свої цілі й методи боротьби з царатом [672, с. 167]. До цих організацій також приєднувались жінки, які мали радикальні соціальні погляди.

У революційних гуртках, що зосереджувались, як правило, в промислових чи освітніх центрах імперії – Києві, Харкові, Одесі, брали участь польські жінки. У Києві ще на початку 1870-х рр. сформувались революційні організації, що після невдалих походів «у народ» змінили методи боротьби. У 1876–1878 рр. у Києві діяв гурток «бунтарів» під керівництвом В. Дебагорія-Мокрієвича та гурток В. Осинського.

Читання й поширення нелегальної літератури, підпільні збори на квартирах не залишали осторонь жінок, які залучались до революційної боротьби [603, с. 230]. Так, К. Рохальська, яка проводила агітаційну і готувалась до терористичної діяльності, була сестрою П. Рохальського, активного члена Комуни і учасника «Чигиринської змови». У другій половині 70-х рр. вона навчалась на Київських ВЖК, де вела революційну пропаганду серед курсисток. У 1879 р. вона була заарештована за пропаганду й участь у терористичій організації та вислана на поселення до Сибіру [232, ст. 1362].

До гуртка В. Осинського, що існував у Києві в 1870-х рр. й мав терористичну спрямованість, також входили польські жінки. Так, М. Костецька, сестра братів Г. і В. Ізбицьких, заарештованих за поширення прокламацій з приводу замаху на київського прокурора Котляревського у лютому 1878 р., теж вступила на шлях революційної боротьби. Разом із З.

Пеховською вони збирали гроші для допомоги ув'язненим, утримували квартиру, що використовувалась як клуб гуртка, пізніше стали учасницями Варшавської соціалістичної гміни [672, с. 169]. Після того, як брат М. Костецької Г.Л. Ізбицький був заарештований, вона прагнула встановити його зв'язок з тими, хто знаходився на волі. М. Костецьку теж повинні були заарештувати, але вона змогла вчасно виїхати [231, ст. 661].

У 1880-х рр. в одному з київських гуртків Гобста виявила себе родина Лісовських – чотири сестри й брат, діти засланця, учасника Січневого повстання І. Лісовського. Антоніна Лісовська, яка була агентом «Народної волі», зв'язувала народовольців з польськими соціалістичними гмінами. За участь у різноманітних акціях народовольців, серед яких підкоп під Кишинівське казначейство, вона у 1882 р. була заарештована і отримала вирок – 15 років каторги [231, ст. 788]

Особливо багато жіночих імен ми знаходимо в Одеських народовольських організаціях, серед яких виділявся гурток І. Ковальського 1877–1878 рр. Сестри Є. і В. Віттен утримували конспіративну квартиру, в якій працювала невеличка підпільна друкарня. У 1878 р. В. Віттен разом з декількома членами гуртка була заарештована жандармерією під час друкування листівок, після чого була передана військовому суду. Під час облави на підпільну друкарню, у складі заарештованих знаходилась і полька Л. Мержанова, яка теж входила до гуртка [660, с. 81].

Ще однією польською родиною на півдні України, що приєдналась до радикального руху, була родина Левандовських. Сестри Валерія (за іншими даними – Леонарда) [672, с. 180] та Єлена також брали участь у революційному гуртку І. Ковальського, сприяли визволенню з в'язниці у 1877 р. В.Іллiча-Світича. Під час винесення вироку І. Ковальському 24 липня 1878 р. родина вийшла на демонстрацію в знак протесту проти цього рішення, за що й була заарештована. У 1879 р. батьки та дві сестри були вислані в Архангельську губернію [231, ст. 749-750]. По-іншому склалась доля ще однієї сестри Левандовських – Феліції. Після закінчення гімназії,

вона працювала в Миколаєві, де вступила до гуртка С. Віттенберга. Після розгрому гуртка І. Ковальського, вона теж була заарештована і заслана до Сибіру в Іркутську губернію.

Польські жінки, які брали участь в радикальних організаціях 70 – поч. 80-х рр. XIX ст., демонструють приклад того, що соціальна несправедливість знаходить відголос у людей будь-якої національності.

На підставі біографій польських жінок, учасниць народницьких та народовольських організацій, можна створити колективний портрет польок у революційному русі. В основному це були молоді жінки 20-30-ти років, вихідці із міського середовища. По суті лише сестри Судзіловські походили з родини землевласника, тоді як усі інші з великих міст – Одеси, Харкова, Києва. Більшість жінок навчались у гімназіях, закінчуючи їх з правом викладання. Б. Ваховська, А. Хоржевська, Є. Судзіловська навчались в Цюріху, але після царського наказу 1873 р. повернулись на батьківщину. Звичайно, що революційний настрій радикальних гуртків, знайомство з харизматичними лідерами й теоретиками радикального руху впливали на становлення світогляду жінок.

Підрахунки дослідників свідчать, що в російському революційному русі 1870-х рр. брало участь близько 20 % жінок [603, с. 224]. За твердженням польського дослідника С. Калабінського, який порахував кількість жінок у польських гмінах та соціально-революційній партії «Пролетаріат», ця цифра становить 10, 9 % [354]. До складу революційних угруповань входили не тільки робітниці, але й жінки, які походили з родин різночинців та інтелігенції.

Відкритим питанням залишається відсоток польських жінок у російському революційному русі. Дослідження складу революційних організацій Наддніпрянської України свідчить про незначну кількість у них польських жінок, які були названі вище.

Включення польок до лав народовольських організацій здійснювалось не тільки через родинні зв’язки. В деяких випадках відбувалась поступова

еволюція і оформлення радикальної позиції жінок. Н. Судзіловська і К. Брешко-Брешковська наприкінці 60 – поч. 70-х рр. XIX ст. працювали в земських школах. Мешкаючи в Києві в 1874 р., вони обидві стали членами гуртка В. Дебогорія-Мокрієвича. Можна погодитись з Р. Стайтсом, який вважає, що однією з передумов розповсюдження жіночого революційного руху є «альтруїзм», що формувався від усвідомлення соціальної несправедливості і реалізувався як у конкретних діях, спрямованих на покращення життя певних прошарків суспільства і окремих осіб, так і в прагненні слугувати людству, що носить певний релігійний характер жертовності [674, с. 218].

Дослідниця радикального руху в Росії А. Гейфман наголошує на тому, що участь жінок була викликана швидкими змінами в суспільстві і одночасно неможливістю жінок реалізувати свій потенціал у ньому. В революційних гуртках жінки поривали з консервативністю свого середовища, здобували повагу, можливість довести свою значущість. Жертовність трансформувалась і замість релігійного ідеалу жінки-мучениці, переходила в політичну площину жінки-борця за благо народу [461, с. 20-22].

Дослідниця Е.А. Павлюченко вважає, що «ходіння в народ» було «жіночою стихією, органічним продовженням активної просвітницької діяльності, … реалізацією безмежної жіночої потреби «прийти на допомогу» тим, хто страждає, вчити темних, лікувати хворих» [603, с. 149]. На наш погляд, таке приписування «потреб» жінкам оприроднює їх функції. Мова йде про самореалізацію жінок, тобто про стратегії, де жінка могла бути суспільно-корисною особою, включаючись у боротьбу нарівні з чоловіками, здобуваючи повагу у своєму суспільному колі.

Але форми діяльності жінок у революційних гуртках залишались традиційними. Жінки переправляли літературу, утримували квартири, в яких влаштовувались зібрання гуртків чи друкарні, були зв’язковими. М. Богачевська-Хом’як виражає думку багатьох дослідників, наголошуючи, що жінки входили до складу революційних організацій і мали певну царину

діяльності в них, але при цьому не мали жодного впливу на їхні програми [431, с. 424].

Участь у революційному русі боляче відбивалась на жіночих долях. Арешт, допити, ув'язненння, заслання загартовували волю. Досвід участі в терористичних організаціях формував у жінок «якості, що притаманні борцям – рішучість, твердість, вірність революційній справі і товаришам», одночасно роблячи їх більш жорстокими [603, с. 228, 237]. Такі як К. Брешко-Брешковська, яка стала одним із ідеологів партії есерів, ставали професійними революціонерами, присвятивши життя революційній ідеї [504]. Інші не витримували постійних нервових напружень, умов заслання і рано вмирали, або як О. Хоржевська, яка проходила по «Справі 50-х», покінчили життя самогубством.

Серед біографій польських жінок, учасниць радикальних гуртків, життєпис однієї – Валерії Левандовської, є особливо цікавим з точки зору еволюції її громадянської позиції. Валерія Левандовська (1857–1905) народилась у Подільській губернії. Після закінчення херсонської гімназії вона стала вчителювати на селі. Під час російсько-турецької війни у 1877 р. працювала сестрою милосердя. За участь у революційній діяльності була заарештована і вислана разом з родиною до Архангельської губернії, а потім до Красноярська. Після повернення на батьківщину вона потрапила під нагляд поліції. З 1899 р. В. Левандовська, за чоловіком Белоконська, стала активною діячкою Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок.

Назване товариство розгорнуло широку роботу в губернії. Організація заснувала гімназію, де спільно навчались діти обох статей, організувала курси та лекції відомих професорів, улаштувала бібліотеку, їдальню, бюро праці, гурток для влаштування різноманітних розважальних заходів. Влітку Товариство влаштовувало відпочинок для дітей і притулок для жінок [671, с. 150-155].

Під час проведення Першого жіночого з'їзду делегацію Харкова представляла саме В. Белоконська, яка виступила з промовою на захист прав жінок. Життя цієї польки демонструє приклад відданості громадським ідеалам. Вступивши в молодості на шлях боротьби з утисками, несправедливістю, вона продовжувала її все життя. Характерною є еволюція, яка відбулась з В. Левандовською: від боротьби з царатом за права всіх поневолених до реальних кроків допомоги жінкам – найбільш безправній і знедоленій частині населення. На прикладі таких біографій можна прослідкувати шлях, яким прийшли жінки до розуміння боротьби за свої права.

Особливістю участі жінок у радикальному русі Російської імперії у 1870–1880-х рр. був той факт, що вони входили до революційних гуртків на рівні з чоловіками, й на рівні несли тягар покарань, тим самим реалізуючи принцип рівності статей. Виконуючи завдання однодумців, вони знаходили застосування своїм здібностям й талантам, намагаючись приносити користь суспільству.

Важливою особливістю участі польок у революційній боротьбі є відмова й від національно-визвольних гасел, й від боротьби за права жінок. Соціальне визволення було головною ідеєю революційних угруповань, тоді як «жіноче» чи «національне» питання посідали другорядне, підпорядковане місце.

Відсутність особових джерел не дозволяє однак поставити крапку в цьому питанні. Як говорив Я. Речицький, який вів пропаганду разом з М. Судзіловським, братом Євгенії та Надії, поляки беруть участь у революційній боротьбі, щоб коли почнеться соціальний переворот, досягти незалежності [672, с. 148]. Можливо, революційна боротьба поляків була тільки етапом у прагненні послабити імперію, нанести удар ворогу.

У 1880-х р. після вбивства Олександра II починається період реакції. Але вже на початку 90-х рр. XIX ст. революційна діяльність відновлюється, і з появою перших соціал-демократичних гуртків, польські жінки стають їх

учасницями. У 1893 р. до Київського соціал-демократичного гуртка приєднався жіночий. Центром цього об'єднання стала родина Богуцьких. До складу гуртка входили Е. та Є. Богуцькі, Я. Лісецька, Н. Пачоська, Я. Ходко, О. Висоцька, О. Маньковська.

У 90-х рр. XIX ст. поширюється соціалістична пропаганда, що особливо активізувалася під час революції 1905-1907 рр. Радикальні молодіжні і робітничі угруповання мали свої відділи у деяких великих промислових містах Наддніпрянщини. Однією з таких організацій стала Корпорація студентів поляків, що була потужним об'єднанням польської молоді в Києві. Заснована у 1884 р. як Коло земляків, Корпорація поступово стала центром національно-демократичного та соціалістичного руху. До складу організації входило близько 100 осіб в основному студенти Київського університету та Політехнічного інституту [22, арк. 42]. Історія Корпорації досліджувалась фахівцями, але участь в ній жінок залишалась поза увагою дослідників, що вимагає заповнити цей пробіл.

Про діяльність Корпорації можна дізнатись зі спогадів поляків, які мешкали в Києві або навчались у місті наприкінці XIX – на початку XX ст. Товариство складалося з kolek (гуртків), які об'єднували вихідців з певного району – Поділля, Волині, Литви тощо, а також були поділені за віковою ознакою – молодші та старші. Вони обирали координатора, а збори координаторів відбувались щорічно.

Головною метою гуртківців було об'єднання заради самоосвіти, збереження рідної мови, підтримки національної свідомості [187, s. 48-49]. Засадничими принципами Корпорації були віра в суспільний прогрес і незалежність Польщі.

Корпорація мала велику бібліотеку, в якій була представлена література з історії Польщі, з суспільно-політичних і економічних питань, а також художні твори польських письменників [178, s. 239]. На своїх зборах молодь обговорювала прочитане, ділилась враженнями і фактично формулювала ідеї зміни суспільного становища.

У 90-х рр. XIX ст. помічається радикалізація поглядів учнівської молоді. В самій Корпорації виокремилось дві течії – соціалістична та націонал-демократична, на чолі яких стояли відомі представники польського суспільно-політичного руху [138, s. 117].

На початку XX ст. серед учасників Корпорації були й жінки. Один з авторів наративів називає декілька прізвищ, а саме: Я. Брунак, Максимович, Я. Пшиборовська, К. Бжезінська, М. Бжезька, З. Солтан, Ф. Толвінська, М. Лучинська, Туркевіч, Сарцевіч, Моргул, Ц. Пожезінська, К. Чарнецька, Х. Олецька [385, s.73].

На жаль, мало що відомо про цих жінок, але архівні матеріали доповнюють свідчення авторів. У 1912 р. київською жандармерією був проведений рейд обшуків у багатьох польських громадських діячів. Зачепили обшуки й арешти і польську молодь.

Так, у жовтні 1912 р. був проведений обшук у К. Д. Чарнецької, якій виповнилось тоді тридцять років. В її чотирьохкімнатній квартирі дві кімнати були віддані під читальню, де зберігались книги і журнали [25, арк. 51]. В бібліотеці було знайдено 37 книжок російською та 55 – польською мовою [5, арк. 559]. Після цього обшуки відбулися і в квартирах ще декількох польок.

У 1913 р. жандармерія знову здійснила облаву на діячів Корпорації. Приводом послугували доноси про діяльність Корпорації, за якими стало відомо, що та об’єднала не тільки польське населення міста, але й включила в ареал своєї пропаганди місцевих робітників [15, арк. 83]. Серед заарештованих у грудні 1913 р. членів ради Корпорації було четверо жінок: А.-М. Крижановська, Я. Перетіяткович, О. Рущицька і С. Флят. О. Рущицька була вчителькою, всі інші – випускницями Київських Вищих жіночих курсів [8, арк. 8-34]. Серед книг, що були знайдені на квартирі Я. Перетіяткович, твори К. Маркса, К. Каутського, відозви до польської прогресивної молоді [8, арк. 108].

На допитах виявилось, що названі жінки виступили засновницями Клубу польських курсисток. Про діяльність і мету цієї організації нічого не

відомо. Однак заарештовані жінки розповіли, що Клуб був утворений при Товаристві рівноправ'я польських жінок з метою об'єднання курсисток і прагнення «реагувати на суспільні події» [8, арк. 8]. На жаль, однією з проблем дослідження участі жінок у радикальних рухах, на якій наголошують історики, є відсутність особових джерел, які б розкривали бачення сучасницями своїх завдань і свого місця в рядах однодумців.

Приклад Київської Корпорації свідчить, що молоді жінки не тільки входили до складу революційної організації, але й були у її керівному складі, утримували квартири для зустрічей гуртківців та бібліотеки з нелегальною літературою.

Одним з центрів революційного руху в регіоні був Харків. Мемуари поляків, які проживали в місті на початку XX ст., розкривають місце і роль жінок у нелегальній діяльності. Один з авторів наративів, польський соціаліст С. Новак пригадує, що навчаючись у Харківському університеті, він разом з однокурсниками захопився соціалістичними ідеями. До соціалістичного гуртка центральною фігурою якого був Г. Даніловський, в майбутньому відомий польський письменник, входили і дівчата – вчителька Ю. Родзевич, родички гуртківців – жінка С. Будного, сестри Б. Абрамовича [189, s. 80]. Групи збирались для обговорення своїх ідеологічних засад, святкування важливих історичних подій тощо.

В роки російської революції 1905–1907 рр. соціалістична пропаганда не припинялась. На противагу ліберально-консервативній харківській полонії, що складалась із заможних кіл, робітники, солдати, студенти входили до ППС – Польської соціалістичної партії. Солдат Т. Липа, який влаштувався столяром у харківську лікарню, в своїх спогадах пише, що соціалістичний гурток збирався щомісяця, а його основною діяльністю стало видання нелегальної літератури [138, s. 11-12]. Важливу роль у гуртку відігравав Леон Бербецький, на той час капітан, а пізніше – генерал польської армії, що керував відділом пропаганди.

Автор пригадує, що одним із завдань гуртківців стало поширення освіти. Для солдат були влаштовані заняття, які проводила дружина Л. Бербецького – Зофія. Крім того, вона була ініціаторкою і головною організаторкою святкування Дня міжнародної солідарності трудящих, Різдва та інших свят.

Отже, наведені вище приклади свідчать, що у революційних гуртках, жінки виконували традиційні ролі – організаторок різноманітних заходів, бібліотекарок, вчительок. Безправне становище народу, яке так турбувало соціалістів різних напрямків, не стосувалось жіноцтва. Прагнення жінок як окремої соціальної групи розглядалось лише в контексті боротьби з соціальним пригніченням.

Причиною такого підпорядкування інтересів жіноцтва більшість дослідників вважають партійну політику, що заради залучення такого численного електорату – жіноцтва, включала жінок до своїх структур, підпорядковуючи їхні інтереси партійним [670; 384, s. 98].

Для багатьох феміністських дослідниць залишається питанням, чи можна вважати участь жінок у революційних рухах справою емансипації. Одна з провідних американських гендерних істориків Дж. Скотт вважає, що «фізична присутність жінок не завжди є ознакою того, що «жінки» складають окрему політичну категорію або вони мобілізовані як «жінки» [668, с. 241]. Дослідниця вважає, що такий погляд на активність жінок розмиває поняття «гендер», натуралізуючи жінок. Тому в такому випадку слід погодитись з нею, що гендерний аналіз може бути лише частиною більш глибокої проблеми – економічної, соціальної, політичної.

Безправне становище населення Російської імперії зрівнювало і чоловіків, і жінок. Ця «подоба в рабстві» ставила перед жінками першопочатковим завданням досягти будь-яких громадянських прав, незалежно від статі [401]. Ймовірно, саме цей фактор і є важливим для розуміння участі жінок у різноманітних громадянських рухах. Те, що жінки «ходили в народ», брали участь у революційних гуртках, були виконавцями

терористичних актів, показує їх прагнення змінити існуючий стан речей в ім'я якихось ідеалів, без урахування факту нерівності статей.

До складу радикальних організацій, що діяли у другій половині XIX ст. в Наддніпрянщині, входила незначна кількість польських жінок. Жахливі наслідки розгрому Січневого повстання, утиски польського населення в південно-західних губерніях, популярність гасел «органічної праці» на деякий час відволікли поляків від радикальних програм боротьби з царатом. Не сприяла залученню жінок у революційні організації й їх замкненість, умови конспірації, які примушували довіряти лише обраним особам. Так, жінки входили до нелегальних гуртків завдяки родинним зв'язкам.

Таким чином, на початку XX ст. жінки виявляють активність у польських радикальних організаціях, заснованих у великих містах Наддніпрянщини. Передумовами збільшення чисельності жінок у революційному русі можна вважати широку популярність соціалістичних і національно-демократичних гасел, розширення соціальної бази руху – збільшення кількості студентської молоді, серед яких були й жінки, національний характер революційних гуртків.

4.3. Феміністичний напрямок польського жіночого руху в Наддніпрянщині

Ідеологія фемінізму, що формувалась в країнах Західної Європи і США у другій половині XIX – на початку XX ст., мала свої відмінності в кожній країні. Жіночий рух, що зароджувався під впливом феміністських ідей, розвивався в залежності від конкретно-історичної ситуації в суспільстві. Дослідники наполягають на врахуванні численних факторів для аналізу жіночого руху: культурного, соціального, політичного, економічного тощо [684].

У Російській імперії феміністична ідеологія, яка змінювала свої конкретні завдання протягом 1860–1914 рр., зосередилась не тільки на

досягненні певних прав жінок – на освіту, працю, виборчого права, але й на зміну світогляду, цінностей, гендерних відносин у суспільстві [727, с. 16-23]. Гасла польських феміністок, які на початку ХХ ст. отримали можливість вільно проголошувати свої програми, були більш радикальними. Створення чисельних клубів, організацій, «груп тиску», які лобіювали інтереси феміністок через написання петицій, влаштування мітингів, демонстрацій, маршів протесту – стали ознаками жіночого феміністичного руху в Царстві Польському.

Польські жінки Наддніпрянщини, орієнтуючись в цілому на концепції польського фемінізму, намагались в існуючих обставинах досягти певних конкретних змін у становищі співвітчизниць. Виступаючи від імені польських жінок і проголошуючи наміри змінити їх долі, мобілізуючи для цього сили й ресурси, вони ставали складовою жіночого руху. В Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. було утворено два таких товариства – в Києві та Одесі, які прагнули представляти, виражати й захищати інтереси польських жінок як соціальної групи, що дає привід визнати їх феміністичними товариствами. Одночасно необхідно виявити конкретні цілі, завдання й методи діяльності цих жіночих організацій, щоб визначити їх відповідність феміністичній ідеології.

З лібералізацією законодавства щодо функціонування товариств у Києві з 1906 р. стали відкриватись польські національно-культурні організації. Зібрання польської громадськості мали різноманітні напрямки й форми, що повинні були підтримати національну свідомість, згуртувати громаду. Поляки Києва на початку ХХ ст. мали декілька організацій – Ogniwo, Korporacja, Polonia та інші. Засноване у 1905 р. товариство Oświata через його просвітницьку діяльність, що виражалась у відкритті мережі початкових польських шкіл, було невдовзі заборонено [27, арк. 45]. Korporacja і Polonia об’єднували студентську молодь, яка на початку століття була фактично цілковито чоловічою [5, арк. 145; 190, s. 170]. Ogniwo, що став клубом родинного дозвілля, обмежував права жінок – вони могли входити на

заходи товариства лише завдяки своїм родичам-чоловікам. І лише раз на тиждень вхід жінкам був вільний, а право бути членом або права голосу жінки в цій організації не мали [66, арк. 5].

По суті жінки в цьому товаристві почувались лише додатком до чоловіків, а їхня присутність на заходах цієї найбільшої київської польської організації була продиктована бажанням чоловіків мати розвагу на танцювальних вечорах, концертах тощо. Польки могли вільно брати участь у благодійних акціях, пов'язаних з клерикальними організаціями, наприклад у Київському римо-католицькому доброчинному товаристві.

Отже, участь жінок у громадському житті Київської полонії була надто обмеженою, а всі суспільні ініціативи не відображали прагнень жіночої частини населення. Існуючі форми соціальної активності жінок – благодійництво, просвітництво –вже не відповідали їх громадянській позиції.

Приклади утворення перших феміністичних польських та російських організацій стали дороговказом і для польок українських губерній. У 1907 р. у Києві був створений гурток жінок-польок Kolo kobiet polskich Kijowa. Метою організації стало «сприяння культурним, моральним та економічним досягненням польського народу» [5, арк. 591]. З цією метою товариство повинно було проводити лекції для жінок, покращувати систему жіночої освіти, змінивши її відповідно до сучасних вимог отримання заробітку, підтримувати жіночі ремесла і промисли, виконувати посередницькі функції у пошуку роботи для жінок [211 – 1907 – 11].

Розуміючи необхідність допомогти жінкам, які мають дітей, організація обумовила в Статуті створення спільних магазинів, кас, що мали зменшити видатки родини. Для бідних жінок передбачалось відкриття курсів підготовки до різноманітних професій.

Діяльність товариства повинна була спрямовуватися на різні кола населення – як міські, так і сільські. Для городянок передбачалось «підняття їх релігійного та морального рівня», запобігання їх моральному падінню (вочевидь йшлося про проституцію – О.Н.) та боротьба з алкоголізмом. Для

мешканок села – читання лекцій на тему ведення господарства, сільської техніки, відкриття аптек, бань, надання акушерської допомоги [[52, арк. 100].

Новостворене товариство задекларувало у Статуті своє прагнення «бути поза всіма політичними напрямками, виголошувало свободу думки». Членами товариства могли бути повнолітні дієздатні жінки, яким було надано право голосу. Рішення приймались як зборами, так і Правлінням, обраним на зборах усіх членів. Засоби товариства складались із членських внесків, що становили 5 карбованців щорічно, а для жінок, які заробляли на життя власною працею – один карбованець. До того ж Коло запрошувало доповідачів з платними лекціями, кошти від яких йшли на користь організації [52, арк. 106].

Фактично, мова йде про створення першої польської організації, яка стояла на захисті інтересів жіноцтва. На противагу об'єднанням, що створювалися напередодні і базувались на єдності релігійній (християнські католицькі товариства) чи професійній (товариства взаємодопомоги прислузі тощо), в поданому випадку жінки усвідомили свою єдність як окремої соціальної групи.

Засновницями організації стали три дворянки – Я. Орловська, М.Комарницька та Г. Кнолл. На початку діяльності товариство обрало Правління та розподілило функції. Керівником Kola стала Габріела Кнолл, дружина відомого київського адвоката. Секцію самоосвіти очолила Яніна Орловська, сільськогосподарську – Ромуальда Хоецька, роботи з міським населенням – Аліна Зволінська.

Kolo запрошувало на лекції активісток жіночого руху Польщі – Є.Змієвську, Ц. Валевську та І. Мошенську [68, арк. 41-42]. Їх перебування в Києві мало велике значення для розповсюдження емансипаційних ідей. Окрім проведення публічних лекцій, ці жінки були членами польських феміністичних організацій і мали практичний досвід організаційної роботи, що міг бути корисним їх співвітчизницям-киянкам. Є. Змієвська – одна із

засновниць Польського товариства письменниць і вчительок [211 – 1907 – 30], Ц. Валевська – письменниця, яка пізніше написала книжку «Жіночий рух в Польщі» [382], І. Мошенська – лідерка радикального напрямку польського феміністичного руху.

Доноси жандармів дозволяють прослідкувати діяльність товариства. В них повідомлялося, що жінки «керують польськими робітниками у місті, влаштовуючи для них зібрання і читання лекцій, і створюють для їхніх дітей таємні школи». Кожна з діячок має в себе школу до десяти дітей робітників [18, арк. 5]. Таке повідомлення стурбувало місцеву владу, яка примусила київську жандармерію провести ретельну перевірку цієї інформації. Однак вона не підтвердилась і жодних свідоцтв про влаштування шкіл для дітей робітників не було виявлено.

Вважаємо, що зібрання з учнями дійсно існували, але проходили вони під виглядом певних благочинних акцій для незаможних, про що й повідомлялось пізніше в донесеннях [18, арк. 15]. Мабуть саме це послугувало причиною указу генерал-губернатора, що вийшов у квітні 1909 р. і забороняв зібрання учнівської молоді з метою благодійності [68, Ч.ІІ, арк. 21].

Діяльність Київської організації польських жінок носила культурно-просвітницький характер. Товариство влаштовувало концерти, лекції просвітницького характеру, що були присвячені жіночому руху, видатним жінкам, проблемам гігієни, здоров’я, розвитку культури, мистецтва тощо.

Така просвітницька робота викликала тривогу місцевих поліц-мейстерів. У своїх доносах вони звертали увагу на те, що «… на чолі всієї будівлі благополуччя польського населення – розвиток виховної справи і удосконалення системи народної освіти, про що піклується педагогічний відділ гуртка. І справа тут полягає в тому, щоб ізолювати польську дитину від російської школи, а польську матір від російської культури, щоб польське населення в культурному та економічному плані підвищувалось над навколишнім російським» [54, арк. 2].

Діяльність товариства продовжувалась декілька років, що не припиняло «турбувати» місцеву владу. Начальник Київського жандармського управляння у 1913 р. у листі до генерал-губернатора повідомляв, що товариство польських жінок, переслідуючи офіційно «клубні цілі», насправді легальними і нелегальними шляхами сприяє «підняттю польського духа і польської культури» [16, арк. 43]. Він зазначав, що товариство складається із жінок з аристократичних кіл, «які мають певні зв'язки» і отримують доходи від проведення концертів і вечорів. Усі ці засоби вони вкладають у роботу з молоддю у співпраці з Римсько-католицьким благодійним товариством та Товариством літніх дитячих колоній. Маючи штат «досвідчених викладачів», жінки товариства проводять агітаційну роботу, засновуючи таємні школи в селах, де живуть польські землевласники.

Ще одна громадська ініціатива викликала не тільки нерозуміння, але й підозру влади, а саме – влаштування їдальні. Їдальня була влаштована по вул. Фундуклеєвській, 26 на кошти Марії Потоцької, а її мета, за донесенням, полягала в тому, щоб поширити «польську ідею», надати таке місце зустрічі польській молоді, яке б не викликало підозри [16, арк. 44]. До їдальні ходили поляки-службовці, які обідали в окремій залі, студенти і курсистки, а іноді і робітники. В приміщенні їдальні проходили також різноманітні зібрання.

Польські товариства міста тісно співробітничали поміж собою. Коли було заарештовано бібліотекарку Корпорації, польської організації соціалістичного спрямування, К. Чарнецьку, бібліотекою стало опікуватися Жіноче товариство [16, арк. 44]. До товариства стали приходити студенти, які читали свіжу періодику, що надходила до організації.

Одним із методів діяльності товариства стало поширення його діяльності, відкриття філій. У 1908 р. було відкрито Уманський гурток польських жінок, у 1909 – Білоцерківський (керівник Є.Л. Малевська) та Бердичівський [68, арк.36, 123, 141].

Засновницями Уманського товариства стало декілька жінок – М.ВЛісовська, С. Дашкевич-Чайковська, С. Бобінська, а входило до нього 69

польок [4, арк. 147]. Товариство розгорнуло широку культурно-просвітницьку та благодійницьку діяльність.

І хоча діяльність названих товариств постійно перебувала під загрозою, бо їх звинувачували і в організації таємного шкільництва, і у слідуванні «вочевидь таємному Статуту», і в наданні притулку «темним особам», вони підтверджували легальність своїх дій і продовжували існування.

По-іншому склалася доля організації польських жінок у Житомирі. У 1912 р. жінки зініціювали створення «Житомирського польського жіночого гуртка». Він був створений за прикладом Київського та Уманського і переслідував мету «підвищення інтелектуального та морального розвитку», для чого планувалося влаштування літературних та музичних вечорів, вистав, читання лекцій [88, арк. 1]. Ініціаторками створення організації були К.О. Домбровська, М.А. Казановська, М.Ф. Сурін, Е.К. Сумовська, О.Г. Лехно-Васютинська.

Напрямки діяльності організації були надзвичайно широкими – підготовка дівчат до сучасних умов праці, розширення і підвищення рівня розвитку жіночих ремесел, піклування про міських і сільських жінок, що виражалось у запобіганні їх морального падіння, боротьбі з алкоголізмом. Для цього вимагалось подбати про безробітних, влаштовувати їдальні і притулки, проводити загальні бесіди, читання, лекції [425, с. 34; 716, с. 105].

На жаль, на відміну від Київського та Уманського, Житомирському товариству так і не дозволили відкритись. Причини, на підставі яких влада заборонила існування організації, досить відомі: місцева влада, від якої залежало відкриття організації, побоювалась поширення польських громадських ініціатив.

Перевірка благонадійності засновниць організації показала, що вони «добрих моральних якостей, в політичній благонадійності нічого компрометуючого помічено не було». Але Житомирське Присутствіє у справах товариств відмовило в реєстрації організації, тому що «вона, переслідуючи прагнення лише польської народності, може вести до

національної ворожнечі, що не співпадає з ідеалами державності» [88, арк. 18].

Отже, Київське товариство польських жінок зосередилось на культурно-просвітницькій роботі, що була спрямована на формування свідомості жінок, які завдяки громадській діяльності, об'єднанню сил відчували свої можливості, отримували досвід суспільно-корисної праці, підвищували свій соціальний статус і розширювали громадські зв'язки. Завдання товариства, розраховані на зміни в галузі жіночої освіти, праці, самосвідомості, незважаючи на відсутність вимоги виборчого права, дозволяють визнати його складовою феміністичного руху.

Ще одним жіночим товариством, що задекларувало у своєму Статуті допомогу жіноцтву, стало Одеське товариство рівноправ'я польських жінок. У травні 1912 р. до Одеського градоначальника надійшло прохання про відкриття філії Варшавського Товариства рівноправ'я польських жінок, підписане десятьма жінками [107, арк. 1]. З цим проханням одеситки-польки звернулись і до варшавського губернатора. Місцева влада довго вагалась з приводу відкриття товариства, про що свідчить переписка між градоначальником, міським поліцмейстером, окремими підрозділами жандармерії, що перевіряли благонадійність жінок, які підписали прохання. Лише на початку 1913 р. Товариство змогло розпочати свою діяльність.

На першому засіданні, що відбулось 20 січня 1913 р. і зібрало 31 особу, були вирішені різноманітні організаційні питання. Засідання відкрила його засновниця Анна Хмелевська, яка привітала всіх з відкриттям товариства і наголосила на необхідності обрання його керівного складу. Її помічниця, Стефанія Грецька, пояснила цілі і завдання організації, зачитала телеграми, що надійшли з вітаннями на адресу засновників Товариства, провела вибори членів правління, ревізійної комісії [107, арк. 21]. Члени товариства вирішили збиратись двічі на місяць, а правління – щонеділі.

Так розпочалась історія польської організації, що засвідчила розповсюдження емансипаційних ідей у польському суспільстві далеко від

батьківщини. Одеське товариство вважалось філією варшавського, заснованого у 1907 р. П. Кучальскою-Рейншміт. Цілі і завдання одеської філії повторювали Статут центральної організації. Це було – досягнення рівності з чоловіками у трудовому і публічному праві, судочинстві, підйом рівня загальної і професійної жіночої освіти, захист виробничих інтересів жінок та поліпшення умов праці, реформи в гігієні виховання та праці, поширення просвітницької роботи стосовно гігієни, боротьби з аморальністю, алкоголізмом, регламентація проституції. [135]

Для виконання цих завдань товариство прагнуло проводити лекції, зібрання, громадські слухання, відкривати і підтримувати школи для молоді і студентства, бібліотеки, читальні, звертатися за розглядом певних питань до різноманітних державних закладів та інституцій, допомагати членам товариства у пошуку роботи, отримання дешевої медичної допомоги чи юридичних порад [107, арк. 7].

На підставі біографічних відомостей можна встановити особливості соціального складу засновниць. Більшість з них належали до стану дворянства. У відомостях про себе лише дві жінки назвали свій рід занять: С. Грецька – директорка музичної школи і викладач музики, Я. Туліковська-Наркевич – лікар [107, арк. 15]. Всі інші жінки визнали, що вони на утриманні своїх чоловіків – лікарів, інженерів, чиновників. Відомо, що Є.Івановська, дружина управителя маєтку, та С. Новіцька, дружина директора Товариства взаємного кредиту, були також землевласницями, тобто отримували власний дохід від землі. В цілому, засновницями товариства стали жінки з середнього прошарку польського суспільства, в більшості – з інтелігенції.

Діяльність товариства була не довгою, але відзначилась декількома громадськими ініціативами. У лютому 1913 р. у членів Товариства зародилася ідея відкриття курсів шиття для дівчат незаможних станів. Навчання кравецькому ремеслу дало б змогу дівчатам з незаможних прошарків суспільства отримати професію. В програму навчання повинні

були входити пошив білизни й одягу, навчання ручному та машинному шиттю, рукоділля та заняття з малювання й креслення для копіювання викройок [107, арк. 31]. Для відкриття курсів жінки здобули дозвіл на передачу обгорткової тканини, яку могли здійснити різноманітні торгівельні фірми, що отримували в ній певні речі.

Однак не так легко було працювати, коли влада постійно підозрювала організацію у підривній діяльності. Задля того, щоб мати аргументи для заборони громадських ініціатив, одеська міська влада запросила дирекцію народних училищ щодо існування курсів шиття. Дирекція зауважила, що в училищі Байєр вже існує така школа, тому названі курси будуть зайвими, а також будуть носити «суто націоналістичний характер». Загальний відділ Міністерства внутрішніх справ теж вважав недоцільним відкриття цих курсів, оскільки Одеське товариство формально було лише відділом Товариства рівноправ'я польських жінок, а для відділів права відкриття шкіл і управління ними в Статуті не були прописані [107, арк. 27-30]. Отже, градоначальник заборонив відкриття курсів, що могли стати корисним кроком для отримання жінками професії. Проте, як зазначалось у «Kalendarze Domu Polskiego» – щорічному друкованому органі поляків Одеси, виданому 1915р., Товариство рівноправ'я протягом двох років свого існування утримувало школу для бідних дівчат [286, s. 80].

Ще більш цинічною стала наступна заборона влади. Товариство просило дозволу на відкриття у своєму приміщенні довідкового бюро, що надавало б жінкам інформацію про наявність вільних робочих місць, часи прийому адвокатів і лікарів. Відповідь була вельми короткою – Товариству дозволяли відкриття такого інформаційно-довідкового центру за умови сплати збору в місцеве казначейство двох тисяч карбованців. Безперечно, така сума була не можливою для товариства, тому назване бюро так і не було відкрите.

Отже, діяльність Одеського товариства рівноправ'я жінок була спрямована на зміну становища жінок. Кроки, здійснені товариством,

свідчили про прагнення надати жінкам додаткових професійних навиків, розширити інформаційну базу щодо працевлаштування, а отже, – допомогти співвітчизницям.

Існування на початку XX ст. у Наддніпрянщині двох польських феміністичних організацій свідчить про назрілу потребу польок у захисті своїх інтересів. Однак важливо порівняти цілі, завдання й характер діяльності цих товариств. Обидві організації, спрямовані на підтримку польських жінок, по-різному її розуміли і, відповідно, діяли.

І київське, і одеське польські жіночі товариства мали схожі цілі – допомога жінкам в отриманні належної освіти, професії, соціального захисту, медичних та юридичних порад тощо. Такі завдання організацій були сформульовані у дусі ліберального фемінізму, гасла якого стали ознакою жіночого руху другої половини XIX – початку XX ст. Визначення фемінізму дала дослідниця жіночого руху XIX ст. Карен Оффен, під яким слід розуміти «систему ідей і громадський рух за соціально-політичні зміни, засновані на критичному аналізі привілейованого становища чоловіків і підлеглого становища жінок в даному суспільстві» [335]. Отже, культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на зміну свідомості жінок, залучення їх у громадський рух, що допомогло б їм стати повноправними особами, здатними самостійно реалізувати свої можливості, можна вважати феміністичною.

Разом з тим ідеї суфражизму – здобуття політичних прав – так і не були поставлені в польському жіночому русі Російської імперії. Дослідники феміністського руху Російської імперії вважають, що його характерною рисою було розуміння своєї ідеологічної платформи як складової боротьби за визволення всього народу, визнання боротьби за права жінок як частини руху за загальнодемократичні зміни в державі [603, с. 7; 403, с. 62; 431, с. 26-27].

Схожими були і форми діяльності Одеського і Київського товариств: влаштування публічних зібрань, лекцій, бібліотек, професійних курсів тощо. Київська організація навіть задекларувала відкриття спільних економічних

підприємств – кас та магазинів. Однак аналіз діяльності названих товариств доводить, що в цьому напрямку так і не було зроблено вагомих кроків. Якщо Одеське товариство прагнуло реалізувати поставлені завдання, але наштовхувалось на заборони влади, то Київське зосередилось лише на культурно-просвітницькій роботі, що дозволяє залучити його до поміркованих польських організацій. Публічні лекції із запрошеними гостями, аматорські вистави і концерти, світські вечори і зустрічі дозволяли польським жінкам певних соціальних прошарків згуртуватись, відчути свою єдність.

Поширення освіти, об'єднання польського жіноцтва людності, піднесення рідної культури, а відповідно рівня самосвідомості – ті кроки, що зробило Київське товариство на шляху підтримки жіноцтва. Обмеженість представництва жінок у польських громадських організаціях Києва, спричинило створення організації, що повинна була об'єднати польок, надати їм право голосу, можливість творити власне гроно однодумців, допомагати співвітчизницям. І хоча задекларовану у Статуті товариства програму жінки не змогли виконати, сам факт створення власне жіночої організації, її діяльність протягом декількох років попри всі негаразди і перешкоди свідчить про вагомий внесок у творенні польського жіночого руху в Наддніпрянщині.

Одеське польське жіноче товариство з моменту свого створення визнало себе феміністичним, оскільки задекларувало навіть у назві досягнення рівноправ'я. Офіційне визнання цієї організації потребувало не тільки зусиль, але й свого роду громадянської мужності. Бо, безсумнівно, що крім клопоту утвердження організації в офіційних структурах, жінкам потрібно було ще й відстояти свою позицію в очах консервативно налаштованого польського суспільства. Товариство рівноправ'я стало першим суто жіночим і першим, що заявило про захист інтересів не в цілому польського населення, а жінок.

Одним із важливих запитань є пошук причин зародження польського жіночого руху на початку XX ст. Саме з лібералізацією життя в роки

революції 1905–1907 рр. в Російській імперії утворюються жіночі товариства, проводиться перший жіночий з'їзд. В Королівстві Польському у 1907 р. виникла перша феміністична організація – Товариство рівноправ'я польських жінок. Рух жінок, спрямований проти їх дискримінаційного становища в суспільстві, зачепив і польок українських губерній, які створили вищеназвані організації у Києві та Одесі. Безумовно, що передумовами заснування жіночих громадських організацій в цих містах стала соціальна база, наявність значної кількості освічених жінок, які розуміли необхідність відстоювання власних інтересів, були прихильницями прогресивних суспільних ідеалів.

Водночас у Харкові або Катеринославі, де мешкав значний відсоток освічених і самостійно працюючих польських жінок, таких громадських ініціатив не відмічалось. Причинами цього факту можна вважати нечисельність польського населення в цих містах. Активність польських жінок тут знаходила своє застосування у товариствах, що об'єднували польську громаду без різниці статі. Пріоритетним завданням поляків у Наддніпрянщині залишалось збереження національної ідентичності, що вплинуло на розповсюдження культурно-просвітницьких організацій, тоді як всі інші суспільні цінності залишались другорядними.

Отже, польські жіночі товариства, що виникли в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. стали вагомою складовою жіночого руху. Їх діяльність свідчить про поширення ідей емансипації, як вони були трактовані в даний період у польському середовищі українських земель. Їх послідовницями і популяризаторами виявились жінки як із заможних прошарків польського суспільства, так і з інтелігенції.

Київське жіноче товариство, попри задекларовану програму допомоги жінкам, проводило культурно-просвітницьку діяльність, об'єднуючи польок міста в самостійну жіночу організацію. На відміну від нього Одеське жіноче товариство прагнуло втілювати феміністичні ідеї в життя, але не потужило реалізувати прагнення польок боротись за права жінок, наштовхнувшись на перешкоди влади.

4.4. Рух взаємодопомоги

Важливим питанням в історії жіночого руху залишається проблема формування свідомого жіноцтва, яке стало організатором і активним діячем громадського життя. Істориків цікавить питання, як жінки, зосереджені в приватному просторі, розривали коло родинних інтересів і ставали учасницями громадських товариств, прагнучи змінити своє становище у суспільстві. Процеси жіночої емансипації, безсумнівно, були викликані багатьма причинами, не останньою з яких була взаємопідтримка та взаємодопомога.

Особливу сторінку в історії жіночого руху займають організації взаємодопомоги. Зародившись у 60-х рр. XIX ст. під впливом ідей ліберального фемінізму вони стали потужним фактором становлення жіночої самосвідомості, прикладом солідарності, відстоювання інтересів жінок як окремої соціальної групи. Поза межами істориків жіночого руху в Україні залишилось питання функціонування національних жіночих організацій, зокрема, взаємодопомоги, що існували на перехресті національних, гендерних, класових ідеологій.

Родоначальницями європейського руху взаємодопомоги слід вважати жінок Великої Британії, де швидкий промисловий переворот викликав потребу у жіночій праці. Працюючі жінки відчували несправедливість в оплаті праці, у відмові прийняття їх до профспілок, що стало передумовою боротьби жінок за трудові права і створення жіночих професійних організацій взаємодопомоги [538]. Ідеологічними гаслами руху взаємодопомоги стали ідеї ліберального фемінізму, проголошені у творі Дж.-Ст. Мілля «Поневолення жінки», де розвінчувались суспільні стереотипи щодо природного покликання статей і відзначались культурні та структурні передумови нерівності жінок і чоловіків.

У другій половині XIX ст., після допущення жінок до робітничих професій, стали виникати організації взаємодопомоги і в Російській імперії. Передумовою формування організацій взаємодопомоги в імперії були

традиційні для жінок організації благодійного спрямування, що підтримувались церквою і були дозволені державою [671, с. 146; 608, с. 264]. Але участь у благодійній діяльності не могла не позначитись на усвідомленні жінками свого нерівноправного становища в суспільстві. Прагнення захистити інтереси жіноцтва і надати посильну допомогу товаришкам стало відправною точкою для створення різноманітних спілок, артілей, союзів.

З середини XIX ст. благодійність в розумінні передової частини суспільства стала розумітись як допомога у прагненні чесно заробити собі на життя. Такі ідеї були усвідомлені тією частиною суспільства, яка хотіла не отримувати милостиню, а прагнула досягти рівних прав на отримання свого шматка хліба [639, с. 83].

Історик Л. Смоляр виділяє два основних етапи у функціонуванні руху самодопомоги жінок. Перший – в середині XIX ст. був ініційований заможними жінками, які на підставі засвоєння передових ідей намагались допомогти іншим жінкам у працевлаштуванні, отриманні власного заробітку. Особливостями таких об'єднань стали їх стихійність та недовговічність існування [671, с. 144].

Вже з кінця 60-х рр. XIX ст. рух взаємодопомоги набирає більш чіткого окреслення мети і засад функціонування, а також характеризується розширенням і зміною соціальної бази. Ініціатором створення громадських об'єднань стали незаможні жінки, які в пореформений період шукали роботи в містах. Вони прагнули не стільки самореалізації, як це було на початковому етапі, скільки постійного заробітку, забезпечення житлом тощо. Приплив нових членів із середніх і бідних прошарків суспільства окреслив нові цілі і завдання товариств, сприяючи їх демократизації.

Товариства взаємодопомоги, взаємної благодійності, трудової допомоги та інші стали з'являтись у великих містах України – Києві, Харкові, Одесі. Вони об'єднували жінок за професійною ознакою – товариства акушерок, вчительок, швачок, і допомагали їм в різних галузях життя [110, арк. 60; 90]. Найбільш розповсюдженими напрямками роботи

товариств були пошук працевлаштування, дешевого житла та столових, організація додаткового навчання, влаштування дитячих садків, фінансова допомога зі спільної каси та інші.

Національна ідентичність учасниць жіночих організацій взаємодопомоги не була важливим фактором їхньої діяльності. Прикладом взаємодії жінок різних національностей було створення у 1906 р. у Києві Товариства взаємної допомоги працюючих жінок. Засновницями цієї організації стали польки, росіянки, українки. Товариство мало на меті поліпшення матеріального становища своїх членів, влаштувало юридичну консультацію, дитячий садок, комерційні курси [431, с. 70].

Польські жінки Наддніпрянщини брали участь у поліетнічних організаціях і намагались допомогти співвітчизницям. Прикладом для їхньої діяльності стали не тільки російські чи українські товариства, а й польські.

Особливістю польського жіночого руху взаємодопомоги було активне втручання у нього католицької церкви, яка об'єднувала жінок масових професій (наприклад служниць) і разом з тим посилювала свої позиції серед зубожілих прошарків населення. Крім того, заможні жінки в Царстві Польському та в Австро-Угорщині створювали т.зв. патронацькі організації, що мали на меті розповсюджувати знання, нести прогресивні цивілізаційні ідеї, розширювати межі світогляду [279]. Ці організації також опікали і контролювали членів, що дозволяло верхівці суспільства згуртовувати робітниць. Здійснюючи опіку над жінками-трудівницями, вони не прагнули їхньої емансипації, але допомагали пристосовуватись до існуючих умов життя. Не можна, однак, недооцінювати їхньої ролі, оскільки діяльність жінок з «вищих кіл» насправді полегшувала участь багатьох жінок, однак не мала перспективи [302].

Польський жіночий рух взаємодопомоги відрізнявся активністю в містах правобережних губерній, де проживала значна кількість польського населення: у Житомирі (4186), Кам'янець-Подільському (1244), Одесі (6007). Більшість зайнятих у суспільному виробництві польок – 37, 6 % працювало у

прислузі, тому створення товариств взаємодопомоги працівниць цієї галузі було нагальним питанням [586].

Важливим фактором, що впливав на організацію польських жіночих товариств, був розвиток суспільно-політичної думки. Поширена наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії ідеологія варшавського позитивізму та «органічної праці» закликала до згуртування суспільства на підставі взаємодопомоги. Відкриття початкових шкіл для селянських дітей, надання робочих місць співвітчизникам, допомога студентам та незаможнім – дії, які набули в свідомості поляків патріотичного виміру [589, с. 146-147].

Жіноче питання, на думку позитивістів, могло бути вирішене активним залученням жінок до громадського життя, змінам системи виховання й освіти, наданням права на отримання певних професій. Товариства взаємодопомоги, як організації свідомих громадянок, спрямовані на зміцнення єдності суспільства і почуття взаємної відповідальності за долі співвітчизниць, відповідали ліберальним ідеям позитивістів. До того ж це були легальні польські товариства, дозволені владою. На відміну від офіційних благодійних організацій чи товариств для розваги, до яких входили заможна верхівка і інтелігенція, вони залучали у свої лави жінок з низів суспільства, що стало прикладом національної солідарності.

У 1907 р. у Житомирі було створено Товариство християнської жіночої прислуги св. Зіти. Товариство повинно було сприяти пошуку роботи для прислуги у випадку її втрати, влаштовувати для безробітних притулки і організувати безкоштовне бюро пошуку місця праці, підтримувати працівників у випадку неналежної оплати [55, арк. 135]. Виконання останнього завдання було, звичайно, достатньо проблематичним, тому товариство було налаштоване спочатку вести переговори, а потім – подавати позов від адвоката.

Але крім задекларованих дієвих кроків допомоги, більш вражаючими є поставлені у Статуті цілі організації, а саме – виховувати у прислузі

набожність, працелюбство і ощадність, християнську любов до ближнього, відповідальне виконання своїх обов'язків [87, арк. 1,7].

Засновницями організації були не жінки – працівниці, а їхні працедавці – дворянки. Тому і цілі організації були скоріше виховними заходами, ніж фактичною допомогою трудівницям. Останнє завдання, ймовірно, турбувало засновниць, які потребували слухняну та працелюбну робочу силу.

Всі вищеназвані ідеали співвідносяться з жіночою чистотою і є частиною дихотомії: набожність/безбожність, працелюбство/лінь, любов/ненависть. Цей дискурс відповідає певним стратегіям, які влучно охарактеризувала культуролог-антрополог М. Цимбаліст-Росальдо, коли жінки досягають статусу через заперечення своєї сексуальності. Таке «білосніжне чисте» товариство, яке відрізняється від навколишнього «брудного та нечистоплотного» світу, може бути «основою для жіночої солідарності» [710, с. 128].

Ще одна організація була створена 1907 р. у Житомирі – Християнське католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня». З метою інтелектуального і морального розвитку своїх членів товариство, як було зазначено в Статуті, збиралось влаштовувати публічні лекції, читання, створити бібліотеку, каси взаємодопомоги, відкрити майстерні і сприяти професійній освіти. Члени товариства могли також створювати кооперативні підприємства, літні колонії [86, арк. 14; 425, с. 34].

Мета товариства полягала не тільки в практичній допомозі жінкам, які заробляли собі на життя. Заслуговує на увагу і таке завдання товариства як «розвивати почуття солідарності» співробітниць, залучаючи їх до громадського життя, влаштовуючи різноманітні вечори. Також товариство прагнуло «спостерігати за справедливим розподілом праці і оплати», впливати на удосконалення умов життя членів, влаштовуючи дешеві їдальні та квартири [52, арк. 44].

Зазначимо, що організація була створена за прикладом варшавської «Dzwigni», утвореної декількома активними черницями за ініціативою Г.

Козьмінського. На відміну від аналогів у Королівстві Польському, що переслідували мету об'єднання жінок ремісниць з метою захисту їх професійних інтересів, житомирська Dzwignia була ще й культурно-просвітницькою організацією [323].

Ініціаторами створення організації виступали дворянки та міщанки Житомира, які на підставі дозволу відкривати аналогічні товариства в Королівстві скористувались можливістю утворити організацію взаємодопомоги. Для консервативно-налаштованої польської громади католицьке жіноче товариство асоціювалось з традиційними жіночими цінностями, до числа яких входила й релігійність.

Ще одним напрямком роботи організації був морально-етичний. В Російській імперії утворювались товариства самооборони жінок, які намагались захистити їх від «морального падіння», тобто від проституції, алкоголізму тощо. Багато дівчат, які прибували в міста в пошуках заробітку, ставали легкою здобиччю сутенерів, які обіцяли їм працевлаштування [671, с. 148]. Польське товариство Dzwignia брало на себе опіку дівчат, молодше 18 років.

Достатньо гнучким було і питання внесків у товаристві Dzwignia. Вступний внесок складав 51 коп., а щомісячний – 25 коп. Але для тих жінок, які мали дохід менше 15 крб. на місяць, він складав 15 коп. Приблизно такою ж була і плата за участь у товаристві св. Зіти: вступний внесок там складав 71 коп., щомісячний – 15 коп.

Тут ми зіштовхнулись з неоднозначною роллю католицької церкви, яку вона зіграла у розвитку жіночого руху. З одного боку, ідеологія католицизму фактично гальмувала розвиток жіночої самосвідомості, закріпивши за жінками ролі матері, господарки, дружини, підвладній волі Бога, батька, чоловіка. З іншої, як слушно застеріг П. Штомпка, польський соціолог, асоціації, що об'єднують людей за релігійною або етнічною ознакою, прискорюють мобілізацію і залучення нових осіб і груп у соціальні рухи [722, с. 251]. Вищеназвані організації польських жінок, що демонструють

конфесійний характер, доводять, що релігія слугувала важливим чинником їх створення та легалізації.

У 1908 р. у Кам'янці-Подільському було засноване Товариство жінок католичок «Праця» [55, арк. 29]. Це також була і благодійно-просвітницька організація. Саме члени цього товариства відкрили в місті кравецьку школу для сорока дівчаток католицького віросповідання, збирали кошти на відкриття притулку і садочка [53, арк. 57]. Керівник організації М. Дунін-Борковська, виступала як організаторка різноманітних культурних заходів. Вона організувала у 1908 р. виставку виробів народних промислів, зібрану в заможних домівках Поділля та Бессарабії, що включала 350 експонатів [263, s. 195].

Отже, в правобережних губерніях організації взаємодопомоги польських жінок функціонували за участі католицької церкви і демонстрували різноплановий характер. Серед них зустрічаються як патронацькі товариства, що були ще одним кроком, спрямованим на виховання «дисциплінованих» робітниць, так і організації рівноправних учасниць, які прагнули об'єднання з метою поліпшення становища працюючих жінок. Однією з особливостей всіх вищеназваних організацій є їх просвітницькі цілі, що розширює діяльність організацій за межі реальних дій в площину духовно-інтелектуальну. Саме це дозволяє говорити про вплив, що здійснювали товариства взаємодопомоги на усвідомлення жінками своє ролі в суспільстві.

Польські жінки виявляли громадську активність і в інших регіонах, а саме – в місті Одеса. В Одесі проживало багато поляків, серед яких зустрічається не тільки верхівка – дворянство і підприємці, але й студенти, робітники, інтелігенція. У 1911 р. за сприяння ксьондза місцевого приходу В. Потоцького та багатого дворянина В. Шеміота було організовано Одеське товариство католицької жіночої прислуги імені св. Зіти. Товариство підшукувало роботу тим, хто її потребував, дбало про лікування своїх хворих членів або надання безкоштовної допомоги, влаштовувало у притулки старих

або немічних, розповсюджувало книжки на морально-релігійну тематику [285, s. 186]. Серед своїх завдань товариство бачило створення взірцевих кухні та пральні з метою вдосконалення навичок жінок.

Членом товариства могла стати будь-яка мешканка Одеси, яка працювала у прислузі не менше року за умови сплати внесків 25 коп. у місяць (3 крб. на рік). Жінкам не тільки надавалась інформаційна допомога. Ті, хто шукав праці, могли перебувати до знаходження роботи у притулку, влаштованому В. Шеміотом з січня 1912 р. У притулку жінки проживали і отримували дворазове харчування безкоштовно. Вони чергували у приміщенні і фактично обслуговували себе самостійно. У 1913 р. притулком скористалось 77 жінок. Довгий час секретаркою та однією з членів Правління була С. Гардецька, яка не полишала своїх функцій навіть у святкові дні.

Звіти про діяльність товариства дозволяють зробити висновки про результати їх праці. У 1913 р. заяв про пошук роботи було подано 401 і 319 заяв від працедавців, при цьому працевлаштування знайшли 74 жінки (18,4 %) [286, s. 80]. У 1914 р. до товариства звернулось 418 жінок, що потребували праці і 262 працедавця, а посад було обрано 110 (26,3 %) [287, s. 61].

Відсутність архівних справ зі списками жінок, що зверталась про допомогу до товариства, не дозволяє стверджувати національну приналежність організації. Але ті факти, що товариство тісно взаємодіяло з католицьким товариством доброчинності, саме було католицьким, а також існування величезної кількості польського населення міста, які були задіяні в прислузі, може слугувати непрямим свідченням того, що організація об’єднувала в більшій мірі польських жінок. До того ж головами названих товариств були настоятелі католицького костьолу Одеси – спочатку В. Потоцький, потім – Й. Шейнер.

На той час у місті вже існувало декілька товариств взаємодопомоги – повивальних бабок, вихователькок і вчительок, працюючих жінок, однак товариство св. Зіти знаходить серед них своє місце [671, с. 144]. Дослідниця

Л. Смоляр доводить, що товариства взаємодопомоги відповідали ідеологічним гаслам жіночого руху щодо застосування власних здібностей і права на працю, і відмічає їхні особливості. Серед них – багатопрофільність, поєднання з клерикальними цілями, зміна самосвідомості жінок. Майже всі ці риси притаманні також і товариству св. Зіти, однак у порівнянні з іншими організаціями можна помітити його досить вузький характер: позичок товариство не надавало, школи і курси не відкривало.

На Лівобережжі не було створено організацій взаємодопомоги польських жінок. Можна це пояснити не тільки меншим показником польок, задіяних у прислузі: 45,3 % від всієї кількості зайнятих в Одесі, 37,6 % – у південно-західних губерніях і 26,6 % – на Лівобережжі, але й меншою кількістю польського населення тут та його розпорошеністю в цілому.

Розгортання польського жіночого руху взаємодопомоги було викликане багатьма причинами соціально-економічного та політичного характеру. Модернізація економіки та широке залучення жінок до виробництва посилило їх роль, натомість не змінило їхнього становища у суспільстві. Це протиріччя і поширення ідеології ліберального фемінізму та ідей згуртування польського суспільства викликало до життя різноманітні товариства взаємодопомоги працюючих жінок. Влаштування спільного виробництва, пошук роботи і допомога при її втраті, організація дешевих їдалень та житла – ті конкретні дії, які прагнули втілити в життя організації, замінивши відсутність соціального захисту з боку держави і роботодавців.

Зауважимо, що рух взаємодопомоги не був цілісним. Польські жіночі товариства були як організаціями взаємної підтримки, так і організаціями опіки, яку здійснювали жінки з заможних кіл над працівницями. Саме це дає привід назвати останні, скоріш, патронацькими. Так класові протиріччя стали пунктом розламу польського жіночого руху взаємодопомоги.

Важливу роль у поширенні руху взаємодопомоги відігравала католицька церква, і не тільки як центр товариського життя поляків Наддніпрянщини. Традиційна благодійна спрямованість церкви

розповсюджувалась і на працівниць, а фінансова допомога, авторитет і організаційний досвід приходів допомагали в організації жіночих товариств.

Однак товариства під патронатом церкви чи окремих жінок не стали кроком у подоланні традиційного становища жіноцтва, не закріпили за ним роль дієвого учасника суспільного життя. Консервативні ідеї, що базувались на релігійній основі і приписували жінкам залежне і покірне існування, терпіння і витримку гальмували розвиток жіночого руху. Реальна допомога, що мала важливе значення для жінок, одночасно не стала передумовою для боротьби з дискримінаційним становищем на ринку праці, не сприяла змінам у жіночій освіті.

Виходячи з цього, можна констатувати, що участь у русі взаємодопомоги надавала польським жінкам досвід колективних дій та організаційної діяльності, підвищувала самооцінку, поліпшувала умови життя і праці. Розвиваючись в руслі жіночого руху взаємодопомоги, польські товариства Наддніпрянщини мали свої особливості, викликані становищем польського суспільства в цьому регіоні Російській імперії та його тісними зв’язками з релігією. Товариства взаємодопомоги залучали польок в громадське життя, вчили формулювати і відстоювати свої інтереси, стаючи складовою польського жіночого руху в Наддніпрянщині.

4.5. Участь жінок у релігійних організаціях

Релігія завжди була важливим чинником у громадському житті польської спільноти України. Протягом XIX ст., в умовах бездержавності, віра залишалась тим стрижнем, на якому ґрунтувались ідеї національної єдності. Духівництво підтримувало тісний зв’язок з громадою, брало безпосередню участь у визвольних повстаннях та разом з народом несло тягар наслідків їх розгрому. В умовах переслідувань, релігія зберігалась у польських родинах, поширювалась завдяки діяльності дрібного духівництва та активних громадян.

Не останню роль у цій справі відігравало жіноцтво. Саме жінки несли, як правило, відповідальність за духовне життя родини, підтримували зв'язки з духівництвом, брали участь у громадських ініціативах місцевих церков [380, s. 115-116]. Деякі жінки ставали на службі релігії, обираючи життя черниць.

Одночасно релігійний рух польських жінок впливав на їх статус і соціальні ролі. В нашому випадку мова йде про поширення соціально-християнського фемінізму – різновиду консервативного фемінізму, що сформувався у XIX – першій половині XX ст. Базуючись на принципах пріоритету християнських цінностей, рівності всіх людей перед Богом, релігійний фемінізм виступав за реалізацію особистості жінки через її «покликання». Жінка виступала берегинею родини, захисницею і провідницею моральних чеснот, а в громадському житті повинна була опікуватись соціально-благодійною діяльністю.

Ставлення Російської влади до католицтва російський дослідник А.Тихонов називає таким, що було продиктоване державними інтересами [685, с. 230]. На практиці воно виражалось у прагненні зменшити вплив католицької церкви як у Королівстві Польському, так і в західних губерніях імперії. Повстання 1863–1864 рр. виявило активну участь духівництва у згуртуванні населення і допомозі повстанцям [438]. Тому після його повалення царат повів цілеспрямовану політику утиску католицької церкви.

Після поразки Січневого повстання на Правобережжі були закриті 244 католицьких приходи та десятки кафедральних соборів. З 1865 р. запроваджувалося викладання Закону Божого дітям римо-католицького віросповідання виключно російською мовою. У 1866 р. була ліквідована Кам'янець-Подільська єпархія і духовна семінарія в місті [532, с. 179].

Однак, незважаючи на різноманітні утиски і переслідування, польське населення твердо боронило віру. Оскільки католицька віра сприймалася як одна з характерних рис поляків, то її захист перетворився на обов'язок переслідуваної людності. Ореол трагічної долі церкви вимагав захисників,

якими повинні були стати поляки. Фактично репресії проти населення і одночасно католицької церкви встановлювали зв'язки релігії і національності, сформували в свідомості образ постраждалої нації, яка вимагає збереження польськості через захист віри. Саме завдяки цим світоглядним настановам, коли віра перетворилася у символ національної культури, костьол став єдиною національною інституцією [267, s. 132].

У Російській імперії в другій половині XIX ст. припинилась діяльність жіночих монастирів. Але ініціативи деяких католицьких громадських діячів привели до їх поступового відновлення. У 1885 р. був створений чернецький орден Доньок пресвятого Серця діви Марії (Серціанок), засновниками якого стали Хонорат Козьминський (1829–1916) та Паула Малецька (1852–1927). П. Малецька розгорнула активну діяльність новоствореного ордену не тільки на території Королівства Польського, але й в інших місцях, де мешкали поляки. У зв'язку із забороною публічної діяльності католицьких орденів, черницям серціанкам не потрібно було кидати родини, професії, сталий спосіб життя і демонструвати свою належність до ордену. Мова йшла, перш за все, про власне духовне удосконалення. Серціанки повинні були стати прикладом справжньої любові, милосердя, допомагати всім, хто прагнув морального удосконалення [255, s. 1-4].

Наприкінці століття серціанки розпочали свою діяльність в Наддніпрянщині, де їх осередком спочатку стало м. Житомир. У 1889 р. вони облаштувались у місті, але винайдення приміщення було складною справою. Жіночі закриті громади, які здійснювали духовну опіку над дітьми, викликали недвозначний сумнів у їх легальності, а тому жінкам часто відмовляли в оренді приміщення. Заступництво місцевого священика Крушинського, який надав приміщення під згромадження, призвело до того, що жінки відкрили тут і швацьку майстерню, і організували духовну роботу серед місцевих дітей [53, арк. 57] .

Були в роботі Житомирського осередку серціанок і певні труднощі. Єпископ Б. Клопотовський вважав надто небезпечною активну громадську

діяльність серціанок, але Ватикан підтвердив функції ордену, і черниці продовжували свою роботу.

Звичайно, що така релігійна і одночасно громадська діяльність викликала стурбованість влади, тим більше, що з роками вона набирала обертів. У 1912 р., за повідомленнями жандармів, у місті існувало декілька жіночих монастирів. Один – майстерня шиття суконь і білизни «Pracowna», при якій мешкало більше 30 жінок різного віку.

Помешкання практично не мало вигляду майстерні, але, як писали у своїх звітах жандарми, «зовнішньо бездоганно чисте». Ще існувала рукодільна майстерня В. Рутковської, яка «ходить з чотками й книгою, а всі інші при зустрічі кланяються їй». Такі зовнішні ознаки свідчили, скоріше, на користь монастиря, ніж виробничого приміщення. Крім того, в домі священика І. Домбровського існував гуртожиток для 20 жінок і швацька майстерня [27, арк. 59].

Таким чином, серціанки зосередили свою діяльність в декількох напрямках – створення таємних монастирів, улаштування майстерень, де дівчатам надавалась професійна освіта та робота, гуртожитки для прибулих. Особливістю релігійної діяльності ордену серціанок стало її тісне пов’язання з конкретною допомогою в отриманні професії та працевлаштуванні.

З 1900 р. серціанки розпочали свою роботу в Києві. Спочатку вони винайняли будинок на вул. Трьохсвятительській, недалеко від Олександрівського костьолу, але потім, за сприяння благодійників, розширили свою діяльність. Про облаштування цих серціанських монастирів можна дізнатись також з матеріалів жандармських управлінь, які за доносами здійснювали там обшук.

У грудні 1912 р. було здійснено перевірку притулку Собанського по вул. Поліцейській. У доносі повідомлялось, що там виховуються вчительки, «фанатично віддані справі відновлення Польщі», що діти у притулку щоденно моляться, співають пісень [19, арк. 448].

Обшук здійснювався у всьому приміщенні. На першому поверсі триповерхового будинку були розташовані роздягальня, дві їдальні, кухня та вмивальня. На другому поверсі були помешкання для занять з 11 партами, етажерками для книжок та шкільною дошкою, відпочивальня для вчительок, канцелярія, а також кімната для богослужінь з невеличким вівтарем. На третьому поверсі розташовувалась кімната завідувача, місце для хворих дітей, вмивальня та кімната, де зберігався одяг священика та різноманітні предмети культу [19, арк. 450-454].

Завідувач закладу, Марія Петрівна Песляк, повідомила, що цим закладом вона керує сім років і сюди приходить близько 150 дітей не для навчання, а для вільного проведення часу. Звичайно, що у жандармів виникли сумніви щодо правдивості таких тверджень, бо речові докази свідчили саме про навчання дітей. У класній кімнаті були знайдені підручники з англійської і французької мов, арифметики та історії Польщі, написані польською мовою. Про проведення занять свідчили також і класні журнали, і учнівські зошити.

Факти викриття таємних польських шкіл були непоодинокими на Правобережжі. Однак щодо Київського притулку вражає інше – сім років у центрі Києва існувала польська таємна школа, до якої ходило більше ста учнів. Утримувалась школа на кошти благодійників, а працювала завдяки діяльності черниць, які поєднували навчальну діяльність з релігійним і патріотичним вихованням.

Викладачками у школі були четверо жінок: Я. В. Чаплицька, 18 років, М.С. Шабська, 17 років, М.М. Градська, 18 років, та Я.А. Терлецька, 18 років. Завідувач повідомила про співробітниць, що перші дві жінки працювали з маленькими дітьми 2- 6 років, бавились іграшками, вчили їх молитвам і пісням і отримували 5 крб. на місяць. М. Градська, яка навчала дітей церковному співу, та Я. Терлецька, яка вчила дівчат 12–15 років шиттю, отримували по 10 крб.

І хоча притулок існував під патронатом родини Собанських й під опікою Київського римо-католицького благодійного товариства, а встановлення вівтаря та проведення богослужінь було дозволене владою, це не врятувало його від закриття.

Інший заклад серціанок був влаштований у Михайлівському провулку під виглядом легальної майстерні по виготовленню суконь. У двох приміщеннях розташовувались майстерні і кімната для прийняття замовлень, відпочивальні для учениць, їдальня, кухня. Крім того, були ще й не облаштовані кімнати, де зберігались одяг священика, різноманітне начиння для проведення богослужінь – свічки, хрести, хоругви та ін. В майстерні жандармерія знайшла також 481 книгу польською мовою, в основному релігійного змісту [19, арк. 458-459].

Завідувала майстернею С.М. Поплавська, 40 років, яка повідомила, що працює тут вже десять років. До неї віддають у навчання дівчаток 10–16 років на повний пансіон за 8–15 крб. на місяць. На момент обшуку у майстерні працювало 45 дівчат з двома майстринями, а всього їх чисельність доходила до 60. Цю майстерню спіткала доля притулку Собанського, її теж закрили. І хоча в історичних розвідках серціанок не вказані конкретні заклади в Києві, можна із впевненістю сказати, що це були їх монастирі.

Релігійні жіночі громади не вдовольнились благодійництвом, виховною діяльністю, професійним навчанням та працевлаштуванням жінок. Освіта, що надавали у притулках серціанок, стала для польських дівчат альтернативою загальній російській школі. Навчання арифметики, французької або російської мови проводилось польською. Релігійна діяльність, спрямована на підтримку національної освіти, сприяла формуванню і збереженню національної свідомості.

На початку XX ст. орден Серціанок поширив свою діяльність і на Поділлі. Хоча ще на початку XIX ст. місто було осередком католицького чернецтва. За повідомленням Е.Сіцинського, у міжповстанський період у

місті діяли черниці ордену візітаток, які здійснювали навчання дітей, але після розгрому Січневого повстання вони покинули місто [664, с. 171].

У 1905 р. за сприянням ксьондза П. Маньковського був відкритий осередок серціанок в Кам'янці-Подільському, при якому було створено школу для дівчат. Керувала закладом Я. Станункевич, а декілька жінок з ученицями займались шиттям суконь, панчіх, вишиванням. Разом з навчанням дівчата отримували професійні навички. До того ж майстерня знаходилась під опікою духовної влади, і священик раз на тиждень служив у притулку месу [27, арк. 50; 606].

У 1910 р. до притулку серціанок прийшли з обшуком жандарми. Обшук монастиря і слідство призвело до звинувачення черниць у незаконному проведенні занять, влаштуванні притулку для малолітніх дітей, наверненні у католицтво, створенні монастиря і каплиці. Поступово деякі звинувачення були зняті, але за обладнання каплиці черницям прийшлось заплатити штраф 100 крб. До того ж священика П. Маньковського, покровителя і організатора громадської діяльності серціанок, було переведено до Житомира [72, арк. 1-40].

Через деякий час будинок серціанок відновив свою роботу. Черниці та декілька світських жінок утворили «Польський Робітничий будинок» – майстерню шиття, яка користувалась популярністю у жителів міста [55, арк. 29].

А у 1909 р. за сприяння священика К. Носалевського був відкритий осередок серціанок у Проскурові. Тут був притулок для дівчат і майстерня крою та шитва [27, арк. 49]. І хоча цей заклад теж перевіряли жандарми у 1912 р., їм вдалось утриматись від закриття. Опікувались дівчатами в притулку декілька черниць. Там же була створена школа, де викладали загальні дисципліни.

У 1911 р. на запрошення місцевого священика, до Вінниці прибуло декілька серціанок. Вони відкрили тут притулок для дівчат-сиріт, яких не тільки утримували й виховували, але й навчали у швацькій майстерні.

Пізніше, за допомогою гр. Грохольської, тут був заснований виховний заклад. Діяльність серціанок у південно-західних губерніях була продиктована потребами духовної підтримки польського суспільства. Крім поширення моральних засад і благодійництва, вона мала ще й практичний вимір, допомагаючи пристосуватись жіноцтву до умов капіталістичного суспільства.

Ще один католицький чернечий жіночий орден таємно поширював свою діяльність в Україні, а саме – сестер францисканок Родини Марії. Засновником ордену став священик З. Фелінський, а жіночі релігійні громади в другій половині XIX ст. поширювались на території Королівства Польського і у Санкт-Петербурзі. Черниці Родини Марії прагнули духовного вдосконалення, опікувались освітою дівчат у релігійному дусі, займались благодійництвом.

В українських землях діяльність ордену поширювалась завдяки активній праці М. Джевецької, яка мешкала в Одесі. В Одесі проживала значна кількість польського населення. За підтримки головної настоятельки ордену Ф. Димман, М. Джевецька у 1879 р. заснувала в місті виховний заклад для дівчат. Пізніше було створено дитячий притулок св. Антонія, при якому для дівчат функціонував інтернат і народна школа [196, s. 206]. Діяльність М. Джевецької мала підтримку у місцевого священика Дубішевського. Так, у 1906 р. в Одесі було збудовано костьол св. Клімента. Пізніше притулки Родини почали з’являтись і в інших містах.

У 1912 р. М. Джевецька просила владу дозволити їй купити 20 десятин землі для влаштування ферми, на якій би дівчата сироти могли навчатись сільському господарству [32, арк.57]. Але громадська діяльність ордену так налякала владу, що «полювання» на таємні жіночі школи і притулки, в яких «молоде покоління виховується у польському національному дусі і ненависті до всього російського» проводилось у всіх повітах південно-західних губерній [79, арк. 3; 37, арк. 104]. До речі, пошук відомостей про діяльність М. Джевецької зачепив навіть Полтавську

губернію, де чисельність польського населення була незначною [49, арк.11-13].

Діяльність притулків фінансувалась коштами благодійників та поширювалась завдяки громадській активності польських жінок. Відомою громадською діячкою на Поділлі стала Л. Ярошинська, яка співпрацювала з М. Джевецькою і поширювала осередки Родини Марії на Поділлі. Під виглядом майстерень у різноманітних маєтках виникали жіночі монастирі, де черниці у світському вбранні навчали дітей польській грамоті, історії та літературі Польщі [234, с. 879]. Разом з тим це було навчання й певному ремеслу.

Крім функціонування таємних орденів серціанок і Родин Марії, поширювали свою діяльність в Україні і т.зв. Треті ордени терциаріїв. Терциарії – духовні громади, які почали своє існування ще в середньовіччя і були спрямовані на поширення впливу церкви серед мирян. Духовні товариства складались зі світських людей, які не поривали ні зі звичайним життям, ні відмовлялись від шлюбу, але виконуючи основні настанови свого ордену, прагнули досягти духовної досконалості в миру. Треті ордени існували у францисканців, домініканців, кармелітів. Вони підкорялись загальному церковному праву, а управління ними було передано першим орденам.

Про поширення терациаріїв свідчать чисельні доноси жандармів. В них, зокрема, сказано, що головне призначення терциарок – «проникати у родини і шляхом змішаних шлюбів навертати дітей у католицтво» [27, арк. 48]. Повідомлялось також, що терциарки об’єднуються навколо костьолів, відкривають дитячі притулки. У Вінниці було налічено 5 жіночих терциарських громад, які організували притулки по 15 дітей, збирали кошти на оплату вчителям і поповнення бібліотеки при храмі [27, арк. 49].

Отже, католицькі жіночі ордени розповсюджували свою діяльність в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст., незважаючи на небезпеку викриття і переслідування влади. Їх заслуга полягала у

самоорганізації жінок, які прагнули морального удосконалення і духовної гармонії. Важливими напрямками діяльності стала благодійницька робота, спрямована на допомогу сиротам і міській бідноті.

Релігійний рух польського жіноцтва поширювався на території України завдяки підтримці католицьких священиків, які ставали ініціаторами заснування таємних монастирів, і допомагали їм, здійснюючи як духовну опіку, так і часткове фінансування їх діяльності. Не останню роль у розповсюдженні релігійного жіночого руху відігравали і місцеві меценати-покровителі, які надавали приміщення для монастирів або збирали кошти на їх підтримку.

Водночас діяльність окремих релігійних осередків впливала на становище польського жіноцтва краю. По-перше, громади здійснювали професійну освіту жіноцтва, влаштовуючи майстерні, де навчали кравецтву, вишивці тощо. По-друге, можливість працювати в таких закладах фактично давала спосіб існування тим молодим жінкам, які не могли розраховувати на допомогу родини для проживання в місті. По-третє, крім працевлаштування, дівчата отримували притулок і гуртожиток, що також було важливим чинником для мешканок з провінції. Тобто діяльність релігійних жіночих орденів допомагала становленню міського жіночого пролетаріату і пристосуванню до економічних умов буржуазного суспільства. Заслуга такого різновиду соціально-християнського фемінізму у його польському варіанті полягала в адаптації жіноцтва до нових соціально-економічних умов, і одночасно у самореалізації жінок, які завдяки релігійним громадам змогли реалізувати свій професійний потенціал.

Викликає питання співвідношення польських жіночих товариств взаємодопомоги, що діяли під патронатом католицької церкви, та католицьких чернечих жіночих громад. Потрібно зазначити, що межу між ними провести вкрай важко, оскільки часто легальні організації католицької церкви в дійсності ставали чернечими монастирями. Польська дослідниця М. Янас відносить терціарські громади та товариства взаємодопомоги до

звичайних католицьких організацій, на відміну від чернечих орденів серціанок, чи сестер Родини Марії [279].

Між католицькими організаціями взаємодопомоги та релігійними громадами було багато спільного. Вони прагнули допомогти молодим жінкам отримати спеціальність, якою б ті могли заробити собі на життя, знайти роботу в організованих майстернях, чи гуртожиток для тих, хто не мав домівки, чинити юридичний захист різних категорій працівниць. При цьому католицька церква отримувала можливість зберігати свій статус у середовищі польського населення, поширювати свою популярність. Такі дії церкви були продиктовані політикою царату, що прагнув зменшити вплив інославних конфесій на Правобережжі.

Важливе значення релігійної діяльності жіноцтва полягає в тому, що воно виконувало не тільки душпастирську роботу, але й сприяло поширенню національної освіти. Влаштовуючи у притулках початкові школи, де викладання йшло польською мовою, чернечі громади сприяли збереженню національної свідомості. Отже, навіть релігійний рух жіноцтва не був відокремленим від ідеї національної єдності, і був складником національно-визвольного руху поляків.

Католицька церква, не вступаючи в конфлікт з російською владою, поширенням і потуранням діяльності таємних орденів підривала засади царської політики в українських губерніях. Така діяльність сприяла посиленню впливу католицької церкви, що відбилось і на світогляді польського населення, і на його протидії радикальним течіям суспільного руху, в тому числі і жіночого.

4.6. Культурно-просвітницька діяльність польських жінок

Культурно-просвітницька діяльність була вагомою складовою громадського руху польських жінок Наддніпрянщини. Боротьба за

поширення освіти населення, за збереження національної ідентичності в умовах асиміляторської політики уряду стали ознакою польського громадського руху в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Польські жінки в Російській імперії не залишились осторонь цього процесу і активно включались у культурно-просвітницьку роботу. На відміну від росіянок, які в своїй діяльності стикались з консервативністю суспільства і бюрократичними перепонами, українки та польки вимушені були ще й боротись з національними обмеженнями, що впроваджувались царатом. Опорою для польських жінок стала не тільки прогресивна частина суспільства, але й католицька церква, що стояла на захисті національних інтересів поляків.

Однією із суспільних проблем, якою переймалась інтелігенція імперії, був високий рівень безграмотності в країні, особливо жіночої. Справою подолання неписемності в Наддніпрянщині опікувались недільні школи. Проблема одначе полягала в тому, що недільні школи також були зрусифікованими, що значно уповільнювало поширення грамотності в народі. Але завдяки наполегливій праці багатьох жінок, які намагались довести необхідність навчання, а також таланту і організаційним здібностям відомих діячок, як, наприклад, Х.Д. Алчевська, поступово справа зрушила з місця. Школи відкривались як для дітей, так і для дорослих, які потребували інших педагогічних прийомів та урізноманітнення методики навчання. Об’єднання жінок у товариства взаємодопомоги також мали на меті освітню роботу. Так, при «Харківському товаристві взаємодопомоги працюючих жінок» були гімназія (304 учні), садок і школа (65 учнів) [671, с. 155].

Звичайно, що ця проблема не оминула і поляків Російської імперії. Рівень грамотності серед польського населення різнився по губерніях. Найвищим він був у поляків Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Показники грамотності у правобережних та Таврійській губерніях були найнижчими. Середній показник жіночої грамотності у поляків складав 37,5 %, чоловічої 44 %. Фактично більше половини населення було

неписемними, що не могло не турбувати польську інтелігенцію і передову громадськість.

Жінки брали активну участь у створенні та функціонуванні таємних початкових навчальних закладах, але в основному не як меценатки, а організаторки справи. В багатьох спогадах ми знаходимо підтвердження тому, що жінки дбали про організацію навчання, підручники, самі викладали. Приміром, у спогадах Ю. Дияковської жіноча таємна школа, яку утримувала її тітка, була закладена на кошти родича Петра Дияковського [131, s. 1-2]. Інша авторка спогадів, А. Чаман-Павловська, згадує, що польська буржуазія намагалась створювати різноманітні заклади, притулки, школи для навчання, щоб не допустити денаціоналізації поляків. Не називаючи імен меценатів, вона оповідає, що опікувались цими школами жінки [130, s. 39].

Серед найвідоміших жінок, які підтримували освіту польської людності, слід назвати М. Собанську, яка, діючи у межах Товариства Доброчинності, опікувалась декількома початковими школами, М.-Є. Джевицьку та М. Ярошинську, які опікувались школами в Одесі та Києві, Л. Ярошинську, засновницю організації Macierz Szkolna (Шкільна Матиця) на Поділлі [196, s. 27, 260]. Як видно, жінки відігравали підпорядковану, обслуговувальну роль у процесі фінансування початкових польських шкіл. Можливо цей факт пояснюється тим, що вони не мали одноосібного права розпорядження коштами, хоча, звичайно, це стосувалось далеко не всіх.

Однією найбільш поширених форм розповсюдження освіти в польських землях була т.зв. Macierz Szkolna – організація польської інтелігенції, що відкривала початкові школи в багатьох місцевостях Королівства Польського, а пізніше розповсюдила свою діяльність в інших регіонах, де мешкали поляки [241, s. 163; 214 – 1907 – 12]. Шкільна Матиця поширювала свою діяльність у багатьох районах правобережної України [7, арк. 12]. Начальник Київського жандармського управління дуже влучно охарактеризував діяльність мережі, заявивши: «до її роботи народ був глухим до національної проблеми – тепер дозрів» [26, арк. 413].

Засновницею Шкільної Матиці на Поділлі була Л. Ярошинська (1879–1970) [55, арк. 25-27]. Оселившись у Брацлавському повіті Подільської губернії, вона стала однією з найактивніших учасниць польського громадського руху. Маючи добру освіту, яку вона здобула у Франції та Швейцарії, Л. Ярошинська намагалась здійснювати все можливе для розповсюдження освіти. Замість таємних шкіл, на які постійно здійснювались облави, вона стала відкривати майстерні, де вихованці навчались різноманітним кустарним промислам: у Гнівані – школа вишивки, Красному – виготовлення кошиків тощо [234, с. 879]. Допомагала Л. Ярошинська і в організації таємних громад сестер Марії, співпрацюючи з М.-Є. Джевецькою.

Пізніше, у 1917 р., з напливом польських біженців і потребою надати дітям освіту, Л. Ярошинська візьме участь у з'їздах польських жінок, поляків Вінниччини, де виступить однією з організаторок шкільної справи.

Багато фактів про участь жінок в організації початкового навчання зберігають архіви, а саме – матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Таємні початкові школи для польських дітей викривались жандармерією, як правило, за доносами. У 1886 р. такі школи були виявлені у декількох містах. У м. Умані в училищі Ц. Кожемяки навчалось 17 дітей католицького віросповідання та 8 – православного. Перевірка викладацького складу довела, що одна вчителька була полькою і її було наказано звільнити. За доносом, у цей заклад з'їжджалися звідусіль поляки, бо викладання проводилося їх рідною мовою [77, арк. 32, 34-36]. Була викрита також школа у с. Махновське Бердичівського повіту Київської губернії, де в приватному будинку вчителька А. Залевська навчала 8 учнів [77, арк. 67, 74].

Дослідження польського історика Л. Заштовта підтверджують поширення просвітницької діяльності польського населення в південно-західних губерніях на початку XX ст. Однією з особливостей створення початкових шкіл є те, що багато з них в повітових містах утворювали жінки-

міщанки, на відміну від сільських шкіл, де їх організація належала місцевим селянам чи католицьким священикам [393, s. 98-99].

Що ж штовхало польських жінок брати участь у забороненій діяльності? Звичайно, що громадянська позиція жінок, які були освіченими і могли надати початкові знання дітям, відігравала провідне значення в активізації просвітницької діяльності. Важливу роль мала також панівна програма суспільного розвитку – «праця біля підстав», тобто легальна діяльність, спрямована на формування свідомої, активної громадськості, підняття її культурного і освітнього рівня, а також рівня благоустрою країни в цілому, проголошена позитивістами. Вона зосереджувалась на щоденній праці, яка мала на меті зміну світогляду бідних прошарків суспільства.

На відміну від Польщі, де така робота проводилась з народом і задля народу, на кресах вона була орієнтована лише на польську частину населення. Однак необхідність «праці біля підстав», як основи збереження польської нації в українських губерніях і відсічі політиці денаціоналізації, була зрозумілою. Людей різного економічного становища, статі та віку, походження та політичних уподобань об’єднувала діяльність, спрямована на формування свідомого польського середовища, основою якого було навчання рідною мовою. Однією з характерних рис «праці біля підстав» у Правобережній Україні став цілком некорисливий, патріотичний зміст цієї роботи. Провідниками просвітницької роботи стали як жінки, так і чоловіки. Але жіноча діяльність мала деякі відмінності.

Для польок, які отримали домашнє або пансіонне виховання, і не були забезпечені батьками або ж чоловіком, викладання в початкових школах стало також засобом утримання. Для польських жінок праця в таємних школах була пов’язана ще й з небезпекою викриття, виплати штрафу і навіть з можливим ув’язненням. Отже, просвітницька діяльність польських жінок українських губерній була ускладнена, а політика денаціоналізації, що проводилась царським урядом, гальмувала поширення просвітницького жіночого руху.

Утворене 1897 р. Товариство народної освіти в Києві (Towarzystwo oświaty ludowej, з 1904 р. – Towarzystwo oświaty narodowej), яке очолювали Л. Янковський та Ю. Анджейовський, об'єднало розрізнені освітні ініціативи в регіоні [10, арк. 36]. На з'їзді 1904 р. були вироблені основні цілі та завдання організації [190, s. 171]. Зібравши великі громадські сили – до об'єднання входило близько 600 людей, організація створила бібліотеки і школи, поширюючи таємну освіту [206, s. 77-784; 249, s. 16-18]. Опікувались школами меценати, в основному – чоловіки, натомість жінки, як правило, викладали в них [588]. Але на місцях жінкам було небезпечно впроваджувати таке навчання. У своїх мемуарах А. Чаман-Павловська, що мешкала в Умані, пригадувала, що після того, як вона зібрала дітей для навчання, їй порадили бути обережнішою, бо попередню вчительку за таку просвітницьку роботу було заарештовано [130, s. 39-40]. Скоріше, мова йде про жінок з міщанського середовища, які заробляли на життя викладацькою справою. Відомою організаторкою шкіл виступала Я. Бунак.

Провідною силою в організації культурно-просвітницької роботи виступала молодь та інтелігенція у великих містах. З 1900 р. студенти Київського університету та Політехніки створили організацію «Полонія» («Polonia»), що мала на меті об'єднання польської молоді [5, арк. 145; 190, s. 170]. До складу організації входили і дівчата. Діяльність Полонії, що полягала у розповсюдженні польської літератури, створенні самоосвітніх гуртків, де вивчали польську мову, літературу та історію країни, фактично була орієнтована на збереження національної свідомості молоді [423]. Товариство переслідувало мету збирання сил для досягнення в майбутньому незалежності Польщі. З цією метою члени товариства поділялись на групи по 10 чоловік, на чолі яких стояв радник. У своїх спогадах З. Родовіч писала, що члени організації регулярно збирались на літературно-історичні студії, обмінювались книжками [194, s. 108-109]. Слід зазначити, що це були самоосвітні гуртки, яких, за даними жандармерії, налічувалось близько вісімнадцяти [22, арк. 41]. Київська жандармерія виявила 2 типи гуртків

Полонії – учнівські та робітничі. Освітній курс в них складався з трьох циклів – від польської граматики до літератури та історії Польщі [7, арк. 12].

Полонія мала бібліотеку, яка була розпорошена по домівках членів товариства. Саме це було певною гарантією того, що вона не буде викрита жандармерією, а членів організації зможе убезпечити від арештів.

Підтримку організації здійснювали т.зв. сеньйори Полонії, заможні кола, які фінансували діяльність товариства. Вони надавали можливість студентам збиратись в їх домівках, влаштовували вечори з музикою, танцями, співом [144, s. 26].

З революцією 1905 р. змінилась суспільно-політична ситуація в країні. Дозвіл на відкриття національних культурних установ зробив можливим створення або легалізацію польських організацій, що виникали в містах, де проживала значна польська колонія, і намагались охоплювати різноманітні напрямки культурного і мистецького життя. Про ці організації доволі багато написано в історичній літературі, тому варто зосередитись на питанні участі і ролі жінок в них.

Закон 4 березня 1906 р. дозволяв створювати національно-культурні організації, першими серед яких виникли польські «Oswiata» і «Ogniwo». Мета «Oświaty» – підтримка національно-культурного життя. Це товариство стало осередком культурно-освітнього і частково мистецького життя поляків Києва, прагнуло поширювати навчання польською мовою, відкривати школи. З цією члени товариства знаходили фінансування і відкривали школи, бібліотеки [100, арк. 1-5]. «Oświata», на думку жандармів та поліції, є політичною організацією, бо завдяки ній формується політична свідомість [22, арк. 10; 27, арк. 45]. Така діяльність налякала владу, і невдовзі організацію було закрито.

Перевірка Київським губернатором наявності польських шкіл в губернії у 1908 р довела, що в деяких місцевостях (наприклад в декількох містечках Сквірського повіту) за клопотанням Oświaty були відкриті школи [99, арк. 1, 17]. Відкривались школи на кошти меценатів і на підприємствах,

де працювали поляки. На Бородецькому цукровому заводі за сприяння Oswiaty влаштовувались лекції для дорослих і була відкрита школа для дітей [22, арк. 1-3].

«Ogniwo», один із найпоширеніших польських культурно-просвітницьких організацій, став клубом родинного дозвілля. У ньому проводились різноманітні зустрічі, лекції, концерти, літературно-музичні вечори. Так, організація стала наступницею Oświata і продовжувала її діяльність [22, арк. 10-11].

Клуб «Ogniwo» був центром товариського життя польського населення м. Києва, де кожна людина могла знайти собі інтереси: ігри в більярд, шашки або шахи, маскаради й танці, читання й обговорення преси й новинок літератури, маскаради й драматичні постанови тощо [66, арк. 3-9]. На проведення вистав чи літературних вечорів потрібно було отримати дозвіл влади.

Наскільки важливим для зберігання національної свідомості поляків Наддніпрянщини було світське товариське життя демонструє ставлення влади до діяльності клубу. Начальник Київського жандармського управління повідомляв, що «Огніво» по суті політична організація, яка надає можливість полякам збиратись для їх національних потреб» [26, арк. 412]. А в Катеринославі губернатор повідомляв, що «переслідуючи вузько націоналістичні цілі, товариство може загрожувати суспільному порядку і безпеці» [46, арк. 12]. Незважаючи на розважальні функції, «Ogniwo» стало центром згуртування польської громади.

Турбувало владу і розповсюдження таких клубів. Товариства Ognisko стали виникати в багатьох містах: Умані [52, Ч.ІІІ, арк. 116-125], Житомирі [50, арк. 1-5], Одесі [109, арк. 17], навіть в Катеринославі [46, арк. 12]. Як зазначають місцеві чиновники у своїх звітах, членами клубів були «не заможне дворянство, і не різночинці та міщани, а саме інтелігенція» [18, арк.4].

Реєстрація клубів відбувалась за типовим сценарієм, в якому варто звернути увагу на нерівноправність його членів. У Київському Ogniwi, як і в інших місцевостях, жінки не могли бути повноправними членами і не мали права голосу в цій організації, хоча й могли бути присутніми [66, арк. 5]. Вхід до клубу був вільним лише для жінок з родин членів, які допускались на бали, танцювальні і музичні вечори, раути. Лише один раз на тиждень до товариства були запрошені всі бажаючі, незалежно від членства. Якщо вечір був організований з благодійною метою, кошти за вхід сплачували всі. Схожі правила існували і в Одеському клубі, де жінки могли брати участь у всіх заходах без права голосу [315, s. 148]. Фактично ці товариства задекларували у Статутах своє ставлення до жінок– вони запрошувались для розваги без будь-яких прав. Більш прогресивним було катеринославське «Ognisko», де всі правоздатні особи польського походження більше 21 року мали право голосу [46, арк. 12].

Крім загальнокультурних організацій у цей період виникають і товариства, що об'єднують людей певних мистецьких зацікавлень. Так, при Київському «Ogniwi» був створений хор «Лютня», де більшість членів складала молодь, яку приваблював спів патріотичних польських пісень [22, арк.35]. Розповсюджували свою діяльність у Києві польське гімнастичне товариство «Сокіл» [6]. Було засноване і товариство шанувальників драматичного мистецтва [14].

Культурно-просвітницькі організації Одеси розрізнялись не стільки за метою діяльності, скільки за соціальним складом. Так, одеське «Ognisko» були чисто аристократичним товариством, натомість склад Liry, музично-драматичного гуртка, був більш демократичним [503].

Діяльність названих організацій була ускладнена тими перепонами, що чинила влада. Напередодні вистави чи концерту необхідно було подати до місцевої влади сценарій заходу і отримати схвалення та дозвіл на його проведення. На багатьох мистецьких вечорах були присутні жандарми, які подавали звіти про дотримання сценарію. Ці формальності гальмували

вільний розвиток польського громадського життя, але й перетворювали його у чинник протидії владі, символічний опір.

Польки брали активну участь у діяльності театральних і музичних товариств. Як правило, вони виступали учасницями підготовки театральних виступів, акторками, співачками чи акомпаніаторами на музичних вечорах. Саме на жінок покладалось і оформлення залів, їх прикрашання до публічних заходів, підготовка костюмів, реквізиту тощо.

Поступова демократизація суспільства привела до зміни становища жіноцтва в мистецьких товариствах. Жіночі прізвища майже не зустрічаються серед засновників чи почесних членів, але в архівних матеріалах 1910–1913 рр. вже потрапляють листи польок киянок до місцевої влади з проханням дозволити проводити театральні чи музичні вечори, лекції, підписані жінками [67, арк. 36, 117, 118]. Отже, жінки, задіяні в мистецьких товариствах, вже почали брати на себе відповідальність за організацію заходів і вступали у контакти з владними структурами.

Жінки виявили свої таланти у драматичному мистецтві. Серед відомих польок автори називають Долнер, яка створила аматорський театр в Києві [177, s. 240]. Відомою також була і С. Висоцька, засновниця експериментального театру «Студії» в Києві [471].

Одеське музично-драматичне товариство «Ліра» на чолі з В. Станіславським об’єднало справжніх захоплених аматорів сцени, які влаштовували свої постанови, запрошували відомих акторів і артистів, навіть, гастролювали зі своїми виставами [315, s. 148].

Громадське життя польської спільноти, активними учасниками якого були жінки, мало чи не вирішальне значення у збереженні відчуття національної єдності. Київський губернатор пояснював у своєму звіті, що діяльність багатьох культурно-просвітницьких товариств «не виявляється можливим заборонити, бо вона непомітна, але не менш загрозлива, ніж революційна» [22, арк. 12].

З відкриттям в Одесі влітку 1906 р. «Польського дому», організації, яка об'єднувала поляків міста і надавала можливість влаштовувати громадські зібрання й акції культурно-просвітницького характеру, життя польської спільноти міста пожвавилось [592]. Це товариство стало найбільш демократичним і популярним у польському середовищі міста. Його метою було не тільки об'єднання польської колонії, але й практична культурно-просвітницька діяльність – організація бібліотеки, шкіл, будинків інформації, надання медичних та юридичних послуг, влаштування курсів, лекцій, дискусій, видання книг, брошур тощо [108, арк. 2, 3; 105]. Крім того, пропонувалось відкрити їдальню для малозабезпечених, товариство взаємодопомоги.

Вже на першому засіданні ініціатор створення, а потім і голова товариства А. Калєнкевич наполягав на тому, що організація створюється задля робітників. Демократичний характер «Польського дому» виявився і в достатньо невеличкому членському внеску – 2,40 рублів щорічно, з дозволом виплати частинами щомісяця, і в тому, що до Ради товариства, яка складалась із 12 осіб, увійшло два ремісники і один робітник.

Для реалізації програми організації діяло п'ять відділень – господарське, бібліотечне, шкільне, лекційне і видовищ. Шкільна секція не діяла, оскільки не було отримано дозволу влади на відкриття курсів для неписемних та недільної школи. Найбільш плідно працювали лекційне, бібліотечне відділення та видовищ. Раз на два тижні відбувались лекції з метою популяризації знань, присвячені видатним особам, як правило, польським письменникам. Щотижня відбувались театральні постанови або популярні концерти, на які збиралось польське населення тих низів суспільства, які не могли собі дозволити купити квиток до професійного театру [108, арк. 37, 38].

Серед п'яти відділень товариства жінки виступали активними учасницями у двох – бібліотечному та видовищ [108, арк. 41-47]. Слід зазначити, що жінки могли приходити на лекції, але самі лекцій не читали. А

от брати участь у влаштуванні свята, театрального дійства, концерту, жінки не тільки могли собі дозволити, але й залюбки займались цією справою.

Харківська польська громада теж витворила власну інституцію у 1909 р., заснувавши «Дім польський». Організаторами та керівниками цього товариства були поляки, що належали до заможної інтелігенції – професори Харківського університету, адвокати, інженери тощо. Його метою стала організація дозвілля польського населення, тобто влаштування літературних вечорів, публічних лекцій, бібліотеки, утворення музичного, драматичного, гімнастичного гуртків [123, арк. 60]. Діяльність організації надала регулярного характеру аматорським виставам, які польське товариство ставило ще з кінця XIX ст. У драматичних постановах брали участь, незважаючи на станову чи статеву приналежність [591]. Однак робітників серед членів товариства майже не було, на відміну від аналогічної організації Одеси. Пояснюється цей факт не тільки тому, що в портовому середовищі південного міста пролетаріат був вагомою складовою соціального життя, але й тому що «Польський дім» був як альтернатива аристократично-інтелігентським «Огніву» чи «Лірі» [472; 653]. Харківський «Польський дім» збирав як студентську молодь, так і вихідців із середовища крупних промисловців і підприємців, і творчу інтелігенцію. Низький відсоток робітників, думається, пов’язаний не з високим вступним внеском, бо студентство залюбки брало участь у заходах «Польського дому», а їх незначною кількістю у Харкові.

«Польський дім» у Харкові влаштовував зібрання не часто (восени – відкриття сезону, 3–6 вистав з водевілями, новорічний бал, декілька лекцій і концертів), але їх підготовка об’єднувала польську спільноту, надаючи досвід громадської єдності.

Серед засновників і керівного складу цього товариства ми не знайдемо жіночих імен, але це не означає, що жінки не брали участі в цій організації. У 1915 р. це була вже розгалужена організація, яка, крім названих напрямків діяльності, мала ще й студентський відділ, автономний Громадський комітет,

їдальню. Академічним відділом, який об'єднував молодь і студентів, керувала Марія Мусяловська [176, s. 182].

Цікавою сторінкою в історії є роль жінок у названих організаціях, про що ми не можемо дізнатись зі сторінок офіційних звітів чи то газетних публікацій, оскільки їх статус рядових членів не впливала на зміни у характері діяльності чи статутних цілей товариств. Залишаються лише особові документи – мемуари, спогади, які зупиняються на епізодах «маленької історії». На жаль, у спогадах не так багато свідчень про роль жінок у товариствах, але можна зрозуміти, яке навантаження виконували ті чи інші особи [189, s. 71, 88]. Виходячи з того, що ситуація не була радикально відмінною у колі поляків, спробуємо охарактеризувати діяльність жінок.

Жінки виконували функції господинь на різноманітних світських раутах – дбали про зустріч гостей, облаштування столу, меню і культурну програму. До останнього завдання входило не тільки складання списку розваг, але й їх підготовка – пошиття костюмів для театральних вистав і живих образів, знаходження речей для облаштування сцени, запрошення музикантів і виконавців, організація репетицій.

Жінки брали активну участь у польських організаціях міста, що надавало їм досвіду громадської діяльності, розширювало контакти в соціумі, підвищувало авторитет у своїй спільноті.

«Польські доми» відкривались і в інших містах Наддніпрянщини, але на відміну від Харкова чи Одеси, де вони були центром громадського життя, важливої об'єднувальної ролі не відіграли [86, арк. 30; 84, арк. 14-15]. Основною причиною можна вважати, що у Волинській чи Подільській губерніях польське товариське життя зосереджувалось у приватних домівках, вирувало завдяки існуванню благодійних, конфесійних чи товариств взаємодопомоги, таємних шкіл. Утворення додаткового культурно-просвітницького товариства, що тільки б привертало увагу влади і викликало

зайві підозри, не стало вагомим чинником громадського життя полонії правобережної України.

Одним із напрямків діяльності мистецьких організацій було утримання бібліотек, яке включало саме жінок. Оскільки значна кількість польських книг суспільно-політичного чи історичного характеру була заборонена, зберігання книжок ставало небезпечною справою. Бібліотека київської Корпорації була розпорошена в багатьох її членів. Авторка спогадів З. Родовіч, донька чиновника залізниці, писала, що у неї вдома знаходилась література біологічного профілю [194, s. 110-112]. Влаштувала у своєму будинку бібліотеку і харків'янка Х. Сікорська, яка до того ще й приймала залюбки у себе вдома польське товариство [189, s. 90].

Бібліотеку, якою користувались члени декількох київських товариств, зберігала О.Д. Олецька [18, арк. 6; 67, арк. 183, 188]. Крім книжок польською мовою, до читальні надходили періодичні видання з Польщі, що приваблювало багатьох читачів. У бібліотеці О.Д. Олецької проходили також лекції, на які запрошувались діячі культури, літературно-музичні вечори. Небезпека утримання бібліотеки полягала в тому, що коли у 1912 р. царські жандарми здійснювали обшуки в багатьох домівках знаних поляків Києва, вони зачепили й утримувачку бібліотеки [25, арк.152] .

Бібліотека одеського «Польського дому» також була у підпорядкуванні жінок, серед яких варто назвати А.Г. Хмелевську, в майбутньому засновницю Одеського товариства рівноправ'я жінок. На кінець 1909 р. зібрання книжок налічувало 4, 5 тисячі томів. Саме в цей час були сформовані каталоги, книжки, розставлені по відділах, встановлені щоденні чергування з активістів секції [108, арк. 43-45].

У 1913 р. бібліотекою організації опікувалась О.Й. Павловська. Вона не жила при бібліотеці, але приходила і видавала книжки багатьом робітникам, залізничникам, які брали у користування книжки. Саме з бібліотекою пов'язана діяльність Польської соціалістичної партії (PPS). Популярність бібліотеки була зумовлена, на думку агентів царської охранки, можливістю

читати нелегальну, заборонену літературу, яка начебто знаходилась у бібліотеці [539, с. 126].

К. Д. Чарнецька, утримувачки бібліотеки київської Полонії, теж потрапила під арешт. У жовтні 1912 р. у помешканні К. Чарнецької, чотирикімнатній квартирі, де вони жили разом із сестрою, було вчинено обшук [25, арк. 51]. Дві кімнати квартири були віддані під читальню, де було знайдено 37 книжок російською мовою та 55 польською. [5, арк. 559]. Разом з арештом К. Чарнецької, обшуки були здійснені в домівках ще декількох жінок, у тому числі і З. Родовіч, про яку йшлося.

Ми можемо бачити, що жінки знаходили застосування своїм здібностям у лавах позастанових культурно-просвітницьких організацій. Умови поліетнічного міста, національних утисків, розуміння небезпеки втрати національної ідентичності і відповідальність за її збереження викликала до життя спільні громадські ініціативи, в яких станова приналежність не була провідним фактором.

Участь у культурних товариствах не тільки розширювала межі жіночого світу, але й надавала жіноцтву необхідні соціальні зв’язки, досвід громадської діяльності, застосування своїх здібностей і талантів, впливала на світогляд та самооцінку. Жінки не тільки входили до культурних товариств, але й пізніше змогли стати засновницями жіночих організацій. Разом з тим ці організації не впливали на становище жінок як окремої соціальної групи, не прагнули змінити їх долі.

Не можна недооцінювати і значення товариського життя у згуртуванні польського населення. Світське життя – вистави у театрі, бали та прийоми в найбагатших родинах, аматорський театр з його постановою «живих образів», мало ностальгічний образ шляхетського минулого [356, s. 162]. Саме тут відбувались неофіційні зустрічі, налагоджувались контакти і зв’язки, що могли стати важливим чинником для кар’єри. Підготовка таких заходів лягала на плечі жінок, які отримували досвід організації публічних зібрань.

Одним з питань, яке залишається відкритим, є взаємодія польських та українських організацій Наддніпрянщини. Дослідниця жіночого руху на західноукраїнських землях О. Маланчук-Рибак дослідила це питання в обраному регіоні і визнала стосунки польських та українських жіночих товариств «складними». Разом виборюючи права жінок, польки користувались більшими привілеями й можливостями для їх здобуття, тобто розповсюджували діяльність національних жіночих товариств. Це, безперечно, загрожувало українкам втратою прихильниць і послідовниць [553, с. 239].

Протилежна ситуація склалась у Наддніпрянщині. Українські громадські діячки залюбки підтримували польський культурно-просвітницький рух. Відомими є спільні акції польських та українських культурних товариств: літературно-мистецькі вечори, де співали польські та українські виконавці, організовані в Польському театрі в Києві за ініціативою О. Пчілки [211 – 1905 – 26]. Спільні акції проводились і в Одесі, де хор «Просвіти» виступав на вечорах у «Польському домі», а після того відбувалось читання творів М. Конопницької, на концертах щонеділі відбувались декламації членів Просвіти українською мовою [108, арк. 13, 38].

Отже, польські й українські товариства в Наддніпрянщині влаштовували спільні акції, спрямовані на підтримку національної культури. Можливо, таке співробітництво може бути пояснено наявністю утисків у національно-культурній сфері з боку влади, що відчували обидва народи. Однак на початок XX ст. можна констатувати, що в середовищі міської інтелігенції не тільки не було конфронтації між людьми різної національності, але й відмічались прагнення творити спільний культурний простір.

4.7. Благодійницька діяльність

Благодійницька діяльність була однією з галузей публічного життя, в якій жінки традиційно брали активну участь. У Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії, крім державних і громадських філантропічних закладів, існували ще й релігійні благодійні організації. Сьогодні є вкрай актуальним звернутись до досвіду названих організацій, оскільки вони дають можливість побачити, як польській спільноті в несприятливих політичних обставинах вдалось підтримувати незабезпечені прошарки співвітчизників.

Дослідники поділяють благодійницьку діяльність на дві групи – державну та суспільну[580, с. 38]. Громадські ініціативи поляків у сфері благодійності включали й жінок. Жіноча благодійницька діяльність виявлялась у формі філантропічної роботи в різноманітних благодійних товариствах та організаціях і у приватних ініціативах.

Добровільна допомога тим, хто вимагає піклування і не може самостійно дбати про себе та своє життя, може бути поділена на меценатство, як фінансування науково-освітньої та творчої діяльності, та безпосередньо благодійність – допомога сиротам, інвалідам, людям похилого віку, безробітним, хворим тощо.

Меценатство буде розглянуто з соціологічної перспективи. Згідно з теорією П. Бурдьє, соціальні агенти є власниками економічного, соціального, культурного і символічного капіталу, наявність якого в різних співвідношеннях допомагає їм посідати певне місце в соціальній структурі і впливає на їх владні позиції [440, с. 56]. Меценатство як діяльність, що не приносила користі економічній, надавало його провіднику символічного капіталу (ім’я, репутація, престиж) – пошанування у своїй спільноті, визнання за людиною духовної переваги, статус особи, яка володіє достатнім капіталом, щоб вкладати його в неприбуткове підприємство та інше. Отже,

яке місце займали польські жінки в доступі до цього символічного капіталу, та в розпорядженні ним, стане основним питанням, яке буде проаналізовано.

Меценатство як діяльність, спрямована на підтримку культури, була традиційною в середовищі польських заможних верств. Підтримка наукових центрів чи культурно-освітніх організацій, творчих осіб і ініціатив є достатньо вивченою в науковій літературі, але необхідно визначити особливості такої діяльності в означений період. Як слушно зазначає польський дослідник Т. Епштайн, певна демократизація починається навіть у цій інституції і до меценатів тепер крім заможної еліти приєднується інтелігенція, міщанство. Досить обмежена кількість меценатів залишалась анонімною, і стипендії та внески повинні були називати ім'я фінансового спонсора [265, s. 406]. Звичайно, що ця «демократизація» не зачепила найнижчих верств населення, які не тільки не мали коштів для меценатської діяльності, але й навіть не мали достатнього освітнього рівня зрозуміти вагу таких ініціатив.

Найбільш вагомий внесок польська громада робила в освітні установи [392; 661]. Таке спрямування грошових внесків було пов'язано із заборонами російського уряду на відкриття польських шкіл. Початкова школа з російською мовою навчання, потім гімназія чи університет призводили до русифікації та асиміляції поляків. Намагаючись уберегти польську спільноту від денаціоналізації, на Правобережжі та в південних губерніях на кошти заможних громадян відкривались таємні школи з навчанням польською мовою. Такі заклади утримувались чи не в кожному польському маєтку на кошти власника, але були заборонені і переслідувались владою.

Жінки брали активну участь у таких навчальних закладах, але в основному не як меценатки, а організаторки справи. В багатьох спогадах ми знаходимо твердження, що жінки дбали про організацію навчання, підручники, самі викладали [261].

Мотиви такої діяльності є цілком зрозумілими – педагогічна діяльність була однією з царин, де жінка могла реалізувати себе наприкінці XIX –

початку ХХ ст. Добре виховані дівчата, які знали декілька мов та розумілись у гуманітарних науках (саме такі знання давали дівочі пансіони та гімназії – О. Н.), могли зробити кар'єру викладачок та вихователь ок і заробити цим собі на життя. Ще одним засадничим принципом присвячення себе справі просвіти, згідно з феміністською теорією, є те призначення, яке відводиться жінці в суспільстві. Н. Юваль-Девіс, американська дослідниця, доводить, що на жінку покладається не тільки справа біологічного відтворення нації, але й культурного та символічного [388, p. 156-172]. В умовах, коли польській спільноті загрожувала денаціоналізація, жінка ставала агентом національного виховання. Причому таке покликання настільки міцно вкоренилось у свідомості, що не тільки не піддавалось сумніву, але й розумілось як справжнє служіння, наділене мессіанською роллю.

Ще одна особливість впадає в око при дослідженні меценатської діяльності поляків, а саме – географічне розташування закладів, що отримували фінансову допомогу. Більшість наукових, освітніх чи мистецьких установ, які були підтримані поляками Наддніпрянщини, знаходились поза межами їх проживання, в Королівстві Польському або ж в австрійській частині Польщі, тобто на корінних польських землях.

Т. Епштайн називає декілька причин такого цільового призначення коштів: відсутність в Україні таких закладів, куди б можна було вкладати кошти, непевність у тривалості тут польського елементу, розуміння того, що Україна не є суто польською територією [263, s. 195]. Утиски царату після розгрому повстань з конфіскаціями майна слугували прикладом того, що вкладання коштів в майно на цих територіях не могло бути стабільно забезпеченим.

Черговим напрямком меценатської діяльності є підтримка вищої школи й освіти та науки. В цій царині ми не зустрінемо жіночих імен. Ініціативи чоловіків у названій діяльності були різноманітними – фінансова підтримка вищої школи, виплата стипендій незаможним студентам, надання своїх маєтків для лабораторій та дослідних станцій, фінансування виходу наукових

збірок та результатів досліджень, фінансування діяльності численних наукових товариств. Постає питання – невже жінки не були зацікавлені в розвитку науки та вищої школи? Спробуємо знайти причини того, чому жінки майже не брали участі в підтримці наукової діяльності. До кінця XIX ст. доступ жінкам в університети Російської імперії був закритий. Лише незначна кількість дівчат отримувала вищу освіту, і то, причиною того були, як правило, освітні традиції сім'ї, чи можливість розширити свої контакти тощо [261, s. 121]. Отже, вища освіта і наука залишались чоловічими галузями, структурованими патріархальними правилами і традиціями.

Фінансування певних закладів пов'язувалась чоловіками зі збереженням зв'язків з alma mater, з підтримкою контактів зі спільнотою своєї молодості. У спогадах поляків ми зустрічаємо повідомлення про стосунки, які зберігали чоловіки з науковими закладами. Деякі з них продовжували свою наукову роботу, зберігаючи тісний зв'язок з викладачами вищих шкіл. Е. Корвін-Красінська писала, що батько розривався між науковими центрами і необхідністю бути в маєтку та працювати в ньому [136, s. 7].

Роки студентського співжиття давали можливість формувати таку спільноту, де суспільні зв'язки, контакти, рекомендації багато важили, а тому підтримувались і живились. За таких умов жінки не могли, навіть не бачили сенсу в підтримці наукових шкіл та інституцій, з якими вони не були пов'язані особисто. Академія як спільнота «учених мужів» виключала жінок, уважаючи зайвим елементом.

Завдяки меценатській діяльності людина могла підвищити свій статус, увійшовши в коло осіб, які можуть давати і дарувати. Дослідник шляхетської культури С. Секерський уважає, що саме шляхетська культура була тим засадничим принципом, на підставі якої вибудовувалась свідомість як інтелігенції, так і інших суспільних груп [356, s. 163]. А дослідник Ю. Халасінський продовжує, що на тлі почуття нижчості від магнатерії культурні зацікавлення, а саме – меценатство, було не самоціллю, а лише надією на

визнання в колах аристократії і прийняття до них [248, s. 69]. Фінансування культурних та наукових ініціатив, як позірна шляхетська діяльність, була дієвим інструментом підвищення статусу, закріплюючи за меценатом вище місце в соціальній ієрархії. Це була чоловіча гра, в якій жінкам не було місця, бо статус жінки за шляхетським взірцем визначався за іншими показниками.

Особливістю меценатства в названий період є його ритуалізація. Так недостатнім було перевести кошти на певний рахунок. У середовищі польської еліти діяли «агенти» меценатства, які були в курсі різноманітних творчих і наукових ініціатив, а також мали розгалужену мережу контактів, допомагаючи організувати справу фінансової підтримки певних проектів [265, s. 407]. Відомості про фінансову допомогу інституціям оголошувались під час проведення ними урочистих зборів, згадувались у різноманітних виданнях, студентські стипендії носили ім’я їхнього спонсора і також оголошувались через пресу тощо.

Одне із значень ритуалу полягає в тому, що він закріплює соціальні ієрархії і владні відносини [457, с. 170-173]. Ритуальна дія – одна з найвагоміших стратегій обґрунтування та укріплення відносин влади. Надання грошової допомоги було символічним актом ініціації для посвячення в еліту польського суспільства. Отже, збереження соціальних позицій і символічного капіталу завдяки меценатству відтворювало маскулінізацію цієї сфери громадської діяльності.

На початку ХХ ст. польські жінки брали участь у влаштуванні різноманітних вистав та імпрез. Численні концерти, театральні вистави також були організовані жінками, які активно працювали в різноманітних доброчинних та релігійних товариствах. Жінки писали і висилали запрошення, готували зали, дбали про організацію харчування і дозвілля. Справи облаштування таких вечірок та ініціатив залишались, як правило, поза увагою преси, в той час коли називались або ініціатори, або ж фундатори, або «зірки» цих заходів. Знову жіноча роль не приносила

соціального престижу і символічного капіталу, а визнавалась другорядною і обслуговуючою щодо національних чи корпоративних інтересів.

Отже, якщо аналізувати меценатство польської спільноти в українських землях у гендерному вимірі, то відкриваються раніше невидимі грані цього питання. Для заможної еліти польського суспільства чоловічої статі, які були свідомі своїх дій і керувались певними мотивами, віддаючи кошти на меценатську діяльність, вона приносила прибуток у вигляді символічного капіталу. Одночасно меценатська діяльність польських жінок у сфері початкового навчання була підпорядкована національним інтересам. Те, що жінки не брали участі в акціях, спрямованих на підтримку науки чи вищої школи, свідчить про закритість для них цих престижних галузей суспільного життя, що унеможливлювало здобуття владних позицій у соціальній ієрархії.

Благодійність польок традиційно була пов’язана з католицькою церквою. Польські жінки, які проживали в Наддніпрянщині, брали участь у римо-католицьких благодійних товариствах. Ці товариства влаштовувались у тих містах, де була значна польська колонія, як-от: Київ, Житомир, Вінниця, Одеса, Харків та інші. Серед основних напрямків діяльності товариств – допомога бідним і нужденним, влаштування притулків для сиріт, будинків для осіб похилого віку чи лікарень для хворих, організація безкоштовних їдалень і т.ін.

Одним із перших було відкрито у 1882 р. Одеське католицьке товариство доброчинності. Ініціатором створення організації був К. Володкевич, і в різні роки до організації входили: у 1882– 160, у 1886 – 331 осіб [315, s. 138; 211 – 1886 – 11]. І хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там було більшість [472].

Товариство існувало за рахунок благодійних внесків, а до його керівництва входили найбільш відомі та заможні громадяни. Серед заходів товариства слід назвати влаштування дитячого садку, притулку, школи для навчання ремеслам, інформаційного бюро працевлаштування тощо. У 1896 р.

аналогічне товариство було відкрито у Херсоні, а ще через два роки – у Миколаєві [458]. Римо-католицькі благодійні товариства були відкриті й у інших містах Півдня – у 1897 в Катеринославі, у 1899 – в Єлисаветграді [720].

При товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійницькі внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, доброчинний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт [285, s. 180; 503].

Активну роль у роботі товариства брала Марія-Єва Джевецька (1846-1933), яка опікувалась їдальнею і інтернатом для дівчат, і чия діяльність лякала Одеську жандармерію. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається декілька справ, в яких М. Джевецька визнана активною діячкою «по об'єднанню польського елементу на політично-національній основі» та такою особою, «що переслідує цілі політичної освіти» [79; 32, арк. 57]. Саме вона доклала зусиль для влаштування притулку св. Антонія в місті, народної школи та доброчинного закладу для дівчат, а з 1899 р. ще й притулку «Родина Марії» [196, s. 208]. За даними жандармерії, в притулку знаходилось 63 хлопці і 4 дівчинки, всі віком 3–12 років. Опікувалась притулком М. Яблонська та С. Хрустинська [1, арк. 38]. А в закладі для дівчат знаходилось 80 осіб віком 10–17 років, які отримували спеціальність, і жили за кошт доброчинних внесків [1, арк. 39].

Така діяльність, що продовжувалась багато років, турбувала уряд. У матеріалах департаменту поліції 1911 р. вміщено циркуляр про «прискіпливу митну перевірку» М. Джевецької [37, арк. 104]. За даними бессарабського жандармського управління, М. Джевецька, окрім уже відкритих закладів для польських дітей, прагнула відкрити ще школи, «завдання яких полягає в тому, щоб виховувати молоде покоління в польському національному дусі [79, арк. 3].

Активну благодійницьку діяльність розгорнула католицька церква в Харкові. При костьолі існував притулок для пристарілих, який опікувався не

тільки церквою [119, арк. 9, 10]. На його утримання давали кошти і приватні особи, і любительський театр. У церкві проходили всі свята: Різдво, Великдень, з церквою були пов'язані всі основні події життя поляків – реєстрація шлюбу, народження дитини, смерть родича тощо.

1896 року в Харкові відкрилось Товариство піклування про бідних римо-католицького віросповідання. Устав цієї релігійної організації був затверджений Міністерством внутрішніх справ 21 грудня 1895 року. Мета товариства – здійснювати допомогу непрацездатним особам, або тим, хто не має засобів до існування, сприяти влаштванню та вихованню сиріт, надавати одночасну допомогу тим, хто її потребує. До складу товариства входили католики без різниці станів, які сплачували внесок в розмірі 5 руб. на рік. Всіма справами управляв Комітет товариства, що складався з 9 членів. На момент утворення Товариство піклування налічувало 140 осіб [591].

Це не перше таке товариство в Російській імперії. До цього виникли товариства піклування в Москві, Петербурзі, Одесі. Основними формами діяльності товариств були допомога бідним, пошук роботи для безробітних, піклування про дітей найбідніших членів общини.

У серпні 1897 р. при Товаристві піклування була відкрита школа для бідних, яка за програмою нагадувала реальне училище, і складалась з двох відділень – молодшого і середнього. В програму входило вивчення Закону Божого, російської мови, арифметики, географії, чистописання, співу і рукоділля. В школі безкоштовно навчався тридцять один учень і, також безкоштовно, надавались усі підручники і шкільне обладнання [591]. З появою Товариства піклування пожвавилась діяльність місцевого аматорського польського театру, який віддавав усі кошти від своїх постанов на користь товариства.

Поступово товариство поширювало діяльність і у 1912 р. в школі навчалось 53 дівчини і 44 хлопці, а також влаштований притулок св. Анни, в якому на утриманні знаходилось 17 дівчат [316, s. 124].

У 1903 р. було утворено Київське римо-католицьке товариство. Не можна сказати, що воно складалось з поляків, але їх там було більшість. На початку ХХ ст. товариство розгорнуло широку діяльність. Воно мало бюро праці і будинок праці св. Вацлава з гуртожитком, притулки для літніх людей та св. Ядвіги, чотири дитячих їдальні [481].

Благодійна діяльність у складі католицьких товариств доброчинності стала важливою ланкою у створенні жіночих товариств. А. Чаман-Павловська, авторка спогадів, яка мешкала в Умані, писала, що жінки міста займались доброчинною та літературною діяльністю [130, s. 36].

Уманське римо-католицьке благодійне товариство, утворене у 1902 р. налічувало 147 осіб [433]. Особливо виділялась жіноча доброчинність. Жіноче товариство доброчинності в Умані, яке очолювали Гадемська, М.Лісовська, В. Добровольська, Петровська, Вернер організувало школу для дівчат і хлопців, де жінки навчали їх ручній праці і всіляким ремеслам. Незаможні поляки, які звертались до товариства, отримували квитки, за якими вони купували товари, а потім повертали до організації, яка їх оплачувала [7, арк. 22].

Однією з активісток польського громадського руху на Поділлі була Марія Лісовська (1863–1927). Разом зі своїм чоловіком В. Лісовським, лікарем, вони організовували різноманітні благодійні акції – безкоштовне лікування, а потім у 1902 р. стали засновниками Уманського товариства доброчинності, у 1905 р. – клубу «Ognisko» [206, s. 205-206]. М. Лісовська, чий дім був центром культурного життя в місті, стала однією з засновниць і активною діячкою Уманського жіночого товариства [68, арк. 148]. Її приклад демонструє, що активна громадська позиція жінок, що виражалась в участі у різноманітних акціях благодійності, пізніше реалізується в оформленні жіночого руху.

У 1906–1907 рр. було відкрито декілька Римо-католицьких товариств благодійності на Правобережжі – у Бердичеві, Кам’янець-Подільському, Звенигороді, Заславську, Ямполі, Вінниці [52, арк. 45, 100, 210, 310-311].

Але далеко не всі громадські ініціативи поляків у галузі благодійності могли бути легалізовані. На звернення поляків м. Рівне до влади про заснування Римо-католицького благодійного товариства, яке підтримали в тому числі і три жінки – Я. Ф. Любанська, М. А. Любомирська, Я.І.Пітроковська, місцева адміністрація відповіла відмовою. Приводом послугували просвітницькі завдання товариства, а саме – відкриття читалень [89, арк. 16, 17, 49].

У Сімферополі римо-католицьке благодійне товариство з'явилось у 1912 р. Благодійна діяльність товариства полягала у наданні їжі, одягу, притулку, ліків бідним, пошуку роботи для тих, хто її втратив, допомоги сиротам та учням, влаштування людей похилого віку в богадільні [655].

На початку ХХ ст. у таємних релігійних громадах Кам'янця-Подільського, Одеси, Києва спостерігається новий напрямок благодійності – надання початкової освіти. Заборона національних шкіл і переслідування будь-яких освітніх ініціатив поляків спричинили утворення таємних початкових шкіл для дітей. Особливістю їх утворення стала багатостановість. Матеріальну допомогу здійснювали заможні польські родини, за допомогою церкви і священиків знаходили помешкання, а викладання здійснювалось молодими жінками з місцевої інтелігенції. Релігійні громади, крім духовної діяльності, влаштування майстерень, також займались благодійністю. При костьолі в С. Камаєвці Літинського повіту була влаштована богадільня для декількох жінок похилого віку [38, арк. 140].

Поза межами досліджень з історії польського населення Наддніпрянщини залишається діяльність ще одного польського товариства – Київського польського товариства літніх колоній, що зіграло важливу роль не тільки у згуртуванні польського населення регіону, але й у формуванні спільноти, здатної здійснювати соціальну політику без підтримки держави.

Основними джерелами для вивчення історії товариства протягом 1906–1914 рр. стали документи Державного архіву Київської області, що містять

не тільки Статут організації, але й щорічні звіти, за якими можна встановити характер і напрямки її діяльності.

На початку 1906 р. декілька поляків звернулись до київського губернатора з проханням дозволити відкрити Товариство літніх колоній для хворобливих дітей. Мета цієї організації полягала в турботі про найбідніші прошарки населення «з метою надання можливості дітям дихати свіжим повітрям у літні місяці за містом або в лікарняних закладах» [97, арк. 5-9]. Після дозволу місцевої влади товариство розгорнуло свою діяльність.

Завдання Товариства літніх колоній полягало в тому, щоб знаходити можливості для літнього оздоровлення дітей, збирати кошти на їх медичний огляд, утримання – харчування, проїзд, оплачувати працю вихователів тощо. Кошти товариства складались із внесків – вступних та добровільних, доходів від організації концертів, вистав, музично-літературних вечорів та ін. [34, арк. 496; 35, арк. 23]. Таким чином, організація повинна була дбати про літній відпочинок дітей міської бідноти.

У весняні місяці оголошувався огляд дітей до 14 років з бідних польських родин Києва. Лікарі, які здійснювали огляд, не брали за це гроші, і після завершення процедури доповідали, скільки дітей мають розлади здоров'я та потребують лікування та відпочинку.

Правління товариства розподіляло дітей за статевою ознакою по маєтках, які люб'язно і безкоштовно надавали польські землевласники у всіх трьох південно-західних губерніях. Далі на місця відпочинку виїжджали групи по 10–20 дітей з вихователем.

Товариство щорічно здійснювало допомогу близько 400 дітям. Так, у 1906 р. в літні колонії було відправлено 375 дітей, у 1911 – 302 дитини у 14 колоній, у 1912 р. – 379 дітей у 17 колоній [102, арк. 1, 19].

Жінки брали активну участь у діяльності Товариства польських колоній. Уже серед семи засновників організації було дві жінки – Я.Ф. Добровольська та Є.Ф. Моргулевич. Жінки входили також і до складу правління, серед яких варто назвати Я. Добровольську,

М. Вілінську, Е. Вольську, Я. Орловську, Я. Куліковську, М. Ганицьку, Л. Гоффман.

Жінки були також вихователькими, і здійснювали нагляд за групами дітей, які виїжджають. Серед вихователь ок ми зустрічаємо прізвища і членів товариства (наприклад Я. Добровольська), і власниць маєтків (наприклад С. Тишкевич, с. Шапєвка Київської губернії).

Губернське начальство, яке підозріло ставилось до будь-яких громадських ініціатив польського населення, і в цьому випадку намагалось знайти політичне підґрунтя такій благодійній діяльності. У 1912 р. подільський губернатор звертався до київського з проханням попереджати його про колонії в Подільській губернії, бо «назване товариство, ймовірно, переслідує цілі відкриття тимчасових таємних польських шкіл, вважаючи, що поліції буде складніше в селі, аніж у місті здійснювати за ними нагляд» [97, арк. 42] .

Але губернатор пильнував цю справу, тому запросив багатьох місцевих справників спостерігати за групами дітей, чи «бува не проводиться їм викладання грамоти, і чи вони не займаються з книжками чи зошитами» [97, арк. 23, 26]. Але всі відповіді були однозначними – діти гуляли з вихователями, грали в різноманітні ігри, виконували дрібні ручні чи садові роботи. Отже, хоча товариство і дотримувалось заявленої програми діяльності, але не змогло обійти підозри, різноманітної бюрократичної тяганини, пов’язаної лише з національною приналежністю членів.

Особливістю діяльності товариства можна вважати його світський характер. Благодійні акції за підтримки католицької церкви не викликають здивування, оскільки церква їх здійснювала постійно, намагаючись підтримати найбільш нужденних. Літній відпочинок для дітей влаштовували релігійні громади в багатьох місцевостях Наддніпрянщини. Поява Київського товариства свідчить про формування у свідомості інтелігенції та заможних кіл почуття відповідальності перед громадою і готовність взятись за соціальну опіку, не перекладаючи цю справу на церкву.

Участь жінок у названому товаристві дозволяє зробити висновок про їх внесок у розвиток громадських структур польського населення. Жінки були і засновницями, і поважними членами, і вихователькими, намагаючись своєю діяльністю приносити користь співвітчизникам. Така громадська робота сприяла згуртуванню польського суспільства, стаючи замінником державної опіки незахищених верств населення.

Російська дослідниця С.Б. Шатохіна вважає, що саме громадська активність жінок, що традиційно була зосереджена в доброчинній сфері, поступово формувала розуміння недосконалості суспільного устрою, об'єднувала однодумців, які б прагнули своєю діяльністю перетворити соціальну дійсність [714, с. 118]. Доброчинність, не як фінансова підтримка найбільш нужденних, а як участь у житті тих, хто потребує опіки й турботи, стала новою формою благодійництва. Така діяльність сприяла становленню нового світогляду жінок, які включались у громадське життя, ставали його активістками й усвідомлювали свою роль у його перетворенні.

Особливе місце в історії благодійництва посідає індивідуальна філантропічна діяльність польок. Більшість благодійних закладів відкривались за сприяння католицьких священиків, які мали авторитет і повагу у місцевого населення, володіли коштами з пожертвувань і зборів. Однак, навіть у цій сфері зустрічаємо жінок, які ставали ініціаторками філантропічних заходів. Варто навести ті надзвичайно скупі відомості, які проливають світло на їх діяльність. У 1913 р. у Летичівському повіті було створено дитячий притулок завдяки Р. Чарковській [27, арк. 49], у Житомирі – притулок зі школою, в якому знаходилось 28 вихованців, на чолі з В. Горжевською [27, арк. 59].

Благодійництво відігравало важливу роль не тільки у функціонуванні польської громади Наддніпрянщини, але й упливало на жінок, які брали в ньому участь. Організація благодійницьких закладів формувала в жінок свідому громадянську позицію, залучала їх до публічного простору, спонукаючи налагоджувати соціальні контакти.

Діяльність жінок у галузі меценатства була зосереджена лише в організації таємного шкільництва, в якому вони відігравали провідну роль. Поширення освіти власного народу вирішувало важливе питання його денаціоналізації, але жодним чином не впливало на зміну статусу жінок.

Натомість співпраця з католицькими товариствами доброчинності, що розгорнули свою діяльність у Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст., приносила «символічний капітал» – повагу співвітчизників, розширення меж філантропічних заходів тощо.

Прізвища жінок, які були активістками благодійницького руху, – М.Джевецька, Л. Ярошинська, Я. Орловська, є відомими в наддніпрянській полонії, бо вони були членами й інших організацій: взаємодопомоги, жіночих, культурно-просвітницьких. Цей факт свідчить про взаємозв'язок благодійницької діяльності, що традиційно вважалась жіночою сферою, і громадською активністю, що стала виявлятись у середовищі польських жінок наприкінці XIX – поч. XX ст.

* * *

Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. активно включились в громадську діяльність. Вони брали участь нарівні з росіянками й українками в революційних гуртках, організаціях взаємодопомоги, товариствах морально-етичного напрямку, поширення мистецтва й культури. Виступаючи складовою соціальних рухів, що розгортались в українських губерніях, польські жінки боролись за права пригнічених соціальних груп, за справедливий устрій, за допомогу нужденним і т.п. Разом з тим, відчуття національної спільності й прагнення захистити права співвітчизниць спричинили розгортання польського жіночого руху в Наддніпрянщині, що виразився у створенні організацій феміністичного спрямуваннях і взаємодопомоги, релігійних, благодійних та культурно-освітніх товариств.

Ще з кінця 1860-х рр. польські жінки увійшли до складу нелегальних радикальних гуртків, що боролись з царатом. Революційна діяльність, якою захоплювалась польська молодь, вихідці з інтелігенції, міщанства, різночинців, мала не меті захист не національних інтересів поляків, а прагнення змінити соціальний устрій, у тому числі й становище жіноцтва.

Пожвавлення громадської діяльності польських жінок Наддніпрянщини припадає на кінець 1880-х – початок 1900 рр. Саме тоді під егідою католицької церкви утворювались таємні жіночі релігійні громади, які стали своєрідними організаціями взаємодопомоги та духовної опіки. Церква стояла і на чолі благодійницької діяльності, сприяючи жіночій активності в цій сфері. Одночасно розвивалась й просвітницька діяльність польського населення: жінки ставали засновницями польських таємних початкових шкіл.

Після лібералізації законодавства у 1906 р, відбувається сплеск активізації польського жіночого руху. У Києві та Одесі були створені організації феміністичного спрямування, які прагнули захищати інтереси жінок, впливати на зміну їх соціального статусу, відстоювати їх освітні, трудові, права, сприяти утвердженню самосвідомості. В багатьох містах Правобережної України утворювались товариства взаємодопомоги, які, в основному, представляли інтереси домашньої прислуги, найбільш численної групи польських працівниць. На їх діяльність, як і на релігійні громади, впливала католицька церква, що була зацікавлена у впливі на польське населення регіону. Завдяки католицьким священикам жінки мали фінансову, соціальну, духовну підтримку. Однак реальна допомога мало впливала на зміну статусу жінок, перетворення їх у соціальну групу, що здатна змінювати дійсність.

У 1906–1914 рр. польські жінки разом з чоловіками беруть участь і соціалістичному русі та в культурно-просвітницьких організаціях. Гасла соціальних перетворень знаходили відголос у польському міському середовищі. Національно-культурні організації дозволили не тільки демонструвати національну ідентичність, а сприяти її формуванню.

Роль жінок у соціальних рухах була відмінною. В товариствах взаємодопомоги чи феміністичних організаціях жінки самі формулювали мету й завдання організацій, визначали основні принципи й платформу діяльності, були очільницями й виконавцями. В змішаних організаціях вони не впливали на їх програму, а лише включались у діяльність, виконуючи певні завдання й маючи обмежені повноваження. В релігійних організаціях керівні функції перебирала на себе церква або її представники.

Значення польського жіночого руху полягає у набутті жінками досвіду громадської діяльності, об’єднанні й співпраці заради спільної мети. Мало впливаючи на суспільне життя регіону, жіночий рух був важливою складовою польського громадського життя, довівши здатність жінок сприяти соціальним перетворенням.

5. ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК

5.1. Твердиня польськості: польська родина та місце жінки в ній

Історія родини, шлюбних відносин, домогосподарств знаходиться в центрі уваги сучасних істориків. Довгий час сім'я, приватна сфера виключалась як проблема вивчення дослідниками, однак антропологічний поворот у гуманітарних науках поставив особистість у всій її різноманітності в центр наукового інтересу. Сім'я як мікросоціум, в якому відбувається первинна соціалізація особистості, як відображення моделі відносин «великого» світу, стала сферою вивчення багатьох істориків, у тому числі й гедерних.

Родина – складний соціальний феномен, що вивчається соціологами, психологами, медиками, а з другої половини XX ст. й істориками. Сьогодні дослідники історії родини звертаються до багатьох питань, що дозволяють розкрити її функціонування, трансформацію, місце в соціальній структурі тощо. Однак специфіка нашої теми, а саме – функції та роль жінки в польській родині, вимагає висвітлення окремих питань визначеної проблематики.

Сім'я в історії розуміється як первинна соціальна група пов'язаних кровною спорідненістю. Системний підхід до вивчення сім'ї трактує її як об'єкт дослідження, що має свою структуру, функції – економічні, соціальні, психологічні та ін., чисельний склад, динаміку розвитку тощо. Сім'я аналізується також як економічна одиниця, що об'єднує її з поняттям домогосподарства.

В роботі родина проаналізована як соціальний інститут, мікрокосмос, в якому формувались первинні цінності, уявлення про соціальний порядок, виконувались і трансформувались соціальні ролі і функції, що відображали

зміни в самому суспільстві. Тобто вивчення цих питань сформує уявлення про особливості польського суспільства, бо за висловом російського історика Б. М. Міронова, родина схожа на хромосому, що зберігає соціальну інформацію [566].

Традиційним в історії вважався розподіл суспільного та приватного життя між статями: якщо в першому переважали чоловіки, то в другому – жінки. Однак з обмеженням громадської діяльності родина в системі цінностей поляків укріпила своє значення [194, s. 72; 369]. Процеси модернізації суспільства другої половини XIX – початку XX ст. впливали на трансформацію родинних відносин і призводили до зміни соціальних ролей та функцій польських жінок.

У центрі нашої уваги постає приватне життя, за куліси якого не так легко зазирнути історику. Тому головними джерелами для вивчення польської сім'ї будуть виступати его-документи, в яких автори відображають приватну сферу – оселю, родину, особисті почуття тощо.

Родина в мемуарах польського дворянства виступає твердинею польськості [305]. Таке визначення сім'я отримала не випадково. Поляки, які брали активну участь у громадському житті, в другій половині XIX ст. зіштовхнулись з утисками, що суттєво обмежували їх можливості в публічній сфері. Участь у дворянських зібраннях, земствах, місцевих органах влади для багатьох стала неможливою. Тому відбулась переорієнтація на приватну сферу і збереження міжособових зв'язків у своєму соціальному колі [349, s. 65, 72]. Маєток, сусіди, друзі-поляки стали тим середовищем, у якому відбувалось громадське життя польських дворян, однак родина відігравала тут провідну роль [356, s. 160-163; 380, s. 25-31].

Такі функції родини приводили до втрати статусу її приватності і до зміни статусу її членів. «Покликанням» польської дворянки стало не тільки утримання дому, організація світських заходів, але й виховання патріотизму в дітях, прищеплення їм усвідомлення національного обов'язку [371]. З одного боку такі нововведення спричиняли підвищення статусу жінки, з

іншого – зосередження уваги чоловіків на сфері сім'ї та домашнього господарства призводило до їх домінування в цій галузі, що раніше вважалась жіночою парафією.

Необхідно наголосити, що таке розмиття кордонів приватного і публічного життя – характерна особливість саме польських родин. Для європейської сім'ї характерним було саме підвищення її приватності, відособлення від навколишнього світу – виробництва, громадського життя, перетворення в місце споживання, а не виробництва [319, s. 103]. Утиски польського населення в Російській імперії, з одного боку, спричинили замкненість польської сім'ї, з іншої – перетворювали її в перехрестя приватного та суспільного, національного життя, розмиваючи межі цих двох сфер.

Одним з питань дослідження родини є вивчення матримоніальної поведінки. Деякі особливості шлюбності польського населення Наддніпрянщини неможливо встановити за даними Перепису населення, а тому ми будемо послуговуватись дослідженнями історичних демографів, щоб пролити на них світло. Середній вік, в якому молоді люди вступали у шлюб для європейської Росії, дорівнював 21, 4 роки у жінок і 24,2 роки у чоловіків. Такі показники всереднені, натомість суттєва різниця полягала в шлюбному віці міських та сільських жителів. Якщо для дівчат, мешканок міст, таким віком було 23, 1 років, то для сільських мешканок 21, 2. Для чоловіків такі показники дорівнювали 26, 6 і 23, 5 років відповідно [689, с. 139-140].

Такий вік вступу в перший шлюб характерний для східноєвропейського типу родини, за П. Ласлєттом. За типологією, встановленою цим дослідником ще у 60-х рр. XX ст., в Європі було представлено 4 типи сімей: західноєвропейський, центральноєвропейський, середземноморський та східноєвропейський. Підставою для типології слугували дані про вік укладання шлюбу та про народжуваність [540]. На відміну від західноєвропейської сім'ї, де вік шлюбу був порівняно високим 24–26 років,

а народжуваність вже частково контролювалась, наддніпрянські губернії Росії та Королівство Польське були віднесені до регіонів зі східноєвропейським типом сім'ї, для якого характерним є молодий вік вступу у шлюб і висока народжуваність, а також смертність.

Польський дослідник Ц. Кукло вносить певні корективи в таку типологію, звертаючи увагу на те, що в деяких районах Польщі шлюбний вік також був 26–27 років. Для нашого дослідження важливим видається зауваження історика, який пов'язує шлюбний вік не тільки з місцем проживання (промислово-розвинуті міста Познань, Варшава), але й з рівнем освіти і достатку: чим він вище, тим пізніше молоді вступають у шлюб [310, s. 5].

Російська дослідниця В. Пержинська, яка досліджувала родини польських дворян південно-західних губерній, у своїх висновках щодо шлюбного віку подає достатньо розмиті результати: для чоловіків від 23–25 до 30 років, для жінок – від 18–20 до 24 років [607, с. 25]. Авторка вважає, що однією з тенденцій сімейних відносин у польських дворянських родинах є збільшення шлюбного віку, що пов'язано з новою функцією жінок у родині – необхідності бути освіченою в тогочасному розумінні, тобто «розбиратись в літературі, музиці, малярстві, говорити на декількох іноземних мовах тощо» [607, с. 26].

Особливості шлюбного вибору польських дворян південно-західних губерній стали предметом дослідження польського історика Т. Епштайна, який встановив, що більшість шлюбів укладалося в своєму соціальному середовищі. Важливими факторами у виборі партнерів вважалися фінансове становище, а саме кількість земельних володінь, наявність підприємств тощо. Одночасно молоді люди, які не могли похизуватися економічною могутністю, але мали при цьому старовинний родовід, могли сподіватись на те, що в майбутньому вони укладуть шлюб із заможними співвітчизниками, які розбагатіли віднедавна [262].

«Нерівні» у фінансовому відношенні шлюби породжували для молодих родин в майбутньому певні ускладнення. В наративах польських дворян зустрічаються спогади про проблеми, що виникали з приводу різного майнового становища подружжя. Один з авторів спогадів Є.Покривницький писав, що його батько, одружившись на дівчині з багатої родини, ставши власником маєтку, так і не зміг встановити контакти з польським товариством свого нового рангу. Батько відчував себе, за словами автора «недоречно та чужинцем» і спілкувався з сусідами тільки на нейтральній території в громадських закладах, під час торговельних ярмарок та ін. [141, s. 42].

Про суспільний вакуум, у якому опинялась родина, де подружжя мало різний соціальний статус, говорить і інший автор Т. Фабіанський, чий батько, управитель маєтку, одружився з донькою власника. Хоча, за його свідченням, «всюди проживали сусіди поляки», родина вела замкнений спосіб життя [132, s. 6]. Такі шлюби ламали соціальні стереотипи і сприяли пришвидшенню мобільності різних соціальних груп.

Більшість шлюбів укладались між вихідцями з однієї губернії або сусідніх районів. Причому ця особливість є характерною для всіх соціальних прошарків польського суспільства. У зв'язку з низькою соціальною рухливістю населення, вибір подружжя здійснювався у своєму територіальному і соціальному колі [310, s.6]. Цей факт свідчить, що польське суспільство, поєднане мережею сусідських зв'язків, було тим середовищем, де виникали потенційні шлюбні відносини.

Сперечання істориків викликає питання про мотиви укладання шлюбів у XIX ст. Якщо для нижчих верств населення вибір був продиктований економічною необхідністю поповнення робочої сили, або потребою відокремлення від батьківської родини і ведення самостійного господарства, то для заможних кіл пріоритети були достатньо розмивчасті [262]. Що спонукало молодих людей до вибору партнера – раціональний вибір чи емоційні відчуття? Важко сказати однозначно, але історики вважають, що

цей важливий крок був продиктований як романтичними почуттями, так і усвідомленням наслідків створення родини, прагматичними сподіваннями на майбутнє. Для землевласницьких родин, у свідомості яких земля набирала мітичних рис, вибір партнерів був продиктований його земельними володіннями. Але за браком посагу доньок із землевласницьких родин віддавали заміж за міських чиновників, вихідців з інтелігенції тощо [352, s. 142-146].

Тут слід зазначити, що національна приналежність була чи не найважливішим фактором при укладанні шлюбу. Лише одиниці із числа польських дворян, в основному, фінансові магнати, могли собі дозволити шлюби з людьми іншої нації, наприклад, з росіянами [262; 142, s. 29].

Для багатьох поляків такий вибір був незрозумілим, піддавався осуду. Таке засудження ми бачимо в мемуарах А. Павелчинської, чия тітка вийшла заміж за росіянина, що послугувало приводом до багатолітнього розпаду родини. Жінку вважали зрадницею, і лише багато років поспіль, коли двоє молодших дітей цього шлюбу були хрещені в католицьку віру, відбулось примирення [191, s. 76]. Хто став ініціатором возз'єднання родини – невідомо, однак демонстрація покарання за «національне відступництво» свідчить про владу, що її мала родина та близьке оточення особи.

Інший випадок міжнаціонального шлюбу описано у спогадах Е. Красинської, чий батько був поляком, а матір – росіянкою. Родина батька не прийняла вибір сина, хоча той і вимагав від дружини, щоб після заміжжя вона впроваджувала дім «по-польському». Тільки після смерті діда тато з сім'єю повернувся в батьківський дім [136, s. 8].

Такі спогади підтверджують, що національна ідентичність і збереження її незаплямованою було символічним покликанням, що лежало на родині, а його агентом виступала жінка. Водночас втрата зв'язку зі співвітчизниками не для всіх сприймалась перепоною. До того ж в першому випадку ми бачимо, що, розлучившись з родиною, мешкаючи з чоловіком у Петербурзі, жінка обрала католицьке віросповідання для своїх дітей. Цей факт є не тільки

підставою вважати її рівним партнером у шлюбі, але й припустити, що відносини в родині будувались на договірних підставах.

Разом з тим вагомість національної приналежності партнерів поступово втрачалась, особливо в умовах поліетнічності міст України. Яскравим прикладом слугує вірш С. Глінської «Польщі», де авторка пояснює трагічність своєї розірваної національної ідентичності, і важливість інших, не національних, мотивів укладання шлюбу [Дод. 11].

Однією з особливостей демографічної ситуації в польському середовищі було переважання неодружених чоловіків у порівнянні з жінками, про що свідчать дані першого всеросійського перепису 1897 р. (див. додаток № 9). Якщо відсоток незаміжніх польок коливався від 42 % у Полтавській до 55% у Волинській губернії, то серед чоловіків цей показник коливався між 55 % у Чернігівській до 73 % у Таврійській губернії. Слід сказати, що така диспропорція пов’язана з тим, що неодружені поляки були на службі в російській армії. Найбільший розрив між кількістю неодружених чоловіків і жінок припадає на Таврійську, Харківську, Полтавську і Херсонську губернії (близько 20 %), що свідчить про зосередженість армійських гарнізонів з польськими військовослужбовцями в цих регіонах [315, s. 84].

У шлюбі знаходилось 35–43 % жінок, при цьому тут значних регіональних розбіжностей не було. Для чоловіків, які перебували в шлюбі, показники були зворотно пропорційні даним про неодружених: найбільша кількість – 40 % в Чернігівській губернії, найменша – 24 % в Таврійській.

Дослідження родин традиційно включає і їх типологію. Однак, як слушно зазначає російська дослідниця С.В. Голікова, опозиційність таких категорій як мала-велика-нерозділена родина може бути подоланою при застосуванні ідеї життєвого циклу родини. Коли говорити про розвиток родини в динаміці, збільшення чисельності, стратегії накопичення, розподілу, передачі матеріальних благ, зміни поколінь і трансформації типу

родини, тоді опозиційність категорій зникає, а на зміну приходить розуміння еволюції [469, с. 235-236].

Польська дворянська родина була у більшості випадків нуклеарною, і складалась з двох, батьки і неповнолітні діти, поколінь [310]. Після укладання шлюбу молоде подружжя мало можливість оселитись в одному з маєтків, що їм надавали батьки, і могли вести самостійно господарство [262, s. 221-223]. Але якщо майнове становище родів не дозволяло виділити молодій сім'ї окремий маєток, тоді подружжя брало в управління у знайомих чи родичів землю, і мали перспективу в майбутньому стати власниками.

Сім'ї, які не мали фінансової можливості оселятись окремо від батьків, продовжували жити разом з ними. При цьому патрилокальність чи матрилокальність родини, тобто проживання з родом чоловіка чи жінки, була обумовлена теж існуючими економічними обставинами. Так, батько Ю.Руліковського, який був юристом, одружившись із донькою землевласника, посів в її маєтку, а потім уже набув і свій [143, s. 6].

Батько З. Шимановської, який прагнув отримати закордонну освіту, вимушений був повернутись до родинного маєтку, який залишив йому батько [197, s. 27]. Таке наділення землею спадкоємців і прагнення навіть інтелігенції набути ділянку землі і загосподарювати на ній спричинені системою цінностей польського населення Наддніпрянщини. «Земельний патріотизм», приклади швидкого збагачення співвітчизників, уявлення про «Україну-Аркадію, що полита молоком і медом» міцно вкорінене у свідомості українських поляків.

Інші наративи свідчать, що володіння землею не було метою всіх заможних поляків. Не любив «маєткові» справи батько Е. Покривницького, який став власником, одружившись з донькою землевласника, а тому віддавав маєток в управління [141, s. 30]. Дід Е. Янішевського із захопленням господарював у Херсонській губернії, натомість його батько жив в Одесі, працював на залізниці і не хотів повертатись до маєтку [175, s. 53, 60]. Посаг матері Я. де Реплонге, доньки управителя маєтку, не став початковим

капіталом для набуття землі подружжям. Батько автора, який працював аптекарем, за ці гроші збудував два будинки в м. Сміла і здавав їх в оренду [142, s. 6]. Тобто, его-документи свідчать, що вибір місця проживання подружжя був продиктований не так прагненням жити з родичами за чиєюсь лінією, або володіти землею, скільки власними інтересами і розрахунками.

Дослідники зазначають, що змінився й характер буржуазних родин. Мотиви шлюбу в таких сім'ях були продиктовані не тільки наполяганням батьків, але й інтересами підприємництва [396, s. 185]. І хоча більшість шлюбів укладалось у межах стану, зростає чисельність шлюбів, де подружжя були вихідцями з буржуазії та інтелігенції.

Утворення нового домогосподарства з появою нової родини – риса характерна і для селянських сімей. Однак, селянська родина все ж залишалась представником великої сім'ї, частиною сільської спільноти. Спільна праця, виконувані в громаді обов'язки, святкування та обряди робили зв'язки в спільноті досить тісними і взаємопов'язаними. Але модернізаційні зміни, що привели до трансформації сільського суспільства, його економічної диференціації спричиняли відокремлення сімей, становлення їх самостійності [319, s. 106]. Володіння землею, господарювання на ній вважалось не тільки традиційним заняттям, але й було одним з основних мотивів вступу у шлюб. Родина виступала від свого імені, що означало розрив з публічністю польської селянської родини і перехід до моделі приватної родини.

Протягом подружнього життя жінка виконувала декілька соціальних ролей, що залежали від її віку – невістка, дружина, господиня, матір, бабуся. Кожна роль несла в собі велику кількість приписів, невідповідність яким породжувала нерозуміння з боку родичів чи осуд.

На жаль, в особових документах відсутні власні свідчення жінок, які б пригадували про своє заміжжя, перші роки подружнього життя. Однак наведені вище спогади Е. Красинської, чия мати обіцяла чоловіку

«впроваджувати дім по-польському», демонструють, що домінування в молодій родині належало чоловікові.

Про головування чоловіка в родині, як традиційний обов'язок, за яким вибудовується розподіл функцій в родині, свідчить і весільна обрядовість [284]. І хоча, на думку багатьох дослідників, ситуація в родині зазнавала змін і жінки використовували інші, не демонстративні, способи влади й домінування, чоловік залишався «головою родини» [607, с. 25].

Але опис сімейних відносин як асиметрії був би надто схематичним і недостовірним. Німецька дослідниця А. Трепп вважає, що необхідно виявити межі простору свободи партнерів, їхні стратегії у вирішенні конфліктів, типові і складні конструкції сімейних взаємовідносин [690].

Більшість дослідників вважають XIX ст. періодом трансформації сімейних відносин. Модернізаційні процеси в суспільстві, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин, урбанізацією, зростанням рівня життя впливали на соціальні функції подружжя. Так жінкам часто доводилось вести господарство в зв'язку з відсутністю чоловіків на війнах, засланні, а з другої половини XIX ст. й на заробітках. Залишаючись вдома господинею, жінка отримувала досвід організаційної діяльності, виступала за родину перед суспільством, що, відповідно, підвищувало її статус [278, s. 459]. Зі зростанням міст і промисловості, жінки ставали робітницями і отримували заробітну плату, що хоч і була меншою за чоловічу, але слугувала підставою для зміни ставлення до жінки в родині. Праця поза домівкою і отримання прибутку зменшували можливості жінки вести домогосподарство і примушували перерозподіляти сімейні функції [379, s. 33].

Влада жінки в родині з віком укріплювалось, бо багато чого в організації домашнього простору й побуту, виховання дітей залежало від неї. В наративах зустрічаються згадування про енергійних жінок, які головували в родині. В спогадах Я. Івашкевича зустрічається персонаж – тітка, яка, за словам автора, «тримала (в своїх руках – О.Н.) увесь дім, чоловіка, дітей, керувала домашнім, сімейним і суспільним життям» [173, s. 27].

В історіографії побутує думка, що польська родина була міцною і моральною, такою, що базувалась на релігійному уявленні про шлюб, а конфлікти були, скоріш девіацією, ніж нормою [380, s. 122]. Статистичні дані стверджують, що, незважаючи на осуд церкви, випадки розлучень зустрічались і в католицьких родинах [146, s. 34]. Їх відсоток був незначним і мало чим відрізнявся від статистичних даних по православним шлюбам.

Спогади вимальовують складну і багатоманітну картину подружніх відносин, за якими хоч і важко її охарактеризувати цілісно, але варто звернути увагу на декілька моментів.

По-перше, слід сказати, що в польському дворянському середовищі цього періоду траплялись випадки розлучень. Такі випадки мають місце в мемуарах Ю. Туркулла, який розповідає про сусідів, де матір з дочками поїхала від чоловіка, П. Подгорського, тітка якого пішла від чоловіка й повернулась до батьків, Ю. Любомирського, чий батько «покинув» їх з матір'ю, або В.Виховської, яка жила з мамою окремо від батька [200, s. 48; 140, s. 8; 186, s. 93; 205, s. 12-14]. Ймовірно, що мова йде не про розлучення церковного шлюбу, а про факти роздільного проживання подружжя.

В Центральному державному історичному архіві України м. Києва зберігаються справи про розлучення родин, у тому числі й польських. Прохання про окремий вид на проживання подавались жінками, які звинувачували своїх чоловіків у «розгульному способі життя», марнотратстві та жорстокому поводженні [36, арк. 28, 52, 77]. Міська влада реагувала на такі заяви, передоручаючи місцевим поліцмейстерам встановити «характери подружжя, вік, поведінку, спосіб життя, майнове становище, коли саме вступили до шлюбу, де проходило сімейне життя і чим саме були викликані сімейні роздори» [36, арк. 1а]. Таке розслідування, стеження та опитування свідків потрібно було проводити, якщо подружжя не зможе домовитися між собою полюбовно.

В матеріалах зберігаються звіти, що свідчать про те, що місцеві чиновники реагували на позови. Разом з тим сімейні конфлікти часто бували

настільки заплутаними, що встановити провину однієї сторони було вкрай важко. В такому випадку нам важливо встановити факт того, що отримання дозволу на окреме проживання подружжя, навіть в католицьких родинах, було можливим за втручання світської влади.

На жаль, відсутня статистика з причин розлучення в католицьких шлюбах, однак можемо послугуватись загальноросійською статистикою по губерніях. Якщо наприкінці XIX ст. основним мотивом розірвання шлюбу була відсутність одного з подружжя, а також позбавлення всіх прав та статків, то на початку XX ст. ситуація змінилась – у 95 % розлучень причиною було доведене перелюбство [689, с. 144].

Мемуари змальовують різнобарвну картину подружніх відносин. Один з авторів Є. Покривницький добре згадує про своїх батьків, однак, визнає, що їх шлюб не був щасливим. Але батьки жили разом, і мати про своє подружнє життя говорила так «батько – добра людина, але має надто складний характер» [141, s. 16]. Батьки проводили окремо вільний час – матір зайнята «молитвами», батько – господарством або музикою. І хоча у фінансовому відношенні його матір була практично незалежною, бо маєток, що дістався їй у посаг, був основним джерелом доходів у родині, розлучення не відбулось. Не варто забувати, що батьки автора були з різного соціального середовища.

Фактичне розлучення відбулось і в родині іншої авторки А. Павелчинської. Дід та бабуся по матері були «зовсім різними», але дійшли згоди, коли з'явились діти. Пізніше, коли діти виросли, а бабуся, заощаджуючи кошти, назбирала певну суму, вона повернулась до свого родинного маєтку [191, s. 145]. Серед причин, що спричинили конфлікт, авторка називає «економність» діда, який педантично й рідко видавав бабусі гроші, що примусило її самостійно зайнятись господарством.

Отже, непоодинокі випадки роздільного проживання і сімейних розривів свідчать про складні взаємовідносини в родині, в яких постать жінки знаходилась в епіцентрі багатьох обставин та відцентрових сил. Вищенаведені факти збереження не досить вдалого шлюбу або розірвання

відносин без юридичного оформлення базувались на існуючих уявленнях про шлюб і були, ймовірно, взаємовигідними. Це означає, що розлучення негативно сприймалось у польському суспільстві і порушення встановлених норм могло призвести до появи додаткових проблем у подружжя. Одночасно ініціатива фактичного розлучення, яку можна спостерігати і в проханнях про розірвання шлюбу, і за свідоцтвами мемуарів, залежала, не стільки від матеріального становища жінки, скільки від її особистісних прагнень, від готовності йти на ризик і розірвати подружні стосунки.

Однією з причин тривалості шлюбів у сільському середовищі польський дослідник історії селянства В. Менджецький називає доволі широку автономію особистості. Можливість довготривалої праці в полі, походу на заробітки, використання коштів жінками від продажу продукції їх праці – сільськогосподарських продуктів, ремісничих виробів, спричиняли формування простору самостійності індивідууму. При цьому вартість сімейних стосунків, перевага родинних цінностей залишалась незмінною [319, s. 106].

Вік жінки надавав їй додаткових переваг у родині. Навіть дозволити собі розірвати шлюб в односторонньому порядку могли жінки, які мали вже дорослих дітей.

Слід розглянути ще одну важливу жіночу роль – вдови. Вражають статистичні відомості щодо тих, хто залишився вдовою або вдівцем. Розбіжності показників у чоловіків і жінок у польському суспільстві різняться в декілька разів. Середній показник у чоловіків дорівнює 2,7 %, у жінок 11,6 %. Фактично вдів було майже вчетверо більше ніж вдівців.

Потрібно сказати, що показники вдівства польського населення були на порядок позитивніші, ніж дані по всій Європейській Росії, де доля вдових чоловіків складала 9,5%, а жінок 21,8 % [689, с. 143].

У багатьох спогадах описані ситуації, коли жінки залишались вдовами й вимушені були самостійно вести господарство, піклуватись про родину тощо. Умови вдівства примушували жінок займатись економічними

справами маєтків, занурюватись у різноманітні юридичні тонкощі, вести торгівлю та ін. Цікаво, що описи життя вдів не мають відчаю або показу подальшого занепаду родини.

Звичайно, що наративи написані третіми особами і, як правило, після багатьох років втрати близької людини. Тобто мова йде про те, що вдівство переживає матір, а то й бабка авторки/а, але не вона/він сам. Тому ми не можемо впевнено говорити про почуття, переживання самої жінки, а тільки оцінити їх життєві стратегії з точки зору нащадків.

У деяких мемуарах є свідчення, що матері після смерті чоловіків вимушені були не тільки вникати у справи маєтку, але й ставали ініціаторками створення нових чи розширення існуючих підприємств. Мати Е. Красинської, ставши вдовою, передала маєток сину, а сама поїхала на південь, де теж було господарство. Там вона очолила вівчарню і почала виробництво консервованих фруктів [136, s. 9]. Матір С. Краузової після смерті чоловіка стала організовувати в Києві обіди для поляків, які працювали в місцевих закладах [182, s. 50].

Статус вдови дозволяв жінці встановлювати свою владу над неповнолітніми дітьми. У спогадах Я. де Реплонге бабуся, овдовівши, викликала свого сина з Москви, де він навчався. Підставою, за словами автора, стало хвилювання, щоб той не одружився з росіянкою [142, s. 6]. Матір С. Желязовського, отримавши після смерті чоловіка, адміністратора маєтку, невелику пенсію, прийняла рішення їхати з дітьми до Києва, де проживало багато поляків, і де можна було сподіватись на допомогу співвітчизників [145, s. 5]. Мати Я. Ідзіковського Герцилія, дружина відомого утримувача книгарні Л. Ідзіковського, після його смерті взяла на себе всі клопоти з утримання сімейного підприємства, і фактично «замінила батька» автору, який після закінчення гімназії, продовжив сімейну справу [133, s. 2].

Всі вищеназвані жінки не тільки стали розпорядницями фінансових справ, але й укріпили свою владу над дітьми, одноособово відповідаючи за їхнє майбутнє. Багато фрагментів із життя вдів залишається за межами

дослідження, але часто ця вимушена соціальна роль була одним із факторів емансипації в економічній сфері.

Не можна оминути в дослідженні сім'ї і становище незаміжньої жінки. Для польської жінки з середовища незаможної шляхти або інтелігенції, на думку одного автора спогадів, були альтернативи – або вийти заміж, або піти в гувернантки, або в кінці життя стати резиденткою [199, s. 103]. Резиденти – чисельний прошарок родичів, які проживали разом з родиною. Це могли бути двоюрідні брати та сестри батьків, які, не маючи сім'ї, віддавали своє майно у розпорядження господарів, а самі проживали разом з ними.

Становище резидентів було амбівалентним. Як правило, у них не було обов'язків по дому, крім тих, що були ними самими ініційовані. Наприклад, деякі незаміжні родички займались благодійністю або ставали вихователькими для дітей у родині [140, s. 8]. Одночасно резиденти не були повноцінними господарями в домі і не могли, відповідно, розпоряджатися своїм часом, життям тощо [193, s. 38].

Незважаючи на існуючі національні чи гендерні стереотипи та посилення ролі традиційної польської дворянської родини, модернізаційні процеси в суспільстві призводили до її трансформації. Вибір шлюбного партнера залежав від власної ініціативи, а визначення взаємовідносин у родині формувалось протягом всього подружнього життя. Випадки розриву подружніх відносин свідчать про те, що розширювались права особистості в її праві визначати власний сімейний статус.

Однак залишається питання, наскільки польська родина була приватним простором, а її життя та устрій залежали тільки від особистих переконань людини. Можна погодитись з дослідниками, що громадське життя польського суспільства даного періоду було чітко поділено на дві сфери: суспільно-політичне життя країни, до складу якої входили польські землі, і громадське (національне) життя польського суспільства [305, s. 147]. В другій сфері родина посідала місце основи соціальної структури, традиційність якої забезпечувала неперервність суспільних цінностей.

Патріархальність польської родини слугувала гарантом збереження нації, де жінкам відводилась роль перш за все біологічного відтворення нації. Цим спричинене таке шанобливе ставлення до жінки-матері.

Не сприяла модернізації польської сім'ї і соціально-економічна ситуація в Наддніпрянщині.На відміну від європейських країн, де зростали міста й збільшувалась кількість міського пролетаріату, польське суспільство. Наддніпрянщини залишалось аграрним. Саме міщанська родина стає прикладом зміни гендерного контракту, коли відбувається перерозподіл функцій між статями [371; 391]. Незначна чисельність таких родин у польському суспільстві не стала фактором трансформації родини.

Життя в маєтку було «на виду» і включало не тільки членів родини, але й резидентів, прислугу, няньок та вихователів дітей та ін. Якщо дорослі чітко усвідомлювали різницю статусів і обмежували свій приватний простір, то діти залучали в свій «світ» місцевих селян і слуг. У мемуарах часто описані сцени довірливих відносин, коли слуги або няньки ставали близькими для дітей [193, s. 72].

Коло родичів та знайомих, що стало для поляків замінником дворянських зборів та повітових комісій, збиралось на різноманітні свята та заходи – полювання, місцеві бали тощо. Жінки посідали важливе місце в організації спільного проводження часу. Крім підготовки домівки, меблів, білизни, меню для гостей, вони брали участь в укладанні розкладу вільного часу. Бесіди, вечірні чаювання й театральні постанови, т. зв. «живі картинки» були для жінок можливістю виявити свою творчу енергію [194, s. 116]. Необхідно зазначити, що до кола тих, кого приймали вдома, входили, в основному, співвітчизники. Багато наративів свідчать, що сімейні зустрічі були польськими, а контакти з росіянами, які здійснювались з діловою метою, були обмежені батьківськими кабінетами [194, s. 58-67; 144, s. 5]. Така замкненість ще раз підтверджує значення приватної сфери як твердині польського життя і домінування національних ідеологічних конструктів у приватному житті.

Неформальні жіночі зустрічі, що носили приватний характер, є важливими для розуміння передумов зародження жіночого руху. Тільки заможні поляки могли собі дозволити щорічно виїжджати до Києва або до Варшави. Землевласники й підприємці середнього достатку, інтелігенція значно частіше виїжджали в центри повітів або губерній – Житомир, Умань, Єлисаветград та ін. З. Подгорський, який залишив спогади про своє дитинство в українських губерніях, писав, що під час таких приїздів родини батько йшов до місцевого чоловічого клубу, а мати – на зустрічі з подругами [204]. Інша мемуаристка А. Чаман-Павловська, яка приїхала до Умані, пригадувала, що польські жінки збиралися у місті для здійснення благодійної діяльності або ж для занять літературною творчістю [130, s. 36]. Таким чином, жіночі зустрічі носили не тільки приватний характер, а й стали передумовами для залучення жінок у громадську діяльність. Розмежувати в даному випадку приватний і суспільний простір важко, однак безсумнівним залишається їх взаємовплив.

Одночасно у списках членів благодійних товариств жіночих прізвищ обмаль. Цей факт свідчить, що жінки не мали можливості засновувати громадські організації чи керувати ними, але при цьому виконували не менш важливі організаторські функції.

Жінки з бідних прошарків населення мали менше вільного часу, зайняті клопотами по господарству, утриманням родини й домівки, вихованням дітей. На жаль, про приватне життя цих жінок немає свідоцтв, що пов’язано з відсутністю наративів цієї соціальної групи.

Значення приватної сфери в житті польського суспільства зростало, що було спричинене несприятливими для соціуму суспільно-політичними умовами. Приватне життя польських жінок залежало від суспільних цінностей – релігійних, національних, а також від традиційного гендерного укладу. Звуження громадського простору до обмеженої кількості співвітчизників формувало «прикордонну територію» приватного та публічного життя. Саме в цьому просторі формувалась свідомість і

здійснювались громадські акції та ініціативи, що слугували прототипом жіночих громадських організацій.

В національних проектах роль чоловіків полягала у захисті вітчизни – на війні, повстанні, захисті родини тощо. Жіноча роль полягала у збереженні «твердині польськості» – польської родини, що повинна протистояти всім наступам ззовні, зберігати свою консервативність і традиційність. Жінка виступала тут пасивним об'єктом, яка повинна тільки підтримувати родинне, читай національне, вогнище, в чому і полягав її «громадський обов'язок».

5.2. Материнство: особливості в польському середовищі Наддніпрянщини

Материнство традиційно вважалось одним з найвагоміших завдань, навіть покликанням жінки. Довгий час «материнський інстинкт» вважали притаманним людям, однак з розвитком гуманітарних студій та фемінізму уявлення про виношування, народження і виховання дітей стало розглядатись у площині не біологічній, а соціальній. У поданому розділі проаналізовано одну із соціальних функції жінки – материнство, а також, яке значення воно мало в житті жінок, наскільки впливало на їхні життєві стратегії, статус тощо.

В XIX ст. жінки були активними дієвими особами в приватній сфері – родині, домівці, що відтворювало панівний гендерний порядок у суспільстві. В родині, як в інституті первинної соціалізації, формувалась ідентичність людини, засвоювались суспільні норми, відтворювались соціальні практики.

Польська жінка була зосереджена у світі родини й оселі, де вона виконувала декілька соціальних ролей – дружини, матері, господині. Не можна однозначно вважати, що жінка посідала підлегле місце в родині. Скоріш, це було чітко окреслене коло того, що було прийнятним у суспільстві, дозволеним [468, s. 88]. З виконанням цих ролей й були пов'язані

основні функції, що виконувались жінками і сприймались ними як такі, що не викликають сумнівів.

Питання народжуваності, що було вирішальним фактором жіночих життєвих практик та стратегій, на макрорівні вимагає аналізу державної політики у сфері дітонародження, соціального захисту материнства й дитинства, соціальних відносин у суспільстві. Оскільки особові джерела, які б могли розповісти про народжуваність, були написані людьми XX ст., про долю жінок попереднього, досліджуваного періоду, ми можемо дізнатися лише обмежено. На допомогу приходять праці істориків-демографів, які на підставі статистичних даних і залучення етнографічних свідоцтв проаналізували проблеми шлюбності, народжуваності, планування родини у XIX ст.

Під час свого репродуктивного життя жінка могла народити і вигодувати 10–11 дітей. Однак, як і у всій Європі, в українських губерніях Російської імперії відбувалось незначне зниження рівня народжуваності. Демографи пояснюють цей факт багатьма причинами. Об'єктивні фактори свідчать про те, що з розвитком капіталістичних відносин і стурбованістю з приводу володіння землею, а також із процесами переходу в міста, особливо чоловічого населення, народжуваність зменшувалась [396, s. 176-178].

З одного боку, селянство було зацікавлене у великій кількості дітей, «майбутніх робітників», на яких було сподівання в незабезпеченій старості. З іншого, висока дитяча смертність, злидні, виснажлива праця викликали питання про обмеження кількості дітей. Дослідник соціальної історії Росії Б.М. Міронов уважає демографічну поведінку селянства «стихійною», тобто такою, яка не піддавалась раціональному осмисленню [567].

Але зміни в освіченості, мобільність населення, зростання рівня медичного обслуговування з появою земської медицини призводили до застосування різноманітних засобів контролю народжуваності. Основним методом контрацепції був перерваний статевий акт. Заможні й освічені жінки намагались якомога довше годувати немовлят груддю, чим прагнули запобігати

наступній вагітності. Бідні прошарки суспільства, селянки, жительки міст, які вимушені були працювати, переривали вагітність всілякими небезпечними для них засобами, серед яких плигання з височини, надто гарячі чи холодні ванни, вживання отруйних речовин, проколювання зародку спицями тощо [450, с. 120-129]. Ще одним засобом контролю народжуваності був аборт, що вважався незаконною процедурою і виконувався, як правило, підпільно нефахівцями і в негігієнічних умовах. Аборти, як і зараз, заборонені католицькою церквою і викликають осуд як церкви, так і суспільства. Інформацією ж про інші види й методи запобігання вагітності не володіли не тільки неосвічені, але й прогресивні кола суспільства. Всі вищеназвані прийоми позбуття зародку були небезпечними для самих жінок і приводили до розладів здоров'я, а навіть і до смерті.

Історики-демографи звертають увагу на той факт, що в прибалтійських регіонах Росії, де жили у великій кількості католики та протестанти, ситуація у сфері контролю народжуваності була дещо кращою, а шлюбні практики вважають «європейським типом шлюбності» [705]. Щодо українських губерній Російської імперії, то тут, вважають дослідники, переважав традиційний тип шлюбності. Польське населення, хоч і перебувало в ареалі впливу європейської культури і католицької церкви, було нечисленним у порівнянні з масою православного населення, що не дозволяє виокремити особливості їх демографічної поведінки.

Варто не забувати про ще один аспект материнства, що стосувався жінок всіх національностей – висока дитяча смертність. За даними демографа С.Л. Новосельського, в європейській Росії до п'ятирічного віку вмирало 45% хлопчиків і 41 % дівчаток [593, с. 153]. Дослідник порівняв смертність у середовищі православного та католицького населення. Оскільки за переписом 1897 р. не вдається говорити про смертність польськомовного населення, ми умовно відокремлюємо його від українського та російського, в більшості православного.

Смертність у католицьких родинах була меншою, ніж у православних. Бо коли у православних у перший рік життя вмирало в середньому 282, 2 дітей на 1000, то у католиків – 149, 1, а показник дитячої смертності з 1 року до 10 – 36, 9 на 1000 у православних і 25 у католиків [593, с. 144]. Чим спричинений цей розрив, важко сказати. Можливо тим, що серед католиків був не таким великим відсоток найбіднішого і неосвіченого населення. Тобто більш заможні, освічені люди відповідальніше ставились до народження, виховання немовлят, мали більше можливостей забезпечити їм необхідні для виживання умови.

Свідчення про життя польських родин взяті з особових джерел, написаних, переважно, вихідцями із заможних кіл – дворянами, інтелігенцією. Цей факт обумовлює більш детальний розгляд становища жінок у родинах саме цих соціальних груп.

Становище матері в родині, за твердженням джерел, було поважним і всіляко вшановувалось. Саме про матір, а не про дружину, подругу, сестру, більш за все згадують особові документи, що показує домінування цієї соціальної ролі в ієрархії сприйняття жінки. Однак за уважного читання можна помітити, в яких саме ситуаціях характеризується мати, що ставиться їй в заслугу, тобто можливо те, що сказано авторами наративів несвідомо.

С. Шимановська пригадує, що мама завжди була «усміхнена, добра, спокійна, з якимось внутрішнім спокоєм» [197, s. 41]. Інші враження про матусю пише К. Скринський, матір якого була енергійна, завжди знаходилась у дії, займалась домівкою, вихованням сина [144, s. 15]. Як бачимо, описові характеристики стосуються емоційно-чуттєвої сфери.

Роль матерів, за джерелами, полягала у вихованні дітей у «польському дусі», що означало заучування польських віршів, викладання перших лекцій із вітчизняної історії, літератури, культури [182, s. 26; 191, s. 50; 183, s. 11]. Ось що пише одна з авторок спогадів З. Родович «завдання матері – спростування того, що було в підручниках, навчання літературі, мові, поезії» [194, s. 72]. Заслугою своєї матері В. Ласоцький вважає те, що вона не піддавалась

модним французьким впливам, а була прикладом патріотизму і знала свої «обов'язки» [183, s. 9]. Незважаючи на відсутність коментарів, мова йде, скоріше, про збереження почуття національного обов'язку. Ці випадки демонструють, що збереження і відтворення національної ідентичності проголошується авторами у наказному дискурсі – «обов'язок», «завдання», але ж мова йде про дітей, які не можуть наказувати батькам. Також цікаво, що в цих мемуарах ми бачимо поєднання двох завдань, які стояли перед матерями – виховання дітей і національне виховання.

Інший аспект виховання полягав у прищепленні дітям релігійних цінностей. Саме матері навчали дітей молитвам [141, s. 81]. У родині П.Подгорського, де мати рано вмерла, батько запросив для виховання дітей родичку. Ця жінка, на плечі якої лягли клопоти з утримання господарства, прищеплювала дітям релігійні почуття [140, s. 6].

Хоча далеко не у всіх спогадах, особливо тих, що відображають життя міських жителів на початку XX ст., зустрічаємо свідчення про релігійність матерів. Зрозуміло, що мова йде про буденне, традиційне сприйняття релігії на побутовому рівні.

Сьогодні важко встановити, яке значення мала релігія в житті польського селянства, однак у спогадах дворян зустрічаються посилання на те, що польські селяни відрізняються від місцевого люду тільки мовою спілкування – польською та релігією – католицтвом [193, s. 76, 134, s.37]. Релігія, таким чином, надавала відчуття окремішності, обраності.

Часто пригадування про матір пов'язані з першими уроками музики. Слід сказати, що музика користувалась надзвичайною популярністю в домівках польських дворян, і грали в родині не тільки жінки, але й чоловіки [141, s. 82]. Грали вечорами для гостей або ж для власної розваги [182, s. 26; 191, s. 23; 173, s. 10]. Таке масове захоплення характерне не тільки для заможних родин, але й для інтелігенції, збіднілих шляхтичів. У музиці М. Огінського або Ф. Шопена чули не тільки красиву мелодію, але й наділяли її певним символічним змістом – патріотичним. Замість провокаційних розмов

про минулу велич Речі Посполитої й поразки повстань грали твори польських композиторів, чия музика могла багато чого сказати посвяченим, впливати на емоційну сферу.

Гра на музичному інструменті була однією з переваг польських жінок, що впливала на їх статус. Доньки поляків із заможних кіл, вихована для салонів та балів, демонстрували свою майстерність, що впливала на оцінку їх навколишніми та на шлюбні стратегії. Безсумнівно, що талановита гра, спів впливали й на самооцінку жінок, дозволяючи жінці самоствердуватись навіть у приватному просторі.

Крім турбот з опіки дітей, у кожної з описаних у мемуарах жінок були й улюблені заняття: у матері Ю. Дияковської – захоплення квітами, газонами навколо маєтку, у Е. Красинської – гра в карти [131, s. 9; 136, s. 38]. Польський історик Т. Епштайн у своїй книзі «Z piórem I paleta. Zainteresowania intelektualne I artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku» («З пером і мольбертом. Інтелектуальні та мистецькі інтереси польського дворянства в Україні в другій половині XIX ст.») наводить приклади жінок, які писали вірші або збирали етнографічний матеріал [265, s. 193-198, 207-214].

Відповідь на питання, чому так мало жінок увійшло в історію мистецтва або наукових досягнень, була дана ще Л. Нохлін в її відомій статті «Чому не було великих художниць». Творчі навички – малювання, музика, віршування, були привілеєм чоловіків, які мали можливість займатись цим професійно. У виконанні жінок мистецтво отримувало відтінок непрофесіоналізму, хобі.

Цікаво, що серед усіх авторів спогадів про вільний час матерів переповідають лише жіночі тексти. Виключення – Я. Івашкевич, відомий польський драматург, який пригадує не тільки, що його матуся любила музику, а й перші уроки, які вона йому давала [173, s. 10]. Причин такої неуваги може бути декілька. По-перше, у «чоловічих» текстах заняття, яким присвячували свій час жінки, і які вимагали від них певних навичок, вмінь,

не виглядали гідно, тобто і писати про них зайве. Інша гіпотеза полягає в тому, що дівчата були більше пов'язані з матерями, проводили з ними більше часу, отримували специфічно жіночий досвід. Тому жіночі мемуари створюють більш детальну картину життя жінок [631].

Польські жінки виступали і відтворювачами символічної національної ідентичності. Тільки підкорившись національній ідеології жінка могла бути прийнята в своєму співтоваристві, про що свідчать випадки з сестрою А. Павелчинської та матір'ю Е. Красинської. Порівняння цих двох випадків, наведених вище, підтверджує символічність фігури жінки в національних конструктах.

Ідеал Matki-Polki, що народився ще у віршах А. Міцкевича, пустив таке міцне коріння, що не викликає сумнівів у тому, що жінки прагнули йому відповідати. Але народження цього образу з'являється в суспільно-політичному дискурсі тільки тоді, коли чоловіки зазнали поразки в боротьбі з пануючими імперіями. Русифікаційний наступ не дозволяв демонструвати свою національну ідентичність публічно, що привело до переходу функцій збереження національного в приватну сферу – в родину. Оскільки чоловіки були залучені в громадське життя, що не дозволяло їм репрезентувати і зберігати «в чистоті» свою національну ідентичність, то це завдання стало «почесною місією» польської жінки. Той факт, що не всі польські жінки стали носіями й прикладами національного патріотизму, демонструє, що ідеологія діяла не завжди і не на всіх однаково. Наприклад, у спогадах А. Ростворовського зустрічаємо твердження, що матір не займалась ні дітьми, ні маєтком, а весь час проводила на курортах із сестрою [195, s. 46]. Нічого не повідомлено про прищеплення польськості в наративах Я. Івашкевича, С. Железовського та інших.

Автори цих наративів – вихідці з родин офіціалістів. У Я. Івашкевича батько був бухгалтером на фабриці, у С. Железовського – адміністратором у маєтку. Їх матері у спогадах зайняті працею – сільським господарством, що забезпечувало родину [173, s. 9; 145, s. 4]. Таким чином,

можна виявити, що формування національної свідомості посідало важливе місце в системі цінностей і материнських практик заможних польок, які не переймались клопотами про свої прибутки і забезпеченість родини. Родини, де жінки вимушені були займатись побутовою працею, тобто в родинах збіднілої шляхти, національні цінності важили значно менше, в порівнянні з заможними колами.

Жінки, які знаходились в замкнутому колі родини й домівки, прагнули встановити тут свій неформальний вплив, що свідчить про прагнення самореалізації. У спогадах Я. Івашкевича, який розповідає про свою чисельну родину, згадується тітка Мася, яка «тримала» весь дім – чоловіка, дітей, керувала домашнім господарством, приватним та публічним життя [173, s. 27].

У багатьох спогадах фігура матері, яка очолює життя родини, з'являється після смерті батька, про що вже йшлося. Ще один випадок демонструє, що авторитет матері був значним. Я. де Реплонге, який навчався в Москві, був «викликаний» матір'ю додому після смерті батька. Цікавою є мотивація виклику: не нужденний стан матері, її одинокість чи хвороба примушують жінку перервати навчання сина, а побоювання, «щоб він не одружився там на росіянці» [142, s. 6]. З чиїх слів зародилось таке твердження – від бабусі, чи з сімейних легенд, але автор не має сумнівів у цьому, і не соромиться згадувати такий факт життя родини. На цьому та інших прикладах ми можемо прослідкувати прагнення жінок утвердити свою владу в родині, прагнення емансипації в приватній сфері. Однак влада жінки в домі зчаста була пов'язана не тільки з рисами її характеру, а більше з віковим статусом. Саме вік і відсутність у родині дорослого чоловіка ставило жінку в становище, коли її вплив не піддавався сумніву.

Аналіз традиційно жіночої сфери – приватного простору дому та родини доводить, що становище жінки в родині закріплювалось пануючою гендерною та національною ідеологією. Згідно з першою, жінка виконувала функції, що були спричинені її домінуючою соціальною роллю: мати –

народження і виховання дітей, господиня – піклування про дім тощо. Згідно з другою, жінці належало бути берегинею польськості. Саме у збереження польськості в родині, формуванні національної ідентичності у дітей, жінки бачили своє покликання. Прагнення емансипації жінок, яке в Західній Європі реалізовувалось жінками в боротьбі за свої права в публічній сфері, трансформувалось у польок в отриманні впливових позицій у приватній сфері. Класова різниця, однак відбивалась на сприйнятті ідеологій. Чим нижчий соціальний статус мала родина, чим більше жінка була залучена у працю із забезпечення життєдіяльності родини, тим менше значення мала для неї національна пропаганда.

5.3. Гендерні аспекти формування пам'яті

Проблеми історичної пам'яті, її особливості, динаміка, відтворення стають центральними для істориків, які є одними з її відтворювачів [378; 366]. Однак пам'ять формується не тільки і не стільки історичними працями, скільки власне пережитим досвідом, сімейними оповіданнями, розповідями шкільних вчителів, державою, що підтримує пам'ять про певні події. Архітектурні споруди, газетні статті, етнічні фестивалі чи художні виставки міцно вкорінюються у нашій свідомості, трансформуючи історичні образи, впливаючи на індивідуальну і ломлячи колективну пам'ять суспільних груп.

Образи минулого вкорінюються у свідомості подібно схемам, що стають причиною існування стереотипів. Сьогодні історикам потрібно пробитись крізь міцну стіну історичних стереотипів у пошуку того, що знаходилось у їх витоків. Для цього необхідно звернутись до джерел формування уявлень про минуле, які людина отримує в дитинстві.

Одним з найбільш значущих соціальних інститутів формування пам'яті є родина. Впливовими фігурами соціалізації людини в родині виступають жінки – мати, бабуся, сестра, няня. Завдяки цим жінкам людина отримує знання про своє походження, історію своєї сім'ї, роду, а далі про колективну

історію – групи, нації, держави. Пам'ять у її «жіночому» вимірі стає первинною пам'яттю людини.

Значне місце сімейна пам'ять посідає в суспільствах, позбавлених державності або тих, що проживають в оточенні інших етнічних груп, і обмежені в доступі до колективної пам'яті своєї нації або стану. Саме в таких умовах формувалась пам'ять поляків, що проживали в українських губерніях Російської імперії. Тільки в близькому оточенні співвітчизників поляки, які навчались в імперських навчальних закладах і проживали серед маси українського населення, дізнавались про минуле своєї Батьківщини.

Жіночий вплив на дітей у багатьох польських родинах був домінуючим. У заможних родинах, де матері не турбувались про опіку дітей, вони залишались відповідальними за їх виховання. Навіть коли матір не займалась вихованням дітей, а джерела передають і такі випадки, діти потрапляли під вплив запрошених няньок або родичок [195, s. 10]. У будинку П. Подгорського після смерті матері дітей доглядала запрошена родичка, а няні займались дітьми у Я. Івашкевича та А. Ростворовського [140, s. 6; 173, s. 29; 195, s. 10]. В наративах часто повторюються твердження, що саме жінки давали початкове уявлення про релігію та музику.

Католицька релігія слугувала одним із провідних символів ідентичності поляків. Зменшення впливу католицької церкви на початку XIX ст. у зв'язку із закріпленням позицій православ'я в південно-західних губерніях, розцінювалось поляками як важке випробування, що вимагало відданості вірі своїх батьків. Підтримка католицизму стала однією з основних стратегій формування польської нації в регіоні, що дозволяла не асимілюватись з оточуючим населенням [536, с. 18].

Спільно проведені години в родинному колі теж закарбувалось у пам'яті багатьох мемуаристів. Діти й дорослі разом проводили вечори, грали на музичних інструментах, ставили вистави або готувались до свят. І у всіх цих заходах провідну роль відігравали жінки. Виховання патріотичного духу,

яким так пишаються автори наративів, визнається заслугою матерів. Так, батько С. Козарінової «був патріотом завдяки своїй матері» [179, s. 41].

Що ж дало привід авторам наголошувати на значущості ролі матерів? Як згадувалось вище, це було пов'язано з тими функціями, які виконувала жінка в польській родині. В мемуарах, написаних вихідцями із заможних кіл, матері проводили з дітьми вільний час, вивчаючи з ними польські вірші, як повідомляється у спогадах А. Павелчинської, чи розповідаючи про історію та культуру країни, як у С. Краузової та К. Скринського [182, s. 29; 144, s. 4]. У Я. Івашкевича цим займалась старша сестра, у З. Подгорського – тітка [173, s. 29; 204, s. 48].

Самі жінки отримували знання з історії в пансіонах або від домашніх вчителів. В середині XIX ст. історія Польщі викладалась у романтичній традиції, а закріплювалась у свідомості популярною в дворянських домівках літературою. М. Собанська стверджує, що початки історії Польщі охоплювали вивчення найважливіших битв, життя королів, відомих особистостей [196, s. 28]. У такій версії події польської історії, далекої та втраченої батьківщини, були оточені ореолом героїзму та ностальгії. Відповідно саме жінки через призму власної ідентичності формували пам'ять про минуле. Звичайно, що так вибудовувалась індивідуальна пам'ять, що в процесі соціалізації трансформувалась у пам'ять колективну. Але те знання, що було закладене в перші роки життя, залишається найбільш яскравим та міцним.

Важливим фактором формування пам'яті, окрім перших дитячих вражень від материнських оповідань, є книга. Образи минулого, відтворені автором художнього твору, назавжди залишаються в пам'яті, примушуючи переживати минуле шляхом активного пригадування та творчої уяви.

Якщо значущість фігури матері у формуванні національної свідомості згадується практично у всіх джерелах, то про книги враження надто полярні. У домівках М. Лажинського, Ю. Дияковської, К. Скринського було багато книг, що користувались попитом [187, s. 14; 131, s. 12; 144, s. 4]. У мемуарах

пригадується література різноманітних жанрів: у М. Лажинського дві улюблені книжки – «Робінзон Крузо» та «Історія Польщі», К. Скринський пам'ятає в бібліотеці матері твори Б. Пруса, Е. Ожешко, Г. Сенкевича. Лоскевич у спогадах стверджує, що його улюбленим заняттям було читання історичних книг [139, s. 7].

Протилежні думки про бібліотеки зустрічаємо у спогадах М. Івашкевич. Вона пише, що польських книжок у її земляків у містах не було. Лише заможні люди давали гроші на купівлю книжок, за якими б можна було навчати дітей [134, s. 40]. Можливо поляки однодворці, в колі яких виховувалась дівчина, не могли собі дозволити купувати або виписувати книги.

Ще одна думка з приводу книжкової культури польського дворянства зустрічається в мемуарах Ю. Крашевського. Він пише, що у польських маєтках багато книг, бо домашні бібліотеки у моді, але їх власники не обтяжують себе читанням і книжки вкриваються пилом [181, s. 232]. Така думка відповідає загальному настрою самих спогадів письменника, в яких польська шляхта звинувачена у легковажності, лінощах, бездіяльності та інших «гріхах». Потрібно зазначити, що ці спогади написані в середині XIX ст., тому їх лише з обмовкою можна застосувати до межі століть.

Пам'ять передається не тільки через сімейне виховання і книги, але й через збереження та відтворення певних ритуалів, що отримують у свідомості дитини ступінь значущості і долучення до колективної пам'яті. Такими ритуалами були сімейні аматорські театральні постанови. Іноді грали лише невеличкі сценки з п'єс, іноді відтворювались «живі картинки» – сцени з літературних творів, що захоплювали учасників підготовкою сцени, костюмів, реквізиту тощо. Ці забави були частиною повсякденного дозвілля, що дозволяли «вдихнути життя» в літературні чи історичні образи, зробити їх ближче, доступніше. Але також у цих діях помічаємо шлях спрощення історії, її перетворення у сувенір або живий маскарад. Минуле ставало лише грою, що так несхоже на повчальне Historia magistra vitae.

Іноді ритуали отримують в описах авторів поважність у зв'язку з тим, що їх виконували дорослі. Так, у М. Івашкевич знаходимо пригадування, що при відвідуванні костьола св. Олександра в Києві, батько завжди одягав мундир [134, s. 72]. Така «форма» для зустрічі зі співвітчизниками повинна була підкреслювати місце в соціальній ієрархії, слугувала презентацією своєї ідентичності [439]. Рівність перед Богом, що проповідувалась церквою, не завжди співпадала з класовою ідентичністю, що формувалась не тільки від усвідомлення володіння капіталом, але й під впливом уявлень про заслуги предків.

Жінки також намагались демонструвати збереження пам'яті і свою участь в минулому. Відомо, що після розгрому Січневого повстання жінки одягли чорні сукні в знак трауру, а також прикраси з чавуну, чим демонстрували передачу коштовностей на допомогу повстанцям. Саме такі образи жінок можна побачити на картинах Я. Матейки чи А. Гротгера. Візуальні образи – одяг матері, картини на стінах, батьківський парадний мундир, костюми з комори для живих сценок та вистав також формували індивідуальну пам'ять [336]. Така репрезентація мала символічну природу і навіювала стереотипні образи і уявлення про минуле. Відтак можна спостерігати формування сучасного ставлення до історичної пам'яті, що являє собою сувенір, підробку, кітч, пародію на минуле [641].

В колективній пам'яті, що формувалась через соціалізацію особистості, повторення ритуалів, книжкової культури необхідно виявити ключові моменти, яким судилось забутись. Трагедією для польського народу став розгром національно-визвольних повстань. Особливо чутливою видалась поразка Січневого повстання, що призвела до «витверезіння» польського суспільства і появи ідеології варшавського позитивізму та «реальної політики» [322, s. 34]. Пам'ять про повстання зберігалась у багатьох польських родинах, тому важливо прослідкувати, як і що в ній залишалось, а що піддавалось колективній амнезії.

Поразку повстання можна вважати поворотним моментом в польській історії. Як вважає Я. Зерубавель, такі поворотні моменти, будучі глибоко символічними, є найбільш суперечливі в зв'язку з їх природою – розставанням з минулим і вступом в нову еру [502]. Участь в цих подіях надає відчуття долучення до святині, а тому дуже скоро отримує міфічну сутність і зберігає сакральне значення. Але внутрішня суперечливість ключових подій визначає і різноманітність пам'яті у ставленні до них [649].

Слід сказати, що про повстання в декількох наративах пригадується побіжно, і це, в свою чергу, дає уявлення про те, яким чином зберігалась пам'ять про боротьбу поляків за незалежність своєї Батьківщини. Незначна репрезентація ключової події в історії може слугувати свідоцтвом різних політик пам'яті. Перше, що спадає на думку – стратегія колективної амнезії, забуття. Численні репресії і утиски, переселення, економічний та адміністративний тиск настільки боляче відбились у свідомості, що поразка повстання стала колективною травмою. Шлях подолання травми довгий та складний, тому простіше, на певному етапі, її просто викреслити з пам'яті, забути [642]. Тому масова свідомість жителів Наддніпрянщини відторгала поразку повстання з пам'яті.

Цілком ймовірно також, що автори наративів не могли остаточно визначити своє ставлення до повстання. Довгі роки замовчування зробили цю подію маргінальною в пам'яті поляків, що мешкали в українських губерніях. Політика примирення з пануючою державою, що була популярною в заможних колах польського суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст., витіснила з пам'яті події, які заважали досягти компромісу, а тому вони були висунуті на периферію свідомості.

Наративи, які все ж згадують про повстання, доводять, наскільки значущим воно було для долі польського народу. З. Подгорський пише, що «діти в будинку виховувались у традиціях повстань», і це означало, що у бабусі постійно гостювали засланці, які повернулись до рідних місць [204, s. 44]. Батько Е. Липинського склав картотеку, куди заносив усіх учасників

повстання, що повернулись додому [185, s. 15]. Як стверджував автор, робив це він під впливом патріотичних ідей, «що були притаманні всім польським дворам краю». У спогадах Ю. Дияковської повстання також має характер втрати. Як зазначено в її мемуарах, бабуся після конфіскації майна, земель та маєтку, жила в місті у власному будинку. «Про повстання,– пише вона,– не говорили голосно, лише пошепки» [131, s. 15]. М. Лажинський зазначав, що «повстанці в розповідях – герої» [187, s. 10].

Названі свідоцтва демонструють подвійну політику пам'яті у ставленні до повстання. З одного боку – воно замовчується, або про нього не згадується. З іншого – те, як і що про нього говорять, підтверджує значимість цієї події в колективній свідомості. Замовчування пов'язано із залежним становищем Польщі і пануючим імперським дискурсом, але ті нечисельні спогади, які мигцем проходять у наративах, визначають вагомість сімейної пам'яті у збереженні подій минулого. Така сімейна пам'ять була контрпам'яттю, що не вписувалась у рамки офіційного дискурсу про «польських інсургентів». Однак незначна кількість згадувань у текстах про повстання не дозволяє встановити гендерних особливостей стратегій пам'яті та забуття.

Жінки прагнули зберегти і передати дітям пам'ять про минуле не тільки родинне, але й загальнонаціональне. Крім загальноприйнятих очікувань від жінки виконати біологічну роль матері, від неї вимагалось і виховання дітей, вірних своїй релігії, нації, групі. За відсутності національної держави саме родинна пам'ять, носієм і транслятором якої ставали жінки, була тією опорою, що дозволяла полякам прагнути незалежності і об'єднання своєї Батьківщини, і в результаті домогтися цього.

Чи розуміли самі жінки свою роль у національно-державному проекті? Наративи, навіть жіночі, не дають відповіді на це запитання. Написані у вигляді спогадів про дитинство, вони передають лише досвід і погляд дитини, але не жінки-матері. Однак у передачі колективної пам'яті бачать своє покликання матері багатьох авторів. В. Велхорський вважає, що

родинне виховання стало панацеєю за відсутності польських кіл [203]. С. Шимановська, Є. Мошинський, М. Яловецький та інші вважають саме родину хранителем польськості [197; 188; 174].

Цікавим видається бачення ролі жінки в збереженні колективної пам'яті в одному тексті, що вже згадувався вище. Вірогідно, треба навести цитату повністю, щоб відчути інтонацію тексту. «Дім – твердиня польськості… Необхідно було зберегти польський дух. Русифікація породжувала протистояння. До боротьби вставала, перш за все, польська сім'я – виховання, релігійність, література»[194, s. 72, 100]. Національне виховання вбачається як головне призначення родини.

Наприкінці XIX ст. набирають популярності нові ідеологічні течії – націоналістична і соціалістична. Крім відомих в історіографії причин їх поширення, досі нерозкритим є питання, як при загальнодержавній політиці забуття національного минулого, при пануючому реалістично-раціональному світогляді капіталістичного суспільства поляки не забули історію свого народу і прагнули відновлення державності. Можна вважати, що провідною фігурою збереження пам'яті про національне минуле, минуле, що об'єднувало поляків Російської імперії, навіть якщо вони мешкали в Петербурзі або у Бердичеві, була польська жінка.

Слабко впливаючи на офіційну політику пам'яті, або ж на уявлення про минуле, що конструювалось підручниками чи школами, жінки зберегли сімейну пам'ять і передавали її наступним поколінням. Посідаючи, в цілому, підлегле місце серед інституцій формування пам'яті, польська родина в дійсності виявлялась тією провідною структурою, що зберігала і відтворювала альтернативну пам'ять. Саме ця альтернативна пам'ять допомогла на початку XX ст. об'єднати польське суспільство ідеєю відродження незалежної держави. Непомітною та викресленою пануючим дискурсом виявилась особистість жінки, яка зберегла колективну пам'ять нації, але була обійдена історією.

5.4. Гендерні аспекти організації простору у помешканнях польського населення

Однією з особливостей вивчення соціального життя минулого є організація простору, в якому розгортались події. Саме територіальна організація, адміністративний устрій, наявність інфраструктури і комунікацій є важливими чинниками, що впливають на соціальну організацію території. В залежності від близькості до ресурсів, доступу до них, можливості організації колективних проектів визначаються і шанси тих, хто проживає на цій території.

В даному розділі розглянуто організацію фізичного простору життя польських жінок – від улаштування домівки до типу польських поселень на певній території. Основний акцент зроблений саме на гендерних диспропорціях в організації будівель, приватного простору дому, в можливостях подолання відстаней і придатності громадського простору для здійснення публічного життя різних статей.

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розуміти, як сприймався простір очима сучасників і які були можливості в його організації, перепланування, використанні у власних інтересах. Ці фактори впливали на мобільність різних груп польського населення. Тут також варто враховувати взаємозалежність і багатьох інших чинників, а саме – класової та статусної приналежності людини, її фінансових можливостей, політичної ситуації в краї та інших.

Методологічною основою вивчення даної проблематики буде принцип, визначений дослідником І. Мітіним. Він пропонує розглядати географічний образ, простір, ареал як палімпсест – місце множинної реальності, що в залежності від багатьох факторів виконує роль міфу [568]. Автор вважає, що потрібно не розвінчувати міф, а визначити причини його утворення, функціонування та фактори, що сприяли натуралізації міфу.

В соціологічній літературі традиційним є поділ населення на тих, хто проживає в центрі і на периферії, що визначає доступність до ресурсів, комунікацій, закладів освіти та підприємств тощо. Такий же поділ можна застосувати і до польського населення українських губерній Російської імперії. В розділі 2.1 було охарактеризовано структуру міського та сільського польського населення, зазначені статеві диспропорції польських мешканців міст та сіл залежно від регіонів.

Як зазначалось вище, більшість поляків у шести з дев'яти губерній (трьох правобережних, Таврійській, Катеринославській та Чернігівській) проживали в повітах. Соціальна структура повітового населення була строкатою. Заможні польські землевласники мешкали у власних маєтках.

Польський маєток в історіографії набув певних міфічних рис. Цьому сприяли і об'єктивні і суб'єктивні причини. Серед перших – розгром Січневого повстання, адміністративні репресії та різноманітні утиски, які витіснили поляків з публічного життя. Вимушені обороняти свої маєтки, вони в більшості зосередились на захисті «stanu posiadania», що в реальності виявився у захисті власних земельних ділянок, яким могли загрожувати конфіскації, а в умовах капіталістичного устрою, ще й борги, розорення тощо [429; 283; 380]. Інтенсифікація економічного життя змушувала присвячувати багато часу маєтковим справам. Саме в той час народжується мітогеографія маєткового простору, що став для багатьох авторів особових документів осередком польськості. Далі розглянемо організацію фізичного простору маєтку.

Уявлення про зовнішній вигляд будинків, дивлячись на фотографії, вміщені в багатьох книжках з «кресової» історії [235]. Як правило, до головного будинку вела липова алея, а перед палацом розташовувалися клумби з квітами. Квіти, що прикрашали терасу, і газони були турботою пані, як і інша декорація домівки [131, s. 9]. На терасах проводили літні вечори, грали в карти, ставили вистави [201, s. 25]. Деякі заможні особи намагались всіляко прикрашати двір. Таким чином, у спогадах А. Лачинської зустрічаємо повідомлення, що її батько

влаштував перед домом фонтан, який милував не тільки господарів, але й все село [137, s.3].

Матеріал, з якого будувались помешкання, залежав від фінансових можливостей господарів. Так І. Доманська-Кубяк повідомляє, що польські маєтки були не обов'язково кам'яними і дво-, триповерховим, а було серед них багато і одноповерхових, таких, що будувались з дерева і перекривались соломою[257, s. 21]. Економічна позиція власників впливала і на внутрішню організацію дому – кількість кімнат, їх оздоблення і наповнення. За спогадами авторів, палаци нараховували від 10 до 30 кімнат: у маєтку А. Ростворовського – 20 покоїв, у родичів Е. Корвін-Красинської – 30, 20 [195, s. 9; .136, s. 11-13; 201].

І. Доманська-Кубяк виділяє три функціональні зони помешкання – репрезентаційна, створена для гостей, безпосередньо помешкання, і господарська частина, хоча існують й інші розподіли. Авторка спогадів А.Павелчинська виділяє такі зони: офіційну – для гостей, кухню і службову частину. Вірогідніше за все, вона просто не наділяє житлову частину будинку своєю увагою [191, s. 102]. До першої слід віднести салон, 2–3 гостьові зали та спальні. З одного боку – це саме ті частини будинку, що повинні показувати статус господарів, і які, звичайно, знаходились в найкращому стані. Але ж ці кімнати використовувались лише з приїздом гостей, а взимку, коли не було зібрань, з метою економії опалення, наглухо закривались.

Найбільш вагомого значення в будинку набула зона постійного проживання, що включала кімнати для занять, проведення вільного часу, їдальню, кабінет, спальні господарів і дітей. Кімната для занять призначалася для дітей, але часто матері відвідували уроки з метою контролю не тільки власних дітей, а й домашніх вчителів.

Місця для проведення часу були у подружжя, як правило, різні – будуар у пані і кабінет у пана. Але їхнє змістовне наповнення вельми різнилось. Так у першому знаходились канапа й стільці, етажерки. Невеличкий стіл використовувався для написання листів, проведення певних розрахунків тощо

[257, s. 25]. Наповнення будуару давало уявлення скоріше про відпочинок і товариське життя, ніж про роботу. Тут господиня могла приймати відвідувачів, пити чай або каву, читати або ж писати. Разом з тим, в мемуарах ми не знаходимо спогадів про це помешкання.

Очевидно, що згадуючи своїх матерів, автори не асоціювали їх з цією кімнатою в будинку, а будуар використовувався як приватний простір, де господиня могла побути на самоті. Вітальня у більшості спогадів – кімната, в якій проводили вільний час, грали на музичному інструменті, в карти чи більярд [625].

Зовсім інше призначення мав робочий кабінет батька. Великий стіл і шафи для книжок та ділових паперів були його обов'язковим приладдям. Тут працював господар і, відповідно, ця кімната мала ореол майже святості. Досить часто саме в кабінеті розміщувався термометр, глобус, барометр, на стінах був розміщений мисливське приладдя. До того ж в цій кімнаті можна було палити. Саме тут відбувались різноманітні чоловічі «серйозні» зустрічі, на які з'їжджались сусіди-землевласники [144, s. 5].

Але далеко не всі справи господар міг вирішити саме в цій кімнаті. Спогади вимальовують наявність субординації, якої дотримувались власники будинків у господарчих справах. Так «хлопи», тобто селянство, до будинків не заходили, а офіціалісти – управителі, чиновники, бухгалтери, інженери промислів, були прийняті господарем на ганку [131, s. 11]. Ось так розмежування простору дає уявлення про соціальну стратифікацію польського маєткового господарства.

Маєткові бібліотеки посідають окреме місце в наративах. Одні з авторів наголошують на їхній важливості для патріотичного виховання [131, s. 4, 5; 144, s. 4]. Серед улюблених польських письменників називаються імена Ю. Крашевського, Е. Ожешко, Б. Пруса [294, s. 177-188]. Зазвичай після обіду до будинку приносили газети, серед яких найпопулярнішими були «Dziennik Kijowski», «Kraj». Інші ж автори наголошують на тому, що бібліотеки були лише виявом «доброго смаку» господарів, а купи книжок у

них вкриті пилом, тому що їх ніхто не читає [181, s. 232]. Думається, що такі полярні враження залежали від особистого досвіду та суспільного кола авторів, і домінуючу тенденцію щодо влаштування домашніх бібліотек визначити на сьогодні складно.

Спальня господарів мала не тільки двоспальне ліжко для подружжя, але й ще одне для відпочинку вдень, яке не вимагало розбирання. Інтер'єр цієї кімнати був майже аскетичний – комод, настінні хрести. Таке уявлення дають не тільки фотографії, але й картини Й. Гротгера з циклу «1863», в яких представлено інтер'єр цих кімнат після арештів або ж погромів.

Дослідження подружньої спальні має широку історіографію на Заході. Н. Еліас довів, що поява цієї кімнати в будинку обумовлена інтимізацією шлюбного життя, створенням приватного простору в домі і засвідчує перемогу буржуазних цінностей. На відміну від буржуазної спальні, яка вміщує в собі нагромадження різноманітних речей, спальня аристократичного польського маєтку відрізняється відсутністю шухляд, полиць, тумб. Такий інтер'єр свідчить про ставлення до спальні як місця благопристойності і підкорення моральним тенденціям. Як влучно помітив російський дослідник Д. Міхель, «спальні апартаменти призначаються для відтворювання» [569]. Ставлення до сексу як лише до справи продовження роду в польських маєтках продиктоване, скоріше, не буржуазною свідомістю, а християнською мораллю.

Дитячі кімнати вміщували ліжка й столики, різноманітні шафи й тумбочки. Як зазначає І. Доманська-Кубяк, обирали місце для цих покоїв не по освітленню, а по їх розташуванню подалі від гостинної частини будинку. Отже, інтереси дітей не були домінуючими при виборі місця їх перебування.

Особливе місце в будинку займали кімнати резидентів – родичів, які не мали власної сім'ї і вимушені були доживати старість у будинках далекої рідні. Як зазначають дослідники, ці кімнати відрізнялись своєю строкатістю через те, що їхнє наповнення йшло за залишковим принципом – те, що не

було потрібно комусь із головних членів родини, перекочовувало до кімнат резидентів.

Господарська частина будинку є важливою для функціонування всього помешкання. Крім кухні, в якій готувались сніданки, обіди і вечері, біля їдальні влаштовували ще одну додаткову кімнату, в якій підтримували у гарячому стані страви, готували каву, куди зносили брудний посуд. Різноманітні столові прибори також зберігали в цій кімнаті. Кухня займала багато місця, іноді – ціле крило будинку. В ній розташовувалося декілька печей, діжки для тіста, різноманітне начиння, продукти тощо. До господарської частини можна віднести гардеробні з їх шафами, наповненими безліччю речей для користування та обслуговування маєтку.

Як правило, наприкінці XIX ст. в будинки вже проводили воду. Тобто на кухні була вода, а в спальні стояли глеки та тази для вмивання. Натомість каналізація ще не увійшла в повсякденне життя, тому деякі автори спогадів, які набагато пізніше зрозуміли зручність цього винаходу в домі, шкодували про їх відсутність в маєтках [137, s. 5].

Господарські споруди – кузня, стайня, броварня – були важливою частиною маєткового господарства. Їх наявність та обладнання демонстрували економічну міць господарів. До того ж функціонування господарської частини робило маєток автономним, таким, що не залежав від привозної продукції. Відчуттям відособленості, окремішності польського осередку просякнуті мемуари і спогади, написані в ті часи [184, s. 50]. Як зазначають більшість дослідників, міф «цивілізаційного острову у морі варварства», глибоко вкоренився у кресовій свідомості поляків [236, s. 96]. Буремні революційні роки спочатку 1905–1907 рр., а потім 1917 р. привносили не тільки відчуття небезпеки і незахищеності, а зароджували страх втратити саме власний світ – батьківщину, домівку, родинне вогнище, асоціювались з певним апокаліпсисом.

Жінка була відповідальна за облаштування дому. Як зазначено в спогадах А. Павелчинської, її бабця потрапила в холостяцький будинок, який

вона взялась перетворити. Саме з її появою були начищені паркет та замінені покриття на м'яких меблях, стало продумуватися меню та була оновлена обстановка. Привела до порядку нова господиня сад, в якому з'явились квіти, газони. Навіть були виписані нові часописи до бібліотеки [191, s. 66]. Тобто створення затишку в будинку цілком покладалось на жінку.

Одним з найцікавіших моментів при читанні особових джерел є ті, що не вписуються в загальну канву. Таким текстом є спогади П. Подгорського, в якому згадується про оригінального дядька автора, який довгий час подорожував Сходом, а по поверненні організував будинок у східному стилі, розділивши його на дві частини – чоловічу і жіночу. В тексті замовчується, як саме виглядала чоловіча частина, скоріш за все тому, що допуск дітей до неї був обмежений. Разом з тим, думається, що такі неординарні кроки в організації простору могли собі дозволити лише не одружені чоловіки, про що йдеться у тексті [140, s. 27].

Функціонування маєткового господарства трималось на селянській праці. Села, в більшості випадків українські, оточували маєток. Стосунки села і маєтку були досить амбівалентними, але вони завжди були чітко окресленими і розмежованими [590].

Відокремленість села від маєтку простежується у формулюваннях, які дають мемуари. Так матір Е. Красинської була запрошена в село на весілля, іноді, щоб хрестити дітей [136, s. 17]. Матір А. Лачинської надавала на селі медичну допомогу, а коли була не в змозі того робити, пропонувала селянам лягти до лікарні [37, s. 18].

Отже, виходи жінок в село запам'ятовувались авторам мемуарів, чого не можна сказати про чоловіків. Це не означає, що чоловіки не були на селі, але тільки те, що для господарів маєтку це було звичною справою, тоді як для господинь – небуденною, а радше – винятковою. Навіть для жінки високого соціального статусу – господині маєтку, існувала окреслена межа освоєння простору – домівка, вихід з якої був не типовим явищем.

Зовсім іншим було влаштування домівок у селах, заселених польськими селянами. Як змальовують етнографічні джерела «Селянські будинки в більшості малі та поганої будови, але добре криті гонтом або частіше соломою. Стіни їхні з тонких колод або ж просто глиняні. Долівка також з битої глини, часто навіть в шляхетських домівках. Вікна дуже малі, і внутрішність житла не радує очі виглядом комфорту й чистоти» [581, с. 40].

Селянський дім мав декілька приміщень, що залежало від заможності родини, і обігрівались вони завдяки розташованій в центрі печі. Улюбленим місцем дітей та літніх членів родини був теплий запічок. Дім поділявся на господарську зону, тобто кухню, і рекреаційну – зону відпочинку, спальню.

Селянська домівка була пов’язана із сакральними уявленнями в свідомості. Етнографи зазначають, що стіл виконував роль вівтаря, а піч поєднувала горішній та земний світи [372].

Жінка була не тільки відповідальна за внутрішнє облаштування помешкання, а й виступала його інтегруючим центром. Перш за все, її владу символізувала піч, з якою була пов’язана не тільки жіноча повсякденність, а й численна обрядовість. В цілому ж будинок залишався перетином жіночого й чоловічого начала [240, s. 74-81].

Однією з особливостей домашнього простору селянських домівок була їхня відкритість. Фактично всі покоління родини жили єдиним життям, що не сприяло проявам інтимності всередині родини [319].

Освоєння фізичного простору певною соціальною групою є не тільки результатом соціальних практик, але й їх умовою [556]. Тому цікавою проблемою залишається питання комунікації польської спільноти, адже потрібно було підтримувати соціальні контакти, які б давали відчуття спорідненості, впевненості і стабільності.

Польські землевласники різноманітними шляхами підтримували зв’язки в межах своєї етнічної та соціальної груп [349, s. 65]. Серед таких найбільш розповсюджених форм контактів слід назвати спільні зустрічі

ділового та розважального характерів, налагодження шлюбних і сусідських зв'язків, участь у Київських контрактах.

Ділові контакти були привілеєм чоловічого населення. Як ми бачили раніше у спогадах про батьківський кабінет, чоловіки зустрічались в одному з маєтків і обговорювали справи, пов'язані з економічними питаннями.

В цьому питанні є один момент, який вимагає посиленої уваги, а саме етнічний вимір таких зустрічей. Більшість авторів наполягають на тому, що росіян вони в домівках не приймали [131, s. 11]. Це правило зберігалось навіть у міських жителів, які жили в поліетнічному середовищі. Так З.Родович пише, що для того, щоб зберегти польськість в містах, де було більшість росіян і українців, треба було зберегти найголовніший осередок – родину. Родиною приймали тільки поляків, а коли її батько – працівник залізниці збирав колег різних національностей у себе вдома, то такі зустрічі відбувались закрито і за відсутності вдома дітей [194, s. 72]. Звичайно, що такі упередження щодо встановлення контактів поступово руйнувались, особливо в поліетнічному середовищі Півдня чи Лівобережжя.

Вагомою часткою життя землевласників були родинні зустрічі та пов'язані з ними забави – полювання, кінні прогулянки, спільні вистави та живі картинки тощо. Полювання було одним з найулюбленіших занять польської шляхти. В спогадах Є. Покривницького наголошується, що у його батьків не було близьких стосунків з сусідами. Причиною того став «нерівний» шлюб, в якому батько взяв за дружину жінку з багатим посагом, і серед землевласників відчував себе недоречно. Але він залюбки брав участь у спільних полюваннях, і сам запрошував до себе в маєток на такі імпрези [141, s. 42]. Про соціальний поділ польських землевласників пише й інша авторка Е. Красинська, наголошуючи, що магнатерія не підтримувала зв'язків із шляхтою, яка володіла одним селом [136, s. 23]. Але ж полювання, як улюблене заняття поляків, стирало соціальні перегородки, об'єднуючи польську спільноту.

Родинні зустрічі вимагали серйозних приготувань, але гостинність була традиційною [186, s. 105]. Так, у спогадах М.Івашкевіч зустрічаємо

характеристику приготувань. За три дні до від'їзду висилали людину, яка повинна була забезпечити і проїзд, і нічні зупинки. З собою везли подушки, матраци й інше начиння, що було необхідно для проживання у родичів. Єдина дорога на губернію, якою можна було користуватись тільки в окремі пори року, виснажувала, бо займала декілька днів [134, s. 4-5; 202]. Як бачимо, організація родинних зустрічей часто була ускладнена недосконалою комунікацією.

Особливе місце займають у спогадах описи Київських контрактів – зборів, на які приїздили з суто прагматичною метою і діловими цілями, але які перетворювались у Мекку в свідомості польських землевласників. Про Київські контракти написана спеціальна література, але цікаво подивитись на побутовий зріз цих зустрічей. У повсякденній свідомості вони набули певного символічного змісту завдяки тому, що Київ перетворювався на деякий час у майже польське місто [136, s. 31; 134, s. 69; 198, s. 103]. У спогадах поляків-киян зустрічаємо повідомлення, що на час контрактів квартира перетворювалась на гуртожиток, де в кожній кімнаті проживали окремі сім'ї родичів [182, s. 65].

Під час контрактів чоловіки були зайняті вдень укладанням угод, набором спеціалістів, продажем та купівлею різноманітної продукції. В цей же час жінки використовували можливість побути в столиці регіону і побувати у родичів, заїхати до кравчинь та капелюшниць, відвідати магазини. Обов'язковим елементом костюму був мундир, у який чоловіки вбирались під час відвідування костьолу [134, s. 72]. Ввечері розпочиналось світське життя – вистави у театрі, бали та прийоми у найбагатших родинах. Саме тут відбувались неофіційні зустрічі, що були достатньо важливими.

Для молодих людей, які закінчили університети і знаходились у пошуках роботи, контракти відкривали можливості працевлаштування [192; 134, s. 134]. Для цього потрібно було не тільки бути на офіційних заходах, але і в центрі товариського життя. Однією з умов працевлаштування були

рекомендації, що надавались не тільки і не стільки внаслідок праці молодих людей, як особистісного знайомства.

При працевлаштуванні мали вагу навіть шлюбні рекомендації. Так в оголошенні, розміщеному в газеті «Kraj», молодий чоловік шукав місце рахівника в маєтковій адміністрації. Своїми вигідними сторонами він назвав університетський диплом – природничий факультет, знання бухгалтерії і шлюбні рекомендації «від поважних осіб» [211 – 1890 – 4]. Можна вважати, що такі рекомендації давались завдяки тим зв'язкам, що налагоджувались під час неформальних зустрічей, а також через мережу контактів, встановлюваних особою та її родиною.

Символічність Київських контрактів передавалась із покоління в покоління. Я. Івашкевич, польський драматург, пригадує, що після повернення батьки привозили солодощі, ділились враженнями, розповідали про родичів і знайомих, яких зустріли в місті [173, s. 70]. Взагалі Київ був містом паломництва багатьох поляків. У спогадах С. Желязовського згадується, що після смерті батька, адміністратора маєтку, матір, не зважаючи на пенсію, яку отримувала, вирішила їхати з дітьми до Києва. Причиною такого кроку стала впевненість у тому, що в місті багато поляків, і в цьому середовищі вона знайде підтримку [145, s. 5].

У Києві шляхта, яка втратила землі і маєтності під час конфіскацій, або ж ті, хто віддавав їх в оренду, відкривали для себе великі можливості. Науково-освітній, культурний, адміністративний центр Київ з його чисельним польським населенням надавав умови для розвитку підприємництва, розширення ділових контактів. Заходи, які влаштовувались різноманітними польськими інституціями, – бали, концерти, вистави, благодійні акції, сприяли згуртуванню польської людності.

Друге місце, оточене ореолом святості для поляків, була Варшава. Т. Епштайн, польський історик, дослідив напрямки і особливості туристичних подорожей польської шляхти південно-західних губерній [265, s. 445-456].

Крім відвідування європейських центрів, екзотичних місць, поляки наділяли символічним змістом саме подорож до столиці Королівства Польського.

Поляки, які народились в південно-західних губерніях, збирали кошти на поїздку, шукали контакти і знайомих, щоб зупинитись у Варшаві, адже вважали таку подорож справою честі [194, s. 74]. Далеко не для всіх них місто було місцем народження, але подорож до Варшави відігравала значну роль у формування національної ідентичності.

Однак подорожі до великих міст були рідкістю і залишались прерогативою заможних верств. Набагато частіше їздили до найближчих містечок або повітових міст – Житомира, Умані, Вінниці та ін. За свідченнями З. Валевського, містечка забудовою мало відрізнялись від селищ. Їх особливістю була наявність торговища в центрі, церкви і костьолу, декількох магазинів [202, s. 22]. Але життя в таких містах було досить одноманітним [198, s. 120].

Повітові міста та губернські центри часто відвідувались поляками. А. Павелчинська пише, що Житомир був «польським», бо і в театрі, і в опері, і на вулицях було чути польську мову. Іноді, за словами авторки, «забувалось, що знаходишся в царській Росії» [191, s. 59]. З. Подгорський згадує, що по приїзді до Умані, в якій проживала значна кількість польського населення – адвокати, лікарі, дрібні чиновники, батько йшов до клубу, матір – на товариські зустрічі [204, s. 47]. Отже, жіночі зібрання носили не тільки розважальний характер, але й присвячувались обговоренню суспільних проблем та шляхів їх вирішення. Такі спогади є надзвичайно важливими для усвідомлення передумов формування гендерної самосвідомості та зародження жіночого руху.

Вартими уваги є також гендерні диспропорції в організації подорожей. Якщо хлопчиків з родин землевласників відпускали на навчання у повітові міста, а потім і в університети, то дівчата, як правило, отримували домашнє виховання. Хлопці жили на квартирах, де за ними наглядали власники таких пансіонів, а в навчальному закладі – вихователі. Відвідування родичів,

поїздки додому відбувались на канікулах. Звичайно, що батьки турбувались про дітей, тому попитом користувались квартири, які здавались польськими господарями. Господарів квартир знаходили через газети, або ж за порадою знайомих [211- 1890 – 32, 1898 – 27].

Протилежна ситуація була з дівочим навчанням. Дівчатам рідко надавали право на навчання в іншому місті. Скоріше, їх відпускали в дівочий пансіон до родичів. Фактично мова йде про контроль над жіночим тілом, про що піклувались аж до заміжжя. Подорожувати дівчина могла лише в колі сім'ї, або під контролем родичів, яким довіряли батьки. Звичайно, що суспільні трансформації, які штовхали жінок на ринок праці, викликали необхідність знаходити роботу в містах або інших регіонах. Саме цим фактором було спричинено появу та функціонування товариств взаємодопомоги, релігійних громад.

Просторова організація життя поляків дає уявлення про функції, що виконували в польському соціумі чоловіки і жінки. Аналіз планування польського маєткового господарства та домівки доводить, що жінки були вільні в організації внутрішнього життя помешкання, в якому вони мали вагу і свободи. Влада жінки розповсюджувалась на службу, яка знаходилась під її керівництвом. Одночасно, зовнішньоекономічні стосунки маєтку були «чоловічою» справою. Товариське життя, що мало для поляків українських губерній важливе значення і впливало на всі інші сторони життя, було організоване таким чином, щоб у ньому брала участь вся родина. Суспільне життя надавало можливості жінкам використовувати неформальний вплив, але тільки в межах своєї етнічної та соціальної групи. Одночасно, зібрання жінок слугували передумовами для формування польського жіночого руху.

* * *

Приватне життя є вагомою складовою соціальної реальності й посідає важливе місце в житті кожної людини. Саме родина, близькі родичі стають

агентами первинної соціалізації, коли закладаються основні морально-етичні цінності, світоглядні настанови, які дозволяють людині вибудовувати траєкторії свого життя. Дослідження приватної сфери соціальної групи в історичній ретроспективі ускладнюється відсутністю джерел, або їх «мовчанням» з приводу повсякденних турбот і проблем.

У дослідженні приватного життя польських жінок Наддніпрянщини були визначені ключові питання, а саме: особливості родинного життя й соціальні функції жінок у родині, материнство, як ключова соціальна роль жінки в сім'ї, вплив жінок на політики пам'яті та організацію фізичного простору.

Польська родина являла собою складний соціальний феномен, що залежав від багатьох чинників. Однак можна стверджувати, що суспільні модернізаційні зміни впливали на трансформації соціальних відносин в польській сім'ї і функції в ній жінки. Втягнення в економічне життя, отримання заробітку й внесок у сімейний дохід сприяли зміцненню суспільних позицій жінки в родині, також як і досягнення певного віку.

Польська сім'я уособлювала мікросвіт, що перебрав функції поневоленого суспільства і протистояв пануючій державі. Саме на родину покладалось завдання збереження національної свідомості. Таке завдання родинного життя позначилось на функціях жінок, які не тільки утримували родину, опікали дітей, організовували простір домівки, виконували буденні справи по забезпеченню життєдіяльності родини, але й виступали провідниками національного виховання.

Жінки впливали на первинну пам'ять, зберігаючи в родинному середовищі пам'ять про героїв минулих часів, знайомлячи дітей з творами польської літератури і фольклору, виховуючи їх на оповіданнях про Вітчизну й боротьбу за неї. Основи національної ідентичності, що закладались в родині, впливали на світогляд самих жінок, даючи їм усвідомлення своєї значущості, невпинної праці на користь суспільства, вагомості долучення кожної до великої справи відродження Батьківщини. Водночас зосередження

на приватному житті гальмувало входження жіноцтва у соціальні групи поза домівкою, не сприяло усвідомленню безправності своєї соціальної або класової групи й уповільнювало темпи розгортання польського жіночого руху в Наддніпрянщині.

ВИСНОВКИ

Дослідження громадського й приватного життя польських жінок Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. є актуальною темою у вітчизняній історіографії. Польські жінки, які мешкали в українських губерніях, попри всі відмінності, а саме вік, місце проживання, соціальний статус чи професійну зайнятість, мали багато спільного у своїй історії. Практики їх громадського й приватного життя вимагають ретельного аналізу, оскільки дозволяють прослідкувати життєві стратегії окремої соціальної групи, що знаходилась у складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах.

Польські жінки мешкали у всіх губерніях Наддніпрянщини, але найбільша їх кількість проживала на Правобережжі. Польки Київщини, Волині й Поділля, в більшості, були жительками сіл, чого не можна сказати про їх співвітчизниць з Лівобережжя й Півдня. Серед міст, де проживало найбільше польських жінок, виділяються освітні й промислові центри – Київ, Одеса, Харків, а також міста Правобережної України – Житомир, Бердичів, Проскурів, Вінниця.

Найбільша група польок належала до стану селянства. Значною за кількістю також була група дворянок, але їх майновий стан був амбівалентним. Процес декласації дворянства в II половині XIX ст. зачепив і польських жінок, які переходили в інші суспільні групи – інтелігенцію, міщанство тощо.

Громадське життя людини включає отримання нею освіти й професійну зайнятість. Важливою характеристикою, що впливає на соціальний статус особи і становить один із показників розвитку й цивілізованості суспільства, є рівень освіти. Рівень освіти польських жінок різнився в залежності від стану, місця проживання, віку тощо. Найнижчий рівень освіти був характерний для тих губерній (Волинської, Подільської, Таврійської), де найчисленнішим був прошарок польських селянок.

Найвищий рівень освіти був у губерніях, де польські жінки мешкали переважно в містах – Харківській, Полтавській, Херсонській. Взагалі рівень освіти в містах перевищував показники в цілому по губерніях, що свідчить не тільки про ширші можливості городянок в отриманні освіти, але й про зародження нових ціннісних орієнтацій у свідомості, серед яких освіта відігравала важливу роль.

Переважна більшість жінок отримували освіту російською мовою, що пояснюється цілеспрямованими заходами уряду щодо розширення мережі жіночих навчальних закладів. Однак високі показники освіти «іншою», ймовірніше, рідною польською мовою у Волинській, Подільській, Таврійській губерніях свідчать, що дівчата отримували домашню початкову освіту. Заборона польських шкіл у південно-західному краї призводила до появи мережі таємних навчальних закладів і поширення домашнього навчання. Поширення грамотності рідною мовою було важливим завданням польської інтелігенції та католицької церкви, які сприяли утворенню й функціонуванню різноманітних освітніх закладів.

Користувались популярністю в середовищі польського жіноцтва й таємні пансіони, де, на відміну від гімназій, дівчат було значно менше і вони навчались рідною мовою. Програми навчання в пансіонах, як і в жіночих гімназіях, були спрямовані на гуманітарні дисципліни і не давали належної підготовки для продовження навчання, а перевага таких дисциплін як рукоділля та закон Божий закріплювали традиційність і непорушність гендерного укладу. Водночас гімназії, на відміну від приватних польських таємних пансіонів, розташованих лише в Правобережжі, давали можливість працевлаштування, а отже, відкривали перспективи для польських дівчат.

Лише незначна частина польок були задіяні у виробничій сфері, що не було виключенням для цього періоду в історії жіноцтва. Соціально-економічна ситуація в країні, хоч і вимагала робочих рук, але пропонувала надто мало можливостей для застосування жіночої праці. Особливо це стосувалось тих регіонів, де скупчено проживало польське населення, –

правобережних сільськогосподарських районів. Парадоксальними наслідками розгрому Січневого повстання й заслання багатьох чоловіків став вимушений процес жіночої емансипації у сфері матеріального виробництва. Умови ринкової економіки диктували вимоги залучення жінок до суспільного виробництва.

Головними видами професійної зайнятості польських жінок були служба в приватних домогосподарствах, швацькі майстерні, педагогічна діяльність. Такі «традиційні» сфери жіночої праці були вимушеним кроком для багатьох жінок з родин селян, декласованої зубожілої шляхти, дрібних ремісників чи міської бідноти. Незахищеність робітниць у капіталістичному світі і реаліях міського життя стала тим фактором, що спричинив їх згуртування і сприяв утворенню жіночих товариств взаємодопомоги. Багато жінок жили на пенсії або ж на прибуток від володіння капіталом чи майном. Цей спосіб утримання був притаманний верхівці та середньому прошарку польського суспільства.

Жінки, які не були залучені до виробництва, не залишались без роботи. Праця, спрямована на підтримку життєдіяльності родини, залишалась виключно обов’язком жінки, незважаючи на майновий стан. Якщо польська селянка підтримувала домогосподарство, виконувала домашню роботу, доглядала худобу й працювала в полі й на городі, то заможна полька повинна буда дбати про функціонування великого будинку – організацію роботи домашньої прислуги, підтримку налагодженої повсякденності, слідкування за вихованням дітей тощо. Така праця не приносила прибутку, і в селянському господарстві диктувалась умовами існування родин і розподілом обов’язків у ній. Для багатої верхівки польського суспільства праця жінки залежала від її власних уподобань і бажання ними займатись.

Соціально-економічні трансформації в українських губерніях Російської імперії спричиняли більш активне залучення польських жінок до виробничої діяльності, робили необхідними здобуття освіти та отримання професійних навичок, викликали питання захисту прав. Зростання рівня

освіти, активізація громадсько-політичного життя у Наддніпрянщині, приклади співвітчизниць, які відстоювали соціальні, професійні, культурні, релігійні права, сприяли включенню польських жінок у суспільне життя.

Питання емансипації польських жінок Наддніпрянщини, як досягнення їх рівноправності й самостійності, поставало в дискурсі т.зв. жіночого питання в імперії. Польська суспільно-політична думка не обійшла цієї проблеми, висунувши різноманітні шляхи її вирішення. Особливістю розвитку фемінізму як ідеології в Російській імперії була відсутність чіткої теоретичної концепції боротьби за емансипацію жінок. В процесі модернізації суспільства питання щодо зміни статусу жінок не можна було обійти, тому воно було складовою програм суспільного розвитку як ліберально-демократичних кіл, так і консерваторів.

На початку 1860-х рр., коли гостро обговорювалась проблема соціальної перебудови російського суспільства, ліберально-демократичні кола виступали за рівність жінок, за надання їм права на доступ до вищої освіти, до отримання професій і посад, за зміну статусу жінки в родині і суспільстві. В польській громадській думці такі ідеї висували варшавські позитивісти. Консервативні кола наголошували на незмінності позиції жінки в суспільстві, яка спричинена її репродуктивними функціями, внаслідок чого материнство проголошувалось головним призначенням жінок.

Наприкінці XIX ст., коли деякі завдання фемінізму були вирішені, програма еволюціонувала, наголошуючи на необхідності надання жінкам права голосу. Ліберальні кола російського і польського суспільства розширили свою програму змін у жіночій освіті й праці. У соціалістичній програмі жінці відводили важливу роль, наголошувалось на необхідності розширення її прав, оскільки жіноче питання було складовою класового. Консервативні кола виступали проти будь-яких змін у становищі жінок, наполягаючи на їх материнських та родинних функціях. Такою була й позиція церкви, причому в цьому питання християнські конфесії – православна і католицька – були однодумцями.

Для бездержавного польського суспільства головним суспільно-політичним питанням залишалось відродження державності, тому всі інші, в тому числі й жіноче, були другорядними й підпорядковувались основному. Навіть ліберальні й демократичні кола проголошували жінку берегинею польськості, поклавши на неї турботу про виховання патріотів, здатних здобути незалежність країни. В цьому й розійшлись шляхи між феміністичним і демократичним рухом у Польщі: якщо прихильники фемінізму вимагали, перш за все, емансипації жінок, то навіть прогресивні громадські діячі – перш за все, відродження держави, в якій жінкам будуть надані рівні права. Патріотичний дискурс у польській суспільно-політичній думці відрізняв її від російських програм суспільного розвитку, де перед жінками не ставилось завдання виступати агентами національного виховання і не закріплювалось місце матері нації.

Польські жінки Наддніпрянщини у своїй суспільній діяльності керувались програмами, запозиченими із польської громадської думки. Але, на відміну від прогресивної громадськості Царства Польського, яка прагнула відродження державності, для поляків українських губерній головним завданням було зберегти національну ідентичність. Асиміляційна політика царату, суспільні трансформації капіталістичної доби, пов’язані з класовим розшаруванням і наростанням соціальних суперечностей, зародження українського національно-демократичногого руху ставили під загрозу збереження національної свідомості широких кіл польського суспільства. Саме цим спричинена активізація діяльності польської інтелігенції в галузі культури та просвіти, яку підтримували й польські жінки.

Становище польських жінок у Наддніпрянщині було обумовлено їх належністю до національної та статевої групи. Правовий статус польських жінок з одного боку визначався комплексом прав польського населення Російської імперії, з іншого – правами, якими наділялися жінки. Згідно із законодавством Російської імперії польське населення правобережних українських губерній було обмежене в деяких майнових, адміністративних та

культурних правах, що пояснюється особливостями російської політики, спрямованої на послаблення впливу польської еліти в регіоні.

Приналежність до жіночої статі визначила особливості правового становища польок, які так само, як і інші жінки імперії, були обмежені в особистих, політичних, соціально-економічних правах. Поступове залучення жінок у виробничі відносини примушувало уряд регулювати цю сферу правовідносин. Водночас ті галузі трудової діяльності, де найбільше були задіяні жінки – прислуга, кустарне виробництво – так і залишались невпорядкованими, що спричиняло неможливість захистити свої права. Однак у майновій сфері жінки мали певну самостійність на відміну від європейських жінок.

Правова регламентація публічної сфери життєдіяльності жінок піддавалась змінам, що було обумовлено соціально-економічними зрушеннями. Натомість правовий статус жінок у приватній сфері залишався незмінним, і регулювався традиційним правом. Католицьке віросповідання, до якого здебільшого належали польські жінки, передбачало підлегле становище жінки в шлюбі. В шлюбному законодавстві, де подружжя належали до різних віросповідань, надавались переваги тому, хто був православним, що в цілому характеризувало політику імперії стосовно підтримки й поширення впливу православної церкви.

Особливості сприйняття жінки в польському суспільстві на рівні буденної свідомості були проаналізовані за допомогою застосування контент-аналізу до текстів, опублікованих у періодичних виданнях. Польська жінка тісно асоціювалась з родиною, де вона виступала турботливою матір'ю, яка вірно виконує своє християнські зобов'язання. Головними позитивними рисами жінок уважались вірність, доброта, чуйність, терпіння, жертовність. Такі соціальні стереотипи щодо покликання жінок міцно вкорінювались у свідомості. Порівняння аналогічних текстів із репрезентаціями чоловіків свідчить, що у суспільстві існувало нерівне сприйняття чоловіків і жінок. У той час, коли чоловіки сприймались як дійові

особи суспільного життя, головним завданням яких було виконання громадських обов'язків, жінкам відводилось місце в приватному просторі.

Аналіз візуальних образів жінок у польському малярстві дав можливість визначити типові уявлення про жінку в польському суспільстві, якими є матір, вірний друг, помічниця. Але в галереї жіночих образів існують і спокусниці, еротичні фігури, що вводять в оману і несуть небезпеку. Якщо перші співвідносяться з християнськими ідеалами, то другі – з поганськими віруваннями. Дихотомія жіночих репрезентацій свідчить про стереотипність сприйняття жінок у польському суспільстві, яким кидали виклик хіба що жінки художниці своїми полотнами із зображеннями жінок – не досить привабливих і звабливих, але вільних, чесних у своїй звичності.

Таким чином, в буденній свідомості й візуальних репрезентаціях жіночі ролі й функції відповідали типовим уявленням патріархального суспільства, в той час, коли передова громадська думка й окремі галузі права наголошували на зміні статусу й ролі жінок.

Громадська діяльність польських жінок Наддніпрянщини розвивалась у взаємозв'язку з жіночим рухом в Російській імперії, зокрема з польським жіночим рухом. Росіянки, українки та польки, беручи участь у громадському житті, мали схожі цілі й завдання діяльності. До лав революційного руху 60–80-х рр. XIX ст. входили жінки, які прагнули боротись із соціальною несправедливістю, без різниці національностей. Натомість національна політика царату спричинила особливості польського жіночого руху в імперії. Польські жінки, відстоюючи інтереси співвітчизників, створювали товариства й організації, що протиставляли себе державі. Згуртованість польського суспільства виражалась в утворенні жіночих дворянських товариств, які не просто здійснювали благодійну діяльність, а розповсюджували просвіту й допомагали жінкам робітницям. У цих умовах католицька церква була з народом і, незважаючи на консервативну риторику, стояла у витоків створення товариств взаємодопомоги та просвітницьких організацій.

На початку XX ст. формується польський феміністичний рух, що хоч і вражав сучасників радикалізмом, однак довів рішучість жінок боротись за свої права. Фактично ця течія жіночого руху була чи не єдиною, яка не тільки не вирішувала національного питання, але й свідомо оминала його.

В розповсюдженні польського жіночого руху в Наддніпрянщині можна виділити декілька етапів. Перший включає кінець 1860-х – початок 1880-х рр. Розгром Січневого повстання, антипольські заходи царату, скасування кріпацтва та подальше реформування країни призвели до зміни соціальної структури населення, поширення серед еліти настроїв примирення з пануючою державою, відмовою від боротьби з нею, зосередженості на збереженні соціального статусу. Поширення соціалістичних ідей спричинило участь польських жінок Наддніпрянщини в цей період у революційних гуртках, де вони прагнули боротись із соціальною несправедливістю.

Наприкінці 1880-х років починається новий етап польського жіночого руху, що характеризувався активізацією національно-патріотичної діяльності за активної підтримки католицької церкви. До початку XX ст. в Наддніпрянщині розгорнулась мережа таємних початкових польських шкіл, організованих, в тому числі, за участі жінок і за підтримки місцевого населення. Католицька церква підтримувала польське населення, створюючи благодійні організації, а також сприяючи функціонуванню жіночих релігійних громад на Правобережжі.

Легалізація національно-культурних установ у 1905 р. сприяла піднесенню польського громадського руху в Наддніпрянщині. Саме в цей період в багатьох містах Наддніпрянщини виникли культурно-просвітницькі організації, які гуртували польське населення, сприяючи збереженню національної культури. Одночасно активізувалася й діяльність революційних угруповань, які прагнули зміни соціального устрою. Польські жінки брали участь як в поміркованих, так і в радикальних організаціях, виконуючи різноманітні організаторські функції. Разом з тим у 1905–1914 рр. були створені і діяли товариства взаємодопомоги та феміністичні організації.

Якщо перші захищали професійні інтереси жінок, то другі розуміли їх в широкому контексті утисків прав жіноцтва.

Соціальний статус засновниць організацій залежав від напрямку діяльності об'єднання. Товариства взаємодопомоги виникли завдяки ініціативам дворянок і консервативно налаштованих заможних поляків, які намагались діяти за рекомендаціями церкви. Натомість товариства феміністичного спрямування утворювались прогресивно налаштованими жінками із середовища інтелігенції. Культурно-просвітницькі організації, що виникли повсюдно у Наддніпрянській Україні, стали центрами громадського життя поляків українських міст і об'єднували молодь і робітників, заможних городян і підприємців, ставши прикладом демократизації суспільного життя.

Досвід боротьби з державою, становлення суспільно-політичних рухів та їх поширення, формування мережі жіночих організацій різноманітного спрямування стали чинниками виявлення громадянської свідомості населення Польщі.

Польські жінки Наддніпрянщини були учасницями багатьох загальноросійських організацій, а також витворили власні, що мали за взірець аналогічні польські чи російські товариства. Ліво-радикальні організації, що виникли у 1860–1880-х рр. в українських губерніях Російської імперії, залучали й польок, які прагнули присвятити себе громадським ідеалам. Переважно освічені, вони були вихідцями із середніх прошарків суспільства – різночинців, інтелігенції. Молоді жінки виконували різноманітні функції в революційних організаціях, а потім несли тягар переслідувань, судових вироків, заслання тощо. Однак навіть у лавах радикальних товариств жінки виконували традиційні підлеглі ролі, а питання досягнення їх рівноправності так і залишалось другорядним.

На початку XX ст., з появою польських соціалістичних організацій в Наддніпрянщині, жінки, як і раніше, брали участь в організації таємних зібрань, розповсюдженні нелегальної літератури тощо. В ліво-радикальних

організаціях жіноче питання було складовою проблеми соціального визволення, боротьбою за права всіх пригнічених.

Проаналізовані цілі й форми роботи польських жіночих товариств, свідчать про зародження феміністичного руху польок в українських губерніях. Вони були утворені у 1907–1909 рр. в декількох містах – Києві, Одесі, Умані, Білій Церкві, і мали на меті захист інтересів саме польського жіноцтва. Передумовами виникнення жіночого феміністичного руху в Наддніпрянщині можна визнати суспільно-політичну ситуацію в регіоні, де розгорнувся потужний культурно-просвітницький рух поляків, натомість жодна із створених організацій не прагнула виступати й діяти від імені й заради жінок. Приклад жіночих товариств Польщі, їх підтримка впливали на оформлення програм розвитку й форм діяльності аналогічних організацій у Наддніпрянщині.

Створені в Києві 1907 р. Товариство польських жінок та в Одесі 1913 р. Товариство рівноправ'я польських жінок прагнули поліпшувати соціальне становище жіноцтва, намагаючись сприяти їх освіті, працевлаштуванню, поліпшенню побутових і життєвих умов, захисту медичних і юридичних потреб. Діяльність організацій, попри всі заборони й утиски влади, сприяла становленню самосвідомості жінок, давала досвід спільної діяльності й відстоювання своїх прав. Київське товариство було більш поміркованим і зосередилось, в основному, на культурно-просвітницькій діяльності, надаючи жінкам можливість розширювати кругозір, поглиблювати знання, брати участь у громадських акціях. Натомість Одеське товариство виявляло ініціативи практичної допомоги польським жінкам міста у працевлаштуванні, але подальшу діяльність так і не змогло розвинути, позаяк наштовхнулось на заборони місцевої влади.

В українських містах польські жінки здійснювали ініціативи, що відповідали вимогам феміністок, але й враховували умови розвитку й потреби місцевих жительок. І хоча названим товариствам не вдалось перетворитись у потужну громадську силу, їх прагнення виступити з

вимогами польських жінок свідчить про становлення їх активної громадської позиції, зростання свідомості. Діяльність названих організацій доводить не тільки поширення феміністичних ідей серед польських жінок Наддніпрянщини початку XX ст., але й їх готовність відстоювати ці ідеї, трансформувати їх відповідно до існуючих умов.

Жіночий рух взаємодопомоги, що виник у Європі в другій половині XIX ст. на хвилі популярності гасел ліберального фемінізму, в Російській імперії отримав розповсюдження у створенні спільних жіночих товариств, артілей. В польському суспільстві ініціатором створення таких організацій виступила католицька церква. Саме під її егідою в містах правобережних і південних губерній Наддніпрянщини, де була значна кількість польського населення, стали утворюватись товариства взаємодопомоги служниць, товариства «трудящих» жінок. Зазвичай вони об'єднували найчисленніший стан робітниць – прислугу, допомагаючи у пошуку роботи, захисті інтересів, віднайденні дешевого житла та ін. Разом з тим виникали товариства взаємодопомоги й під патронатом заможних жінок, й з ініціативи самих працівниць.

Діяльність товариств взаємодопомоги – влаштування гуртожитків, майстерень, шкіл професійної підготовки, лікарень і притулків, культурно-просвітницьких акцій, допомагала становленню міського жіночого пролетаріату, слугуючи прототипом професійних спілок, яких були позбавлені жінки. Здійснюючи кроки реальної допомоги жінкам, товариства взаємодопомоги, однак, не сприяли зміні їх статусу у суспільстві, не стали провідником перетворень у сфері жіночої праці.

Католицька церква відігравала важливу роль в інтеграції польських жінок. Під егідою церкви наприкінці XIX – початку XX ст. на Правобережжі та Півдні розгортався релігійний рух польських жінок, що виявився у заснуванні та функціонуванні в зазначених регіонах таємних жіночих монастирів. Влаштовані як майстерні з гуртожитками чернечі громади проводили й душпастирську роботу. Крім загального покровительства

місцевих священиків, жіночі монастирі, що були організовані в містах Правобережжя та Херсонської губерній, завдячували своїм відкриттям ще й активісткам релігійного руху. На відміну від аналогічних товариств на території Королівства Польського, організації Наддніпрянщини поєднували багато функцій: релігійну, взаємодопомоги, культурно-просвітницьку. Така громадська діяльність посилювала авторитет церкви в очах мирян, а жінкам надавала соціальний захист, якого вони були позбавлені від держави й суспільства.

Провідною течією громадського руху поляків була культурно-просвітницька, що розгорнулась після дозволу відкриття національно-культурних організацій. На відміну від товариств взаємодопомоги або об'єднань феміністичного спрямування, ці організації виникали по всій території Наддніпрянщини, і включали як чоловіків, так і жінок. Аналіз діяльності польок у різноманітних товариствах – Oswiati, Ogniwie, Domie Polskim, дозволив зробити висновки про форми участі жінок у різних зібраннях: концертах, маскарадах, балах, організації бібліотек та ін. Така діяльність дозволяла зберігати національну свідомість, поширювати національну культуру, залучати до неї широкі кола польського населення.

Хвиля утворення польських таємних початкових шкіл після 1905 р. спричинила активізацію жіночої діяльності в цій галузі. На правобережній Україні були відкриті численні початкові таємні школи, просвітницькі організації, в яких брали активну участь жінки, виступаючи вчительками й вихователькими.

Традиційною сферою жіночої громадської активності було благодійництво, що виражалось і у спільних з церквою ініціативах, і в індивідуальній філантропічній діяльності. Жінки допомагали у благодійних акціях римо-католицьких товариств доброчинності, збирали кошти, організовували притулки, богодільні, працювали в них. Польські громади міст Наддніпрянщини разом здійснювали опіку над сиротами, хворими, людьми похилого віку. Заможні польки підтримували фінансово і

організаційно таємні початкові польські школи, рукодільні майстерні, чернечі громади. З метою збору засобів жінки влаштовували різноманітні заходи – театральні постанови, концерти, кошти від яких віддавали на благодійність. Традиційні форми діяльності доповнились на початку ХХ ст. ще й появою світських товариств, що здійснювали організацію літнього відпочинку для дітей із незаможних родин співвітчизників.

Активність польських жінок Наддніпрянщини в суспільно-політичній сфері доводить, що жінки ставали суб'єктом творення громадського простору. Залучення в громадський рух відбувалось не тільки через родинні зв'язки або під патронатом церкви, а було виявом свідомої позиції жінок, які прагнули захистити свої інтереси й боротись за свої права. В революційному або культурно-просвітницькому русі жінки, які входили до складу організацій, керуючись ідеями соціальної справедливості, національної єдності, прагнули змінити становище всього суспільства. Однак поява товариств взаємодопомоги й організацій феміністичного спрямування засвідчила усвідомлення польками нерівноправного становища жінки в суспільстві й необхідності самоорганізації. Соціальний склад і програми діяльності цих об'єднань різнились, що означає, що дискримінація жінок здійснювалась незалежно від їх соціального статусу або майнового становища, а боротьба з нею стала інтеграційним чинником жіночого руху.

Провідною сферою життєдіяльності польських жінок залишався приватний простір – світ родини й домівки. Значення польської родини в зазначений період зміцнювалось, що пояснюється утисками поляків в громадсько-політичній сфері, обмеженням діяльності поляків в установах, заборонами у сфері освіти й культури. Саме родина залишалась первинним осередком соціалізації позбавленого державності суспільства, тому її роль у вихованні майбутніх поколінь, здатних відродити Польщу, була провідною. Саме на родину покладалось завдання збереження національної ідентичності – мови, звичаїв, релігійності, пам'яті. Одночасно саме родина відігравала головну роль у передачі побутової свідомості, соціальних уявлень і

стереотипів, що закріплювало її традиційність та замкненість, перетворювало її у консервативний інститут, що відтворював патріархальні відносини. Відповідальність за збереження «польськості» в родині була покладена, перш за все, на жінок, які повинні були дбати про духовну атмосферу сім'ї, на противагу чоловікам, що вели громадське життя.

Практики родинного життя свідчать, що жінки з гідністю несли звання берегині польськості, особливо в родинах інтелігенції та заможного дворянства. В тих родинах, які мешкали в багатолюдних поліетнічних містах і вимушені були включатись у виробничу діяльність, кордони приватності родини розмивались, а національна ідентичність не відігравала провідної ролі у свідомості жінок. Просторова організація польського маєтку свідчить про станову й гендерну стратифікацію польського суспільства, де кожному члену родини були «приписані» окремі помешкання для життєдіяльності. Такого поділу не було в селянських домівках, а житло відігравало інтеграційну функцію в родині.

На підставі дослідження соціальних функцій польських жінок у приватному просторі можна стверджувати, що головним призначенням, навіть, покликанням польської жінки вважалось материнство, яке розумілось не тільки як біологічна функція, а й символічна і культурна. На матері лежала відповідальність за формування національно свідомих наступних поколінь. Жінки не тільки передавали дітям знання мови й релігійність, вони формували первинні уявлення про минуле Вітчизни, якої не було на карті, про героїв повстань, на чиїх подвигах було виховане не одне покоління поляків, вони прищеплювали повагу до літератури й музики. Відсутність національних освітніх чи громадських установ спричинила неможливість вияву національних почуттів у суспільній сфері, що повністю перекочувало до сфери родинного життя. Більше ніж столітня бездержавність Польщі, роздертої «сусідами», та її відродження у 1918 р. довели, що за весь цей час польське населення не позбулось, а плекало й вибудовувало національну свідомість. Головна заслуга в цьому належить польським жінкам, які хоч і

отримали права у повсталій державі, але не отримали належного місця в історії.

Джерела

Центральний державний історичний архів в м. Києві

Ф. 268 Херсонське губернське жандармське управління

1. ЦДІАУК. – Ф. 268, Оп. 1, Спр. 710. – Переписка з Департаментом поліції Херсонського губернського жандармського управління та ін. закладами. – 1911-1912.
2. ЦДІАУК. – Ф. 268, Оп. 1, Спр. 899. – Статут польського громадського зібрання «Огніско». – 1906.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління

3. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2826. – Справа про політичну перевірку слухачки Вищих жіночих курсів в м. Києві Фрейман Р. І., яка звинувачується у належності до польсько соціалістичної партії. 1911 р. – 22 арк.
4. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2931. – Справа про політичну перевірку та встановлення нагляду за членами польських політичних та релігійних організацій у Київській губернії. – 1911-1913. – 164 арк.
5. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2982. – Польські товариства. 1912-1915. – 343 арк.
6. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 3099. – Справа про діяльність у Києві різноманітних польських організацій «Полонія», «Корпорація», зі статутами. 1912-1913. – 548 арк.
7. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 3136. – Переписка з Департаментом поліції про діяльність різноманітних культурно-просвітницьких польських товариств. 1913 р. – 173 арк.
8. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 3171. – Справа про арешт в м. Києві членів польської організації «Корпорація» Яніни Перетіяткович, Олени Рущицької, Антоніни Кржижановської, Мечислава Радвана та інших осіб. 1913-1915 рр. – 284 арк.

9. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 3226. – Переписка з начальником ГЖУ, помічниками начальника Київського ГЖУу повітах та іншими закладами про проведення арештів, обшуків і політичної перевірки різних осіб, які звинувачені у належності до нелегальних організацій, зберіганні нелегальної літератури, втечі з тюрем та інші питання. 1913-1914 рр. – 558 арк.
10. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 677. – Справа про звинувачення лікаря Томачевського А., техніка Олдаковського та ін. у приналежності до польської організації КОЛО. – 1902-1903. – 139 арк.
11. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 712. – Циркуляри департаменту поліції і Окремого корпусу жандармів про ведення слідств, експертиз, проведення обшуків та інших питань 1903-1907 рр. – 328 арк.
12. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2103. – Донесення помічника начальника Київського ГЖУ про існування заборонених організацій на території губернії. – 1908-1909. – 54 арк.
13. ЦДІАУК. - Ф. 274, Оп. 3, Спр. 822. – Статут і список Луцького польського громадського зібраннят «Дім Польський». – 1908. – 49 арк.
14. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 4, Спр. 205. – Про збір свідоцтв про Київське польське товариство милосників мистецтва. – 1913. – 34 арк.
15. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 4, Спр. 409. – Справа про польський буржуазно-націоналістичний рух у Південно-західному краї. 1914 р. – 257 арк.
16. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 5, Спр. 14. – Циркуляри Київського генерал-губернатора, переписка з Департаментом поліції та окремим корпусом жандармів про діяльність польської польської буржуазно-націоналістичної партії «ППС», про створення польського «Народного селянського Союзу», Статути та Програми «ППС», народного робітничого гуртка та ін. Т. 1. 1913-1914 рр. – 107 арк.

17. ЦДІАУК. – Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2864. – Агентурні свідоцтва про діяльність у Бердичівському п. Польської соціалістичної партії. 1911 – 50 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення

18. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 1934. – Переписка з київським губернатором збір свідоцтв про діяльність в м. Києві польського товариства «Освята». 1909 р. – 17 арк.
19. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 1988. – Переписка з київським, волинським та подільським ГЖУ та іншими закладами про політичну перевірку осіб, які викликали підозру у належності до партії есерів, вірменської партії «ГНЧАК» та інших партій та організацій. 1910 р. – 517 арк.
20. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 2047. – Справа про арешти членів «Коаліційної ради вищих навчальних закладів м Києва». 1910-1911. – 113 арк.
21. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 2193. – Устав товариства Київський польський жіночий гурток. – 1907. – 15 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 2198. – Переписка з Департаментом поліції, Волинським ГЖУ та іншими закладами про український та польський національний рух, про діяльність партії «Народна свобода», про приїзд до Києві сербського короля Петра та інші питання. 1910-1911 рр. – 50 арк.
23. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 2199. – Переписка з Київським, Чернігівським ГЖУ та іншими закладами про політичну перевірку осіб, які брали участь у транспортування із-за кордону нелегальної літератури. Брошура Г. В. Плєханова «Щоденник соціал-демолкрата». 1910-1911 рр. – 75 арк.
24. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 2519. – Переписка з Київським ГЖУ, Департаментом поліції та іншими закладами про політичну перевірку

осіб, які були помічені у політичній та релігійній пропаганді. – 1910. – 112 арк.

25. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 2, Спр. 95. – Справа про діяльність діяльність польських національних організацій «Полонія», «Корпорація». 1912 р. – 199 арк.
26. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 2, Спр. 96. – Переписка Київського ГЖУ з Департаментом поліції про проведення обшуків та арештів осіб, що підозрюються у належності до нелегальних організацій, в т.ч. польської національної організації «Соколи» та «Огніво». 1912 р. – 424 арк.

Ф. 276 Південно-західне охоронне відділення

27. ЦДІАУК. – Ф. 276, Оп. 1, Спр. 410. – Переписка з губернськими жандармськими управліннями про збірр свідоцтв про діяльності в губернії відділень польської організації «Освята», римо-католицьких братств та інших польських організацій. – 1911. – 170 арк.
28. ЦДІАУК. – Ф. 276, Оп. 1, Спр. 418. – Повідомлення агентурних свідоцтв по м. Житомир та Волинській губ. Про діяльність РСДРП, української та єврейської партії УСДРП, «СС», та ін. 1912-1913 рр. – 220 арк.
29. ЦДІАУК. – Ф. 276, Оп. 1, Спр. 9. – Переписка з Чернігівським, Волинським, подільським ГЖУ та іншими закладами про спостереження та розшук осіб, що були під негласним наглядом поліції, які підозрюються у приналежності до РСДРП, партії есерів та інших організацій. 1907-1909 рр. – 120 арк.
30. ЦДІАУК. – Ф. 276, Оп. 1, Спр. 47. – Переписка з Волинським, Подільським, Полтавським ГЖУ та іншими закладами про розшук та арешт осіб, які належать до групи анархістів-комуністів. 1907-1909 рр. – 87 арк.

31. ЦДІАУК. – Ф. 276, Оп. 1, Спр. 470. – Агентурні свідчення про діяльність РСДРП, єврейських партій «Серп», «СС», та про осіб, які підозрюються у шпіонажі. 1913 р. – 428 арк.
32. ЦДІАУК. – Ф. 278, Оп. 1, Спр. 153. – Переписка з начальником Київського охоронного відділення та жандармськими поліцейськими. – 73 арк.

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку Міністерства внутрішніх справ, м. Київ

33. ЦДІАУК. – Ф. 295, Оп. 1, Спр. 142. – Переписка з Головним управлінням, комітетами та інспекторами у справах друку, київським губернатором, начальниками жандармських управлінь та ін. закладами та особами про виявлення допущення в обіг різноманітних видань і дозволу окремим особам видавати газети й журнали. Ч. 2. 1908-1909 рр. – 137 арк.
34. ЦДІАУК. – Ф. 295, Оп. 1, Спр. 262. – Переписка з Головним управлінням, комітетами та інспекторами у справах друку, київським губернатором, начальниками жандармських управлінь та ін. закладами та особами про виявлення допущення в обіг різноманітних видань і дозволу окремим особам видавати газети й журнали, і про перевірку програм концертів та вистав. 1910-1912 рр. – 493 арк.
35. ЦДІАУК. – Ф. 295, Оп. 1, Спр. 440. –Переписка з Головним управлінням, комітетами та інспекторами у справах друку, київським губернатором, начальниками жандармських управлінь та ін. закладами та особами про виявлення допущення в обіг різноманітних видань і дозволу окремим особам видавати газети й журнали, і про перевірку програм концертів. 1913-1916 рр. – 509 арк.

Ф. 301 Жандармські заклади Подільської губернії

36. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 1, Спр. 284. – Справа про розгляд прохань Обертинської О. К., Карасевої Т. С та ін. про надання їм права проживати окремо від чоловіків. – 1896-1897. – 70 арк.
37. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 59. – Агентурні свідчення про спостереження за діяльністю різноманітних організацій. 1911-1913. – 264 арк.
38. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 74. – Переписка Київського ГЖУ та начальником Подільського ГЖУ про спостереження за діяльністю польської соціалістичної партії та інших польських товариств. 1912-1913 рр. – 186 арк.
39. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 425. –Переписка з підполковником корпуса жандармів Грішкевич-Трохимовським і помічником начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому п. та іншому повітах про попередження забастовок та мітингів в дні святкування 300-річчя дому Романових, про розшук та спостереження за членами нелегальних партій та особами, що підозрюються в шпіонажі, про виявлення місця скликання і делегатів зіздів та конференцій партії «Бунт», сіоністів та польської партії «Унія незалежності», про спостереження за настроями населення та учнівської молоді та інші питання. 1913 р. – 321 арк.
40. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 38. – Відомості про діяльність польських організацій. – 125 арк.
41. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 249. – Переписка про спостереження, агентурні свідоцтва про польські організації. – 1910-1911. – 125 арк.
42. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 399. – Агентурні відомості про діяльність польських організацій. – 1913. – 182 арк.
43. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 2, Спр. 2856. – Переписка Київського, Подільського губернаторів із начальником Подільського ГЖУ про діяльність нелегальних організацій в Подільській губ. – 1865.

Ф. 313 Катеринославське губернське жандармське управління

44. ЦДІАУК. – Ф. 313, Оп. 2, Спр. 2466. – Справа про діяльність просвітницьких товариств, союзу євангелістів та інших організацій. 1911. – 57 арк.
45. ЦДІАУК. – Ф. 313, Оп. 2, Спр. 2658. – Списки членів добровільних товариств та переписка з Катеринославським губернатором, поліцмейстером та ін. про діяльність членів цих товариств. 1913-1914 рр. – 821 арк.
46. ЦДІАУК. – Ф. 313, Оп. 2, Спр. 2881. – Справа про діяльність Катеринославського польського клубу «Огніско». 1913-1914 рр. – 36 арк.
47. ЦДІАУК. – Ф. 313, Оп. 2, Спр. 3216. – Справа про діяльність різноманітних культурно-просвітницьких товариств в Катеринославській губернії зі статутами, списками членів, звітами. – 1915. – 536 арк.

Ф. 317 Прокурор Київської судової палати

48. ЦДІАУК. – Ф. 317, Оп. 1, Спр. 427. – Переписка з прокурором Уманського окружного суду про єврейські погроми в Уманському п. та про відкриття в м. Зелений ріг Уманського п. польського пансіону для виховання дітей у польському буржуазно-націоналістичному дусі та ін. 1865-1868. – 113 арк.

Ф. 320 Полтавське губернське жандармське управління

49. ЦДІАУК. – Ф. 320, Оп. 1, Спр. 1219. – Переписка Полтавського ГЖУ з начальником Київського охоронного відділення про спостереженні за особами, що підозрюються у належності до організацій, заборонених владою. 1912 р.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора

50. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 636, Спр. 605. – Про затвердження в м. Житомир польського товариства «Oświata». 1906 р. – 5 арк.
51. ЦДІАУК. – Ф.442, Оп. 636, Спр. 27. – Про відкриття Польського товариства літніх колоній у 1906 р. в Києві. 1906-1912 рр. – 17 арк.
52. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 636, Спр. 647. – Про Союзи та товариства, затверджених на підставі Закону від 4 березня 1906 р. 1906-1907 рр. – 852 арк.
53. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 637, Спр. 545. – Про діяльність польських товариств у південно-західному краї. 1909 р. – 319 арк.
54. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 639, Спр. 797. – Переписка з міністерством внутрішніх справ про діяльність різноманітних організацій. 1909-1910 рр. – 836 арк.
55. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 639, Спр. 819. – Список зареєстрованих польських товариств та союзів у Подільській губернії. 1909 р. – 229 арк.
56. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 856, Спр. 65. – Справа про клопотанн різних осіб про дозвіл відкриття польських шкіл у Київській, Волинській та Подільській губерніях. – 1906. – 78 арк.
57. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 818, Спр. 26. – Справа про діяльність польської еміграції у Парижі, Бухаресті та Константинополі і прийняття заходів для арешту польських емісарів при появі їх у Волинській, Київській та Подільській губернії. 1868-1880 рр. – 85 арк.
58. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 820, Спр. 252. – По сповіщенню, підписаному Б. А. Саботовичем, про протизаконні дії Шапіро. 1870-1871 рр. – 9 арк.
59. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 820, Спр. 226. – Переписка з Волинським та Подільським губернатором про посилення спостережень за загальним настроєм польського населення – 1871-1876. – 68 арк.

60. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 823, Спр. 165. – Справа про припинення справ про конфіскацію маєтків учасників польського повстання у Київській, Волинській та Подільській губерніях. 1873-1874 рр. – 55 арк.
61. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 831, Спр.323. – Донесення генерал-губернатору від Київського, Волинського, Подільського губернаторів про настрої польського населення в краї. –1885-1888.- 188 арк.
62. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 836, Спр. 7. – Переписка с київським, волинським та подільським губернатором і начальником Волочиського митного пункту про дозвіл жителям київської, волинської та подільської губернії провезти із-за кордону медичні препарати та електричні засоби. 1886-1887 рр. – 343 арк.
63. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 846, Спр. 432. – Справа про стягнення штрафу з міщанки А. Березовської, солдата Козаченка П., запасного писаря Решетюка В. та ін. за навчання дітей у селах Сивороге Ушицького п. Подільської губ, Попельне та Мохначке Сквирського п. Київської губ. Без дозволу влади. 1896 рр. – 91 арк.
64. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 861, Спр. 9. – Справа про закриття польських початкових шкіл у Київській, Волинській та Подільській губерніях. – 1909-1912. – 64 арк.
65. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 850, Спр. 262. – Справа про розгляд прохання луцько-жимтомирського єпископа про дозвіл побудувати костел в с. Шумбар Кременецького п. Волинської губ. 1900-1903 рр. – 15 арк.
66. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 855, Спр. 316. – Устав Київського польського товариства «Огніво», затверджений київським губернатором. 1905 р. – 15 арк.
67. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2. – Переписка з київським, волинським та подільським губернатором про дозвіл постановки вистав українською, польською та німецькою мовами в містах Київської, Подільської та Волинської губерній. 1907-1908 рр. – 221 арк.

68. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 859, Спр. 2. – Переписка з київським, волинським та подільським губернатором про дозвіл постановки вистав українською, польською та німецькою мовами в містах Київської, Подільської та Волинської губерній. 1909 р. Ч. І, ІІ. – 189 арк.
69. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 859, Спр. 20. – Переписка з київським, волинським та подільським губернатором та попечителем Київського навчального округу про закриття польських шкіл у Київській та Волинській губерніях, відкритих без дозволу влади. 1909 р. – 37 арк.
70. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 859, Спр. 99. – Переписка з Департаментом духовних справ та київським губернатором про переміщення з Київської губернії в іншу губернію ксьондза Беліловського приходу Шагіна Л. за відкриття польської школи у с. Юзвін бердичівського п., вінчання католиків з православними, перевод селян із православ'я у католицтво та ін. 1909-1910 рр. – 73 арк.
71. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 860, Спр. 22. – Переписка з київським та волинським губернаторами про закриття польських шкіл в м. Умань Київської губ та м. Волочиськ Старокостянтинівського п. , відкритих без дозволу влади. 1910 р. – 20 арк.
72. ЦДІАУК. – Ф. 442, Оп. 860, Спр. 218. – Справа про викриття в м. Камянці таємної польської школи для дівчат. 1910-1913 рр. – 41 арк.

Ф. 473 Слідча комісія у політичних справах при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі

73. ЦДІАУК. – Ф. 473, Оп. 1, Спр. 129. – Справа про єпископа Боровського, поміщика Фудаковського С., в минулому предводителя таращанського дворянства Шостаковського Ф., які підозрюються у сприянні тайному «Товариству навчальної допомоги польського народу». 1863-1865 рр. – 113 арк.

74. ЦДІАУК. – Ф. 473, Оп. 1, Спр. 136. – Справа про дворянок Субботських, які звинувачуються у зберіганні нелегальної літератури. – 1863-1867.

Ф. 707 управління Київського учбового округу

75. ЦДІАУК. – Ф. 707, Оп. 261, Спр. 26. – Переписка з Міністерством народної просвіти про заборону призначати на посади керівників навчальних закладів, інспекторів гімназій та викладачів історії, російської мови та словесності уродженців Царства Польського та західних губерній католицького віросповідання. – 1867-1868. – 26 арк.
76. ЦДІАУК. – Ф. 707, Оп. 262, Спр. 9. – Повідомлення Подільському губернському інспектору народних училищ про прийняття заходів недопущення відкриття в подільській губернії таємних польських шкіл та викорінення польської пропаганди в народних школах. – 1898. – 9 арк.
77. ЦДІАУК. – Ф. 707, Оп. 296, Спр. 127. – Справа про заснування таємних польських шкіл та товариств у Подільській губернії. – 1886-1888. – 95 арк.
78. ЦДІАУК. – Ф. 707, Оп. 229, Спр. 126 б. – Справа про наміри відкривати польські таємні школи.
79. ЦДІАУК. – Ф. 1153, Оп. 1, Спр. 89. – Комітетське по організаціям Царства Польського та Литви. 1909-1911 рр. – 4 арк.

Ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління

80. ЦДІАУК. – Ф. 1335, Оп. 1, Спр.38. – Справа про поширення діяльності Товариства польських братів-патріотів Червоного Хреста в м. Варшава та ареш його учасників на території Волинської губернії.. – 1892-1893 рр. – 114 арк.

81. ЦДІАУК. – Ф. 1335, Оп. 1, Спр. 1655. – Переписка з Київським ГЖУ, волинським губернатором, житомирським поліцмейстером та іншими особами про встановлення спостереження та політичної перевірки службовців польських костелів та монастирів, викладачів польських семінарій, осіб, які підозрюються у зберіганні нелегальної літератури польською мовою, у проведенні агітації серед польського населення Волинської губ. За відокремлення Польщі від Росії на користь Австрії та інших. 1914 р. – 130 арк.
82. ЦДІАУК. – Ф. 1335, Оп. 1, Спр. 1782. – Переписка з волинським губернатором, начальником гарнізону м. Житомир, помічником начальника Волинського ГЖУ у повітах та іншими особами про збір свідоцтв про діяльність нелегального польського гуртка в м. Житомир та політичну перевірку осіб, які входять до гуртка. Відозва Львівського комітету «Об'єднаної польської молоді» із закликом до об'єднання. 1915-1916 рр. – 97 арк.
83. ЦДІАУК. – Ф. 1335, Оп. 1, Спр. 1783. – Справа про політичну перевірку осіб, що мешкають у м. Житомир дворян Павліковського Я. М., Бржостовської М. А., Луковської Я. І. та інших осіб (всього 10 осіб), які належать до місцевого польського націоналістичного гуртка. 1915-1916 рр. – 52 арк.

Ф. 1598 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління

84. ЦДІАУК. – Ф. 1598, Оп. 1, Спр.152. – Циркуляри департамента поліції про діяльність Всеросійського залізничного союзу, про встановлення негласного нагляду за особами, що підозрюються у військовому шпіонажі, протрозшук членів бойової групи партії есерів та іншим питанням. Переписка з начальником Волинського ГЖУ та унтер-

офіцерами додаткового штату про виявлення делегатів на обласний з'їзд партії есерів, про розшук членів бойової організації революційної фракції Польської соціалістичної партії, про виявлення складу комітету українського соціал-демократичного союзу «Спілка» та інші питання. 1909-1910 рр. – 147 арк.

85. ЦДІАУК. – Ф. 1599, Оп. 1, Спр. 91. – Переписка з Волинським, Київським ГЖУ та унтер-офіцерами додаткового штату про виявлення депутатів на 6 конференцію партії «Поалей-Ціон»що передбачена у 1913 р., про арешт у м. Житомирі нелегальної польської бібліотеки та інші питання. 1913-1914 рр. – 311 арк.

Державний архів Житомирської області.

Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє

86. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, спр. 3. – Справа про створення і діяльність різноманітних товариств.1907. – 186 арк.

87. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, спр. 7. – Справа про створення і діяльність різноманітних товариств. 1907-1909.– 458 арк.

88. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, Спр. 98. – Справа про Житомирський польський жіночий гурток.1911-1913. – 162 арк.

89. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, Спр. 130. – Про створення Рівненського римо-католицького благодійного товариства. – 1913-1915. – 68 арк.

90. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, Спр. 14. – Про створення і діяльність різноманітних товариств і союзів. 1910-1912. – 47 арк.

91. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, Спр. 85. – Про відкриття Рівненського польського громадського зібрання. - 1911-1912. – 43 арк.

92. ДАЖО. – Ф. 329, Оп. 1, Спр. 130. – Про відкриття Рівненського римо-католицького благодійного товариства. – 1913-1915. – 87 арк.

Ф.70 Канцелярія Волинського губернатора

93. ДАЖО. – Ф.70, Оп. 1, Спр. 1522. – Переписка з Київським навчальним округом про заходи по забезпеченню викладання у римо-католицьких семінаріях Закону Божого російською мовою та про покращення знань вихованцями цих закладів з російської мови, вітчизняної історії, географії. – 1869-1894. – 396 арк.
94. ДАЖО. – Ф.70, Оп. 1, Спр. 872 – Матеріали по дізнанню по розповсюдженню нелегальної політичної літератури у Заславському районі. – 4 арк.
95. ДАЖО. – Ф.70, Оп. 1, Спр. 873 – Матеріали по дізнанню по розповсюдженню нелегальної політичної літератури у Заславському районі. – 42 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 2 Канцелярія Київського губернатора

96. ДАКО. – Ф.2, Оп. 73, 74, 75, 227.
97. ДАКО. – Ф. 2, Оп. 42, Сп. 106. – Справа про відкриття і діяльність Польської спілки літніх колоній. 1907-1913.– 134 арк.
98. ДАКО. – Ф. 2, Оп. 75, Спр. 256. – Про відкриття в с. Великій Радзивіловці таємної польської школи. – 3арк.
99. ДАКО. – Ф. 2, Оп.74, Спр. 547. Про спостереження за невиникненням польських шкіл у Київській губернії. 1909-1911. – 30 арк.
100. ДАКО. – Ф. 2, Оп. 45, Спр. 153. – Про відкриття Бердичівським відділом товариством Освята бібліотеки. 1906. – 27 арк.
101. ДАКО. – Ф. 2, Оп. 45, Спр. 461. – Польська спілка любителів мистецтва. 1912. – 6 арк.

Ф. 10 Київське губернське у справах про спілки присутствіє

102. ДАКО. – Ф. 10, Оп. 1, Спр. 323. – Польська спілка літніх колоній, статут, звіт про роботу, список членів і правління. 1911-1914. – 126 арк.

103. ДАКО. – Ф. 10, Оп. 1, Спр. 170. – Про реєстрацію та роботу спілки київський гуток польських літераторів і журналістів. 1909-1912. – 36 арк.

104. ДАКО. – Ф. 10, Оп. 1, Спр. 537. – Про реєстрацію польської спілки літніх колоній, м. Умань. 1913. – 64 арк.

Державний архів Одеської області.

Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника

105. ДАОО. – Ф. 2, Оп.1, Спр. 3221. – Статут Одеського Польського Дому. 1905. – 56 арк.

106. ДАОО. – Ф. 2, Оп.2, Спр. 3482. – Про діяльність різноманітних таємних польських гуртків в Одесі. 1905-1907. – 184 арк.

107. ДАОО. – Ф. 2, Оп. 7, Сп. 482. – Одеське відділення Товариство рівноправ'я польських жінок. – 1912-1913. – 34 арк.

108. ДАОО. – Ф. 2, Оп.7, Спр. 38. – Статут Товариства Польський Дім. – 1906-1910. – 70 арк.

109. ДАОО. – Ф.2, Оп.7, Спр. 293. – Звіти благодійних товариств. 1909-1910. – 195 арк.

110. ДАОО. – Ф. 2, Оп.7, Спр. 60. – Статут Товариства взаємодопомоги працюючим жінкам. – 1906-1912. – 12 арк.

111. ДАОО. – Ф. 2, Оп.7, Спр. 218. – Статут польського товариства споживачів «Заощадження». – 1907-1908. – 8 арк.

Ф. 189. Обух-Вощатинські

112. ДАОО. – Ф. 189, Оп. 1, Спр. 3. – Учнівські і студентські зошити Марії Цезарівни Обух-Вощатинської. 1904-1914. – 97 арк.

113. ДАОО. – Ф. 189, Оп. 1, Спр. 4. – Листи Й. Й. Жолинському. 1904.

114. ДАОО. – Ф. 189, Оп. 1, Спр. 7. – Листи Й. Й. Жолинському. 1906.

115. ДАОО. – Ф. 189, Оп. 1, Спр. 10. – Фотографії Обух-Вощатинських.

Ф. 190. Бялковська Анна Вацлівна

116. ДАОО. – Ф. 190. Оп. 1. Спр. 3. –Переписка з чоловіком М. М. Бялковським. 1904-1912. – 177 арк.

117. ДАОО. – Ф. 190. Оп. 1. Спр. 4. – Переписка з чоловіком М. М. Бялковським. 1904-1912. – 10 арк.

118. ДАОО. – Ф. 190. Оп. 1. Спр. 6. – Листи А. В. Бялковській від матері. 1908-1912. – 5 арк.

Державний архів Харківської області.

Ф. 965.Канцелярія куратора Харківського римо-католицької церкви.

119. ДАХО. – Ф. 965, Оп. 1, Спр. 3. – Протоколи Ради Харківської Римо-католицької церкви. 1876-1905. – 77 арк.

120. ДАХО. – Ф. 965, Оп. 1, Спр. 5. – Протоколи Ради Харківської Римо-католицької церкви. 1880-1901. – 111 арк.

121. ДАХО. – Ф. 965, Оп. 1, Спр. 16. – Циркуляри Могильовської римо-католицької консисторії за 1906-1912 р. 1906-1912. – 31 арк.

122. ДАХО. – Ф. 965, Оп. 1, Спр. 21. – Звіт про стан богодільні, що існує при Харківській римо-католицькій церкві. 1911. – 17 арк.

Ф. 29 Канцелярія Харківського губернатора

123. ДАХО. – Ф. 29. Оп.1. Од. зб.83. – Справа Харківського губернського у справах про товариства та союзи присутствія про затвердження статута товариства «Польський дім»

124. ДАХО. – Ф. 14, Оп. 1, Од. зб. 282.

Державний архів Дніпровської області

Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора

125. ДАДО. – Ф. 11, Оп. 1, Спр. 1070. – Справа про надання різноманітним організаціям та особам дозволу на проведення публічних лекцій. 1909-1910. – 275 арк.

126. ДАДО. – Ф. 11, Оп. 1, Спр. 1181. – Справа про надання різноманітним організаціям та особам дозволу на проведення публічних лекцій. 1911. – 379 арк.

127. ДАДО. – Ф. 11, Оп. 1, Спр. 1182. – Справа про надання різноманітним організаціям та особам дозволу на проведення публічних лекцій. 1911-1912. – 475 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 14. Херсонська губернська креслярня.

128. ДАХО (1). – Ф. 14, Оп. 1, Спр. 282. – Відомості про існуючі за містом подвір'я м. Херсона. 1795. – 7 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського

129. ІР НБУВ. – Ф. ІІ, № 4113. Синодальний указ Києво-Подільської Єпархії про засоби боротьби з латино-польською пропагандою.– 1885. – 4 арк.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

130. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15424. – Czaman-Pawlowska A. Poklon twojemu szczesciu.
131. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15375 – Dyakowska J. Wspomnienia
132. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15449/ II. – Fabianski T. Na skraju Dzikich Pol. Wspomnienia z łat 1918 i 1919.
133. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15559/II. – Idzikowski, J. Ziemia naszych ojców. Szkice o dawnym Kijowie na podstawie wspomnień naszych ojców.
134. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia.
135. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn.13262/II. – Kolo kobiet Polek.
136. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 14114. – Krasińska E. Wspomnienia.
137. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15387. – Laczyńska A. Wspomnienia.
138. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 13262/ II – Lipa T. Moje wspomnienia z pracy nieodleglościowo-socjalistycznej z Lat 1901-1920.
139. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15518. – Łoskiewicz –Paszkowiecz. Wspomnienia.
140. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia.
141. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E. J. Zywoty i sprawy.

142. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15535. – Replonge J. Obrazy pamiętnych Lat. 1903-1967.

143. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 13162/ I. – Rulikowski J. Pamiętniki. Ukraina.

144. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu– Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891-1917.

145. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – Sygn. 15386/II. – Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli I nedoli. 1893-1955.

Опубліковані джерела

146. Временник Центрального Статистического комитета. № 26. Статистические данные о разводах и недействительных браках за 1867–1886 гг. (по епархиям Европейской России). – 1893.

147. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб, 1863–1873. – Т. I–IV.

148. Женское право. Свод узаконений и постановлений, относящихся до лиц женского пола. – Спб., 1873.

149. Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. Сб. документов. – Киев: Наукова думка, 1963. – 387 с.

150. Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. Сб. документов. – Киев: Наукова думка, 1964. – 351 с.

151. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – Киев: Изд-во АН украинской ССР, 1961. – 428 с.

152. Отчет попечителя о состоянии Киевского учебного округа за1910 г. – К, 1911.

153. Отчет попечителя о состоянии Киевского ученого округа за 1896 г. – К, 1897.

154. Отчет попечителя о состоянии Харьковского учебного округа за 1889 р. – Х, 1890. – 142 с.

155. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 47. Херсонская губерния. – Б. м., 1904.

156. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 16. Киевская губерния. – Б. м., 1903.

157. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 32. Подольская губерния. – Б. м., 1904.

158. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 8. Волынская губерния. – Б. м., 1904.

159. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 13. Екатеринославская губерния. – Б.м.,1904

160. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 41. Таврическая губерния. – Б.м.,1904

161. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 48. Черниговская губерния..– Б.м.,1905.

162. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 33.– Полтавская губерния. – Б.м.,1904.

163. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 46. Харьковская губерния. – Б.м., 1904.

164. Погожев А. В.Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. – СПб.: Изд. Имп. Акад. наук, 1906. – 224 с.

165. Полный свод законов Российской иперии. Свод законов гражданских. – Т. X. – Спб, 1900.

166. Полный свод законов Российской иперии. Свод законов гражданских. – Т. III. – Спб, 1900.

167. Специальные учебные заведения мужские и женские в 50-ти губерниях Европейской России по переписи 20 марта 1880 г. – СПб, 1890.

168. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1887. – 823 с.

169. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб: Тип. В. С. Балашева и Ко, 1896. – 752 с.

170. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг. – СПб., 1894.

171. Полное Собрание Законов Российской империи. – СПб, 1876. – Т. 48, Отд. 1.

Спогади, мемуари

172. Iwański A.-junior. Wspomnienia. 1881–1939. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1968. – 573 s.

173. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień. – Kraków: Wydawnictwo Literacke, 1957. – 367 s.

174. Jalowiecki M. W slońcy // Pamiętnik Kijowski.– T. 2 – Londyn: Nakladem Koła Lwowian, 1963. – S. 243–284.

175. Janiszewski E. Wspomnienia odessity. 1894–1916. – Wrocław-Warszawa-Krakow: Ossolineum, 1987. – 324 s.

176. Jaworski K. Wywołanie cieni. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1968. – 309 s.

177. Korczynski J. Troche wspomnien z Zytomerza lata ucznijowskie (1897–1908) // Pamiętnik Kijowski. – T. 2 – Londyn: Nakladem Koła Lwowian, 1963. – s. 233-242.

178. Koszutski St. Walka mlodzieży polskiej o wielkie idealy. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersytetskich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Paryz: (1881–1900). – Warszawa: Skł. Gł- w Domu Książki Polskiej, 1928. – 117 s.

179. Kozarynowa Z. Sto lat gaweda o kulturze srodowiska. – Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – 325 s.

180. Krachelska H. Wspomnienia rewolucjonistki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1957. – 276 s.

181. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa: Ludowa Społdzielna Wydawnicza, 1985. – 382 s.

182. Krauzowa Z. Rzeki mojego życia. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 290 s.

183. Lasocki W. Pamiętniki mojego życia. T. 1. W kraju. – Krakow: Nakl. Gminy Stoł. Król. Miasta Krakowa, 1933. – 495 s.

184. Lednicki W. Pamiętniki. T.1. – Londyn: B. Swidersky, 1963. – 456 s

185. Lipinski E. Pamiętniki. – Warszawa: Fakt, 1990. – 282 s.

186. Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1870. – Warszawa: Czytelnik, 1975. – 526 s.

187. Łazynski M. Sto łat bez mała. Wspomnienia lekarza z lat 1869–1956. – Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1961. – 320 s.

188. Moszyńscy E. I K. Szkice i wspomnienia z ziemi Owruckiej na Wołyniu // Pamietnik Kijowski. T. 2 – Londyn: Nakladem Koła Lwowian, 1963. – S. 217–232.

189. Nowak S.Z moich wspomnień (Lata szkolne 1884–1902). – Częstohowa: W. Swiecki i S-ka, 1994. – 313 s.

190. Olizar B. Liga narodowa // Pamiętnik Kijowski. T.3. – Londyn: Koło Kijowian, 1966. – S. 168–173.

191. Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata. – Lublin: Test, 2003. – 464 s.

192. Profile (List z Kijowskich kontraktów)// Pamiętnik Kijowski. – T. 1. – Londyn: Koło Kijowian, 1959. – S. 85–121.

193. Pruszyńska A. Między Bohem a Słucza. – Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 275 s.

194. Rodowicz W., Rodowiczowa S., Z z Rodowiczow Iwanicka. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1999. – 462 s.

195. Rostworowski A. Ziemia, której już nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe. – Warszawa: Czytelnik, 2001. – 504 s.

196. Sobanska z Grocholskich M. Wspominki nikle. – Grodzisk Mazowiecki: Primum, 2002. – 268 s.

197. Szymanowśka Z. Opowieśc o naszym domu. – Warszawa: Polskie wyd-wo Muzyczne, 1977. – 213 s.

198. Talko-Hryncewicz J. Z przeżytych dni. 1850–1908. – Warszawa-Krakow: Ossolineum, 1998. – 330 s.

199. Tomaszewicz W. Ze wspomnien lekarza. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965.– 528 s.

200. Turkull J. Gawiędy familijne. – Krakow, 1897. – 196 s.

201. Typy polskiej wlasności ziemskiej na Podolu // Pamiętnik Kijowski. T.3. – Londyn: Koło Kijowian, 1966. – S. 77–95.

202. Walewski W. Wspomnienia o Podolu// Pamiętnik Kijowski. T.3. – Londyn: Koło Kijowian, 1966. – S. 9–76.

203. Wielchorski W. Firma Leon Idzikowski w Kijowie. // Pamiętnik Kijowski. – T. 2. – Londyn: Nakladem Koła Lwowian, 1963. – S. 215–216.

204. Wspomnienia generala Z. Podhorskiego // Pamiętnik Kijowski. – T.4. – Londyn: Koło Kijowian, 1966. – S. 39–88.

205. Wyhowska de A. W. Między Dnieprem I Tybrem. – Warszawa: Krupski i S-ka, 1998. – 352 s.

206. Zyciorysy zasłużonych. Praca Zbiórowa// Pamiętnik Kijowski. – T. 2. – Londyn: Nakladem Koła Lwowian, 1963. – S. 69–114.

207. Брешковская Е.К. Из воспоминаний// Нива. – 1917. – № 22.

208. Алчевская Х.Д. Несколько дней в Москве в ноябре 1892 г. / Х.Д. Алчевская // Передуманное и пережитое. – М.: Тип. Тов-ва И.Д. Сытина, 1912. – С. 274–275.

Періодичні видання

209. «Bluszcz»– Warszawa, 1865–1939.
210. «Dziennik Kijowski»– Kijow, 1906–1913.
211. «Kraj»– Sankt Petersburg, 1882 –1913.
212. «Kresy» – Kijow, 1907.
213. «Kronika rodzinna»– Warszawa, 1867–1915.
214. «Kurjer Odeski» – Odesa, 1907–1908.
215. «Niwa» – Warszawa,
216. «Nowe Słowo» – Kraków, 1902–1907.
217. «Przedswit» – Lwow, 1893–1897.
218. «Przegląd Tygodniowy» – Warszawa, 1867–1886.
219. «Przyjaciel Slug» – Warszawa, 1897–1904.
220. «Ster» – Lwow, 1895–189; Warszawa, 1907–1914.
221. «Swit» – Warszawa, 1884–1887.
222. «Tygodnik Mod i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego» – Warszawa, 1860–1915.
223. «Zycie Polskie» – Odesa, 1907–1908.
224. «Głos Polski» – Moskwa-Petersburg, 1907–1908.
225. «Друг женщин» – Москва, 1882–1884.
226. «Женская мысль» – Киев, 1909–1910.
227. «Женский вестник» – СПб, 1904–1907.
228. «Женское дело» – Спб, 1898–1900.
229. «Союз женщин» – Спб, 1907–1909.

Довідники

230. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т.2. Семидесятые годы. В.І.– М., 1929.

231. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т.2. Семидесятые годы. В. II.– М., 1930.

232. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т.2. Семидесятые годы. В. III.– М., 1931.

233. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т.2. Семидесятые годы. В. IV.– М., 1932. .

234. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: біографічний словник. – Житомир, 2010. – 879 с.

ЛІТЕРАТУРА

235. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 5. Województwo Wołynskie / R. Aftanazy. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – Wyd. II. – 697 s.

236. Beauvois D. Mit Kresów Wschodnich czyli jak mu polozyc kres/ D. Beauvois // Polskie mity polityczne XIX I XX wieku; red. Z. Smyk – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 93–105.

237. Beauvois D. Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy (1863–1914)/ D. Beauvois // Europa nie prowincionalna. – Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999; Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa: Wydawnictwo «Rytm», 1999. – S. 401–432.

238. Bedrnarz-Grzybek R. Emansypantka I patriotka. Wizerunek kobiety przełomu XIX i XX wieku w czasopismach Królestwa Polskiego / R. Bedrnarz-Grzybek. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Curie-Skłodowskiej, 2010. – 228 s.

239. Bender R. Chrescijańska myśl I działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865–1918 / R. Bender // Historia katolicyzmu społecznego w Polsce. 1832-1939.Red. Cz. Strzeszewski,R. Bender, K. Turowski. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1981. – S. 203–256.

240. Benedyktowicz D. Dom w tradicji ludowej/ D. Benedyktowicz, Z. Benedyktowicz. – Wrocław, 1992. – 170 s.

241. Biernacka M. Oświata a społeczno-kulturowe przemiany tradycyjnej społeczności wiejskiej od końca XIX wieku do odzyskania niepodłeglości / M. Biernacka // Etnografia Polska.– T. XXVI. – S. 129–180.

242. Biographical dictionary of Women's Movements and feminisms: Central, Eastern and South Europe, 19th and 20th centures/ F. Haan, K. daskalova, A. Loutfi. – Budapesht, Central EuropeanUniversity Press. – 678 p.

243. Blobaum R. Kwestia kobieca w Królestwie Polskim / R. Blobaum // Działaczki społeczne, feministki, obywatelki… Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym); Red. A. Janiak-Jasinska, K. Sierakowska, A. Szwarc – Warszawa: Wydawn. Neriton, 2008.– S. 37–56.

244. Borkowska G. Publicystyka Orzeszkowej jako szkoła myslenia obywatelskogo / G. Borkowska// E. Orzeszkowa. Publicystyka społeczna; red. G. Borkowska, I. Wiśniewska. – Kraków, 2005. – T. 1S. – 5–56.

245. Braun L. Historia rozwoju ruchu kobiecego do połowy XIX wieku / J. Tlum.Kisielewska (J.Oksza). – Płock: Wyd. Nakladem Związku Pracy Obwatelskej Kobiet, 1920. – 128 s.

246. Brodowska H. Historia Polski drugiej połowy XIX wieku: okres kapitalizmu przedmonopolistycznego / H. Brodowska. – Łodz-Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. – 258 s.

247. Caban W. Kobieta i powstanie styczniowe / W. Caban // Kobieta i świat polityki. Zbiór studiów pod red. A.Zarnowskiej i A. Szwarca. – Cz. I. – Warszawa, wyd. DiG, 1994. – S. 59–73.

248. Chałasiński J. Przeszlość i prszyszlość inteligencji polskiej / J. Chalasinski – Warszawa: Swiat Książki, 1997. – 223 s.

249. Choecki Z. Społeczeństwo polskie na Rusi / Z. Choecki. – Warszawa: Pamiętnik Kresowy, 1937. – 59 s.

250. Chwalba A. Historia Polski. 1795–1918 /A. Chwalba. – Krakow: Wyd. Literackie, 2001. – 671 s.

251. Ciesielski T. Polacy i ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX wieków: liczebność, struktura i kontakty obu diaspor // Історичний архів. – 2010. – Вип.5. – С. 83-89.

252. Czajecka B. «Z domu w szeroki swiat». Droga kobiet do niezależności w zaborze austriackim w latach 1890–1914 / B. Czajecka. – Krakow: Uniwersitatis, 1990. – 266 s.

253. Czepulis-Rastenis R. «Klassa umyslowa». Inteligencia Królewstwa Polskiego 1832–1862 / R. Czepulis-Rastenis. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1973. – 417 s.

254. Dadej I. Czytelnia dla kobiet jako miejsce I przestrzeń krakowskiego ruchu kobiecego. Salon czy wlasny pokój? / I. Dadej // Krakowski szlak kobiet. Przewodniczka po Krakowie emansipantek. – Krakow: Fundacja Przestrzeń Kobiet, 2009. – S. 32–38.

255. Daniela M. Historia zgromadzenia Corek Serca Maryi. / M. Daniela. Cz. 1: (1885–1905)– Nowe Miasto, 1960. – 29 s.

256. Dawidowicz A. Zygmunt Balicki (1858-1916). Dzialacz i teoretyk polskiego nacionalizmu/ A. Dawidowicz. – Krakow: Zakład Wydawniczy Nomos, 2006. – 304 s.

257. Domańska-Kubiak I. Zakątek pamięci: życie w XIX-wiecznych dworkach kresówych/ I. Domańska-Kubiak. – Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2004. – 196 s.

258. Dormus K. U zrodeł polskiej prasy kobiecej – piewsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok.1820–1914) / K. Dormus // Kobiety i męzczyzny (z) kołorowych czasopism; Red. A. Lysak i E. Zierkiewicz. – Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. – S. 8–37.

259. Ely R. Gender differences in memories for speech/ R.Ely, A. McCabe / R. Ely, A. McCabe // Gender and Memory. – Oxford, 1996. – P. 17–38

260. Engel B.A. Between the Fields and the City: Women, Work and Family in Russia, 1861–1914/ B.A. Engel. – Cambridge, 1996. – 426 p.

261. Epsztein T. Edukacja dzieci i mlodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku / T. Epsztein – Warszawa: DiG, 1998. – 233 s.

262. Epsztein T. Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880 / T. Epsztein // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie; red. J. Lieskiewiczowa. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – S. 201–238.

263. Epsztein T. Mecenat polskiego ziemiaństwa Wołynia, Podola i Ukrainy w latach 1864–1914/ T. Epsztein // Europa nie prowincionalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999; Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa: Wydawnictwo «Rytm», 1999. – S. 186–197.

264. Epsztein T. Ukraincy nad Wisla. Kontakty polskiego ziemiaństwa z Ukrainy z Królestwem Polskim w drugiej połowie XIX wieku / T. Epsztein // Międzyzaborowe kontakty ziemiaństwa; pod red. W. Cabana, S. Wiecha. – Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2010. – S. 39–55.

265. Epsztein T. Z piórem I paletą. Zainteresowania intelektualne I artystyszne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. / T. Epsztein. – Warszawa: DiG, 2005. – 590 s.

266. Franke J. Polska prasa kobieca w łatach 1820-1918. W kręgu ofiary i poswięcenia / J. Franke. – Warszawa: Wyd.Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 1999. – 342 s.

267. Gajos L. Kultura religijna w tradycyjnej spoleczności wiejskiej / L. Gajos – Rzeszow, 2003. – 180 s.

268. Galka B. Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległośćiowym w II połowie XIX i na początku XX w. / B. Galka // Ziemiaństwo a ruchy niepodległośćiowe w Polsce XIX–XX wieku. – Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Wyższa Szkola Pedagogiczna w Kielcach, 1994. – S. 81–86.

269. Gierowska H. Narodowe grupy wyznań chrześciańskich w gubernji Podolskiej w latach 1864–1917. Rozprawa doktorska/ H. Gierowska. – Lublin, 2002. – 242 s.

270. Gill R. Discourse analysis: practical implementation / R. Gill // Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences; J. T. E. Richardson (Ed.).– L.: The British Psychological Society. – 1996. – P. 141–156.

271. Glos kobiet w kwestii kobiecej. – Krakow, 1903. – 148 s.

272. Górna A. Główne nurty polskiej myśli politycznej (od konca XIX do połowy XX w.)/ A. Górna, Z. Paterczyk, Z. Wartel. – Poznań, 1988. – 180 s.

273. Gornicka-Boratynska A. Stańmy się soba. Cztery proekty emancypacij (1863–1939) / A. Gornicka-Boratynska. – Warszawa: Swiat Literacki, 2001.– 272 s.

274. Gradzik-Jedynak B. Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918/ B. Jedynak-Gradzik. – Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD, 1996. – 74 s.

275. Gumula T. Ksztalczenie córek szlacheckich i mieszczańskich drogą do samodzielności kobiet/ T. Gumula // Wizerunek kobiety na przestrzeni wiekow; pod red. A. Pierścińskiej-Maruszewskiej, B. Bakalarz-Kowalskiej,

T. Grudniewskiego. – Ostrowiec Swiętokrzyski: Stowarzyszenie «Nauka Edukacia Rozwoj», 2009. – S. 87–95.

276. Hahn H. Przymus modernizacijny i ucisk integracijny – rola państwa w kształtowaniu mentalności politycznej polaków w drugiej połowie XIX wieku / H. Hahn // Ideologia, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. – Poznań, 1991. – S. 289–296.

277. Historia prasy polskiej. Prasa polska w łatach 1864-1918. T. II; pod red. J. Łojki – Warszawa, 1976. – 696 s.

278. Ihnatowicz I. Społeczeństwo polskie od X do XX wieku/ I. Ihnatowicz, A. Maczak, B. Ziemtara, J. Zarnowski. – Warszawa: KSIĄŻKA I WEDZA, 1996. – 752 s.

279. Janas M. Nowe formy żeńskiego ruchu zakonnego i stowarszyszeniowego w Kosciele katolickim na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku / M. Janas// Działaczki spoleczne, feministki, obywatelki… Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym). – Warszawa: Wydawn. Neriton, 2008. – S. 389–407.

280. Janion M. Kobiety i duch inności / M. Janion. – Warszawa: Wyd. Sic!, 1996. – 356 s.

281. Jędrzejko E. Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy./ E. Jedrzejko// Język a Kultura. Płeć w języku i kulturze/ pod red. J. Anusiewicza, K. Handke – Wroclaw: Wyd. «Wiedza o Kulturze», 1994. – T. 9. – S. 159-172.

282. Jurkowski R. Przyczynek do dziejów Towarzystw rolniczych i organizacji gospodarczo-społecznych ziemiaństwa polskiego na kresach północno-wschodnich w łatach 1876–1904 / R. Jurkowski // Przegląd Wschodni. – T. VI. – Z. 4. – 2000. – S. 693–737.

283. Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów północno-wschodnich. 1864–1904/ R. Jurkowski. – Warszawa: Przagląd Wschodni, 2001. – 606 s.

284. Kabat I. Obrzedowość weselna jako wyraz przemian pozycji społecznych mezczyzny i kobiety w środowisku wiejskim / I. Kabat// Lud. – 1989. – T. 73. – S. 115–122.

285. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – O., 1912.

286. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – O., 1915.

287. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – O., 1916.

288. Kamprowski R. Miejsce i rola kobiety w rodzinie na przestrzenie wieków. Od antyki po I wojną światowa. Zarys problematyki. / R-Kamprowski// Refleksij. – 2011. – № 4. – S. 34-41.

289. Kapuścińska-Kmiecik N. „Ruimy panny palmiry" czyli rzecz o starej pannie// Studia z historii spoleczno-gospodarczej. – Nr. X. – 2012. – S. 17-31.

290. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918 / S. Kieniewicz. – Warszawa, 1969. – 616 s.

291. Kieniewicz S. Powstanie styczniowe / S. Kieniewicz. – Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 816 s.

292. Kieniewicz S. Problem pracy organicznej (184–01890) / S. Kieniewicz // VIII powszechny zjazd historyków polskich w Krakowe 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja. – Z. 4. – Warszawa, 1960. – S. 168–204.

293. Kijas A. Polacy na uniwersytetie Charkowskim. 1805–1917 / A. Kijas. – Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciol Nauk, 2005. – 258 s.

294. Klemantowicz D. Biblioteki I archiwa w rezydencjach polskich ziemian na Wołyniu w okresie zaborów/ D. Klemantowicz, W. Ziomek // Ucrainica Polonica. – Київ-Житомир: ВЦ Київ. нац. лінгв. Ун-т, 2005, Т. 2. – S. 182–193.

295. Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku/ Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. T. II. – Warszawa: IH UW, 1992.– 200 s.

296. Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodłegym państwie/ Zbiór studiów

pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. – Warszawa: DiG, 1996. – 315 s.

297. Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku/ Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. T.I. – Warszawa: IH UW, 1990 – 246 s.

298. Kobieta i swiat polityki. Cz. I Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku/ Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. – Cz. I–II. – Warszawa: DiG, 1994. – T. III.– 357 s.

299. Kolberg O. Lud, jego zwyczaje, sposob życia, mowa, podania przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce…T. 47. Podolia / O. Kolberg – Poznań, 1994. –299 s.

300. Kolberg O. Lud, jego zwyczaje, sposob życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce… T. 36. Wołyn/ O. Kolberg – Krakow, 1907. – 450 s.

301. Kopczynski M. Służba domowa jako grupa zawodowa w Europie XV–XX ww./ M. Kopczynski // Kobieta I praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. –T. VI. – S. 54–76.

302. Kostrzewska E. Aktywność organizacyjna ziemianek w Krźlestwe Polskim na początku XX wieku / E. Kostrzewska // Działaczki spoleczne, feministki, obywatelki… Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym). – Warszawa: Wydawn. Neriton, 2008. – S. 389–407.

303. Kowalczyk I. Matka-Polka kontra supermatka?/ I. Kowalczyk // Czas Kultury. – Poznań: Stowarzyszenie Czasu Kultuty, 2003.– № 5 (113) – S. 11–19.

304. Kowalska-Glikman S. Kobiety w procesie przemain społecznych w Królewstwie Polskim w XIX wieku / S. Kowalska-Glikman // Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku./Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. – 1990. – T.I. – Warszawa. – S. 10-24.

305. Kraft C. Państwo wobec rodziny – polityka państw europejskich w XIX I XX wieku / C. Kraft// Rodzina– prywatność– intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekscie europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Zarnowska. – Warszawa: DiG, 2005. – S.141-157.

306. Krasowska H. Specyfika tożsamosci narodowej mniejszości polskiej na pograniczu ukraińsko-rosyjskim / H. Krasowska//Формування історичної пам'яті: Польща і Україна. – Харків, 2008. – С. 350–359.

307. Krypczyk A. Czarna sukienka. Wizerunek Polki w twórczości Artura Grottgera / A. Krypczyk// Rozprawy Muzeum narodowego w Krakowie. Seria nowa. –Krakow: Museum Narodowe, 2012. – T. 5. – 331 s. – S. 117–136.

308. Ksieniewicz M. Specyfika polskiego feminizmu/ M. Ksieniewicz // Kultura i Historia. – Lublin: UMKS, 2004. – № 5. – S.90-106.

309. Kubica G. Siostry Malinowskiego, czyly kobiety nowoczesne na początku XX wieku / G. Kubica.– Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2006. – 464 s.

310. Kuklo C. Odmienność rytmów rozwoj? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku/ C. Kuklo // Rodzina– prywatność– intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekscie europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Zarnowska. – Warszawa: DiG, 2005. – S. 5–23.

311. Kulak T. Jan Ludwik Poplawski – biografia polityczna / T. Kulak. – Wroclaw: UMCS, 1989. – 245 s.

312. Leoniuk T. Rola polaków w kulturze Ukrainy na przełomie XIX–XX wieku / T. Leoniuk// Kultura Polska w życiu Ukrainy. Historia. Dzień dzisiejszy. – Kijow, 2000. – S. 30–37.

313. Łobodzińska R. Jaka jest kobieta w języku polskim / R. Łobodzińska // Język a Kultura. Płeć w języku i kulturze/ pod red. J. Anusiewicza, K. Handke – Wroclaw: Wyd. «Wiedza o Kulturze», 1994. – T. 9. – S. 181–186.

314. Ludwikowski R. Główne nurty polskiej mysli politycznej 1815–1890 / Z. Ludwikowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 465 s.

315. Łukawski Z. Ludność polska w Rosii: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 229 s.

316. Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921/ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D.Tarasiuk. – Lublin, 2012. – 213 s.

317. Markowska D. Współczesne badania nad rodziną wiejska w Polsce / D. Markowska // Etnografia Polska. – 1965. – T. 9. – S. 122–153.

318. Mateusz J. Hartwich. Meczennica czy imperatorka? Polonia a kobiece alegorie narodowe w sztuce europejskiej XIX i XX wieku/ J. Mateusz Hartwich // Kultura I Historia. – 2003. – № 6. – S. 18–32.

319. Mędrzecki W. Intymność I sfera prywatna w życiu codziennym I obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku / W. Mędrzecki // Rodzina– prywatność– intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekscie europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Zarnowska. – Warszawa: DiG, 2005. – S. 102–118.

320. Mędrzecki W. Praca kobiety w chłopskim gospodarstwie rodzinnym między uwłaszczeniem a wybuchem II wojny światowej / W. Mędrzecki // Kobieta i praca. Wiek XIX i XX; Zbiór studiów pod red. A. Zarnowskiej i A. Szwarca.– Warszawa, 2000. –T. VI.– S. 179–188.

321. Miąso J. Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907 (w stulecie strajku szkolnego) / J. Miąso// Rozprawy z dziejów oświaty. – T. XLIV. – S. 75–103.

322. Michalska-Bracha L. Powstanie styczniowe w pamięci zbiórowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów. – Kielce, Wydaw. Ak. Swiętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, 2003. – 330 s.

323. Mirek A. Udzial żeńskich wspólnot zakonnych w organizowaniu stowarzyszeń I związków zawodowych kobiet na ziemiach polskich na

przełomie XIX i XX wieku / A. Mirek// Aktywność kobiet w organizacjach zawodowych i gospodarczych w XIX i XX wieku; red. K.A. Makowski. – Poznań, 2007. – S. 77–101.

324. Mroz T. Liczebność I struktura społeczno-zawodowa zbiórowości polskiej w Kijowie na przełomie XIX i XX wieku / T. Mroz // Zeszyty naukowe U J. Prace historyczne. – T. 92. – 1990. – S. 72–88.

325. Mrozowska K. Sto łat działalności kobiet w oświacie i nauce / K. Mrozowska – Kraków, 1971. – 403 s.

326. Najdus W. O prawa obywatelskie kobiet w zaborze austriackim / W. Najdus// Kobieta i świat polityki. Cz. I Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku; Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca.– Cz. I-II. – Warszawa: DiG, 1994. – T. III. – S. 99–117.

327. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku/ W. Najdus. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 403 s.

328. Nawrot-Borowska M. Dom czy szkoła. Wady i zalety nauczania domowego i szkolnego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku// Edukacja elementarna w Teorii i Practyce. – 2013. – T.30. – № 4 - S. 29-53.

329. Nawrot-Borowska M. Korepetytor w nauczaniu domowym naziemiach polskich doby zaborów / M. Nawrot-Borowska // Biuletyn Historii Wychowania. – 2010. – Nr. 25. – S. 83-101.

330. Nawrot-Borowska M. Zabawy dzieci ziemianskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle pamiętnikarstwa// Biuletyn Historii Wychowania. - 2013. – Nr. 29. – S. 43-71

331. Nieborski J. Z kraju / J. Nieborski // Glos. – 1887. – № 20, 46.

332. Nietyksza M. Kobiety w ruchu oświatowym / M. Nietyksza // Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.; Zbiór studiów pod red. A. Zarnowskiej i A. Szwarca. – Cz. II. Królewstwo Polskie na przełomie wiekow. – Warszawa: DiG, 1995. – S. 78-98.

333. Nietyksza M. Ramy prawne zarobkowania kobiet w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku na tle porównawaczym / M.

Nietyksza// Kobieta I praca. Wiek XIX I XX/. Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca.– Warszawa: DiG, 2000. – T. VI. – S. 15–28.

334. Niewiglowska A. Drogi do wolności, czyli historia rownóuprawnienia kobiet / A. Niewiglowska// Wiadomości Historyczne. – 2006. – № 4. – S. 16–23.

335. Offen K. Liberty, Equality and Justice for Women: The Theory and Practice of Feminism in Nineteenth Century Europe// Becoming Visible: Women in European History. – Boston, 1987. – P. 335-362.

336. Okoń W. Wizerunek kobiety czasów powstania styczniowego w sztuce polskiej XIX wieku (wybrane zagadnienia / W. Okoń// Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864 rr.; red. T.Kulak, J. Dufrat, M. Piotrkowska-Marchewa – Wroclaw: Chronicon, 2013. – 274 s. – S. 191–210.

337. Orecka K. Prasa dla kobiet jako odzwierciedlenie zmiany roli i pozycji kobiety w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie / K. Orecka // Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość. Problemy badawcze młodych polito-logów. – Kraków: Libron, 2010. – 261 s. – S. 23–35.

338. Organisty A. Metafora i mit. Motywy literackie i historyczne w sztuce polskiej przełomu XIX i XX wieku / A. Organisty. http://www.tallinn.polemb.net/ index.php?document=203

339. Orzel J. Sytuacja społeczno-polityczna kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku / J. Orzel // Kobieta w polityce. Red. Marszalek-Kawy. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – S. 214–229.

340. Orzeszkowa E. Kilka słow o kobietach/ E. Orzeszkowa. – Warszawa, Nakł. S. Lewentala, 1891. – 275 s.

341. Osadczy W. Kijow w polskich dziejach I kulturze / W. Osadczy // Крымско-польский сборник науч. работ.– Симферополь, 2007. – Т. 5. – С. 135–148.

342. Perkowska U. Formacja zawodowa i intelektualna studentek Uniwer-sytetu Jagellonskiego z lat 1914–1918 / U. Perkowska// Kobieta I edukacja

na ziemiach polskich w XIX i XX w.; Zbiór studiów pod red. A. Zarnowskiej i A. Szwarca. Cz. II. Królewstwo Polskie na przełomie wiekow. – Warszawa: DiG, 1995. – S. 53–76.

343. Piotrowska-Marczewa M. «Trech masz wrogów, ktorzy czyhają na zabicie twoej duszy…» zagrozenia moralne w ujęciu polskich poradników i prasy dla służby domowej na przełomie XIX I XX wieku / M. Piotrowska-Marczewa // Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX; Zbiór studiów pod red. A. Zarnowskiej i A. Szwarca.T.IX. – Warszawa: DiG, 2006. – S. 247-264.

344. Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX w / R. Poniat. – Warszawa: DiG, 2014. – 328 s.

345. Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864 rr.; red. T.Kulak, J. Dufrat, M. Piotrkowska-Marchewa. – Wroclaw: Chronicon, 2013. – 274 s.

346. Program I. Zjazdu Kobiet Polskich w Krakowie / I. Program // Nowe Słowo. – 1905. – № 20.

347. Próhnik A. Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym / A. Próchnik. – Warszawa: «Wiedza», 1948. – 76 s.

348. Pycia P. Kategoria żeńskośći w języku polskim, chorwackim i ukraińskim/ P. Pycia// Вісник Львівського університету. Серія Філологія. – 2004. – Вип. 34. – С. 352-358.

349. Radzik R. Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich / R. Radzik// Kultura i Społeczeństwo. – Z. 2. – S. 57–72.

350. Radzik R. Procesy narodowe na Kresach Wschodnich w okresie zaborów / R. Radzik// Przegląd Powszechny. – 1989. – № 6 – S. 377–384.

351. Rocznik Katolickiego Związku kobiet polskich w Warszawie. 1911–1912 r. – Warszawa, 1912. – S. 31.

352. Rzepniewska D. Rodzina ziemianska / D. Rzepniewska // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku./ Red J. Leskiewiczowa. T. IX Studia o rodzinie. – Warszawa: IH PAN, 1991. – S. 137–200.

353. Rzepniewska D. Wiejscy oficjaliści / D. Rzepniewska.// Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. – Warszawa: IH PAN. – T. 1. – S. 199–236.

354. Samuś P. Socjalistki w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX w. Szkic do portretu zbiórowego / P. Samuś // Kobieta i świat polityki. Cz. I Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku; Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. – Cz. I-II. – Warszawa: DiG, 1994. – T. III. – 357 s. – S. 191–217.

355. Schramm T. Wyznaczniki polskiej tożsamości narodowej u progu odzyskania niepodległości // W kręgu idei, polityki i wojska, red. T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009. – s. 103- 124

356. Siekerski St. Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001/ St. Siekerski. – Pultusk: Wyższa Szkola Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2003. – 352 s.

357. Sierakowska K. Aspiracje polityczne związku Równouprawnienia Kobiet Polskich / K. Sierakowska // Kobieta i świat polityki. Cz. I Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku; Zbiór studiów pod redakcia A. Zarnowskiej I A. Szwarca. – Cz. I-II. – Warszawa: DiG, 1994. – T. III. – 357 s. – S. 240–262.

358. Sierakowska K. Nowe Słowo – trybuna emansypantek / K. Sierakowska // Działaczki społeczne, feministki, obywatelki… Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym);red. A. Janiak-Jasinska, K. Sierakowska, A. Szwarc. – Warszawa: Wydawn. Neriton, 2008. – S. 69–79.

359. Sikorska-Kowalska M. Kwestia kobieca w swietle programu społecznego «Kroniki Rodzinnej» Aleksandry Borkowskiej (1867–1872) / M. Sikorska-Kowalska // Acta universitatis Lodziensis. Folia Historica. – Łodz, 1998. – № 6. – S. 17–31.

360. Sikorska-Kowalska M. O wyborcze prawa kobiet. Historia politycznej emancypacji / M. Sikorska-Kowalska // Desperak I., Matuszak G.,

Sikorska-Kowalska M. Emancypantki, włókniarki, i ciche bohaterki. – Łodz, 2009. – S. 4–21.

361. Sikorska-Kowalska M. W «nowoczesnej niewoli». Służba domowa na przełomie XIX i XX w./ M. Sikorska-Kowalska // Studia z Historii Społeczno– Gospodarczej XIX i XX wieku. – 2004, T. II.– S. 20–34.

362. Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. – Warszwa: Oficyna wydawnicza „Ajaks", 1995. – 124 s.

363. Sikorska-Kulesza J. Kobieta w rodzinie drobnoszlacheckiej w XIX wieku. Litwa I Belorus / J. Sikorska-Kulesza // Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku; Zbiór studiów pod red. A. Zarnowskiej i A. Szwarca.– Warszawa: DiG, 1995. – T. I. – S. 67–78.

364. Sikorska-Kulesza J. Trójzaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku/ J. Sikorska-Kulesza// Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku;red. A. Janiak-Jasinska, K. Sierakowska, A. Szwarc – Warszawa: Wydawn. Neriton, 2008. – S. 81–95;

365. Sokół Z. Wzór osobowy kobiety i model rodziny na łamach prasy kobiecej w łatach 1863–1914/ Z. Sokol // Biuletyn Informacji Bibliotecznych i Kulturalnych. – Łodz, 2008. – № 15 (60). – S. 8–11.

366. Staciwa Cz. Swiadomość społeczna i jej ksztaltowanie / Cz. Staciwa. – Warszawa: Wyd MON, 1990. – 264 s.

367. Stawiak-Ososińska M. Poniętna, uległa, akuratna... Ideal i wiezerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników) / M. Stawiak+Ososińska. – Kraków: Impuls, 2009. – 444 s.

368. Stomma L. Determinanty polskiej kultury ludowej w XIX wieku // Polska kultura ludowa – Ronteksty. – 1979. – T.33. – Z.3. – S. 131-142

369. Struktury demograficzne rodziny na ziemach polskich do pierwszej połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów. / Pod red. P. Guzowskiego i C. Kukli. – Białzstok: Instytut Badan nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014. – 376 s.

370. Suchomlinow L. Specyfika polskości na Ukrainie Wschodniej: odrodżenie czy tworzenie? / L. Suchomlinow //Формування історичної пам'яті: Польща і Україна. – Харків, 2008. – С. 367–373.

371. Sugula J. Pozycja i rola kobity w rodzinie na ziemiach polskich w XIX stuliciu /J. Sugula.// Zeszyty naukowe uniwersytety Jagiellońskiego. Prace historyczne. – 2009. – Z.136. – S. 57-76.

372. Sulima M. Rola religii w ksztaltowaniu przestrzeni domu wiejskiego / M. Sulima// Zezsyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura. Z.21. – S. 81–91.

373. Supadz J. Julian Talko Hryncewicz: lekarz, antropolog i badacz Syberii// Polskie archiwum medycyny wewnetrzenej. – 2007. – № 117. – S. 531-532.

374. Swętochowski A. O średnim wykształczeniu kobiet / A. Swętochowski // Przegląd Tygodniowy. – 1873. – № 14–19.

375. Swętochowski A. O wyższiym wykształczeniu kobiet / A. Swętochowski // Przegląd Tygodniowy. – 1874. – № 1–9.

376. Swiętochowski A. Równouprawnienie wyznań i płci / A. Swętochowski // Publicystyka okresu pozytywizmu. Wybor tekstów. – Wrocław, 1990. – S. 123–126.

377. Szkola Cecylii Plater-Zyberkowny 1883–1944. Praca Zbiórowa; pod red. D. Palczewskiej i E. Krasnowolskiej. – Warszawa: P IW Biblioteka Syrenki, 1987. – 606 s.

378. Topolski J. Mity a problem prawdy historycznej / J. Topolski// Historia. Mity. Interpretacje. – Łodz: Wdawnictwo UL, 1996. – S. 15–27.

379. Truskolaska J. Przemiany rodziny w kręgu europejskim na przestreńi XIX i XX wieku / J. Truskolaska // Rozprawy społeczne. – 2010. – T.IV. – № 2. – S. 31–35.

380. Ustrzycki M. Ziemianie polscy na kresach 1864–1914. Swiat wartości i postaw/ M. Ustrycki. – Kraków: ARCANA, 2006. – 406 s.

381. Walczewska S. Damy, rycerze I feministki. Kobiecy dyskurs emancypacyjny w Polsce / S. Walczewska. – Kraków: Wydawnictwo e FKA, 2000. – 177 s.

382. Walewska C. Ruch kobiecy w Polsce/ C. Walewska. – Warszawa, 1909. – 180 s.

383. Wapinski R. Polska I male ojczyzny polaków: z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej / R. Wapinski – Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1994. – 418 s.

384. Wierzbicka M. Drogi emansipacji kobiet w Polsce i w Rosji w XIX w.: Próba porówniania/ M. Wierzbicka // Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX; M. Nietyksza, A. Szwarc. – Warszawa: DiG, 2003. – S. 87–99.

385. Wierzejski W. K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920 / W. Wierzejski. – Warszawa, 1932. – 73 s.

386. Wojslawaki L. Polacy w gubernii Charkowskiej w L.1861–1880 / L. Wojslawski // Харків і Польша: люди і події. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф., м. Харків, 12 лист. 2005 р. – Х, 2006. – S. 19–35.

387. Wojslawski L. Polacy w Guberni Charkowskiej w końcu XIX wieku (lata 1881–1900) / L. Wojslawski // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. м. Харків, 12 травня 2007 р. – Х, 2008. – S. 5–10.

388. Yuval-Davis Nira and Floya Anthias. Women-Nation-State / N. Juval-Davis, F. Anthias. – London, 1986. – 185 p.

389. Zajączkowski A. Z dziejów inteligencji polskiej. Studia historyczno-socjologiczne / A. Zajączkowski. – Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1962. – 155 s.

390. Zaleska Z. Czasopisma kobiece w Polsce (1818–1937) / Z. Zaleska. – Warszawa, 1938. – 263 s.

391. Zarnowska A., Sierakowska K. Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligenskiej w Polsce i Ewrope Srodkowo-Wschodniej. Rodzina inteligenska// Rodzina– prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekscie europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Zarnowska. – Warszawa: DiG, 2005. – S. 79-104

392. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, 1997. – 456 s.;

393. Zasztowt L. Polskie szkolki ludowe na Ukrainie w Latach 1905–1914/ L. Zasztowt // Rozprawy z dziejów oświaty. – 1990. – № 33. – S. 87–105.

394. Zeberek G. Polskie organizacje akademickie i gimnazjalne w Kijowie na przełomie XIX i XX w. / G. Zeberek// Polsko-rosijskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku. – Warszawa: Ksiazka I Wiedza, 1980. – S. 343–349.

395. Zurawicka J. Głos wobec kwestii robotniczej (1886–1900) / J. Zurawicka// Studia z dziejów myśli społecznej i kwestii robotniczej w XIX wieku; M. Zuchowski. – Warszawa: Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1964. – S.189-217.

396. Zyromski M. Dziewietnastowieczna rodzina polska / M. Zyromski// Rocznik socjologii rodziny. – 2000. – XII. – S. 173–188.

397. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918/ Л. Абрамс. – М, 2011. – 408 с.

398. Авдеев А. Младенческая смертность и история охраны материнства и детства в России и СССР/ А. Авдеев. // Историческая демография. Сб. статей. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 13-72.

399. Аверьянов Л.Я. Контент-анализ / Л.Я. Аверьянов. – М.: РГИУ, 2007. – 286 с.

400. Агапов Ю.Ю. Становлення і розвиток приватної освіти наВолині (друга половина XIX– початок XX ст.): дис… канд. пед. наук / Ю.Ю. Агапов – Житомир, 2011. – 302 с.

401. Айвазова С.Г. Женское движение в России: традиции и современность/ С. Г. Айвазова// Общественные науки и современность. – 1995. – № 2 – С. 121–130.

402. Айвазова С.Г. Идейные истоки женского движения в России / С.Г. Айвазова // Общественные науки и современность.– 1991. – № 4. – С. 125–133.

403. Айвазова С.Г. Русские женщины в лабиринте равноправия/ С.Г. Айвазова. – М. РИК Русанова, 1998. – 408 с.

404. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М.: Канон-пресс Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.

405. Андреева Л. А., Элбакян Л. С. Отношение к духовенству сословий и социальныъх групп Российской империи (начало XX в.) / Л. А. Андреева, Л. С. Элбакян.// Социологические исследования . – 2011. – № 10. – С. 69- 82.

406. Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911)/ О. Аніщенко// Шлях освіти. – 2000 – № 1 – С. 40–42.

407. Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис… канд. пед. наук / О.В. Аніщенко – Київ, 2000. – 238 с.

408. Антонова Л.Н. Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа / Л.Н. Антонова // Известия Уральского государственного универистета. Сер. Общественные науки. – 2009. – № 4. – С. 92–98.

409. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX– начала XX века / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 323 с.

410. Баженов Л.В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: дис… канд. ист. наук / Л.В. Баженов. – Киев, 1973. – 220 с.

411. Баженов Л.В. З історії польської преси в Україні на початку ХХ ст./ Л.В. Баженов// Вісник Камянець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. – Історичні науки. – 2008.– № 1. – С. 79–85

412. Баковецька О. О. Історія становлення і розвитку римо-католицької церкви в XIX ст. на території Одещини / О. О. Баковецька // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Секція «Історичне релігієзнавство». – 2014. – Вип. 9. – С. 23-32.

413. Балабуст Н. Ю. Місце й роль домашнього навчання в освітній сфері Подільської губернії (XIX-поч. ХХ ст..)/ Н. Ю. Балабуст // Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць/ Камянець-Подільський національний університет імені І. Огієнка; гол. ред.-р Каньоса П. С. – 2013. – Вип 14. - С. 18-28.

414. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт// Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. Прогресс, 1994. – С. 72–130.

415. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907-1916). / І. В. Басенко // Наукові записки НауКМА. Історичні науки. – 2013. – Т. 134. – С. 15-20.

416. Батюшков П Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-западного края / П.Н. Батюшков, М.И. Городецкий. – СПб.: типография тов-ва Обществеая польза, 1888. – 288 с.

417. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание / П.Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Тов-ва Общественная польза, 1891. – 401 с.

418. Безгин В. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX-начала XX вв). Монография. – Тверь: Изд-во ТГТУ, 2004. – 304 с.

419. Бел М. Семиотика искусствознания / М. Бел, Н. Брайсен // Вопросы искусствознания.– М., 1996. – № 2. – С. 5–33.

420. Белова А.В. Повседневная жизнь провинциальной дворянки Центральной России: XVIII– середина XIX в.: автореф. дис. на

соискан. учен. степени докт. ист. наук, спец. 07.00.07 – этнография, антропология и этнология. / А.В. Белова. – Москва, 2009. – 66 с.

421. Бергер П. Социальное конструирование реальности;пер. с англ. Е.Д. Руткевич/ П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

422. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история/ П. Берк // Новое Литературное Обозрение. – 2005. – № 75. – С. 64–91.

423. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на правобережній Україні на початку ХХ ст./ О. Білобровець // Українська полоністика. – Вип. 11. – С. 86-93

424. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій в Одесі на початку ХХ ст./ О. Білобровець // Поляки на Півдні України та в Криму. Зб. наук. статей. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2007. – С. 75-79.

425. Білобровець О. Діяльність польських організацій на Житомирщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.» / О. Білобровець// Українська полоністика. – Житомир, 2004. – Вип. 1. – С. 28–36.

426. Білобровець О. Діяльність польських політичних організацій на Правобережжі на початку ХХ ст./ О. Білобровець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф.М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 254-260.

427. Білобровець О. Польський студентський рух у боротьбі за незалежність Польщі на Правобережній Україні у 1913-1914 рр. / О. Білобровець// Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 71-74.

428. Білобровець О.М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис… канд. іст. наук / О. М. Білобровець. – Київ, 2006. – 230 с.

429. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ: Критика, 1998. – 410 с.

430. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор.Польська шляхта між царизмом та українськими масами / Д. Бовуа. – Київ: Інтел. Місто, 1996. – 416 с.

431. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939/ М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

432. Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині в період її перебування у складі Російської імперії (1793-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. іст. наук, спец. 07.00.01 – історія України / Б. Є. Бойко. – Київ, 2009. – 23 с.

433. Бойчук я. А. Діяльність благодійних товариств етноменшин на Правобережжі Україні (1880-1914 рр.) / Я. А. Бойчук // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип.6-7. – С. 32-37.

434. Бок Г. История, история женщин, история полов/ Г. Бок // THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 170-200.

435. Большова Т. Е. Междисциплинарный подход к гендерным исследованиям / Т. Е. Большова// Социокультурный анализ гендерных отношений: сб. науч. тр./СГТУ. – Саратов, 1998. – С. 37-38.

436. Будде Г.-Ф. Пол истории Г.-Ф. Будде / Г.-Ф.Будде // Пол. Гендер, культура. Немецкие и русские исследования;под ред. Шоре Э. и Хайдер К. – М.: Изд. центр Рос. гос. гум. ун-та, 1999. – С. 131–154.

437. Буравський О. Поляки Волині в ІІ пол. ХІХ – на поч. ХХ ст./ О. Буравський. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – 166 с.

438. Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі в 60-х рр. ХІХ ст. / О.А. Буравський// Волинський національний університет імені Лесі Українки. Історичні студії. – 2009. – С. 39–43.

439. Бурдье П. Идентичность и репрезентація. Элементы критической рефлексии идеи «региона» / П. Бурдье// Ab imperio. – 2002. – № 3. – С.45-60.

440. Бурдье П. Социология политики/ П. Бурдье. – М.: Socio-Logos, 1993 – 336 с.

441. Буряк Л. Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини XIX – початку XX ст./ Л. Буряк // Українознавчий альманах. – 2011 – Вип. 6. – С. 67–71.

442. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции/ Т. Я. Валетов // Экономическая история. Обозрение;под ред. Л.И.Бородкина. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – Вып. 13. – 240 с. – С. 34–44.

443. Валетов Чем жили рабочие люди в городах Российской империи в конце ХЫХ –начале XX вв. /Т. Я Валетов. // Социальная история. Ежегодник. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 176-196.

444. Васильев А. Г. “Родная земля” в польской национальной памяти эпохи разделов // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – 2012. – Вып. 41. – С. 63–78.

445. Васильев А. Г. Современные memory studies и трансформация классического наследия // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под редакцией Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 19–49.

446. Временко В. А. «Дура в доме» - женская домашняя прислуга в дворянских семьях России второй половины XIX – начала XX вв. / В. А. Временко// Адам и Ева: Альманах гендерной истории. – Вып. 21. – М, 2013. – С. 241-273.

447. Временко В. А. Пансионы в России во второй половине XIX – начале XX вв./ В. А. Временко // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – Вып.3. – Т. 4. – 2015. – С. 33-38.

448. Вєдіна В.П. У спільній боротьбі (Дружба і співробітництво російських, українських та польських революціонерів-демократів) / В.П. Ведіна. – К. Вид-во АН УРСР, 1958. – 77 с.

449. Виртшафтер Э. К. Социальные структуры: разночинцы в Российской империи/ пер. с англ. Т. П. Вечерниной. – М.: Логос, 2002. – 272 с.

450. Вишневский А.Г. Ранние этапы становлення нового типа рождаемости в России / А.Г. Вишневский // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР;под ред. А.Г. Вишневского – М.: Статистика, 1977. – С. 105–134.

451. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX –початку XX ст./ О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2008 – Вип. XIV. – С. 309–322.

452. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості / К.Г. Воблий. – Т. 2. – Київ, 1930. – 401 с.

453. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии./ Сост. подполк. Забелин. – Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. – 372 с.

454. Волкова І.О. Жіноче питання в Україні (II половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук, спец. спец. 23.00.04 –теорія та історія політичної науки / І.О. Волкова. – Одеса, 1995. – 18 с.

455. Ворошилова С.В. Аспекты борьбы с женской преступностью в дореволюционной России/ С.В. Ворошилова// Информационная безопасность регионов. – 2011. – № 1. – С. 135–139.

456. Ворошилова С.В. Правовое положение женщин в России в XIX – начале XX вв.: автореф. дис. на соискан. учен. степени докт. юрид. наук, спец. 12.00.01. «Теорія та історія права і держави; історія вчень про право і державу»/ С.В. Ворошилова. – Саратов, 2011. – 43 с.

457. Вульф К. Антропология. История, культура, философия / К. Вульф. – СПб: СПБГУ, 2008. – 280 с.

458. Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект/ В.П. Ганзуленко// Південний архів. – Херсон, 2008. – Вип. 28/29. – С. 279–287.

459. Ганцкая О.А. Польская семья: Опыт этнографического изучения / О.А. Ганцкая; отв. ред. Я.С. Смирнова, С.А. Токарев, АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1986. – 176 с.

460. Гвоздева А.А. Языковая картина мира: лингвокультурологические и гендерные особенности (на материалах художественных произведений русскоязычных и англоязычных авторов): автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. фил. наук, спец. 10.02.19 – Теория языка/ А.А.Гвоздева. – Краснодар, 2004. – 15 с.

461. Гейфман А. Революционный террор в России. 1894–1917/ А. Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.

462. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса/ А.Геллнер// Путь: Международный философский журнал. – 1992 – № 1. – С. 9–61.

463. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / П.Герлігі. – К.: Критика, 1999.– 382 с.

464. Гессен И.В. Влияние законодательства на положение женщин/ И.В. Гессен // Право. – 1908. – № 51. – Стб. 2832–2840.

465. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации/ Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.

466. Гиллиган К. Место женщины в жизненном цикле мужчины / К. Гиллиган // Хрестоматия феминистских текстов;под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – С. 166–187.

467. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», 2005. – 560 с.

468. Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С.74–96.

469. Голикова С.В. Теоретические аспекты изучения семьи в научной литературе / С.В. Голикова //Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2008. – Вып. 9. – С. 226–240.

470. Голод С. И. Эмансипация сексуальных отношений в России: рубеж ХЫХ-ХХ вв. / С. И. Голод. // Социологические исследования. – 2009. – № 9. – С. 69-79.

471. Горботовський П. Польське театральне життя в Києві 1905–1918 рр. за документами, збереженими в Київських та Варшавських архівних фондах / П. Горботовський // Українсько-польські культурні взаємини. – Київ, 2008. – Вип. 2. – С. 207–227.

472. Горун Д.О. Польська громада Одеси у XIX – початку XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку/Д.О. Горун// Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2003. – Вип. 13 – С. 72–85.

473. Григоренко О. Поляки на Поділлі й Південно-Східній Волині на початку XX ст. (1900-1914) / О. Григоренко // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 17. – К., 2009. – С. 321-328.

474. Гришина З.В. Женские организации в Росси 1905-февраль-март 1917 гг.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.02 – отечественная история / З.В. Гришина. – Москва, 1978. – 24 с.

475. Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти XIX– першої половини XX ст.: етносоціальний аспект: дис. докт. іст. наук / Б.В. Гудь. – Львів, 2008. – 445 с.

476. Гуменюк А.О. Польське населення міст Подільської губернії на межі XIX–XX ст.. (1897–1904 рр.)/А.О. Гуменюк// Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами

міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.) – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.

477. Гурова О. Ю. Социология моды: обзор классических концепций./ О. Ю. Гурова // Социологические исследования. – 2011. – № 08. – С. 72-82.

478. Дашкова Т. Гендерная проблематика: подходы к описанию. /Т. Дашкова // Исторические исследования в России: семь лет спустя./Под ред. А. М. Бордюгова. – М., АИРО-XX, 2003. – С. 203-245.

479. Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності/ О.Р. Дашковська. – Харків: Право, 2005. – 224 с.

480. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (ІІ половина XIX – початок XX ст..): дис. канд. іст. наук / І.І. Дейнега. – Запоріжжя, 2003.– 189 с.

481. Доклад Правления Киевского римо-католического благотворительного общества. – Киев, 1916. – 32 с.

482. Долбилов М. Западные окраины Российской империи / М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое Литературное Обозрение, 2007. – 608 с.

483. Домбровская Л.Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины): автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.01 – история КПСС / Л.Ф. Домбровская. – Одесса, 1986. – 16 с.

484. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України у XIX - на початку XX ст./ О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2009. - № 5. – С. 71-96.

485. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М.П. Драгоманов// Политические сочинения. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – Т. 1. – С. 219–242.

486. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в ІІ половині XIX – початку XX ст.: монографія/ О.О. Драч. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 532 с.

487. Драч О.О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини XIX ст. / О.О. Драч // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2008. – Вип. XV. – С. 350–358.

488. Душенко К.В. Из истории польской буржуазной общественной мысли. Варшавский позитивизм в 1866–1886 гг.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.03 – всеобщая история / К.В. Душенко. – М., 1977. – 24 с.

489. Дюби Дж. Рассказывая историю женщин / Дж. Дюби, М. Перро // Гендерные исследования. – 2004. – № 12. – С. 101 – 113

490. Еволюція правового становища жінок: Історія і сучасність / О.М. Руднєва, О.Р. Дашковська (упор.); А.П. Гетьман (наук. ред.) – Харків: Право, 2000. – 196 с.

491. Ежов О. Н. Парадигма жизненного пути в зарубежной социологии. / О. Н. Ежов. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8. – № 3. – С. 22-33.

492. Елсукова Н. А. Социальная группа как объект социологического исследования./ Н. А. Елсукова // Философия и социальные науки. – 2009. – № 3. – С. 77-80.

493. Ефремова Н.П. «Шестидесятницы» / Н.П. Ефремова // Вопросы истории. – 1978. – №. 9. – С. 78–91.

494. Єршова Л.М. Жіноча пансіонна освіта на Волині (кінець XIII – початок XIX ст.)/Л.М. Єршова// Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. Серія Історія. – 2003. – № 13. – С. 168–171.

495. Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. канд. пед. наук/Л. М. Єршова – Київ, 2002. – 227 с.

496. Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. науч. ст. /Под. ред. И. Р. Чикаловой. – Мн., БГПУ, 2001. – 320 с.

497. Женщины в истории: недостающие фрагменты исторического полотна. Материалы Всероссийской научно-практической конференции./ Отв. ред. С. Л. Дударев, Н. Л. Пушкарева. – Армавир: РИЦ АГПУ, 2010. – 304 с.

498. Женщины и история. Материалы научного симпозиума/ Ред. В. И. Успенская, Л. Н. Дмитриева, Л. Н. Кулик – Тверь: ТвГУ, 1997. – 232 с.

499. Женщины. История. Общество. Сб. науч. трудов/ Ред. В.И. Успенская, Н. Н. Козлова.– Тверь: ТвГУ, 1999. – 264 с.

500. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні; за ред. Л. Смоляр. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 440 с.

501. Загоровский А.И. Курс семейного права/ А.И. Загоровский. – Одесса: Тип. Акционерного Ю-русского печатного дела, 1909. – 573 с.

502. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель // Ab imperio. – 2004. – № 3. – С. 71-90.

503. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст./ С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса-Ополє-Ольштин. – 2006. – Т. 1. – С. 231–235.

504. Иванишкина Ю.В. Е.К. Брешко-Брешковская: общественно-политические взгляды и деятельность: дис. канд. ист. наук/ Ю.В. Иванишкина. – М., 2006. – 289 с.

505. Иванов О. И. Социальное пространство как объект научного изучения и управляемой трансформации./ О. И. Иванов.// Журнал социологии и социальной антропологии. – 2015. – Вып.3. – С. 48-64.

506. Іванюк О. Джерело дослідження результатів загальноросійського перепису населення 1897 р.: опубліковані загальнодержавні й по

губернські підсумки перепису / О. Іванюк // Історична думка. – 2010.– № 1. – С. 56-71.

507. Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р.// Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С.71–76.

508. Івчик Н.С. Польське та єврейське питання в політиці царизму на Правобережній Україні (друга половина 1850-х – початок 1880-х рр.): дис. канд. іст. наук/ Н.С. Івчик. – Чернівці, 2012. – 222 с.

509. Кадио Ж. Как упорядочивали разнообразии: списки и классификации національностей в Российской империи и Советском Союзе (1897-1939)// Ab imperio. – 2002. - № 4. – С. 177-206.

510. Карченкова Т.А. Возникновение специализированных журналов, посвященных женскому вопросу в России / Т.А. Карченкова // Россия и мир в конце XIX-начале XX в. материалы всерос. науч.конф. молодых ученых, аспирантов и соискателей (Пермь, Пермский ун-т, 31 января 2008 г.). – Пермь, 2008. – С. 36–39.

511. Карченкова Т.А. Женский вопрос в российской публицистике второй половины XIX вв.: дис. канд. ист. наук / Т.А. Карченкова. – Омск, 2004. – 237 с.

512. Квачевский А. Права женщин по законам Черниговской и Полтавской губерний/ А. Квачевский// Журнал гражданского и уголовного права. – Кн. 3. – СПб., 1877. – С. 25–109.

513. Кевин М. Зачем изучать антропологию? Взгляд гуманитария: вместо манифеста/ М. Кевин, Ф. Платт // НЛО. – 2010.– № 106. – С. 13–26.

514. Келли Дж. Социальные отношения полов и методологическое значение истории женщин / Дж. Келли// Феминизм: перспективы социального знания;отв. ред. О.А. Воронина.– М.: Ин-т философии РАН, 1992. – С. 357–376.

515. Кечеджи-Шаповалов М. В. Женское движение в России и за границей / М. В. Кечеджи-Шаповалов. – СПб.: Тип. СПб.общ. печ. Дела в России Е. Евдокимова, 1902 – 210 с.

516. Кісь О. Бунтівна наука: феміністська парадигма в культурній та соціальній антропології (західний досвід) / О. Кісь // Сучасність. – 2008. – № 10. – С. 43–51.

517. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.

518. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О.Р. Кісь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С.159–172.

519. Клоц А.Р. Домашняя прислуга как объект исторического исследования в англоязычной историографии второй половины XX вв. / А.Р. Клоц // Вестник Пермского университета. История. – 2001. – Вып.3. – С. 75–80.

520. Кобельска О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – І половина XX ст.)/ О. Кобельська – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 234 с.

521. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів: монографія/ К. Кобченко – К.: МП «Леся», 2007. – 271 с.

522. Ковалева И.Н. Женский вопрос в России в 50–60 гг. XIX в. / И.Н. Ковалева // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки: сб. статей. АН СССР, отд. истории, Институт истории СССР. – М.: Наука, 1981. – С. 118–127.

523. Козлова Н.Н. Политическая философия российского консерватизма XIX – первой половины XX вв.: гендерные аспекты: дис. докт. полит. наук / Н.Н. Козлова. – М., 2014. – 374 с.

524. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості/ В. Колесник – Вінниця: Розвиток, 2007. – 159 с.

525. Коллинз Р. Введение в неочевидную социологию / Р. Коллинз // Антология гендерной теории. – Минск: Пропилеи, 2000. – С. 114–140.

526. Колос Л.Н. Женское освободительное движение в России: русские женщины в борьбе за образование. (1861–1917)/ Л.Н. Колос // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2009. – № 9. – С. 280–283.

527. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. - № 2. – С. 145-153.

528. Коморовський Я. В умовах російської окупації. Польський театр на Волині, Поділлі та Київщині в XIX і на початку XX ст. / Я.В. Коморовський // Студії мистецтвознавства. – 2008. – Ч. 3. – С. 78–86.

529. Конкина Е.И. Деятельность большевиков по вовлечению женщин-работниц в массовое революционное движение 1910–1914 гг. (на материалах Украины): автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.01 – история КПСС/ Е.И. Конкина. – К, 1974. – 28 с.

530. Коннел Р. Основные структуры: труд, власть, катексис / Р. Коннел // Тартаковская И.Н. Гендерная социология. Курс лекций и хрестоматия. – М.: ООО Вариант при участии ООО Невский простор, 2005. – С. 287–319.

531. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір. (1861–1904) / В. Константінова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.

532. Копылов А. Католическая церковь в России (конец IX-начало XXI вв.)/ А. Копылов. – М, 2012. – 284 с.

533. Красножен М. Иноверцы на Руси. Положение неправославных христиан в России / М. Красножен. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1900. – Т. 1. – 205 с.

534. Краткая история Польши с древнейших времён до наших дней. – М.: Наука, 1993. – 528 с.

535. Кривошия І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. канд. іст. наук/ І.І. Кривошия. – Умань, 1997. – 269 с.

536. Крисань М.А. Цивилизационные изменения рубежа XIX–XX вв. в восприятии крестьян Царства Польского: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.03 – всеобщая история/ М.А. Крисань. – М., 2004. – 18 с.

537. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования / М. Кром // История повседневности: сб. науч. работ. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 7–14.

538. Крыкова И.В. Феминистское движение «первой волны»: особенности идеологии и организации / И.В. Крыкова // Вестник ТГУ. – Тверь, 2009. – Вып. 7 (75). – С. 151–158.

539. Куліш Н. Одеський Дім Польський / Н. Куліш // Південний архів. – 2001. – № 5. – С.124–127.

540. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века; под ред. А.Г. Вишневского, И. Кона. – М: Статистика, 1979. – С. 132–175.

541. Лещенко М.Н.Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. / М.Н. Лещенко, А.І. Мамалига // УІЖ. – 1976. – № 9. – С. 81–92.

542. Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадянські права і свободи підданих Російської імперії у II половині XIX – на початку XX ст.: дис. канд. юрид. наук/ В.А. Лизогуб. – Харків, 2004. – 283 с.

543. Литвиненко О.М. Середня жіноча освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX ст): дис. канд. пед. наук / О.М. Литвиненко. – Кіровоград, 2011. – 305 с.

544. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / Ф.П. Литвинов-Фалинский – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1904. – 372 с.

545. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. Лихачева. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1900. – 663 с.

546. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов: ПАГС, 2001. – 384 с.

547. Лісевич І.Т. Родом з України… (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в ІІ половині XIX – початку XX століття) / І.Т. Лісевич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 102 с.

548. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в ІІ половині XIX – початку XX століття) / І.Т. Лісевич. – К.: Ін-т історії України НАН України , 1993. – 87 с.

549. Лобко О.А. Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві / О.А. Лобко// Магістеріум. – 2007. – Вип. 28. Історичні студії. – С. 14–23.

550. Лопатина Е.Б. Политика Российской империи в польском вопросе в 1880–1890-е гг.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук / Е. Б. Лопатина. – М., 2011. – 30 с.

551. Л-я. С. В. Высшие женские курсы в Киеве / С. В. Л-я //Женское образование. – 1878.– № 9. – С. 597.

552. Ляпіна Л.А., Ляпіна О. С. Громадська думка як соціальний феномен та її роль у демократизації суспільних відносин / Л. А. Ляпіна, О. С. Ляпіна // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.Сер. Соціологія. – 2011. – Т. 156. – Вип. 144. – С. 20-23.

553. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст./ О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: КНИГИ-XXI, 2006. – 500 с.

554. Малашкевич-Більська Е. Польська культура у житті Правобережної України на зламі XIX–XX ст. / Е. Мілашкевич-Більська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. XIV. – 396 с. – С. 99–101.

555. Малви Л. Визуальное удовольствие и нарративный кинематограф / Л. Малви // Антология гендерной теории. – Минск: Пропилеи, 2000. – С. 280–297.

556. Малес Л.В. Фізична реальність у соціальному вимірі / Л.В. Малес // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. праць. – Харків, 2000. – С. 97–102.

557. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр./ В.В. Малий. – Камянець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

558. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (к. XIX – начало XX вв.) / И.Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1984. – Вып. 29 – С. 121–127.

559. Манекин Р.В. Контент-анализ как метод исследования истории мысли / Р.В. Манекин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1991. –№ 6. – С. 72–82.

560. Марахов Г.И. Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Библиографический указатель литературы на русском языке / Г.И. Марахов – М., 1962. – 128 с.

561. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г.И. Марахов. – Киев: Издательство Киевского Университета, 1967. – 258 с.

562. Мартыненко Н. К. Женское движение в России во второй половине XIX – начале XX вв: дис. канд. ист. наук./ Н. К. Мартыненко. – Воронеж, 2002. – 242 с.

563. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XX – по начало XX вв. / К. Мацузато //Ab imperio. – 2000. – № 1. – С.123–144.

564. Мещеркина Е.Ю. Феминистский подход к интерпретации качественных данных: методы анализа текста, интеракции и изображения / Е. Ю. Мещеркина// Введение в гендерные исследования; под ред. И. Жеребкиной.– СПб.: Алетейя, 2001. –Ч. 1. – С. 197–237.

565. Мещеркина-Рождественская Е.Ю. Визуальный поворот: анализ и интерпретация изображений / Е.Ю. Мещеркина-Рождественская // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность; под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов: Научная книга, 2007. – С. 28–42.

566. Миронов Б.Н. Семья: нужно ли оглядываться в прошлое / Б.Н. Миронов // В человеческом измерении;под ред. и с предисл. А.Г. Вишневского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 226–246.

567. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – нач. XX вв. / Б.Н. Миронов // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР;под ред. А.Г. Вишневского. – М.: Статистика, 1977. – С. 83–104.

568. Митин И. Мифогеография: пространственные мифы и множественные реальности / И. Митин// Communitas. – 2005. – № 2. – С. 12–25.

569. Михель Д.В. Супружеская спальня: к «святая святых» современной семьи и от нее Д. Михель // Семейные узы: модели для сборки; под ред. С. Ушакина. – М.: НЛО, 2003 – С. 501–514.

570. Мицюк Н.А. «Образование не для одной только гостиной». Феномен провинциальных женских пансионов/Н.А. Мицюк// Женщины в российском обществе. – Иваново – 2012. – № 2. – С. 3–10.

571. Місяць Н. Полоністика в Житомирському державному університеті імені Івана Франка (друг половина XX – початок XXI ст.) / Н. Місяць // Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1.– С. 18-27.

572. Мозговой В. Г. Киевская губернія. Очерк/ В. Г. Мозговой. – К., 1881.

573. Молок Н.Ю. Качели Фрагонара. Вуайеризм и реформа видения в эпоху Просвещения / Н.Ю. Молок // Из истории классического искусства Запада. – М.: «Эпифания», 2003. – С. 166–173.

574. Москалева М.Ю. Общественная демократическая мысль и ее влияние на развитие женского движения в России: 1880–1917: дис. канд. ист. наук/ М. Ю. Москалева. – Иваново, 2002. – 268 с.

575. Мягких Г. Майнові та особисті немайнові права жінки в українських землях другої половини XIX – початку XX ст./ Г. Мягких// Вісник академії правових наук країни. – 2007. – № 3. – С. 86–94.

576. Нагачевська З. І. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі західної України (друга половина XIX – 1939 рр.): дис. докт. пед. наук / З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ, 2009. – 426 с.

577. Надольська В.В. Польське питання в національній політиці Російської імперії / В.В. Надольська // Поляки на Волині. Історія і сучасність. – Житомир: Видання М. Косенко, 2003. – С. 80–84.

578. Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст./ Г. М. Надтока// Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 86-99.

579. Назарова Є. П. Політична діяльність польської національної громади у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. / Є. П. Назарова// Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 4. – С. 70-79.

580. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. канд. іст наук / А.В. Нарадько. – Полтава, 2002. – 222 с.

581. Народы России. Белорусы и поляки. Живописный альбом.– СПб: Типография Тов-ва «Общественная Польза», 1877. – 572 с.

582. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Видавництво «Волинь», 1998. – 222 с.

583. Нестеренко В. Взаимоотношения между Римско-католической и Православной церквями Правобережной Украины во второй половине XIX – начале XX вв. / В. Нестеренко // Поляки в России: история и современность. – Краснодар, 2007. – С. 29–40.

584. Нестерцова-Собакарь О.В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX– на початку XX ст.: дис. канд. юрид. наук / Нестерцова-Собакарь О.В. – Х., 2009. – 216 с.

585. Нестерцова-Собакарь О.В. Розвиток правової регламентації трудової діяльності українських жінок у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.В. Нестерцова-Собакарь // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 2.– С. 7–11. – С. 9.

586. Николаенко О. Занятость польских женщин юго-западных губерний Российской империи в общественном производстве в конце XIX– начале XX вв. / О. Николаенко // Женщины в российском обществе. – Иваново, 2010. – № 4. – С. 32–40.

587. Ніколаєнко О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-західних губерній Російської імперії в 60-х рр. XIX – початку XX ст.» / О. Ніколаєнко // Історичний архів. – 2008. – Вип. 2. – С. 138–146.

588. Ніколаєнко О. Меценатство поляків в українських губерніях Російської імперії у гендерному вимірі / О. Ніколаєнко // Меценатство та його роль в суспільно-економічному і культурному житті України. Матеріали наукової конференції. Качанівка, 29–30 липня 2010 р. – Чернігів, 2010. – С. 118–125.

589. Ніколаєнко О.О. «Органічна праця» на українських землях Російської імперії в 30–90-х рр. XIX ст.: дис. канд. іст. наук / О. Ніколаєнко. – Харків, 2006. – 189 с.

590. Ніколаєнко О.О. Образ українців у наративах поляків південно-західних губерній Російської імперії кінця XIX-початку XX ст. / О.О. Ніколаєнко // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 92–100.

591. Ніколаєнко О.О. Організація і діяльність польських товариств у Харкові в кінці XIX – початку XX ст. / О.О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові. Історія і сучасність. – Харків: Майдан, 2004. – С. 8–21.

592. Ніколаєнко О.О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – початку XX ст./ О. Ніколаєнко // Історичний архів. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 28–32.

593. Новосельский С.Л. Смертность и продолжительность жизни в России / С.Л. Новосельский. – Петроград: тип. Мин-ва вн. дел., 1916. – 153 с.

594. Нохлин Л. Почему не было великих художниц / Л. Нохлин // Гендерная теория и искусство; под ред. М. Бредихиной, К. Дипуэлл. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 15–46.

595. Обушенкова Л.А. Сопоставление процессов формирования польской, венгерской и словенской наций/ Л. А. Обушенкова // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.Исторические и историко-культурные аспекты. – М.: Издательство «Наука», 1981. – С. 50–61.

596. Ожешко Э. Марта/ Э. Ожешко. – М: Худож. лит., 1960. – 192 с.

597. Окольская Л. А. Российская формула труда: исторический экскурс /Л. А. Окольская// Человек. – 2006. – № 4. – С. 16-30.

598. Омельчук В.В. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. канд. пед. наук / В.В. Омельчук. – Київ, 2002. – 201 с.

599. Орлов И.Б. Семейная история: от истории домохозяйств к вопросам внутрисемейных отношений / И.Б. Орлов // Вестник Тверского государственного университета. – 2009 – № 2. – С. 67–76.

600. Орович Я. Женщина в праве. С приложеним всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола/ Я. Орович. – СПб: Центральная типо-литография М.Я. Минакова, 1895. – 324 с.

601. Ортнер Ш. Чи співвідноситься жіноче з чоловічим як природа з культурою/ Ш. Ортнер // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 133–150.

602. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис. канд. іст. наук/ В.В. Павлюк – Запоріжжя, 2000. – 165 с.

603. Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э.А. Павлюченко. – М.: Мысль, 1988. – 269 с.

604. Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Лівобережній Україні / В.І. Палієнко // Відродження. – 1995. – № 1.

605. Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні / В.І. Палієнко // Відродження. – 1994. – № 12.

606. Пасечник О.А. Римско-католическая церковь в Камянец-Подольской (Хмельницкой) области в 1921–1941 гг./ О.А. Пасечник. – Хмельницкий, 2009. – 183 с.

607. Пержинская В.А. Семейные отношения польского дворянства юго-западных губерний Российской империи в первой половине XX в.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец.

07.00.00. – исторические науки и археология/ В.А. Пержинская. – Москва, 2011. – 28 с.

608. Пиетров-Энкер Б. «Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Петров-Энкер. – М.: Издательство РГГУ, 2005. – 444 с.

609. Плетенева И.Ф. Особенности женского образования в России второй половины XIX в. / И.Ф. Плетенева, Н.Р. Емельянова // Психология образования в поликультурном пространстве. – 2012. – Вып.15. – С. 141–145.

610. Погодин А.Л. Главные течения польской политической мысли 1863–1907 / А.Л. Погодин. – СПб: Просвещение, 1907. – 662 с.

611. Погожев А.В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда / А.В. Погожев. – СПб.: Изд. Имп. Акад. наук, 1906. – 224 с.

612. Подлевских Л. Г. Гендерный аспект в изучении истории польской политической ссылки 60-70-хх гг. XIX в./ Л. Г. Подлевских // Женская повседневность в России в XVIII - XX вв. Мат-лы междун. науч. конф. 25-26 сентября 2003 г. / Отв. ре. П. П. Щербинин. – Тверь: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2003. – С.

613. Пол и гендер в науках о человеке и обществе / Под ред. В. Успенской. – Тверь: Феминист Пресс, 2005. – 384 с.

614. Поліщук М.І. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в II половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук / М.І. Поліщук. – Київ, 1998.

615. Поллок Г. Созерцая историю искусства: видение, позиция и власть / Г. Поллок // Введение в гендерные исследования./ Под ред. С. Жеребкина. Ч. 2: Хрестоматия. – Х., СПб.: Алетейя, 2001. – С. 718–737.

616. Польские колонии в Юго-Западном крае на счет русской казны. – Почаев: Типо.лит. «Русская печатня», 1911. – 12 с.

617. Польська культура в житті України. Історія. Сучасність. – К., 2002. – 264 с.

618. Поляки в Ніжині: зб. статей і матеріалів / Ф.Ф. Бєлінська(упорядник). – Ніжин: Аспект Поліграф, 2007. – 152 с.

619. Поляки в России: XVII-XX вв. Материалы международной научной конференции – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2003. – 340 с.

620. Поляки в России: вехи истории. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2008. – 248 с.

621. Поляки в России: история и современность. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2007. – 288 с.

622. Поляки в России: эпохи и судьбы. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, Парабеллум, 2009. – 296 с.

623. Поляки на Волині. Історія і сучасність. – Житомир, 2003. – 360 с.

624. Поляки на Півдні України./ наук.ред. Т. Цисельський, В. Кушнір. – Т. 1. – Одеса: Гермес, 2006. – 252 с.

625. Помес К. Читацькі зацікавлення та інтелектуальні розваги мешканців польських шляхетських маєтків у XIX – на початку XX ст. / К. Помес // Вісник Львівського університету. Сер. Книгозн. бібліот. та інф. технол. – 2011. – Вип. 6. – С. 89–97.

626. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. іст. наук, спец. 07.00.01 – історія України /О. П. Прищепа. – Чернівці, 2003. – 26 с.

627. Прошлое служит настоящему/ Сост. А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. – Херсон: б.в., 1991. –70 с.

628. Пузанова Ж.В. Нарративный анализ: понятие или метафора / Ж.В. Пузанова, И.В. Троцук // Социология. – 2003. – № 17. – С. 56–71.

629. Пустарнакова Д. А. Женский вопрос на страницах русских журналов второй половины XIX в./ Д. А. Пустарнакова// Культурная жизнь Юга России. – 2013. - № 1 (48). – С. 85-87.

630. Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание / Н. Пушкарева. – СПб.: Алетейя, 2007. – 496 с.

631. Пушкарева Н. Зарубежная историография «истории материнства» как проблемы социальной истории / Н. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными:сб. науч. статей; под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск: БГПУ, 2004. – С. 72–83. – Вып. 3. – 496 с.

632. Пушкарева Н. Материнство: интегративная категория исторического исследования / Н. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст.; под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск.: БГПУ, 2004. – Вып. 3. – 308 с. – С. 62–71.

633. Пушкарева Н. Методы и методология современной этнологической науки: вклад феминистской антропологи / Н. Пушкарева // Етнічна історія народів Європи. –2008 – Вип. 26. – С. 29-38.

634. Пушкарева Н.Л. «История частной жизни» и «история повседневности»: содержание и соотношение понятий / Н. Пушкарева // Социальная история. – 2004. – М., 2005. – С. 93–113.

635. Пушкарева Н.Л. Женская и гендерная история: итоги и перспективы развития в России / Н. Пушкарева // Историческая психология и социология истории. – 2010.– № 2. – С. 51–64.

636. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения истории повседневности / Н.Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004.– № 5. – С. 3–19.

637. Пушкарева Н.Л. Предмет и перспектива гендерного подхода в исторических науках / Н.Л. Пушкарева // Пол и гендер в науках о человеке и обществе;под ред. Успенской В. – Тверь: Феминист Пресс, 2005. – С. 19–44.

638. Пушкарева Н.Л. Семья, женщина и сексуальная этика / Н. Пушкарева// Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 55–70.

639. Пушкарева Н.Л. У истоков русского феминизма: сходства и отличия России и Запада / Н.Л. Пушкарева // Российские женщины и

европейская культура: материалы 5 конференции, посвященные теории и истории женского движения;сост. и отв. ред. Г.А. Тишкин. – СПб.: Санкт-петербургское филососфское общество, 2001. – С. 79–84.

640. Рабжаева М. В. Гендерная антропология: концептуальная и институциональная характеристика/ М. В. Рабжаева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – Т. 5. – № 2. – С. 133-147.

641. Размышления о памяти, империи и нации. Круглый стол. Джадт Т. «Места памяти»; Нора П. Чьи места? Чья память?; Лоскутова М.О.памяти, зрительных образах, устной истории и не только / Т. Джадт, П. Нора, М. Лоскутова // Ab imperio. – 2004. – № 1. – С. 2-109.

642. Репина Л. П. Опыт социальных кризисов в исторической памяти/ Л. П. Репина// Кризисы переломных эпох в исторической памяти. Под ред. Л. П. Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2012. - С. 3-37.

643. Репина Л. П. Память о прошлом в пространстве культуры. // Диалог со временем. – 2012. – № 43. – С. 190–198.

644. Репина Л. П. Память о прошлом и история // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под редакцией Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 7–18.

645. Репина Л.П. Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58.

646. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого / Л.П. Репина. – М.: (Росспэн), 2002. – 352 с.

647. Репина Л.П. История брака и семьи в гендерной перспективе/ Л. П. Репина // Брак и семья в контексте гендерной истории. Диалог со временем. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – № 23. – С. 5–23.

648. Рижкова М.С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. канд. пед. наук / М.С. Рижкова. – Словянськ, 2011. – 223 с.

649. Рикер П. Память, история, забвение. – М.: Изд-во гуманитарной лит-ры, 2004. – 728 с.

650. Рождественская Е. Биографический метод в социологии / Е. Рождественская. – М.: Изд. Дом Высшей Школы Экономики, 2012. – 381 с.

651. Романюк Н. Благодійна та меценатська діяльність підприємців Південно-західного краю (друга половина XIX – початок XX ст./ Н. Романюк // Волинські історичні записки. – 2011. – Т. 6.– С. 29-35.

652. Рудченко Й. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / Й. Рудченко. – Киев: Типография штаба Киевского Военного округа, 1882. – 273 с.

653. Рымарь Н.Н. Польские общества в Одессе конца XIX – начала XX вв./ Н.Н. Римарь // Дім князя Гагаріна: зб. іст. публікацій. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 107–111.

654. Рябов О. В. Гендерное измерение национализма: методологические проблемы исследования. /О. В. Рябов. // Вестник Ивановского государственного университета. Серия История. Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Вып.3. – С.12-27.

655. Савочка А.Н. Общественные благотворительные организации дореволюционного Симферополя (конец XX – начало XX вв.) / А.Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 94–110.

656. Сакалова М. Общественные объединения и движения в Беларуси в конце XVIII – начале XX вв: проблемы становления гражданского общества / М. Сакалова. – Минск: НАН Беларуси Институт истории, 2002. – 129 с.

657. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во II половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 224 с.

658. Саутиева Ф.Б. Особенности подготовки учителей для начальной народной школы на педагогических курсах в России во второй половине XX – начале XX вв.: автореф. дис. на соискан. учен. степени

канд. пед. наук, спец. 13.00.01 «История педагогической науки» / Ф.Б. Саутиева. – Москва, 2003. – 28 с.

659. Свитман П. Некоторые соображения по поводу визуальной социологии, визуальной антропологии и визуальных методов исследования / П. Свитман // Антропологический форум. – № 7. – С. 89– 98.

660. Світленко С.І. Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60–80-х рр. XIX ст. / С.І. Світленко // Південний архів. – 2001. – № 5. – С. 80–85.

661. Сейко Н. А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.). Київський учбовий округ: монографія/ Н.А. Сейко – Житомир: Полісся, 2006. – 318 с.

662. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – І половині XX ст. / Н.А. Сейко. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет імені І.Я. Франка, 2002. – 157 с.

663. Семья, гендер, культура. Материалы международных конференций 1994 и 1995 гг./ Отв. ред. В. А. Тишков. – М.: Ин-т Этнологии и антропологии РАН, 1997. – 416 с.

664. Сецинский Е. Город Камянец-Подольский. Историческое описание/ Е. Сецинскийю – Киев: Изд-во С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.

665. Симонова М.Ю. Проблема женского образования во второй половине XIX в. / М.Ю.Симонова // Женщины и история. Материалы научного симпозиума. – Тверь, 1997. – С. 3–9.

666. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 432 с.

667. Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа/ Дж. Скотт // Введение в гендерные исследования;под ред. С. Жеребкина. Ч. 2: Хрестоматия. – Х.-СПб.: Алетейя, 2001. – С. 405–436.

668. Скотт Дж. Роздуми про Гендер і політику / Дж. Скотт // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 231–250.

669. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 2004. – 170 с.

670. Смоляр Л. К вопросу об участии женщин Украины в работе Первого Всероссийского женского съезда / Л. Смоляр // Женское движение в контексте российской истории. Електронний ресурс. Режим доступу: http://web.archive.org/web/20030608205634/www.owl.ru/ win/ books/women1998/index.htm

671. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса: Астро Принт, 1998 – 408 с.

672. Снытко Т.Г. Русское народничество и польское общественное движение (1865–1881)/ Т.Г. Снытко. – М.: Наука, 1969. – 476 с.

673. Сохань И. В. Женщина и гастрономический код культуры / И. В. Сохань // Женщина в российском обществе. – 2010. - № 4. – С.50-60.

674. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм / Р. Стайтс. – М.: (РОССПЭН), 2001. – 616 с.

675. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 року в їхніх маєтках / О. Степанишина // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Київ, 1930. – – Т. 3. – С. 117–132.

676. Степанянц М. Образ женщины в религиозном сознании: прошлое, настоящее, будущее / М. Степанянц // Орбщественные науки и современность. – 1993. - № 4. – С. 177-183.

677. Стефанчук У. Зміст поняття «громадська думка»: основні підходи до визначення та розуміння/ У. Стефанчук// Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. — Львів, 2007. — Вип. 19 — С. 143-148.

678. Суковатая В. Гендерный анализ религий и феминистская теология: к постановке проблемы / В. Суковатая // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С.183–191.

679. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (середина XIX – початок XX ст.) / Т.В. Сухенко / Т.В. Сухенко //Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 63–74.

680. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук/ Т.В. Сухенко. – Київ, 2001. –183 с.

681. Сухомлінов О. М. Kresowość w świadomości I tworczości Jaroslawa Iwaszkiewicza// Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика і літературознавство. – Ніжин, 2007. – С. 266-277.

682. Сушкова О. М. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 144 с.

683. Ташбекова И.Ю. Правовые основы трудовой деятельности женщин Российской империи конца XIX ст. / И.Ю. Ташбекова// Актуальные проблемы российского права. – 2009. – № 1. – С. 44–49.

684. Темкина А. Женское движение второй волны: истоки, концептуализация и результаты / А. Темкина // Введение в гендерные исследования; под.ред. И. А. Жеребкиной. – Х: ХЦГИ, 2001. – Ч. 1. – С. 665–674.

685. Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А.К. Тихонов. – СПб.: Изд. С.-Петерб. ун-та, 2008. – 230 с.

686. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России: 50–60-е годы XIX века / Г.А. Тишкин. – Л.: Изд. ЛГУ, 1984. – 239 с.

687. Ткаченко Т.Г. Биографический метод в гендерних исследованиях / Т.Г. Ткаченко // Социокультурный анализ гендерных отношений;под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой. – Саратов: СГУ, 1998. – С. 39–46

688. Толстокорова А. В. Новое платье королевы: женская мода, эмансипация и пространственная свобода/ А. В. Толстокорова// Культурная и гуманитарная география. – 2012. – Т. 2. – № 2. – с. 172-190.

689. Тольц М.С. Брачность населения России в конце. XIX – начале XX в. / М.С. Тольц // Брачность, рождаемость и смертность в России и СССР. – М.: Статистика, 1977. – С. 138–153.

690. Трепп А.-Ш. Баланс между партнерством, различием и неравенством полов: супружеские отношения в буржуазной среде (1770–1830) / А.-Ш. Трепп // Семья, дом и узы родства в истории. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 138–174.

691. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст.: дис. канд. іст. наук/ Т.В. Тронько – К., 2002. – 269 с.

692. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / И.–В. Троцук // Вестник РУДН. Сер. Социология. – 2004.– № 6–7. – С. 56–74.

693. Труды этнографично-статистической комиссии в западно–русском крае, снаряжённой императорским русским географическим обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные Чубинским.– СПб, 1872. –Т. VII, Вып. 1. – 289 с.

694. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми історії України XIX–XX століть:збірник наукових праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Ю.Ю. Кондуфора. В 2-х т. – К., Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 286–313.

695. Усачева Р.Ф. Женское образование в России / Р.Ф. Усачева, Э.Д. Днепров. – М.: Дрофа, 2009. – 270 с.

696. Усенко П.Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. XIX в.) / П.Г. Усенко – К.: Наукова думка, 1985. – 124 с.

697. Усманова А Женщины и искусство: политики и репрезентации / А. Усманова // Введение в гендерные исследования; под ред. И. Жеребкиной. – СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. 1. – С. 665–692.

698. Усманова А. «Визуальный поворот» и гендерная история / А. Усманова// Гендерные исследования. – № 4. – Х, 2000. – С. 149–176.

699. Федосова Э.П. Бестужевские курсы / Э.П. Федосова // Вопросы истории. – 1975. – № 11. – С. 216–220.

700. Фетисова Н.Ю. Женщины Франции в межвоенный период: культурные представления и социальные практики: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.03 – всеобщая история / Н.Ю. Фетисова. – М, 2009.– 28 с.

701. Филипс Л. Дискурс-анализ: теория и метод / Л. Филипс, М. Йоргансен. – Харьков: Изд. Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.

702. Фисун Е.Г. Моделирование пространства «женского» в живописи XX в.: «мужской взгляд» и «женское тело» / Е.Г. Фисун // Гуманітарний часопис. – 2014. – № 4. – С. 125–130.

703. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, эссе и интервью. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.

704. Фукс-Хайнритц В. Биографический метод / В. Фукс-Хайнритц // Биографический метод: История. Методология. Практика. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 11–41.

705. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе / Дж. Хаджнал// Брачность, рождаемость, семья за три века. – М.: Статистика, 1979. – С. 14–71.

706. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3 (40-41) (Русский журнал:

журнальный зал в РЖ, 1996 – 2013. URL: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html).

707. Хантуева Е. А. Зарождение женского движения на польских землях в ХЫХ ст./ Е. А. Хантуева// Вестник Бурятского университета. – 2011. – В. 7. – С. 126-130.

708. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) / О.А. Хасбулатова. – Иваново: ИГУ, 1994. – 135 с.

709. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. / Э. Хобсбаум. – СПБ.: Алетейя, 1998. – 306 с.

710. Цимбаліст-Росальдо М. Жінки, культура, суспільство / М. Цимбаліст-Росальдо // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 111–133.

711. Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським: Книга про минуле Дніпродзерджинська / М. Чабан. – Дніпропетровськ: ІМА-Пресс, 2004. – 224 с.

712. Чикалова И.Р. Женская и гендерная история: состояние и перспективы развития / И.Р. Чикалова // Общество и гендер. Материалы летней школы в Рязани;сост. и отв. ред. Н.А. Блохина. – Рязань: Изд. «Поверенный», 2003. – С. 3–19.

713. Шабанова А.Н. Очерк женского движения в России / А.Н. Шабанова. – СПБ.: Тип. Акционернаого общества «Образование», 1912. – 32 с.

714. Шатохина С.Б. Особенности перерастания общественной активности женщин в политическую в Российской провинции в начале XX вв./ С.Б. Шатохина// Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. – 2009, № 9 (64). – С. 118–124.

715. Шахрай Т.О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку

XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. іст. наук, спец. 07.00.01 – історія України / Т.О. Шахрай. – Черкаси, 2009. – 20 с.

716. Шахрай Т.О. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900–1914 рр.) / Т.О. Шахрай // Ucrainika Polonica. – Київ, Житомир, 2004. – Т. І. – С. 96–111.

717. Шелымагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском трудев России до Октябрьской революции. 1900–1917 / И.И. Шелымагин. – М.: Юриздат, 1952 – 319 с.

718. Шилина Т. А. Эволюция женского образования в России: государственная политика и общественная инициатива (конец Х18-начало XX вв.): автореф. дис. …канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. – Саратов, 2010. – 28 с.

719. Шмид О. П. Поляки на Волині: поміщицько-селянська колонізація XIX – на початку Xx ст./ О. П. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. Праць. Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 23. – С. 169-186.

720. Шостак І. В. Діяльність римо-католицьких благодійних товариств вукраїнських землях у складі Російської імперії на початку XX ст./ І. В. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Секція «Історичне релігієзнавство». – 2014. – Вип. 10. – С. 197-206.

721. Штан Г.В. Польський національний рух в Российській імперії (1905–1914 рр): дис. канд. іст. наук / Г.В. Штан. – Харків, 2009. – 209 с.

722. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

723. Шульц Т. Ценность детей/ Т. Шульц // THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 37-49.

724. Щербак М.Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г. Щербак. – К.: б.в, 1997. – 91 с.

725. Эксле О. Г. “История памяти” – новая парадигма исторической науки // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / Под ред. Л. П. Репиной. – М., 2011. – С. 75–90.

726. Эксле О.Г. Культурная память под воздействием историзма // Одиссей. 2001. – М., 2001. – С. 176–198.

727. Юкина И.И. Историко-социологический анализ женского движения в России сер. XIX – начала XX вв.: автореф. дис. на соискан учен. степени канд. соц. наук, спец. 22.00.01 – теория, методология и история социологии /И.И. Юкина. – СПб, 2000. – 27 с.

728. Юкина И.И. История женщин России: женское движение и феминизм (1850–1920). Материалы к библиографии / И.И. Юкина – СПб.: Алетейя, 2003. – 232 с.

729. Юкина И.И. История женщин: новые перспективы / И.И. Юкина // Общество и гендер. Материалы летней школы в Рязани; сост. и отв. ред. Н.А. Блохина. – Рязань: Изд. «Поверенный», 2003. – С. 3–11.

730. Юкина И.И. Первый Всероссийский женский съезд / И.И. Юкина // Вы и мы. Диалог женщин. – М., 1998. – № 6. – С. 13-16.

731. Юкина И.И. Русские нигилистки / И.И. Юкина // Гендерные исследования.– 2001 – № 6. – С. 231–234.

732. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности / И.И. Юкина – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с.

733. Юкина И.И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (вторая половина XX – начало XX вв.) / И.И. Юкина // Женщины в истории. Возможность быть увиденными. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 229–240.

ДОДАТКИ

Додаток 1.
Статистичні відомості про кількість польського населенняукраїнських губерній в другій половині XIX ст.[1]

Назва губернії	1869 р.	1870 р.	1871 р.	1873 р.	1897 р.
Київська	78 365	73 588	71 600	89 000	68 791
Волинська	173 821	162 727	172 000	134 000	184 161
Подільська	131 459	186 167	233 600	234 000	69 156
Катеринославська			2000	2000	12 365
Таврійська			1050-1700	1050-1700	11 696
Херсонська			5000	5000	30 894
Харківська			1007	1050-1700	5 910
Чернігівська			2000	2000	3 302
Полтавська			1520	1050-1700	3 891
Всього			489 777	469 150	388 464

[1] «Kraj» – 1884. – № 23; Полное Собрание Законов Российской империи. – СПб, 1876. – Т. 48, Отд. 1. – С. 94; Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во II половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск, 1980. – С. 180; ŁukawskiZ. Ludność polskawRosii: 1863–1914 / Z.Łukawski. – Wrocław, 1978. – С. 72–73; Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.,1873. – Т.4. – С. 180

Додаток 2.
Відсоток польськомовного населення від кількості католицького[2]

Групи населення/ Губернії	Волинська	Київська	Подільська	Катеринославська	Таврійська	Херсонська	Полтавська	Харківська	Чернігівська
Чоловіки католики	147897	53527	131145	17658	17327	53140	3963	5481	2780
Жінки катол.	150213	53206	131593	14496	12066	42087	2102	3024	2388
Чоловіки (пол. мова-рідна)	90701	34093	33762	7356	7349	20236	2724	4056	1775
Жінки (пол. мова рідна)	93460	34698	35394	5009	2763	10658	1049	1854	1527
Чоловіки (% поляків до католиків)	61, 32	63, 69	25,74	41,65	42,41	38,08	68,73	74,00	63,84
Жінки (% польок до катол.)	62,21	65,21	26,89	34,55	22,89	25,32	49,90	61,30	63,94

[2]Тут і надалі підрахунки авторки за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 47. Херсонская губерния. – Б. м., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.13. Екатеринославская губерния. – Б.м.,1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 16. Киевская губерния. – Б. м., 1903; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 32. Подольская губерния. – Б. м., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 8. Волынская губерния; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 41. Таврическая губерния. – Б.м.,1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 48. Черниговская губерния.– Б.м.,1905; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 33. – Полтавская губерния. – Б.м.,1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 46. Харьковская губерния. – Б.м., 1904.

Додаток 3.
Розподіл польського населення по містам і повітам

Групи нас-ня/ губ.	Волин-ська	Київ-ська	Поділь-ська	Кате-ринослав-ська	Таврій-ська	Херсон-ська	Полтав-ська	Харків-ська	Черні-гівська
всього Ч(оловік ів)	1502803	1767288	1505940	1091715	762804	1400981	1376539	1253759	1118696
всього Ж(інок)	1486679	1791941	1512359	1021959	684986	1332631	1401612	1238557	1179758
пол Ч	90701	34093	33762	7356	7349	20236	2724	4056	1775
%	6,04	1,93	2,24	0,67	0,96	1,44	0,20	0,32	0,16
пол Ж	93460	34698	35394	5009	2763	10658	1049	1854	1527
%	6,29	1,94	2,34	0,49	0,40	0,80	0,07	0,15	0,13
міста чол. пол.	8231	11042	5204	2997	5294	16693	2208	3343	744
% (від пол.)	9,07	32,39	15,41	40,74	72,04	82,49	81,06	82,42	41,92
міста жін. пол.	9603	10539	5662	1397	1093	7916	673	1314	553
% (від пол.)	10,27	30,37	16,00	27,89	39,56	74,27	64,16	70,87	36,21
повіт чол. пол.	82470	23054	28558	4359	2055	3543	516	713	1031
%	90,93	67,62	84,59	59,26	27,96	17,51	18,94	17,58	58,08
повіт жін. Пол.	83857	24159	29732	3619	1670	2742	376	540	974
%	89,73	69,63	84,00	72,25	60,44	25,73	35,84	29,13	63,79

Додаток 4.
Становий поділ польського населення

Групи нас-ня/ губ.	Волин-ська	Київсь-ка	Поділь-ська	Катери-нослав-ська	Тав-рій-ська	Хер-сонська	Пол-тав-ська	Хар-ків-ська	Черні-гівська
пол Ч	90701	34093	33762	7356	7349	20236	2724	4056	1775
пол Ж	93460	34698	35394	5009	2763	10658	1049	1854	1527
дворян Ч	7819	7366	6299	1093	487	2279	446	822	564
%	8,62	21,61	18,66	14,86	6,63	11,26	16,37	20,27	31,77
дворян Ж	9355	8133	7647	886	370	2148	422	633	533
%	10,01	23,44	21,61	17,69	13,39	20,15	40,23	34,14	34,91
двор особ. Ч	1332	1166	854	325	160	847	113	348	213
%	1,47	3,42	2,53	4,42	2,18	4,19	4,15	8,58	12,00
двор особ. Ж	1894	1471	1198	275	116	889	129	278	190
%	2,03	4,24	3,38	5,49	4,20	8,34	12,30	14,99	12,44
Громад.Ч	95	128	79	24	12	84	23	33	19
%	0,10	0,38	0,23	0,33	0,16	0,42	0,84	0,81	1,07
Громад.Ж	169	180	122	31	21	79	18	25	16
%	0,18	0,52	0,34	0,62	0,76	0,74	1,72	1,35	1,05
купці Ч	30	68	26	13	4	66	9	23	2
%	0,03	0,20	0,08	0,18	0,05	0,33	0,33	0,57	0,11
купці Ж	27	88	39	17	10	44	5	24	4
%	0,03	0,25	0,11	0,34	0,36	0,41	0,48	1,29	0,26
міщани Ч	24142	12052	7257	2291	1249	4331	585	793	470
%	26,62	35,35	21,49	31,14	17,00	21,40	21,48	19,55	26,48
міщани Ж	24610	12035	7316	1780	444	3168	326	487	380
%	26,33	34,68	20,67	35,54	16,07	29,72	31,08	26,27	24,89
селяни Ч	50143	11366	15655	3367	5259	11016	1540	1929	437
%	55,28	33,34	46,37	45,77	71,56	54,44	56,53	47,56	24,62
селяни Ж	50558	10788	16677	1842	1700	3084	151	293	336
%	54,10	31,09	47,12	36,77	61,53	28,94	14,39	15,80	22,00

Додаток 5.
Рівень освіти польського населення

Групи насня/ губ.	Київська	Подільська	Волинська	Херсонська	Катеринославська	Таврійська	Харківська	Полтавська	Чернігівська
Всього пол. Ч.	34093	33762	90701	20263	7356	7349	4056	2789	1775
Всього пол. Ж	34698	35394	93460	10763	5009	2763	1854	1109	1527
Грам. Ч.	18835	16115	27229	12130	4495	4166	2912	1815	1346
%	55,25	47,73	30,02	59,86	61,11	56,69	71,79	65,08	75,83
Грам. Ж	17118	15096	24190	6481	2609	1276	1424	798	1019
%	49,33	42,65	25,88	60,22	52,09	46,18	76,81	71,96	66,73
Грам. рос. мовою Ч.	11628	10640	18075	8551	3190	2944	1626	1190	828
%	61,74	66,03	66,38	70,49	70,97	70,67	55,84	65,56	61,52
Грам. рос. мовою Ж.	12547	10725	14196	4779	1836	675	890	488	748
%	73,30	71,05	58,69	73,74	70,37	52,90	62,50	61,15	73,41
Грам. іншоюмовою Ч.	1391	2110	5539	1190	425	681	203	192	66
%	7,39	13,09	20,34	9,81	9,45	16,35	6,97	10,58	4,90
Грам. іншою мовою Ж.	2795	3616	9204	832	449	396	94	77	80
%	16,33	23,95	38,05	12,84	17,21	31,03	6,60	9,65	7,85
Освіта вище початкової Ч.	5816	3365	3615	2389	880	541	1083	433	452
%	30,88	20,88	13,28	19,69	19,58	12,99	37,19	23,86	33,58
Освіта вище початкової Ж	1776	755	790	870	324	205	440	233	191
%	10,38	5,00	3,27	13,42	12,42	16,07	30,90	29,20	18,74

Додаток 6.
Освіта польських городянок Наддніпрянщини

Міста/групи населення	Кіл-ть пол. Ж.	Кіл-ть грам.	% грам.	Кіл-ть грам. рос. мов	% грам рос. мов.	Кіл-ть грам іною мов.	% грам інш. мов.	Осв. вище початкової	% освіч.вище початкової
1.Київ	8008	6005	74, 9	4454	74	564	9, 3	987	16, 4
2. Одеса	6007	3954	65, 8	2963	74, 9	528	13, 3	463	11, 7
3. Бердичів	1456	695	47, 7	450	64, 7	210	30, 2	35	5
4. Проскурів	1346	246	18,2	178	72	58	23, 5	10	4
5.Кам'янець-Подільський	1244	909	73	625	68, 7	175	19, 2	109	11, 9
6. Харків	1116	897	80, 3	535	59, 6	55	6, 1	307	34, 2
7. Вінниця	1101	737	66, 9	546	74	156	21, 1	35	4, 7
8. Катеринослав	1095	732	66, 8	496	67, 7	98	13, 3	138	18, 8

Додаток 7.
Трудова зайнятість польських жінок

Групи нас-ня, за зайнятістю/ губ.	Київ-ська	Волин-ська	Поділь ська	Таврі-йська	Катери нослав ська	Хер-сон-ська	Харків ська	Пол-тав-ська	Черні-гівська
Всього Ж.	53206	93460	35394	2763	5009	10658	1854	1109	1527
Самостійних	7286	11694	5388	504	644	3921	570	262	335
%	13,69	12,51	15,22	18,24	12,86	36,79	30,74	23,62	21,94
Прислуга	2442	4949	2008	219	297	1491	147	74	90
% от сам	33,52	42,32	37,27	43,45	46,12	38,03	25,79	28,24	26,87
Прибуток з капіталу	1304	1407	906	68	70	519	124	63	99
%	17,90	12,03	16,82	13,49	10,87	13,24	21,75	24,05	29,55
Засоби від закладів.	290	494	215	29	16	212	45	9	11
%	3,98	4,22	3,99	5,75	2,48	5,41	7,89	3,44	3,28
Навчальна	345	207	174	23	41	148	52	8	20
%	4,74	1,77	3,23	4,56	6,37	3,77	9,12	3,05	5,97
Виготовлення одягу	945	570	465	48	63	345	56	24	20
%	12,97	4,87	8,63	9,52	9,78	8,80	9,82	9,16	5,97
Обробка (дерев, тварин, прод.)	204	231	82	3	13	39	2	11	4
%	2,80	1,98	1,52	0,6	2,02	0,99	0,35	4,20	1,19
Землеробство	597	2518	724	39	12	77	7	8	16
%	8,19	21,53	13,44	7,74	1,86	1,96	1,23	3,05	4,78

Додаток 8.
Основні види трудової зайнятості польських городянок Наддніпрянщини

Міста/ групи нас-ня за зайнятістю	Жінки	Само-тійні	%	Прис-луга	%	Прибу-ток з капіта-лу	%	Виго-тов-лення одягу	%
1.Київ	8008	3128	39	942	30, 1	707	22, 6	519	16, 5
2. Одеса	6007	2396	39, 8	1138	47, 4	371	15, 4	252	10, 5
3. Житомир	4168	1702	40, 8	614	36	501	29,4	147	8, 6
4. Бердичів	1456	421	28, 9	187	44, 4	66	15, 6	33	7, 8
5. Проскурів	1346	231	17, 6	66	28, 5	35	15, 1	21	9
6. Кам'янець-Подільський	1244	544	43,7	170	31, 2	173	31, 8	50	9
7. Харків	1116	431	38, 6	108	25	100	23,2	45	10,4
8. Вінниця	1101	337	30,6	104	30,8	92	27,2	38	11,2
9. Катеринослав	1095	222	20,2	81	36,4	29	13	29	13

Додаток 9.
Сімейний стан польського населення

Групи нас-ня/ губернія	Київ-ська	Волин-ська	Поділь-ська	Херсо-нська	Таврій-ська	Катери нослав-ська	Харків ська	Полтав ська	Черні-гівська
Всього Ч	34093	90701	33762	20263	7349	7356	4056	2789	1775
Всього Ж	34698	93460	35394	10763	2763	5006	1854	1109	1527
Холост Ч	20754	55917	19612	13649	5382	4450	2802	1981	983
%	60,87	61,65	58,09	67,36	73,23	60,49	69,08	71,03	55,38
холост Ж	18023	51964	18071	5116	1448	2404	853	473	749
%	51,94	55,60	51,06	47,53	52,41	48,02	46,01	42,65	49,05
У шлюбі Ч	12110	32247	12945	5974	1824	2751	1158	728	715
%	35,52	35,55	38,34	29,48	24,82	37,40	28,55	26,10	40,28
У шлюбі Ж	12243	33746	13264	4143	1083	2179	720	460	570
%	35,28	36,11	37,48	38,49	39,20	43,53	38,83	41,48	37,33
Вдів. Ч.	1142	2450	1147	545	136	140	93	71	75
%	3,35	2,70	3,40	2,69	1,85	1,90	2,29	2,55	4,23
Вдів. Ж	4328	7600	3974	1361	228	418	273	175	203
%	12,47	8,13	11,23	12,65	8,25	8,35	14,72	15,78	13,29
Розл. Ч.	32	33	19	24	4	5	1	1	2
%	0,09	0,04	0,06	0,12	0,05	0,07	0,02	0,04	0,11
Розл. Ж.	56	64	38	24	2	3	5	1	0
%	0,16	0,07	0,11	0,22	0,07	0,06	0,27	0,09	0,00

Додаток 10.
Польські періодичні видання, які були передплаченів українських губерніях у 80-х рр. XIX ст.[3]

Назва часопису	Місця передплати									Всього
	Київська губернія			Волинська губернія		Подільська губернія		Харків	Крим	
	Дашів	Бердичів	Умань	Житомир	Острог	Вінниця	Ушицький повіт			
1. Kraj	9	5	5	44	11	13	4	25	+	116
2. Wiek	2	9	2	17	3	16		3	+	52
3. Tygodnik Ilustrowany		2	4	10		13		3		42
4. Gazeta Polska	2			23		6		3		35
5.Biesida Literacka	4		3		4	15	4			30
6. Słowo		8				9		4		21
7. Kłosy	2	7	5		4					18
8. Bluszcz	6		8		2					16
9.Gazeta Rolna		14					2			16
10. Przegląd Tygodniowy			1		2	1	1	10		15
11. Kurjer Warszawski		4			2	3		4		13
12. Gazeta Warszawska	2	2		2	2	5			+	13
13. Przyjaciel dzieci	2		2					7		11
14. Przegląd Katolicki		4				4			+	9
15. Kurjer Codzenny				3	2			3		8
16. Tygodnik powszeschny			1					7		8
17. Gazeta lekarska			1					5		6
18. Prawda		2	1		1	2				6
19. Wędrowiec							2	3		5
20. Echa mysyczne							1	3		4
21. Echa.		2	2							4
22. Wieczor rodzinny	2						2			4
23. Rola						4			+	4
24. Tygodnik mod				4						4
25. Kurjer Polski								1		1
26. Gazeta handlowa								1		1
27. Mucha				1						1
28. Hodowcy							1			1
29. Gazeta swiateczna	1									1

[3]Kraj – S-Pb. – 1884. – № 5, 6, 35, 45, 47; 1885. – № 37; 1886. – № 31; 1888. – № 8, 9, 15.

Додаток 11.
Адам Міцкевич
До Матері-Польки[4]

О Мати-Полько! Як у твого сина
В очах сіяє дар святий пророцтва,
Як появляє лагідна дитина
Поляків давніх горде благородство,

Як, занедбавши забавки пустії,
Він слухає співця старого думи
Про наших предків вікопомні дії,
Ясне чоло схиляючи у сумі,-

О Мати-Полько! Горе йому буде!
Молись за нього... Глянь, он Скорбна Мати:
Розкраяні мечами в неї груди,
Й тобі судилось муку цю прийняти.

Хай дійдуть згоди нації й держави,
На землю злине миру благостиня,
А твого сина жде борня без слави
І мученицька смерть - без воскресіння.

Пошли ж його скорішє в нетрі, в пущі,
Хай у печері скриється, то, може.
Приспить, сердешний, думи невсипущі,
З отруйним гадом поділивши ложе.

Там стане він байдужим і холодним,
Навчиться, як безодня, німувати,
Труїть нечутно випаром болотним,
Слизьким вужем покірно плазувати.

Спаситель наш, в невинності дитинній,
Голубив хрест і був на нім розп'ятий...
О Мати-Полько! Й ти подбай ще нині
Про іграшки підхожі для хлоп'яти.

Окуй у пута змалку бідолаху,
Впряжи його у тачку із землею,
Щоб він не блід, ступаючи на плаху,

[4] Переклад Микола Лукаш //Від Бокаччо до Аполлінера/Переклади. – К.:Дніпро,1990

Щоб він не червонів перед петлею.

Не піде син із рицарством до бою,
Щоб водрузить хреста в Єрусалимі,
Не скропить волі кровію живою,
Як воїни свободи невтолимі.

Шпиг викличе його на поєдинок,
На прю з ним стане царський суд неправий,
А бойовищем буде в них застінок,
А переможцем вийде кат кривавий.

А пам'ятником буде надмогильним
Там шибениця, чорна потороча,
А славою - хіба сльоза жіноча
Та тихе слово в краю підневільнім.

Глінська Ст.

Польщі.[5]

Не проклинай меня! Тебя я не забыла.
Я, слившаясь с душой с народом мне чужим,
Я в сердца в тайниках всегда тебя любила,
Моляся трепетно отрицаниям твоим…

Моя ли в том вина, что я страной иною
Взлелеяна была и благодарна ей:
Не мачехой суровой – матерью родною
Была она мне с самых юных дней.

Моя ли в том вина, что средь полей России,
Где вольный Днепр вздымает синий вал,
Мои глаза тогда раскрылися впервые
И детский крик-крик жизни прозвучал

И мысль мою своей волшебной далью
Водила сказка чуждых мне полей…
И песня русская своей святой печалью
От ранних лет звучит в душе моей.

И чуждый мне по крови и наречью –

[5] Цит. по: Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським. – Дніпропетровськ, 2004. – с. 112.

Народ Руси невольно близким стал…
И с юных дней звук русской вольной речи
Отрадной музыкой мой детский слух ласкал.

А в годы юности, когда вдруг зазвучала
Любви струна и песнь лилась ея –
Н языке чужом «люблю» я услыхала…
На языке чужом «люблю» сказала я …

И песню, что порой звучит в душе ликуя,
На языке чужом слагаю людям я…
Красив родной язык, но петь им не могу я,
Печалью русскою звучит душа моя.

Ты слышишь, Родина, правдива я с тобою!
И если я виновна пред Тобой,
То только в том, что преданной душою
Я не рвалась к тебе, любя народ чужой.

Теперь, когда в бою дымятся кровью реки,
И скорбно плачешь Ты, страданье затая,
Участие и боль мне жгут слезами веки,
И рвусь к тебе, о Родина моя.

Рис.1. К. Алхімович. На етапі. 1894

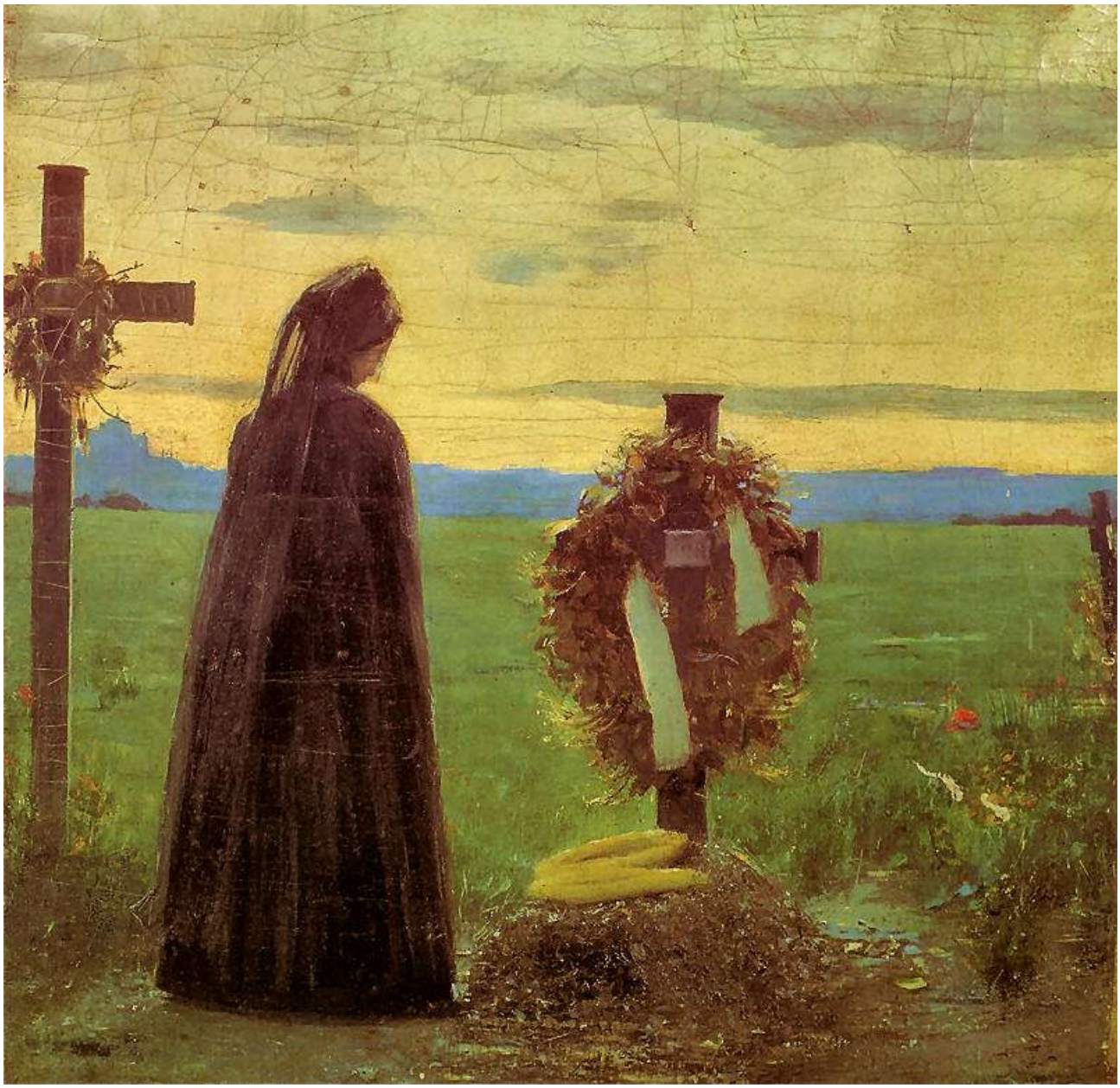

Рис.2. Т. Аксентович. Над гробом сина. 1915

Рис.3. А. Гроттгер. Полонія. На попілище.1863

Рис.4. Я. Матейко. 1863- Полонія. 1864

Рис.5. А. Гроттгер. Полонія. Полонена.1863

Рис.6 Я. Мальчевський. Полонія-2. 1914

Рис.7 Я. Мальчевський. Вітчизна.1903

Рис.8 А. Гроттгер. Зустріч з повстанцем. 1865

Рис.9. А. Гроттгер. Прощання з повстанцем.1866

Рис.10. Т. Аксентович. Під тягарем нещастя. р.нев.

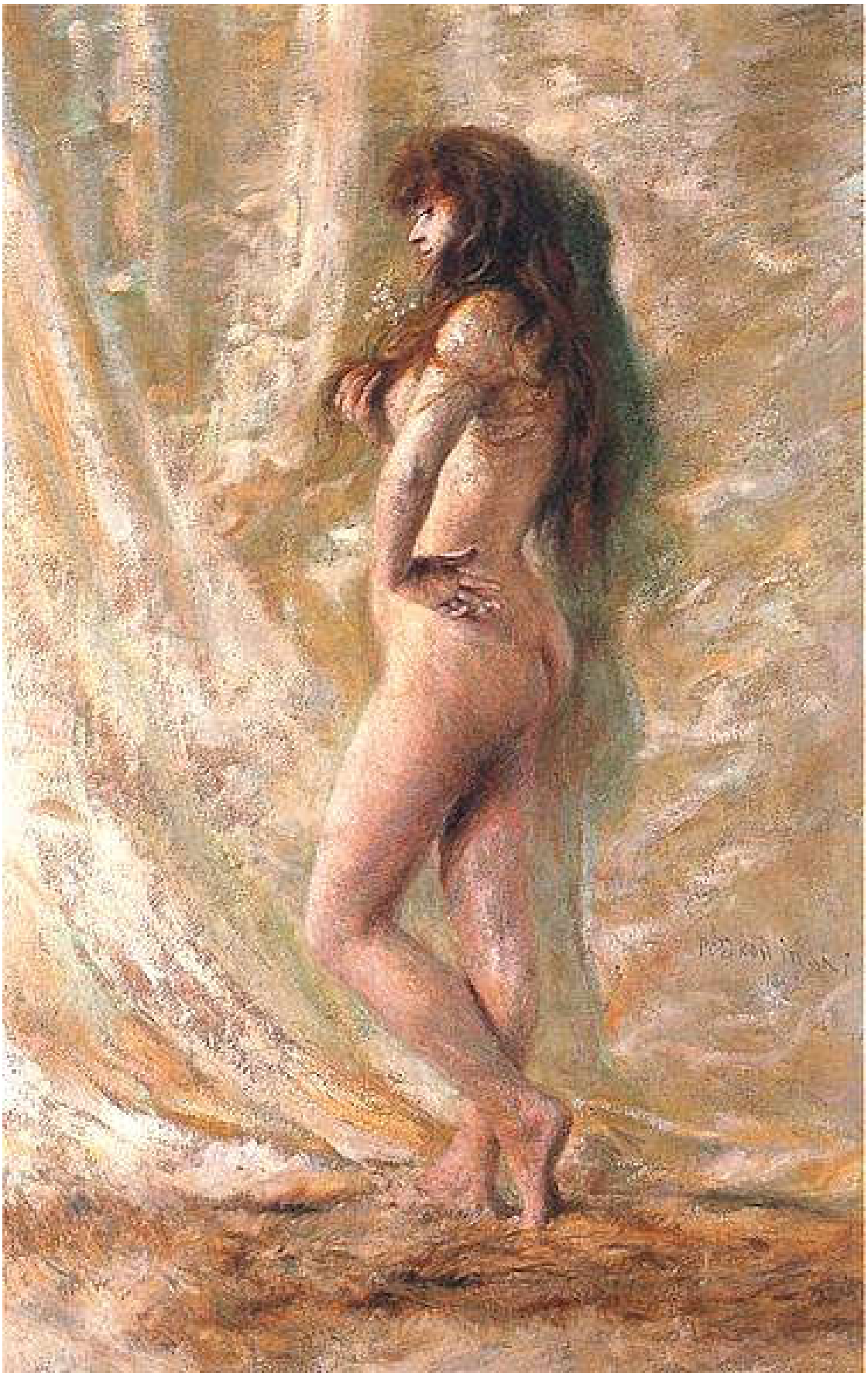

Рис.11 В.Подковіньський Конвалія.1892.

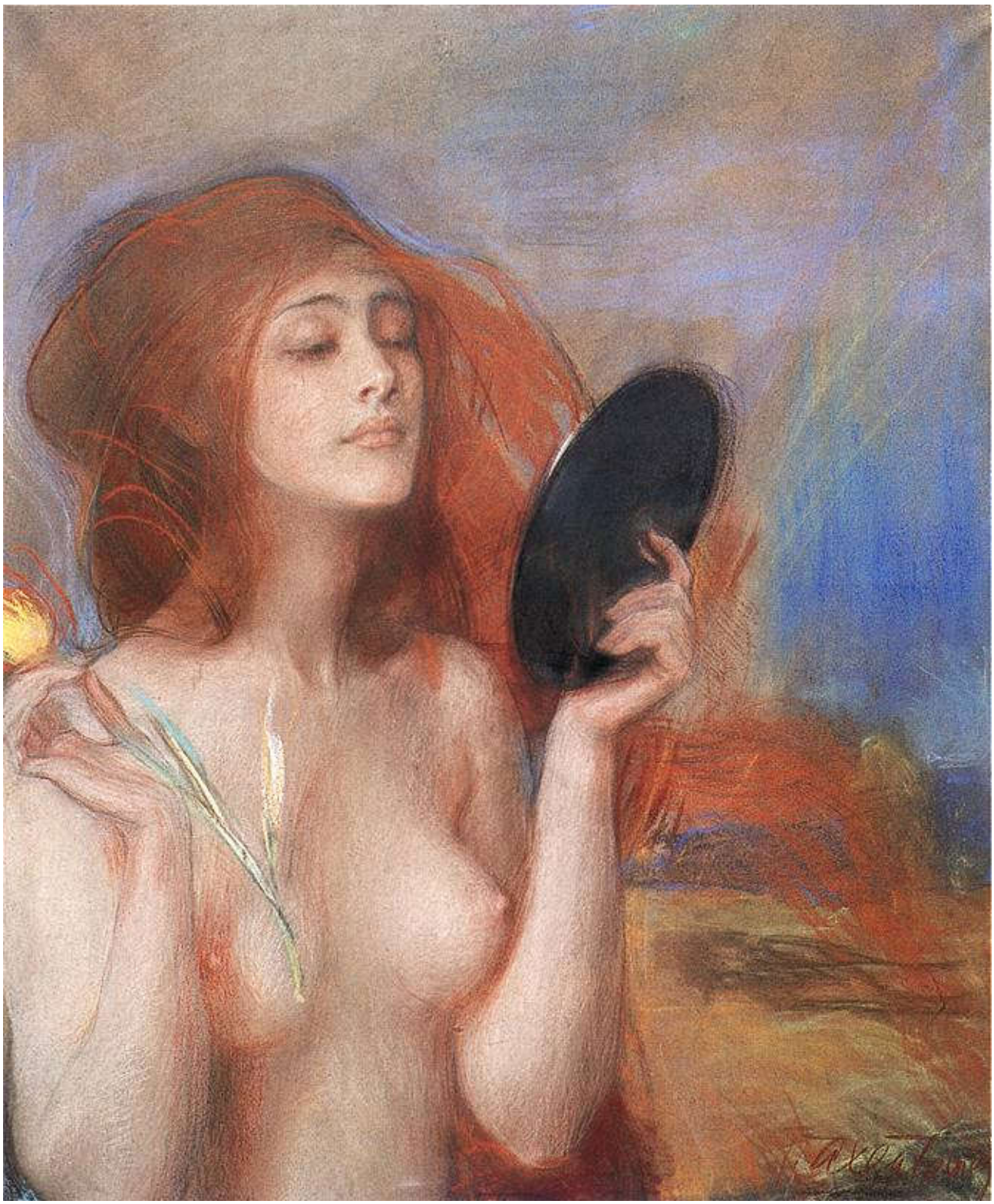

Рис.12 Т. Аксентович. Весна. 1900.

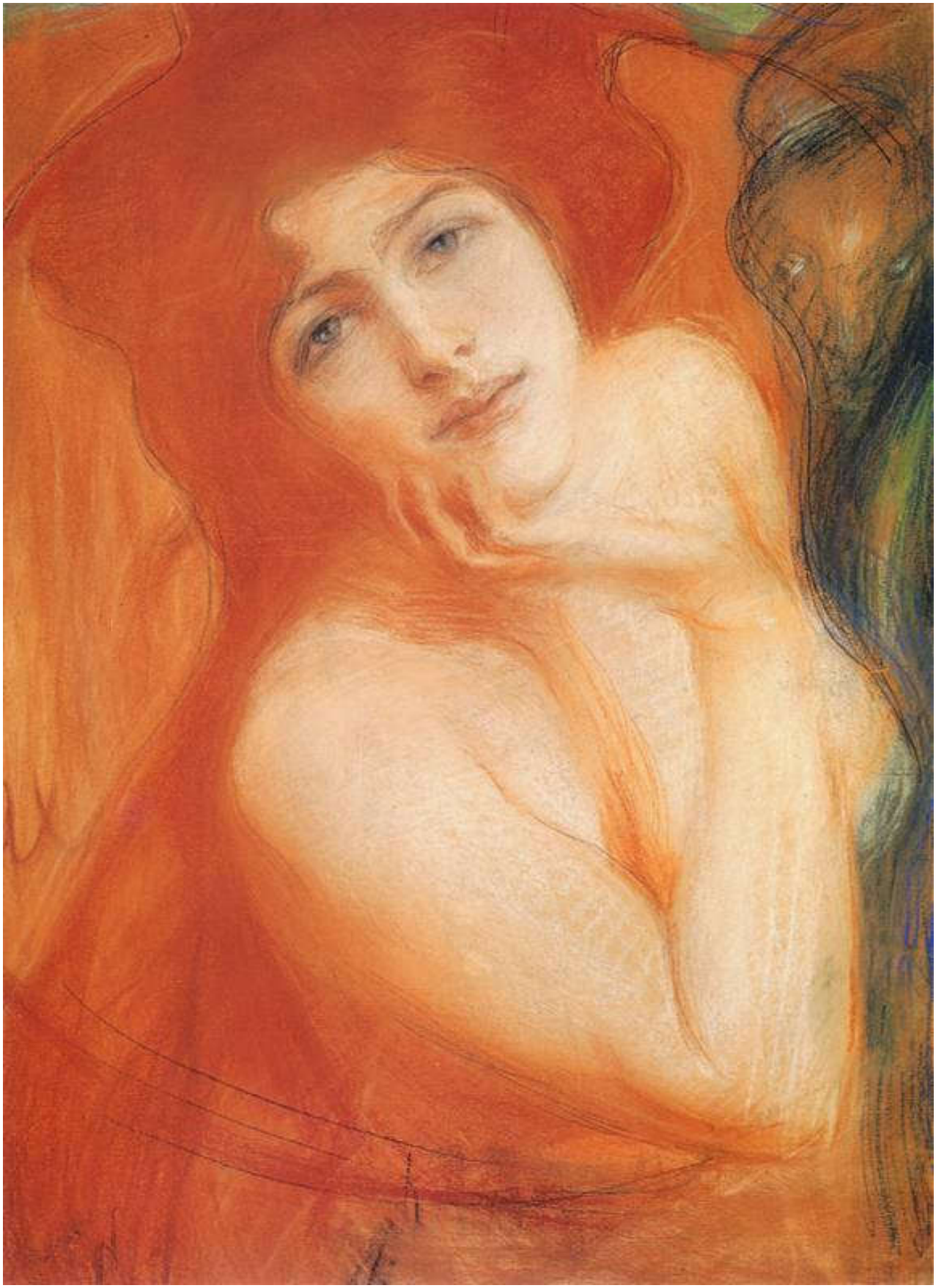

Рис.13 Т. Аксентович. Руда, 1899

Рис.14. Ю.Брандт Бабине літо.

Рис.15. В. Мехоффер. Медуза.1904.

Рис.16. Я.Мальчевський Русалки. Залоскотаний. 1888

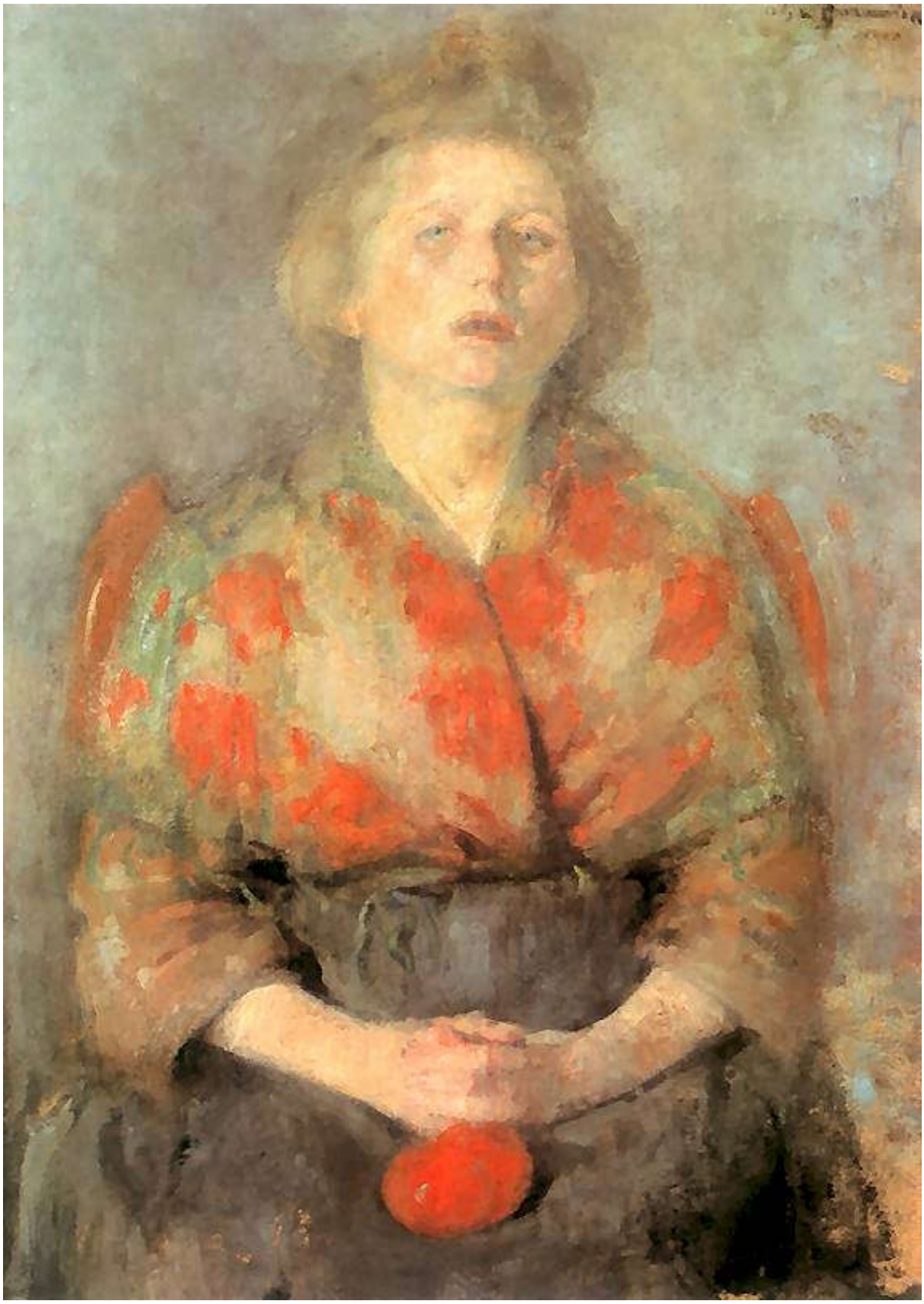

Рис.17 О. Бознаньська. Портрет жінки. 1900.

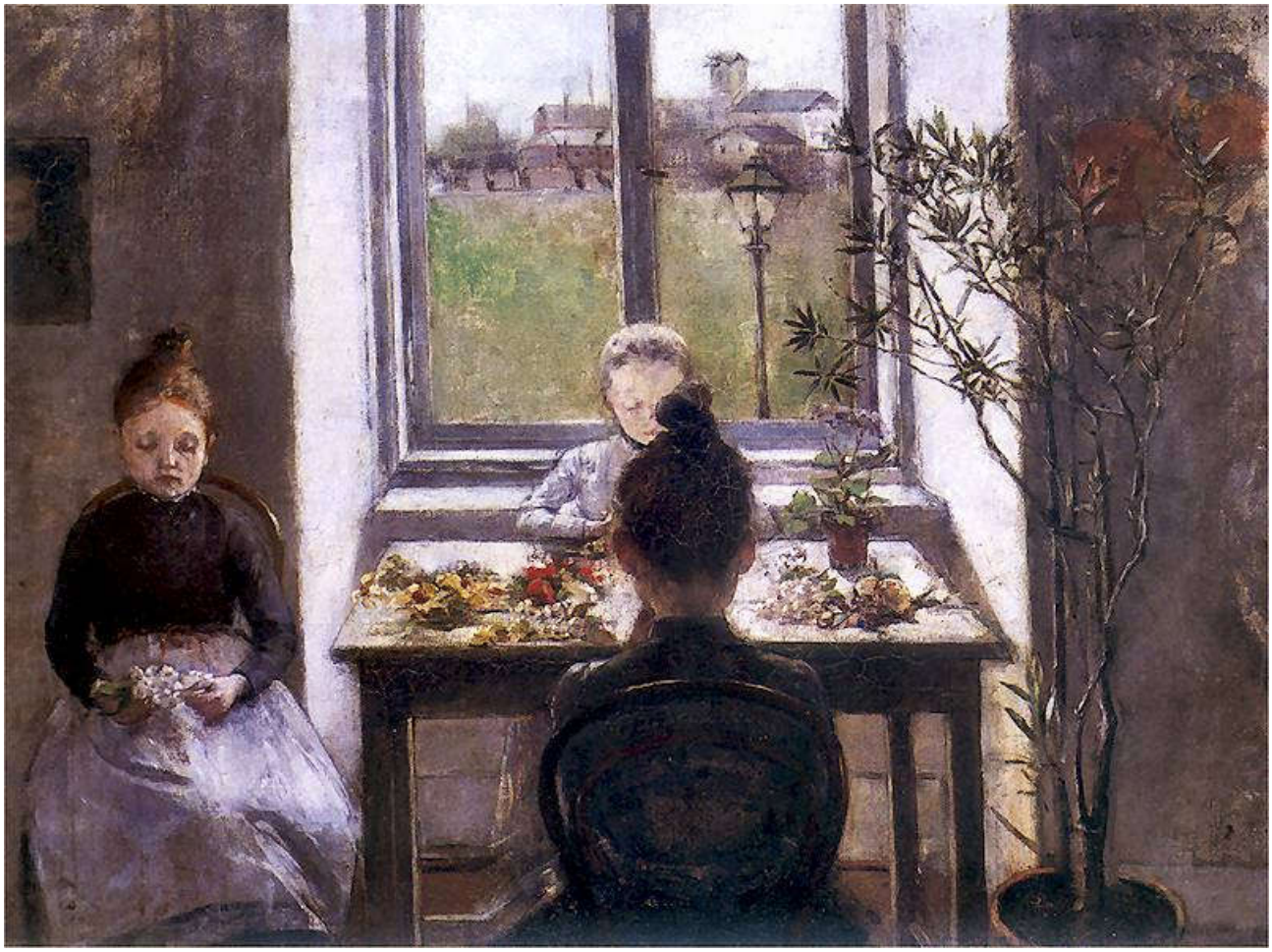

Рис.18. О.Бознаньська. Квіткарки. 1889

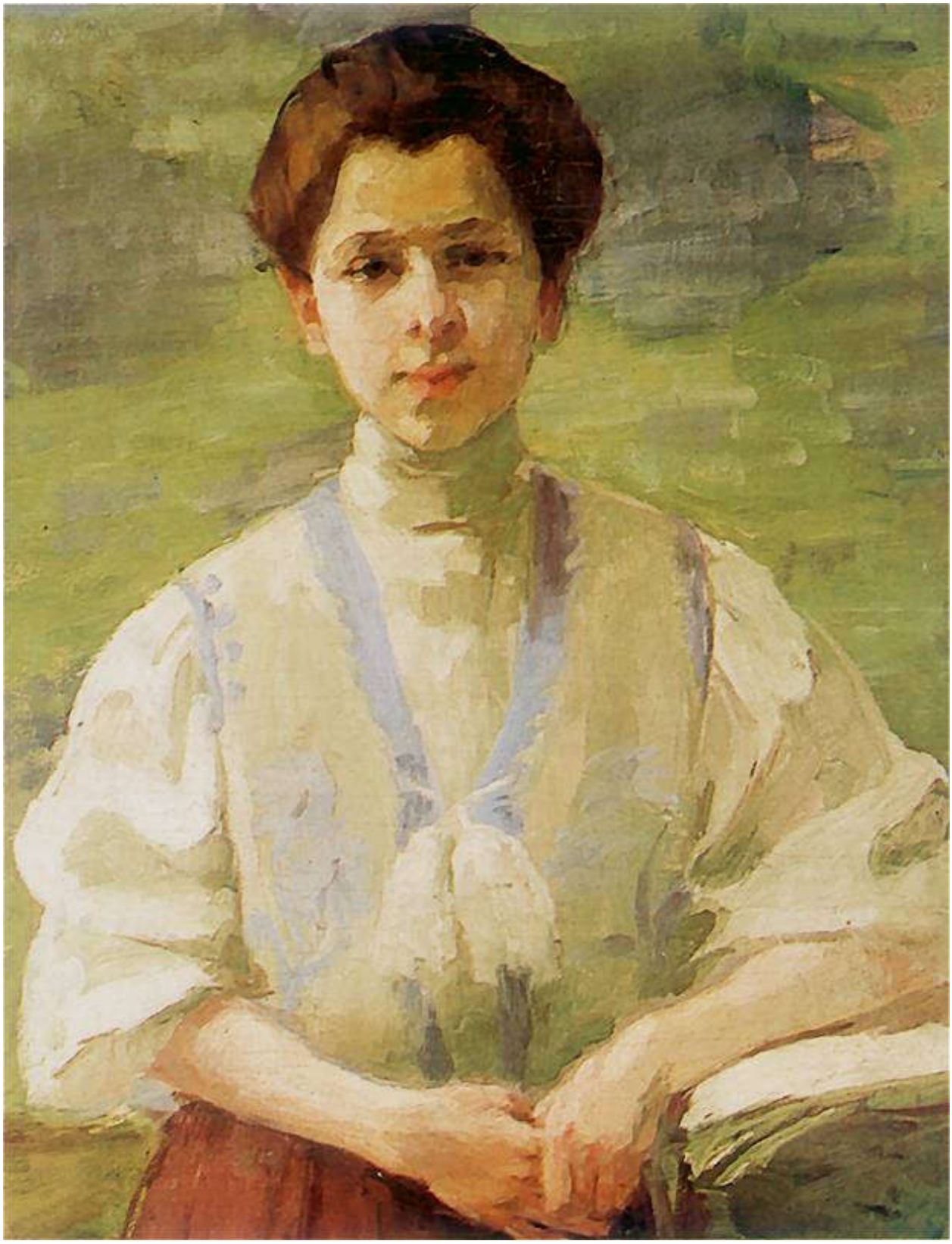

Рис.19. О. Бознаньська. Автопортрет, 1893.

Рис.20. А. Біліньська-Богданович. Автопортрет. 1892.